

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

M. K. ZAHRTMANN

BORRINGHOLMS
HISTORIE

ANDET BIND

RØNNE MCMXXXV

BORRINGHOLMERENS HISTORIEBOG

BORRINGHOLMERENS HISTORIEBOG

SAMMENSKREVEN AF

M. K. ZAHRTMANN

TREDJE OG FJERDE BOG

RØNNE 1935

COLBERGS EFTF. BOGTRYKKERI

MANDDOMSTIDEN

1. VELKOMSTBÆGERNE

Efter et Par Døgns Sejlas fra København satte en Flaade paa syv hollandske Orlogsskibe og Kaperbojerter med samt en Del Førselsskuder under Kapitajn Dirck Pomp paa Wapn van Munnikendam med Underførerne Claes Tunt Sloot og Gale Galessoon 8. Jan. 1659 Borringholms nyvundne danske Øvrighed i Land i Nexø. Valget af dette Landingssted fjernest fra København og fra Hammershus kunde tyde paa, at nu skulde den danske Tro gjøres de træge Østborringholmere haandgribelig under Landets nye Styrer Ecksteins to Dages Tog med sine landsatte 200 Mand til Fods og 30 Ryttere frem til Hammershus. Mikael Eckstein havde i April 1645 under Christian den Fjerdes Svenskekrig staaet som Ritmester i Laaland, i Okt. 1651 faaet Sømlegaard i Fæste af Frederik den Tredje og 26. Febr. 1652 for sine Pengekrav faaet sig tillagt tretten andre borringholmske Bøndergaarde samt 20. Juli 1655 en Aarpenge paa 300 Rigsdaler som Oberstlieutenant. Fra sit halvsjette Aars Ophold paa Borringholm var han 23. April 1657 kaldt til Krigstjeneste i Norge, hvorhen han havde taget Borringholmeren Jacob Bernt Maccabæus med sig som Kornet. Her havde han 24. Jan. 1658 ved Skee Kirke med 80 Ryttere djervt kastet 130 svenske Ryttere tilbage med stort Mandefald blandt disse. Efter Roeskildefreden var han kommen til København, og nu havde de borringholmske Sendemænd udpeget ham til 24. Dec. at blive sat til deres Lands Styrer som Kommandant med 1000 Rdl. i Aarløn.

I Ecksteins Følge var som Fører af Rytteriet Oberstltn. Just Ebel, der havde indlagt sig Hæder af Møens sejge Forsvar mod

Carl Gustaf. Til at være Major over det hidbragte Fodfolk kom 8. April Otto Krantz, som tog Bopæl i Sandvig, mens dets andre Officerer Kpt. Herman Boldt bosatte sig i Nexø og Lt. Paasche Prigz sig i Rønne. Ecksteins første Opgave blev at gjenoprette Borringholms aftakkede Milis og iklæde den Kongens Over- og Undergevær paa ny; Frederik den Tredje havde 28. Dec. overdraget ham at indsætte passende Officerer i den, og Eckstein valgte 14. Jan. Jens Kofoed og Niels Gumløes til Landskapitajner, hin for Ø. og S., denne for V. og N. Herreders Landskompagni, hvorved Gumløes i sin militære Bane gjorde det store Spring fra menig Rytter til Landskapitajn; hver af dem fik o. 250 Bønderknøse under sig og i Løn de vante 83¹/₃ Rdl. af Knægtepengene samt en god Gaard, Gumløes Frennegaard, Kofoed Maglegaard, hvor den forrige Landskpt. Sebald Zimmermann var død sidst i Maj, og som fra da laa udyrket og tilmed nedbrændt hen. Af de andre Opstandsførere blev nu Aage Svendsen Fænrík under Gumløes.

Eckstein forstærkede sin nydannede Milis langt ud over den aftakkedes Rammer. Han oprettede et særligt By- og Birkekompagni for Hammershus Birk med Sandvig og Allinge. Af sine medførte og Landets hidtidige Hestfolk dannede han et Rytterkompagni under Just Ebel, til hvis Lieutenant Kongen 19. Marts udnævnte Jver Christophersen Galskiøt; Borringholmerne Jacob Bernt Maccabæus blev Kornet, Poul Therkelsen Kvartermester ved det. Eckstein gav Milisen en stærk Artilleri-delning under Major Thimoteus Holstein, som tog Bolig i Gudhjem, men snart afløstes af Kapitajn Niels Erichsen i Sandvig; Artilleriposter oprettedes strax 8. Jan. i Nexø under Arkelimester Albrekt Wilthagen, i Svanikke, Mælstad, i Gudhjem under Arkelimester Vilhelm Mikkelsen, i Sandvig, paa Hammershus, i Hasle under Konstabel Jens Pedersen Hassel og i Rønne. Hundred danske Soldater, som var undvegne eller løskøbte fra den svenske Hær, kom hid fra Dansig, Pommern og Skaane, og Kongen paabød 24. Juni af dem dannet et Fodfolkkompagni, som stilledes under Kpt. Knesbeck og aftakkedes efter Fredslutningen 1660.

Fra Landstigningen 8. Jan. i Nexø ilede den nye Landsdommer Peder Hassel rimeligvis til Gyllensgaarden for at fryde sig i dens ham skænkede Herlighed. For at være Landstinget i

Aakirkeby nær tog han Bopæl paa Store Bjerregaard i Vestremarker, hvilken han fæstede af Kongen; den laa ligesom Maglegaard nedbrændt hen, idet Ildgjerningsmænd havde stukket den i Brand en Søndag, da dens forrige Fæster Mads Kofoed og hans Folk var i Kirke; Hassel maatte opbygge den paa ny. Fra sin fjerne Bopæl vedblev han at være Hasle Bys Borgmester, mens hans Stilling som Borgerkapitajn gik over til en anden Opstandsfører Claus Nielsen; ham tillagde den nye Ridefoged Landgilden af en Vornedgaard i Nøkker som velfortjent, men Kongen nægtede sit Samtykke heri. Derimod havde han 1. Jan. paalagt Ridefogden at give Herman Bohns Baadsmænd Hundred Rigsdaler som en Kongeskænk for den dyrebare Ladning, de lykkeligt havde fragtet til ham.

Hvad Kgl. Majestæts Ridefoged eller, som han snart skulde nævnes, Amtskriver Peder Jensen ellers bar i sin Brevtaske ved Landstigningen 8. Jan., var mindre velkommen Kongeskænk. Som altid kostede Krigen dyre Penge, enten saa Kongen var svensk eller dansk. Paa Gjenkomstdagens Fest fulgte den skytunge Hverdag; allerede Morgendagen 30. Dec. 1658 paalagde Kongen sine nye Arveundersaatte en almen Pengeskat til Underhold af deres Lands Hærstyrke at yde af hver Selvejergaard med 2, af hver Vornedgaard med 1 og af hver Husmand med $\frac{1}{2}$ Rdl. Næstedagen gav han dem yderligere Paabud om at udgive 1600 Rdl. og 85 Heste samt Penge til Officerernes Løn, Føde til Mandskab og Heste i det Rytterkompagni, som Major Didrik Uncke skulde hverve og inden tre Maaneder stille paa Borringholm. Det nye Aar gik ind med, at Kongen forlangte afgivet af Borringholmerne nødvendige Levnedsvare til sin Hofholdning og Flaade og til deres Lands Soldateske, mod at disse Ydelser skulde komme dem til Afdrag i deres Landgilde. Endnu 2. Jan. udstedte han Paabud om, at de nys tagne 42 svenske Rytterheste skulde afgives til Major Uncke.

Saa stort Uheld Printzensköld havde mødt i at inddrive Kong Carls Novemberskat, mødte nu ogsaa Peder Jensen haarde Vanskeligheder i at inddrive Kong Frederiks Decemberskatter. Hans Underskriver Anders Vogensen fik sammensanket 100 Rdl., den gæve Rønneskipper Herman Clausen Bohn lagde af egne Midler 250 Rdl. til, men 1005 Rdl. maatte Peder Jensen tvangslaane af Kirkernes Midler for at kunne holde Major Uncke,

hans 100 Ryttere og Heste nogenlunde ved Huld, da to Skibe havde hidført dem fra København i Marts 1659. Og sine i Krig vundne gode Heste solgte Allinge og Sandvig gæve Bymænd 2. April kun i ærlig Hestehandel for den særdeles vakkre Pris 8 Rdl. Stykket.

Om de svenske Fanger foreskrev Frederik den Tredje 1. Jan., at Officererne snarligt skulde sendes til København, og at der skulde tilstilles ham en fuldstændig Rulle over de menige Fanger, som foreløbigt skulde fordeles til Bøndergaardene for der at arbejde for Føden, indtil de kunde blive bortsendte til Udveksling mod danske Fanger i Sverig. At tre af dem, den skaanske Styrmand og en Rytter fra Spes samt en af Hammershus oprindelige Mandskab, kunde 13. Febr. i Fællesskab undvige fra Borringholm, tydede paa et mildt Fangenskab; de bragte 17. Febr. den svenske Regering i Malmø den første udførlige Meddelelse om Printzenskölds Drab og dets Følger, hvilke forgrovedes i Nedskriverens Gjengivelse til, at Landets Bønder som Tidkort efter Haanden tog Livet af de hos dem indhusede Fanger. Dette fæle Rygte vandt dog ingen Indgang i Sverig; i intet af deres ret talrige kendte Breve ymtede Printzenskölds Enke eller Kpt. Nils Lejonholm et Ord om sligt, og svensk Historieforskning slog tidligt fast, at Folkerejsningen efter Landshøvdingens Drab havde til Følge, at de faatallige Svenskere paa Landet toges til Fanger og senere overførtes til Danmark. En enkelt Fange blev i Jan. lønligt myrdet af Bonden Mads Jørgensen paa Nygaarden i Østrelarsker; men da Bonden for et nyt Mord blev halshuggen 9. Avg. 1675, blev hans Forbrydergjerning at opfatte som en Undtagelse, ikke som en Regel, selv om vel nok denne ene Fjer voxte op til hint fæle Rygte i Malmørelationen og til en hel Svineslagtning i Østrelars Kirkebog 1741, som dog ellers kun skulde optegne skær Sandhed.

At overføre det tilforn dannede Københavnerrygte om en almen Nedslagtning af Svenskerne paa Fangernes senere Skæbne turde i sig være en bagvendt Tanke; under selve Opstandens Ophidselse havde Borringholmerne været sindige nok til kun at tage ti Svenskeres Liv, og dem var et koldblodigt Mordværk paa værgeløse Fanger unaturligt og unødvendigt. Saa lempeligt og uforsigtigt frit lod de Fangerne færdes blandt sig, at de tre undvegne kunde lytte til de hidkomne Flaadeofficers

Tale om en forestaaende Opstand i Malmø og sætte Carl Gustaf paa Spor af Malmøborgernes dansksindede Færd, som derefter bragte disses Førere Døden paa Retterstedet. Borgmester Kames indhusede 15. Dec. 1658 ni Fanger og senere andre hos Christian Plaman i Rønne og lod dem faa ud over deres Maaltid dagligt baade Øl i Kandevis, Brændevin i Pæglevi, Kringler, Kridtpiber, Tobak og Lys. Paa Hammershus gik syv Fanger i Havearbejde, de sidste indtil 7. Maj 1660. Saa fornøjeligt fandt nogle deres Fangeliv som Bøndernes Medhjælpere i Gaarddriften, at fjorten Mand af det svenske Slotskompagni færdedes paa Borringholm endnu i Okt. 1663, da det Vestrebottenske Regiments Major Henrik Möller forlangte dem hjemsendte til Malmø. Der var endnu da ingen Svineslagtning til at kyse dem bort; den blev først senere Borringholmere en taabelig, men hartad urørlig Troesartikel.

Kapitajnen for det Vestrebottenske Kompagni Nils Lejonholm, hans Fænrisk Gustaf Sabbel og Slotssekretæren Carl Jonsøn Berg indgæstedes i tolv Uger hos Borgmester Christen Gregerssen i Aakirkeby, inden de førtes til København. Endnu i ti Maaneder holdtes Kapitajnen fangen her, hvor han haardt savnede Borringholmernes Kringler og anden Gæstmildhed; saa kom han efter de andre hjem til Sverig. Oprindeligt hed han Holm, men var 21. Sept. 1651 adlet med Navnet Lejonholm; han døde 19. Marts 1680 som Major. Sabbel blev 19. Dec. 1671 Regimentskvartermester og døde o. 1676. Ltn. Pehr Lagman var i Eftersommeren 1659 atter i Tjeneste i Sverig, hvor Carl Gustaf 29. Sept. forlangte ham stillet for en Krigsret; Tiltalen faldt dog muligvis bort ved Kongens Død i Febr. 1660. Printzenskölds Ridefoged Jøns Pehrsson stod sig saa godt med Borringholmerne, at disse paalagde Amtskriver Peder Jensen uden Kongens Ordre at udgive af Amtstuen baade Fødevarer og rede Penge til hans og hans Børns Underhold; efter at have klaret sine borringholmske Regnskaber rejste han midt i Marts 1660 hjem til Sverig.

Ikkun firbenede Svin og Fedekalve kendte Borringholmerne til at slagte, ogsaa for Printzenskölds Enke og hendes tre Børn, mens hun sad indhuset i Rønne hos Raadmand Jens Anscharisen, som var gift med Jens Kofoeds Søster Elsebet. Selv skilrede hun vel i et senere Bønskrift til Kong Carl den Ellefte

sit Fangenskab som ubarmhjertigt, idet der handledes saa ukristeligt med hende, at hun faldt i en ubodelig Sygdom, og hendes halvandet Aar gamle Søn Jacob døde saa godt som af Hunger og Vanrøgt; men om saa var, kunde hun kun med grov Uret kaste Skylden paa Borringholmerne. Fra Amtstuen skaffede Peder Jensen hende rig Forplejning, 7 Tønder Rug, 2 Td. Byg, $7\frac{1}{2}$ Td. Malt, $4\frac{1}{4}$ Td. Øl, henved 1 Td. Smør, 3 Stude, 2 Køer, 3 Faar, 7 Lam, 12 Gæs, 12 Høns, 2 Skepper Salt, 29 Læs Brænde samt rede Penge; i alt kostedes o. 140 Rigsdaler paa hendes Underhold i knapt et halvt Aar. Frederik den Tredje tillod 21. April 1659 hende med Børn, Kvindetyende og to Tjenere at rejse fri af Lande, og da hun i Maj sejlede til København, medgaves hende til Sørejsen yderligere 1 Lam, 6 Høns og rigeligt af ferskt Kød, Brød og Smør. Krigsbyttet Sømlegaard og dens Indbo maatte hun fravige, idet den efter Kongens Skrivelse af 28. Dec. 1658 skulde vende tilbage til Eckstein og hun yde ham en Erstatning for dens Afsavn. I sit Bønskrift satte hun sit Tab af Gods paa Borringholm til over 6000 Rigsdalers Værd; den svenske Konge gav hende kun Sjette-delen heraf, og hans Skøn traf vist rundeligt Sandheden, den fra hvilken slige Bønskrifter jevnligt afveg stærkt; og hun døde først 3. Nov. 1692.

Printzenskölds Lig skulde efter Frederik den Tredjes Paabud af 28. Dec. indsættes i Rønne Kirke, og Borgmester Møller drog i Febr. 1659 Omsorg for, at det blev sømmeligt stedt til Hvile i Kirkens søndre Vaabenhus med fine hvide Handsker paa Hænderne i en med Lærredsdræt, hvide Bændler og fortinnede Nellikler indvendig og med otte læderdækkede Haandgreb udvendig udstyret Kiste, som nedsattes i en større Kiste og omfyldtes med Sand; til hæderligt Ufrøl gav han en Tønde Øl. I Fredslutningen 27. Maj 1660 tilstedtes Ligets Hjemførsel til Sverig, hvor det endeligt jordedes i Sognekirken til Printzenskölds Gaard Printznäs, Sandsjö Kirke i Smaaland, og her lod Enken, Frue Anna Hård ophænge en Mindetavle med malede Portræter af ham, hende selv og deres to Døttre og tre Sønner, af hvilke den lille Jacob fremstilledes død med foldede Hænder paa en Pude foran sine Forældre.

Et regelret fuldtalligt Stændermøde samlede 19. Jan. 1659 alle Borringholmerne i endelig Enighed om at samtykke i Sende-

mændenes Gavebrev af 29. Dec. og om herfor at begære Kongens Forjettelsesbrev paa, at de ikke tiere skulde hengives til sine Fjender. Saaledes lød de fem Samtykkebreve, som Adels- og Frimændene, Præsterne, Hammershus Birk med Allinge og Sandvig, de fem Købstæder, de fire Herreder udstedte og forseglede. Frederik den Tredjes Svarbrev af 3. Maj, Borringholms andet saakaldte Privilegiebrev, gjorde vitterligt, at da Borringholms til Sverig overgivne Indbyggere havde ved sin egen Magt og Styrke gjort sig fri og frelste og 29. Dec. overdraget og foræret Os Kongen og Vore Arvinger deres Land til fri Arv og Ejendom, hvilket dets Stænder nu 19. Jan. have samtykket, saa lover og forpligter Vi Os og Vore Arvinger hermed, at Vi nu har taget formedelst dette Vort aabne Brevs Kraft formeldte Vort Land Borringholm tillige med Vore kære tro Undersaatter sammesteds, som nu ere eller herefter kommende vorde, under Vor og Vore Arvingers Beskærmelse at forsvare dem mod alle og enhver efter yderste Formue, erholde dem ved Lov og Ret og end ogsaa aldrig overgive dem til Vore Fjender de Svenske, som tilforn er skeet, og i alle Maader bete og erwise Os mod dem som en naadig og mild Herre og Øvrighed.

Andet stod ikke i Borringholms tidt paaraabte Privilegier. Dette andet Kongebrev ikke blot undlod at udforme og lovbinde det førstes vage Tilsagn om Privilegier, det nævnte simpelt hen ikke saadanne, og i denne Tavshed turde ligge et klart overvejet Tilbage tog af Frederik den Tredje; muligt at hans Tanke allerede nu syslede med en kommende Enevælde, der ikke forsonedes med at lovbindes under Privilegiefrihed for sine Undersaatter. Dette sidste Kongebrev havde sin Værd i Kongens Tilstaaelse af, at Borringholmerne havde skænket ham deres Land som en Gave, og af at han og hans Arvinger aldrig tiere vilde overgive Landet til Sverig. Kongens Løfte herom var lidt forhastet; trods det maatte han i Fredslutningen næste Aars Maj indgaa paa at lade Landet vandre til Sverig inden Aar og Dag, hvis Danmarks Tilbud om at tilkøbe sig det mødte Afslag. Men Løftet bandt dog Frederik den Tredje til endeligt det tredje Aars Maj at gennemføre dette Tilbagekøb, og endnu 1813 tvang det den danske Regering bort fra at tilbyde Sverig Borringholm i Krigserstatning.

Først samme 19. Jan. 1659, da alle Borringholmerne var enedes

om at have Frederik den Tredje til deres Konge, forlod den hollandske Flaade sit Stade ud for den usikkre Østkyst for at søge om til Rønne og der indtage en stor Last af Levnedsmidler samt en 70 svenske Fanger; med Skipper Oluf Andresen til Lods naaede den 27. Jan. tilbage til København. Fra nu af blev Borringholm den trindt omsluttede Hovedstads rige Forraadskammer; borringholmsk Øl og Mad gjorde Helte af dens Borgerskab. Især til Hofholdningen og til Flaaden oversendtes Skibsladninger af Stude, Oxekød, Oxetunger, Oxekalun og Køfødder, Vildbrad, Svin, Faar og Lam, Gæs, Høns og Æg, Torsk og Lax, Smør, Byggryn og Havre; men da Kongen til sin Fornødenhed forlangte al den Bøgeaske, som kunde fremskaffes, maatte han nøjes med at modtage nogle Birkekoste og fire Tønder almindelig Aske, fordi Oldenbøg ikke voxte i Landets Skove. Endog en tam hvid Hjort, som Vagtmester Meiers Hustru havde opfostret paa Hammershus, rejste i en Kiste over til Dronningen. Selve Hofslagteren og Kongens Opkøber hidkom for at forestaa Forsyningerne; disse kunde allermindst undværes, da 29. Maj Stege og Møen trods Major Hans Schrøders udholdende Forsvar faldt i den svenske Hærs Haand, hvorunder det lykkedes Just Ebels Kornet Schröder at undvige over til Borringholm. Paa denne Tid viste Fjendens Flaade sig i Østersøen og afbrød Tilførsler til København for henved to Maaneder, i hvilke de indskibede Fødevarer, 53 Snes Æg og andet raadnede paa Rønne Rhed.

Den svenske Flaade gjorde 4. Juli 1659 et kraftigt Forsøg paa at tage Landet tilbage. Den ankrede op udfor Allinge og skød løs mod Stranden. Hele Landets Milis samlede sig til Modværge. Eckstein fik Hesten skudt under sig; en af Landets svenske Fanger blev saaret og strax bragt under Lægehaand og omhyggelig Pleje. Til Afsked sendte Svenskerne et Brandskib ind imod Havnen; uden at volde Skade blev det Borringholmernes Bytte og en Snes Dage senere ført til København. Saa talrige Kanonkugler havde Fjenden dænget paa Landet, at Milisoldaterne kunde tjene halvanden Rigsdaler i en Drikkeskilling ved at opsamle de usprængte Kugler. Fra denne Dag voldte Svenskerne ikke tiere Uro, og Sejlasen til København aabnedes paa ny.

Ved denne Tid fik et mindre alvorligt Forsøg paa at lokke

Borringholmerne tilbage under Svenskekongen Løn som forskyldt. De havde Fredag 28. Jan. samlet sig i Kirkerne i en Taksigelsesfest for Hjemkomsten til Danmark, og deres ærlige Afsky for Svenskingen var dybt rodfæstet i al deres nære og fjerne Fortid. Lidet skattekære som de var, kunde det falde dem tungt, at Frederik den Tredje omsatte sin Tillid til, at de vilde tilhjelpe af al Formue at holde Fjenden ude, i 1. April at afløse de i Tid og Tyngde ujevnt paalagte Krigsskatter med en fast Maanedsskat at udrede hver fjerde Uge i Penge, der for en enkelt Degn Rasmus Ravn i Aaker løb op til elleve Rigsdaler om Aaret og for de fleste Sogneboere til endnu mere, ud over det Underhold, de allerede udgav til Landets store Soldateske. I samme Aprildage dukkede en københavnsk Student Ove Clausen Træne op paa Borringholm som svensk Lokkedue. Søn af en skaansk Præst havde han vundet Frederik den Tredjes Tillid og var sendt ind i Skaane for at udspejde Svenskehærens Veje, men gik fuldt saa nyttigt Carl Gustaf til Haande med Oplysninger om Forholdene i Danmark. Paa Borringholm søgte han omsonst ligesindede Svenskevenner; kun Kompagnikapitajn Knesbeck viklede han ind i sit Garn. Herfra dristede han sig tilbage til København; Kongen blev underrettet om hans treske Færd og lod ham 26. Juni fængsle. Om hans landsforræderiske Tale optoges fældende Vidnesbyrd paa Borringholms Landsting, og som Overbringer af disse modtog Landstingskriver Peder Larsen Barfod 10. Avg. af Kongens Haand en mærkelig rig Skænk, en Aarpenge af 60 Rigsdaler, Landgildeherligheden af Kobbegaard i Østrelarsker for sin, sin Hustrues og et Barns Levetid (den udløb først ved Datteren Sidsels Død 27. Juli 1715) samt tre Sølvpokaler, af hvilke Kongen, Dronningen og Kronprinsen paa Københavns Slot tildrak ham Borringholms Velfærd; saa lettet følte sig Kongen i sin let opskræmte Angst for hvad der syntes ham en Trusel mod hans Magt, og denne Gang fik han Ro ved at lade Ove Træne 18. Avg. halshugge paa Københavns Nytorv, hans Lig firdele og raadne paa Stejle. De kongelige Vinpokaler flyttedes senere med Urette ind i den udsvævende Sagnkres, som flettedes om Jens Kofoed; som Landskapitajn kunde han ikke forlade Landets Forsvar i disse Krigsaar og stedes for Kongens Skænk, og Pokalerne var aldrig hans Arvingers Eje; en af dem skænkedes o. 1890 til Nationalmusæet.

Den skræmmede Konge lod sig samme Sommer forlede til det uheldsvangre Fejlgreb at vælge en Mand, som lod sit tøjlsløse Sind frit Løb, til at styre Borringholm. Adolph Fuchs var født i det flamske Bondeland og ført af sine Drifter ind i Soldaterlivet, hvor han havde slaaet sig op til Officer; indkaldt af Frederik den Tredje var han bleven dansk Generalmajor og havde som Christianshavns Kommandant i Stormnatten 11. Febr. 1659 aarvaagen og kampmodig slaaet Svenskernes tre Gange gjentagne Stormløb mod Byvolden tilbage; „Fjenden havde glemte at tage Ligskjorterne med,“ indmeldte han herom til Kongen. Men ligesaa tilbørligt ilde han forligedes med Fjenden, ligesaa utilbørligt ilde omgikkes han de hollandske Matroser, som gik i Tjeneste paa Voldene, og i Kongens egen Nærværelse forgreb han sig 15. Juli paa General Pickler, som talte disses Sag. Kongen lod ham strax fængsle og 21. Juli forvise til Borringholm, dog ikke som Fange, men som Guvernør over Landet med 2000 Rdl. i Aarsløn ud over hans Officerslønning paa 850 Rdl. I Udnævnelsen hertil paalagde Kongen ham særlig Omsorg for tre Ting: for Udbygning af Fæstningen Hammershus og af Kysternes Forsvarsvolde, hvortil han paa egen Haand kunde raade over Indtægterne af Landet; for Kongens Vildbane, hvor hverken han eller andre maatte skyde eller jage Dyr; og, Kongen kendte godt sin Mand, for en smuk sømmelig Optræden mod Indbyggerne, hvem han maatte vogte sig fra at tynde med nye Paalæg og ej heller give Aarsag til Klagemaal.

Vel gav Aakerdegnen Rasmus Ravn i sin Kirkebog og sin Krønike Kongens tro Mand Fuchs's Fromhed et skönt Skudsmaal; men Borringholmerne følte sig hurtigt ufromme til Mode ved ham. Han maatte snart fjernes ligesaa hastigt fra Borringholm som fra Christianshavns Volde. Vel havde han tillagt sig Adelsmands Vaaben med to Rævehoveder paa en Skraabjælke og et i Hjelman, men det raa Soldaterblod rullede utæmmet i hans Aarer og steg ham til Hovedet. Voldsom i sin uhyrlige Magtfølelse, hidsig og opfarende indtil Vanvid tøjlde han hverken sin grove Mund eller sine iltre Hænder, Stokken laa ham løs i Næven, Kaarden gled ham let af Balgen, og hans skarp-ladte Pistoler løsnedes hastigt. Som en Tyran foer han frem mod Kongens Arveundersaatte; Præsten Poul Ancher forfulgte han med Ukvemstale, og deres afholdte Kommandant Mikael

Eckstein skubbede han til Side. Mellem ham og den knapt saa stridbare Amtskriver Peder Jensen kom det til skarpe Oprin; allerede i Sept. lod han denne af ringe Aarsag sætte fast i Rønne, og da han atter gav ham løs, forbød han ham al Adgang til Hammershus, hvor Amtstuen og Landets Smørkelder fandtes, og han satte da en af Printzenskölds tidligere Tjenere, den svenske Peter Ottosøn, til her at modtage Landgildesmørret og føre Amtstuens Regnskaber.

Freden, som sluttedes 27. Maj 1660 foran København, lod Borringholms Skæbne henstaa i det uvisse. Det fastsloges, at Sverig ejede dette Land i Kraft af Roeskildefreden, men at det skulde forblive under Frederik den Tredje indtil 24. Juni 1661, mens der førtes Underhandlinger om det danske Tilbud om dets Tilbagekøb, og hvis dette Køb ikke kom i Stand, skulde Landet nævnte Dag tilbagegives i Sverigs Eje, hvorved de svenske Underhandlere lovede at udvirke for Borringholmerne fuld Tilgivelse af Oprøret, mod at Printzenskölds Lig og Ejendele blev givne tilbage. Frederik den Tredje sendte hurtigt Hannibal Sehested til Stockholm for at føre de tilsigtede Underhandlinger. Det danske Tilbud om 7000 Tønder Hartkorn i skaanske Jordegodser som Vederlag for Borringholms skatydende $6736\frac{1}{4}$ Td. Hk. blev afvist af de svenske Herrer, som fordrede lagt hertil 100000 Rigsdaler i Sone af Borringholmernes Opstand, 100000 Rd. for Landets ypperlige Leje i Østersøens Farvande og 300000 Rd. i Kapitalisation af dets Aarsydelser, hvilke sattes til 18000 Rd.; omsat med 1 Td. Hk. for hver 50 Rd. løb deres Krav op til $16736\frac{1}{4}$ Td. Hk. Det var dog til at slaa af paa; maaske fremhjalpes Afslaget ved, at de djerne Borringholmere nyssens havde gjort sig saa stinkende udi svenske Næser, saa at disse nu var mindre lystne efter at aabne sin Stue for dem. Det lykkedes Sehested 3. Juli at udvirke en Overenskomst, som satte det nøjagtige og fuldstændige Vederlag for Borringholm til 8500 Td. Hk., hvorimod Sverig tilsikkrede sig, at Danmark aldrig maatte afstaa dette Land til nogen fremmed Magt. Efter at Frederik den Tredje havde tilkøbt sig danske Adelsmænds Jordegodser i Skaane af tilsvarende Hartkorn for 5 Tønder Guld eller 500000 Rigsdaler, kunde han 5. Maj 1661 lade sine Sendemænd i Malmø træffe Slut-aftale om Udvekslingen af sit Skødebrev til den svenske Krone

paa 18 skaanske Sædegaarde med 917 underliggende Fæstegaarde mod Roeskildefredens Afstaaelsesbrev paa Borringholm.

I sin Jubel over Freden skænkede Borringholmerne i Febr. 1661 Kongen 468 $\frac{4}{5}$ Td. Foræringshavre, og hans Kammerskriver Christopher Gabel og Kammertjener Jacob Petersen modtog fra de fornemste paa Landet 100 Td. Havre for deres Umag og Omsorg til Landets Gavn. Sligt var ufortjente, men i lange Baner vanlige Drikkeskillinger. Ogsaa Frederik den Tredje turde juble, thi han var nu Arvekonge af Riget Borringholm, men kun Valgkonge af Danmarks Rige. Støttet til Borger- og Præstestanden tvang han Rigsraadet og Adelstanden til smukt at gaa i Borringholmernes Ledebaand og 18. Okt. 1660 at hylde ham som Danmarks Arvekonge. Borringholmerne smigrede baade sin egen og hans Majestæt ved endnu langt frem i det næste Aarhundred med Stolthed at nævne sig Kongens første Arveundersaatte.

Den skønne Foræringshavre alene gjorde dog ikke Krigens Regnskab ud. Allerede under denne havde Borringholms Stænder 3. Okt. 1659 samlet sig ved Aa Kirke om at søge det dem paabyrdede fremmede Rytteri afskaffet. Strax efter Freden sendte Kongen Gabel og et Par andre Kommissarer i Juni 1660 til Landet for at stille Striden mellem Fuchs og Peder Jensen samt andre forefaldne Klagemaal. Stort hjulpen blev nu Amtskriveren ikke af Gabels gode Raad, at han blot skulde holde sig borte fra Slottet, saa ofte Fuchs var i sit iltre Sind, og stort andet end smukke Talemaader flød ikke af Gabels Sædelse. Ogsaa dette Aar affattede Landets Stænder 14. Nov. et Bønsskrift til Kongen om at aftakke det tyngende Rytteri. Ganske omsonst; hærgede og udpinte af Fjenden kunde de andre danske Landsdele ikke underholde de talrige hvervede Tropper, og af Mangel paa Soldpenge til disse kunde Kongen ikke aftakke dem. Endnu et Aar efter Freden maatte Borringholmerne i April 1661 modtage til Underhold Ritmester Conrad Brinchs 130 Ryttere og Major Krarups 140 Fodsoldater. Dette Aars Stændermøde 28. Okt. paaviste, at Indbyggerne hidtil havde udgivet den pinligt høje Sum af 84460 Rigsdaler til den fremmede Soldateskes Underhold og segnede under Byrden af denne Udskrivning ud over de stedse stigende Maa-nedsskatter. Soldatesken var grundig forhadet; 9. Sept. nedstak

Rødskerbonden Hans Monsen en af Brinchs Ryttere udenfor Rønne.

Ondt gjordes værre, ved at denne mægtige Hærstyrke, som Indbyggerne maatte underholde, misbrugtes af Guvernør Fuchs til alskens raa Overgreb mod dem selv. Især med Rytterne togede han gennem Landet under livlig Brug af sin Stok, sin Kaarde, sine Pistoler. Kongens Velkomstpokaler, som Landstingskriver Barfod havde ført til Landet, fyldte Fuchs med bedsk Bærme lige til Randen. En Dag i Aaker Præstegaard havde han nær rendt Amtskriver Peder Jensen igjennem med sin blotte Kaarde. Da denne nu nægtede at gjøre ham eneraadig over saa mange Sogne, hvis faste Afgifter kunde dække hans Aarsløn 2800 Rd., red han 15. Juli 1661 med Major Uncke, Ritmester Brinch og Soldryttere ud fra Hammershus for at hjem-søge Amtskriveren i hans Gaard i Rønne. Her overøste han strax denne med grove Ukvemsord og gjennempryglede ham, indtil Modstanderen fik Stokken vristet fra ham; saa greb han sin Kaarde og truede ham med at ville lade sine Ryttere slæbe ham samme Aften bunden til Hammershus. Peder Jensen flyede ud af Byen og fjælede sig bort hos Godvenner paa Landet. Under al denne Ufærd paa Livet løs sov Fuchs hver Nat paa to af Amtskriverens Bolsterdyner og tog om Dagen til sit Brug, hvad Hustøj denne havde maattet efterlade paa Ham-mershus.

Peder Jensen, som ti Aar tilforn havde faaet den stormæg-tige Junker Ebbe Ulfeld vippet ud fra Borringholm, tog sig nu det samme Spil for med den fremfusende Guvernør Fuchs. Fra sit Skjulested sendte han 19. Juli Kongen en skarp Klage over Guvernørens hele Voldsfærd: Nu lader Major Uncke med Ryt-tere og Soldater ved Stranden paapasse, at jeg ikke skal over-komme til Eders Kgl. Majestæt, og hvis jeg ikke snart findes i København, da er jeg enten død eller fængslet; den gode ær-lige Kavaller Eckstein er ligesom kasseret, for at Fuchs, som Uncke siger, med det hidover forskrevne Krigsfolk kan mage det saa, at alle Stæder og Stænder paa Landet skulle ryste og bæve for ham, naar han taler; for at dette snart kunde hindres, synes det bedst, at E. K. M. paabød Majorerne Uncke og Krarup og Ritmester Brinch, at de under Livs- og Ærestab ikke skulle lade sig og sit Mandskab bruge imod Landsaatterne; de ærlige

Folk ere uskyldige, oprigtige og tro imod E. K. M. Er det muligt, Naadigste Herre!, da skil os af med Rytteriet! Vi ville selv derimod holde et Kompagni paa 120 Mand med deres Heste, Eders Maj. alene Officererne at lønne. Den Tid Krig og Orlog om os var, og vi ikke havde Halvparten saa mange Krigsfolk som nu, da var altingest vel, mens vi nu paa Liv og Velfærd pines og plages af dette ene Menneske mere end som af Svenskens Armee, saa Gud sig herover forbarme, om E. K. M. ikke kommer os snart til Undsætning; thi udi alle Ting lader det sig anse, at Vorherre ganske er vegen fra ham.

Amtskriveren veg næppe langt fra Sandheden i at anse Fuchs som forrykt. Dristigere affattet Klageskrift modtog en enevældig Arvekonge sjeldent, og skræmmet op af dette dirrende Nødraab forhastede Frederik den Tredje sig til at spærre den kloge Peder Jensen og hans Tjener fire Maaneder inde i Slotsfogdens Kammer, saa saare de med tre Sømænds Hjælp var hemmeligt undvegne til København. Dernæst fandt han det yderste Tid at tage Borringholmerne i Troskabsed til deres rette Arveherre og Enevoldskonge og sendte sin Førsteminister Greve Christian Rantzau over til dem for at modtage deres Hyldingsed samt for derefter at indkræve hos dem, der med Vaaben havde vristet deres Land ud af Sverigs Magt, de fem Tønder Guld med paa-løbne Renter, som han havde kostet paa at købe det tilbage til Danmark, henved 80 Rigsdaler for hver af deres smaa borringholmske Tønder Hartkorn. Endeligt skulde Rantzau undersøge de fra forskelligt Hold indkomne Klager over Fuchs samt udvirke en for Kongen fordelagtig Udgang af den mislige Ulfeldske Sag.

Corfits Ulfeld og hans ædle Hustru Leonora Christina var i Juli 1660 undvegne fra svensk Fangenskab i Malmø over til København i blind Tillid til det dem i Roeskildefreden tilsikrede frie Ophold her. Frederik den Tredje lod dem dog strax fængsle og føre til Borringholm, hvor de landsattes 26. Juli i Rønne sammen med deres trofaste Tjener Peter Pflügge. Herfra bragte deres nye Fangevogter Fuchs dem, den syge Ulfeld paa en Liggebaare, til Hammershus, hvor de fik deres Fængselsrum i Manteltaarnets femte, næstøverste Stuelag; et lille Vindue mod Ø. gav dem Udsigt over Hammersøslugten mod Sandvig. Et Brevskrin, som de havde medført, lod Fuchs Ulfeld

forsegle og tog det saaledes i sin Varetægt. Han tillod Ægtefællerne at færdes under fri Himmel paa Muromgangen omkring Taarntaget, og han vandrede rundt med Leonora Christina i den ydre Fæstningsgaard. Efter at han i en af deres Samtaler var kommen til at røbe, at han egenmægtigt havde brudt Ulfelds Segl for Skrinet, afkastede han helt al ydre Artighed, der for øvrigt ikke havde hindret ham i at sætte Lokkeduer ud paa dem, ikke heller i selv at optræde som saadan med Tilbud om mod en klækkelig Godtgjørelse at hjælpe dem til Flugt. Samkvem med ham blev nu Fangerne en Pine. Til Tider skreg han op, Ordene styrtede fra ham som en Strømhvirvel, Fraaden stod ham paa Læberne; faa Minuter senere talte han atter naturligt. Naar under disse Optrin Leonora Christina advarede Ulfeld med de Ord: „Feberen har grebet ham,“ rasede han paa ny. Hun maatte tage det Løfte af sin Ægtefælle, at han aldrig vilde lade sig ophidse til Gjensvar. Sit Løfte tro blev Ulfeld stum, saa snart Fuchs viste sig, og end mere tirret herved vendte denne sit Raseri mod Leonora Christina, som sjældent lod ham uden Svar.

Ind under Jul knappede Fuchs Kosten af for sine Fanger. Ulfeld sendte Tjeneren til ham med en Henstilling om at handle mod dem som en Adelsmand, ikke som en Bonde. Denne Hentydning til hans Bondebyrd tirrede Fuchs til at plage dem yderligere. Han lod sætte Jerngriller for Fængslets Vinduer og dets Dør holde laaset, saa at de afskares fra at trække frisk Luft ude paa Tagomgangen. Da der skulde holdes Skifte efter Leonora Christinas Moder Kirsten Munk, paabød Kongen 17. Jan. 1661 Fuchs og Eckstein at faa Ulfeld til at affatte en Liste over sine retslige Krav i Boet. Vranten paa Eckstein lod Fuchs paa egen Haand Landsdommer Hassel og Major Krantz træde i hans Sted. Ulfeld afgav en Skrivelse, hvori han paaviste, at Fuchs havde ranet og opbrudt hans Brevkiste med de Brevskaber, hvorpaa hans Krav skulde støttes. Da den blev læst højt for Fuchs 2. Marts i de to nævnte Herrers Nærværelse, foer han op som Lyn og Torden og sigtede Leonora Christina for en tilsvarende Forbrydelse ved Christian den Fjerdes Dødsleje: „Havde J da Magt at tage Kongens Hovednøgle og bortføre Juvelerne, saa har jeg lige saa god Magt til at opbryde Eders Skrin.“ Han spottede hende, at hun omsonst havde villet leje

ham for 20000 Rdl. til at lade dem undvige af Fængslet. Hun svarede ham roligt: „Men om jeg havde budt 50000 Rdl., hvad vilde da være sket?“ Ude af sig selv raabte han: „J lyver som en Mær!“ „J taler som en Æsel,“ var hendes Gjensvar. Da sagde hun til de omstaaende Herrer: „Jeg vil ikke tage De Herrer til Vidner, thi denne Strid vil aldrig blive udfægtet med Vaaben, skønt kun Blod kan stille den.“ „Aa!“ sagde Fuchs og drog paa sin Kaarde, „denne staar til Eders Tjeneste.“ Med et Smil trak hun sin Pilnaal ud af Haaret: „Her ser J, hvad Vaaben jeg kan møde med.“ Da Landsdommer Hassel senere skulde vidne om dette voldsomme Optrin, dækkede han sig, sin Snuhed tro, bag det Udsagn, at han vel havde overværet en Strid, men ikke givet egenlig Agt paa den; et sølle Retsvidne af en Landsdommer at være.

Alt Samvær med Fuchs blev Fangerne utaaleligt, og da de ikke kunde fjerne ham fra Hammershus, greb de til en Nat at fjerne sig selv derudfra. Flugten blev længe udtænkt, af Brædder tilskar Ulfeld og Tjeneren en Baadsmast og et Par Aarer, af Lagenstrimler syede Leonora Christina Tove og Sejl, med en Egepløk løsnede Ulfeld Kalken omkring Vinduesgitteret. De spejdede ud efter Maaneskin og føjelig Vind, og da den gik i NØ., flygtede de Onsdag Aften 13. Marts 1661. Mens Trommen gik til Tappestreg Kl. 8, rev de Vinduesstængerne ud, og Leonora Christina lod sig først fire gennem Vinduet de 13 m ned i den ydre Slotsgaard. Anbragt mellem Puder i en Hejsestol blev den føre og værkbrudne Ulfeld siddende fast i den snevre Vindueskarm, henved to Timer gik med at faa ham uskadt ned. Sidst fulgte Tjeneren Pflügge efter. Lyset i Fængselskamret lod de brænde efter Sædvane, for at dets Slukning ikke i Utide skulde vække Vagtsoldaternes Mistanke. I Mørket sank Ulfeld dybt i Møgdyngen ved Hestestalden; med Møje klatrede de op over den forfaldne Fæstningsmur mod S. Fra sine Vandringer med Fuchs kendte Leonora Christina, at her ved det sydøstre Hjørnetaarn Blommetaarnet snoede sig en Lønsti ned over Slotsklippens østlige Bratfald. For at finde den rullede Flygtningene løse Sten ud over Skrænten, men hørte dem alle først falde dybt nede. Til sidst standsede en Sten noget nær under dem, og Tjeneren kurede paa Hænder og Fødder ned efter den. Den var kun stoppet op under en yderligt staaende Busk, og

med et Varselsraab styrtede han nu ned i Afgrunden. Maanen gik bag Skyer, det tog paa at regne. Da Tjeneren efter en Stunds Dødsstilhed raabte om Hjælp, satte Leonora Christina trøstigt Livet i Vove for at redde ham. Hun kurede ned ad den slibrigvaade Klipperunding, fik knebet Fæste for sin venstre Fod mod en lille Jordtue, tilkastede ham et Reb og halede ham atter op. Da Fuchs næste Dag fandt hendes Fodspor her i Lergruset paa Randen af det bratte Klippefald, vilde han paadutte hende Djævelskunst og indvirke paa Kongen til at lade hende forfølge som Trolkvinde.

Langsommelige Timer stavrede Flygtningene om paa Slotsklippen i den isnende klamme Nordøsten, inden Maanen viste dem den stejle Lønsti, ad hvilken de endeligt med deres tunge Oppakning klatrede ned i Mølledalen 60 m under Slottet. Herfra maatte de bryde sig frem gennem et Stengjerde for at naa ind paa Sandvigvejen, Stenenes Raslen vækkede Krofar i Slotskroen, han greb sin Bøsse for at skyde Tyvegæsterne ned, men da hans Kone saa dem som et selsomt opstabledt hornet Væsen dukke frem i Regntaaen, slog hun Bøssen fra ham og Døren i for Spøgelset. Ude paa Vejen kastede Ulfeld sig udmattet ned og følte sig Døden nær; Leonora Christina lod ham lugte til styrkende Draaber, ogsaa dem havde hun i sin Oppakning; men han bad hende indstændigt blot selv at flygte med Tjeneren, var først hun paa fri Fod, vilde hun finde Middel til at frie ogsaa ham ud af Fængslet. Hun sagde Nej, hun forlod ham ikke ene tilbage i Tyrannens Haand. Hængende imellem sine to trofaste Ledsagere vaklede han nu frem ad Vejen.

Henad Syvtiden naaede de Stranden N. for Sandvig. Alle Baade laa lænkelaaste, de maatte afvente, at Fiskerne kom til sin Morgendont; Ulfeld satte sig træt paa en Sten. Leonora Christina gik den førstkommende Fisker i Møde og bød ham Hundred Rigsdaler for at sejle dem bort fra Landet. Andre Fiskere kom til og gik dem truende ind paa Livet, da Menigmand gav Greve Ulfeld Skyld i al Krigens Ufærd. En Mand fik dog Major Krantz vækket og tilkaldt, han førte Flygtningene til sin Bolig i Sandvig og satte Musketærer til at værne dem mod Overlast, mens han selv red til Hammershus for at melde Fuchs Nattens Tildragelser. Meldingen traf denne i Skriverbygningen, endnu hvilende i de bløde Sengebolstre. Ilsomt sprang han ud

af dem og op ad Manteltaarnets Trapper. Da han aabnede Døren til Fængselsrummet, mødte ham her i Halvmørket et seltsomt Syn; opskræmmed af Støjen sprang et levende Væsen ud af Sengehalmen og rundt i Kammeret. Først da det fløj ud ad Døren, kendte Fuchs Katten, men aldrig tilforn havde han set saadan en Kat med en ræverød Narrehætte paa Hovedet og tilbunden Mund, saa at den ikke kunde hvæse. Den spøgefulde Morgenhilsen, som Leonora Christina lod Slotskatten overbringe Fuchs, turde være Udslag af hendes kloge Udregning af, at han greben af Raseri vilde sættes ude af Stand til at tage fornuftige Skridt for at indhente Flygtningene. En ondsindet Tanke til lagde han den; med store Oplag af Krudt under og af Lægter over Fængslet vilde Slottet være gaaet op i Luer, hvis den viltre Kat havde væltet det brændende Lys ned i Sengehalmen, og for et sligt Forsæt sigtede han Leonora Christina.

I sin egen Vogn hentede Fuchs Fangerne tilbage til Slottet, hvor han lod Pflügge lænke. I Forstaaelse af at hans egen Haardhed havde fremkaldt deres Flugt, sagde han dem aabent, at han i deres Sted vilde have handlet ligesaa. Da Umuligheden af at undvige fra Borringholm var gjort dem aabenlys, bar han ingen Frygt for et nyt Flugtforsøg. Anderledes Frederik den Tredje: hans skrøbelige Samvittighed skræmmede ham op i Tanken paa, hvad Ægteparret Ulfeld i Frihed udenfor Riget kunde udvirke imod ham, og ved den første Indmelding om Flugtforsøget bød han 4. April Fuchs ufortøvet at skille Ulfeld og hans Hustru hver i sit Fangerum og spærre dem al Adgang til Samkvem. Fuchs tog sig mærkeligt god Tid, lod dem foreløbigt bo sammen i den saakaldte Kongesal ovenover Kirkerummet og brugte fulde to Maaneder til at lade sammentømre i Manteltaarnet tre Fangekammere, det ene over det andet, og sikke dem med svært Jernværk, hvortil medgik langt over tyve Skippund Jern.

Først 15. Juni fuldbyrdede han den tunge Skilsmisse mellem Ægtefællerne; han førte Leonora Christina som højest i Rang ind i det øverste Fangerum, Ulfeld i det mellemste og Tjeneren i det underste. Endnu ti Dage senere foreslog han dog Kongen at tillade dem at indtage deres Maaltider sammen i Manteltaarnets Riddersal. Ubønhørligt indskærpede denne ikkun sit Forbud mod alt Samkvem dem imellem. Da det lykkedes Leo-

nora Christina fra sit Vindue imod S. at raabe omkring Taarnhjørnet Ulfeld op gennem hans Vindue mod Ø. og i stille Vejr føre Samtaler med ham paa Italiensk som uforstaaeligt Sprog for andre, maatte Fuchs give Vagtsoldaten under Taarnet en Træskralde til at overdøve deres Tale. Ret længe tøjlede han ikke sin vante Raahed; saa sikker var han paa Kongens Samstemning, at han i Breve til denne kaldte Ulfeld den gamle Djævel og skrev 10. Sept.: Det vilde være mig meget kært, om det maatte forundes mig at tænde Luntten til de Hundred Centner Krudt, hvorpaa Ulfeld nu sidder, og skikke Helveds Aander ham og hans Kvind. Paa Aarsdagen for sit Komme til Hammershus skrev derimod Leonora Christina med Sod paa Væggen af sit trange Kammer bag et Forhæng en gribende Klagebøn, i hvilken hendes klippefaste Tro og rene Uskyld bar hende oprejst i al hendes Ensomhed og Forlængsel efter sin Ægteherre bag Bolt og Jern i det Jammershus, hvor hun var stedt under deres Tyran Fuchs:

Kom Herre, kom!
 jeg er ensom,
 maa sukke højt og klage;
 jeg er skilt ad,
 af idel Had,
 fra min Hjælp, Trøst og Mage.

Se til med Naad,
 send Hjælp og Raad
 for mig elændig Fange,
 som er forladt,
 omkring besat
 med Jern og Bolter mangel

Jeg tror paa Dig,
 redde Du mig
 af den Tyrannis Hænder!
 styre hans Magt,
 giv paa mig Agt
 og riv mine Lænker sønder!

Vær Dommer Du!
 kom, Herr, i Hu,
 at jeg uskyldig lider!
 De, jeg gjord godt,
 gjør mig al Spot,
 mig trænger alle Steder.

Al Graad aftør,
 af Fængslet før,
 lad Mand og Børn komm sammen,
 paa det min Mund
 i allen Stund
 Din Lov kan prise, Amen!

I al sin Fangeafmagt blev Leonora Christina den Kvinde, som fik rigest og varigst Magt over Folkets Sind. Intet Sted paa sin lange Trængselsbane traadte hun kraftigere end paa Hammershus frem som Christian den Fjerdes djerne Datter i raadsnar

Overvejelse, som prøvede alle Udveje, i Viljestyrke og Handlemod, som tvang sig op over alle Vanheld og først gav op foran det umulige, i munter Sindsligevægt, som iskænkede hendes Ulykkesfæller Trøst og Haab, i skemtefuldt Lune, hvormed hun mødte sine Fjenders hadske Voldsgreb.

Greve Christian Rantzau kom 15. Sept. 1661 i Land i Nexø, tog de to følgende Dage her og i Aakirkeby Troskabsed til Arveenevoldskongen af Borringholmerne i de to Købstæder og i S. Herred. Paa Rønne Raadhus blev Eden svoren for ham 18. Sept. af al Landets Adel, Mikael Eckstein med to Sønner og Christian Maccabæus med to Sønner, ved hvis Side den snu Peder Hassel snoede sig op som Landsdommer; dernæst af alle Frimændene, sex Kofoeder, Svend Olsen til Baggegaard, Mogens Christensen til Gadebygaard, Anders Hansen (fra 1645) til Kyndegaard, Claus Hartvig til Vælensgaard og to Brødre Rosman fra Rønne, en Tylvt tilsammen; saa af V. Herreds Præster og Degne, af Rønne Borgmestre, Raadmænd, Byfoged, Toller og Borgere, af V. Herreds Bønder og af en stor Del af Milisen og dens Officerer. Efter af Edsbrevene var underskrevne, fulgtes Greven til sin Gæstebolig i forrige Landsdommer Niels Nielsens Gaard, senere Apotheksgaarden paa Storegade, og her lod han traktere hele Forsamlingen paa det fineste. De næste to Dage afgaves Eden til ham i Hasle og i Svanikke af disse Købstæder og af N. og Ø. Herreder. Herfra kom han 24. Sept. til Hammershus, og Morgendagen modtog han Troskabseden i Allinge af dette og Sandvig Fiskerlejer, af deres nydannede Birkekompagni og af de to Landskompagnier under Kapitajnerne Jens Kofoed og Niels Gumløes. Først da det bortgemte Vang Lejes syv Fiskermænd 1. Okt. var stedte til Edsaflæggelse paa Hammershus, var Arveenevoldshyldingen edeligt sikkert.

Herefter skred Greve Rantzau til sit næste Hverv. Han samlede 21. Okt. Borringholms Stænder i Aakirkeby og gav dem en mindre fin Traktering end den i Rønne, idet han forelagde dem Kongens glubske Regningskrav paa 500000 Rigsdaler med paaløbne Renter som udgivne til at købe Landet tilbage fra Sverig. De kongesvorne Stænder svarede med Sandhed, at de ejede hverken fem eller en Tønde Guld i rede Penge eller Løsøre, og udbad sig Forhandlingstid. Der vexledes nu Skrivelser med Greven, og paa et nyt Stændermøde 28. Okt. paa Ham-

mershus maatte denne lade Kongen nøjes med Borringholmer-
nes Løfte om at udgive Tiendedelen af deres fattige Formue.
Den forlangte Kongen 13. Okt. 1662 inddreven, og fra 23. Okt.
til 7. Nov. blev den ærligt udlagt ham, saaledes som den ny-
komne Guvernør Schrøder, Landsdommer Hassel og Provst
Malmøe satte den. Den gav Kongen 6840 Rigsdaler, $1\frac{1}{3}$ Pro-
cent af hans oprindelige Krav og end ikke de paastaede Ren-
ter dækkede. Rønne udlagde 1213, Nexø 488, Svanikke 274,
Aakirkeby 167 og Hasle 118 Rdl.; af Sognene stod Østremar-
ker højest med 370, Knudsker ringest med 110 Rdl. Landets
rigeste Mand Præsten Rasmus Andersen Bleging i Vestremar-
ker gav 200, Rønne Borgmestre Herman Mortensen Bohn 167
og Peder Møller 133, Præsten Lavrids Jensen Vedle i Østre-
marker 100 Rdl. Et mærkeligt Regnskab: først løsvristede Bor-
ringholmerne sit Land fra Sverig, saa skænkede de det til Fre-
derik den Tredje, og nu maatte de tilmed løskøbe det til ham.

Ved at færdes paa Landet fik Rantzau hurtigt sine Øjne op-
ladte for, at Guvernør Fuchs maatte snarligst fjernes derfra.
Allerede 3. Okt. forestillede han Kongen dette, og man talte
endog om at stille Fuchs for en Krigsret under Tiltale for hans
tyranniske Fremfærd mod Indbyggerne. Ogsaa stod det Rantzau
klart, at Majorerne Uncke og Brinch med sine Rytterkompag-
nier havde gjort sig til Folkets ulidelige Plageaander ved altfor
villigt at lystre Guvernøren i hans Overgreb, og han udvirkede,
at de fik Løbepas 31. Okt. og 31. Dec. Kongen overdrog Oberst-
lieutenant Eckstein at aftakke disse to Kompagnier; men til
deres Henfart fra Landet maatte Bønderne endnu udgive to Rdl.
til hver Rytter.

Havde Greve Rantzau haft fattigt Held i at udpine fem Tøn-
der Guld af Borringholmerne, fulgte rigt Held ham i hans tredje
Hverv overfor Ægteparret Ulfeld, hvem han afpressede til Kon-
gen Pengemidler, som kunde batte stort. Fulde to Maaneder
tilbragte han paa Hammershus. I den udtærede, forpjuskede,
aandssvækkede Fange, han her mødte, gjenkendte han kun lang-
somt Greve Corfits Ulfeld. Hans Komme virkede imidlertid som
en i Fængselsmulmet indtrængende Solstraale, Ulfeld levede op
paa ny. Ægtefællerne holdtes stadig strengt adskilte, selv paa
deres Sølvbryllupsdag 9. Okt.; men dagligt havde Rantzau dem
til sine Gæster, ham ved Middagsbordet, hende ved Aftens-

maaltidet, og hans livlige Samtaler drog deres Tanker ud fra Fængslets Vægge. Snart maatte dog den slebne Hofmand vige Plads for den ubønhørlige Konges øverste Embedsmand. Ideligt trængte han ind paa dem til at underkaste sig Kongens haarde Forligsvilkaar. Længst stred Leonora Christina imod, at hun og hendes Børn skulde miste sit mødrene Arvegods, saa heller være Fange til sin Dødsdag. Først da Rantzau truede hende med, at ellers baade Ulfelds og hendes Hoveder kunde falde for Øxen, veg hun, og 27. Okt. fik han begge Ægtefællernes Underskrifter paa det af Kongen affattede Underkastelsesbrev. Endnu dvælede han indtil 24. Nov. paa Hammershus under livlig Brevvexling med Kongen og afventende, at deres Plageaand Fuchs blev afløst af den hidsendte Oberstltn. Ditlev Lützens som Kommandant paa Slottet.

Endnu ikke fuldt fornøjet med det Ægteparret aftvungne Brev, som Rantzau førte med til København, oversendte Kongen 7. Dec. et endnu haardere Aftrædelsesbrev til Fangernes Underskrift. Ulfeld oprørtes særligt stærkt ved Kongens Krav paa, at de skulde frasige sig al retslig Tiltale mod Fuchs, han vilde da heller dø end underskrive. Kommandant Lützens bad nu Leonora Christina om at omstemme ham og tillod hende uforstyrret at samtale med ham fra Vindue til Vindue omkring Taarnhjørnet. Her vakte hun paa ny sin Ægteherres Livsmod til at taale det uundgaaelige ved at tilraabe ham tre latinske Verslinier, der sagde omtrent saa:

Driver Vanheld sit Spil, sært drager os Tanken paa Døden.

Mandigt kæmper kun den, som bærer sin Ulykke rank.

— Ske kan i stakket Stund, hvad øj man af Aaringer vented.

Ulfeld forstod, satte sit Navn ved Siden af hendes, og samme Aften 14. Dec. 1661 mødtes de to Ægtefæller efter et halvt Aars Skilsmisse. Nu da Frederik den Tredje uden Ret og Dom havde afnødt dem Gods og Guld, aabnede han Fængslets Bolter for dem. Sytten Maaneders kvalfuldt Fangenskab mundede ud i Pengeudpining, omtrent som samme Aar Cai Lykkes fire Tønder Guld var blevne afpressede ham. Det skeppede tungt i Kongens Pengeskrin, hundredfold tungere end Borrhholmernes Formuetiende; men end haardere tyngede det Kongens Regnebrædt. Christian den Fjerdes stærke Retfærd var given Datteren Leonora Christina i Arv; i denne stolte Arv tog Sønnen

Frederik den Tredje knapt nok tarveligt Fattigmandslod, skønt ene streng Retfærd kunde have tømret fast Grund under hans selvtagne Enevælde, saa at denne kunde være bleven varig Vel-signelse for Danmark.

Ægtefællerne Ulfeld og deres tro Tjener afsejlede under stærk Vagt 17. Dec. fra Rønne til København. Fuchs var med om Bord og bragte Ulfelds Brevskrin med til Kongen, som særdeles naadig strax skænkede ham af dets Indhold en stor Del Juveler og 1500 Dukater, men dog 17. Febr. 1662 maatte endeligt forlove ham fra Borringholm. Allerede 2. Juli hævede han ham til Guvernør i Fæstningen Nyborg, hvor han paa ny kunde træde Ulfelderne paa Hælene; thi af Leonora Christinas Mødrenearv var nu ene Nyborgs Nabo Ellensborg ladet disse tilbage som Bopæl. Ja, da de under en Baderejse ud paa Efteraaret opholdt sig i Brygge, kom Fuchs efter dem ogsaa der. Uventet saa deres ældste Søn Christian Ulfeld paa en Ridetur her 6. Nov. Fuchs køre gennem Gaden, han red til, stak ham ned med et Dolkestød og flyede ud af Staden. Som en Morder, siger time- lig Ret, selv om menneskelig Følelse vægrer sig ved at klistre dette Ord paa den Søn, som heri hævdede sin smædeligt kræn- kede Moders Ære. Saaledes fuldbyrdede Skæbnen Leonora Chri- stinas Udsagn paa Hammershus, at den hende tilføjede Kræn- kelse kun lod sig udvadske i Uslingens Blod.

Da baade Fuchs og hans raa Ryttere var vippede ud af Bor- ringholm, sad Peder Jensen trøstigt i sin Amtskriverdønt. Under hans lange Fængselstid havde Fuchs forvaltet denne paa egen- mægtig Vis, og hans Regnskab kunde Peder Jensen ikke klare. Saa blev han inden et halvt Aar afsat 1. Maj 1662 og endda ud paa Sommeren sat fast paa ny i København, maaske mest fordi hans formastelige Modsætning af Tyrannen Fuchses mod Svenskeren Printzenskölds Styrelse endnu skurrede drøjt i Ene- voldskongens Øren. Derefter levede han som en af alskens Rets- kævl forfulgt Mand i sin Gaard i Rønne, indtil han paa en For- retningsrejse døde 16. Juli 1669 i København. Hans Dødsboes Midler dækkede ikke Rentekammerets Krav for hans uklarede Amtsregnskaber. Hans Efterfølger som Amtskriver var den tid- ligere Landsdommer Niels Nielsen; han døde allerede 23. Marts 1663, og ogsaa han kom til kort i sit ene Aars Regnskab med henved 300 Rdl., hvilket Underskud dog 8. Nov. 1671 eftergaves

hans Enke Elsebe Fallentinsdatter. At sligt Underskud truede med at blive en stadig Regel, kom sig mest af, at Amtskraverne maatte staa i Forskud for Bønderne, til hvis andre store Plager en lang Række Uaar sluttede sig.

Af de 445 Borringholmere, som var førte bort for at tjene Carl Gustaf i Krig, vendte en stor Del hjem 1660 og 61, flest fra Stralsund; saaledes modtog nu Fiskerlejet Arnagas elleve Stæle fem af sine Sønner tilbage. En Bondesøn fra Onsbjerggaard i Klemmedsker Esber Larsen Onsbjerg vandt sig et fredeligt Haandværk ud af sin Krigsfærd; han var bleven indhuset hos en dygtig Billedsnitter i Stettin og havde lært ham hans Haandværk af; hjemkommen blev han en fremmelig Sten- og Billedskærer i Rønne, udarbejdede kunstfærdige Gravsten, mest af hidført gullandsk Sandsten, ægtede 1. April 1666 Karen Pedersdatter og døde 19. Juli 1713. I Okt. 1663 forlod de sidste fjorten krigsfangne Svenskesoldater det gæstmilde Borringholm, og hermed var Krigens Mellempregning paa levende Mennesker gjort taaleligt op. Datidens Krigsførelse var forholdsvis lidet blodig, der hørte nærmest lidt af et Uheld til „at segne paa Ærens Mark“.

Frederik den Tredjes Lejlighed var ikkun til faa og smaa Kongegaver til Borringholms Flyttmænd hjem til Danmark. Han skænkede 11. Dec. 1659 for synderlig Aarsags Skyld Poul Ancher for Livstid Aakirke Kanonikat, paa det han sit Prædikeembede desbedre foruden stor verdslig Bekymring kunde forestaa. Dette Kanonikat var i den katholske Tid henlagt til Underhold for en Kannik i Lund og indehavdes endnu 1618—43 af den der bosatte Digter Willich Westhovius; Kongen havde derefter givet det til københavnske Borgere, først Søren Andersen og sidst den endnu levende Borgmester Peder Pedersen. Ved dets skaanske Jordegodsers Bortfald skrumpede dets hele Herlighed ind til den aarlige Jordebogsskyld af Kannikegaarden i Aaker, nemlig en Tønde Smør, to Rigsdaler Ægtpenge samt ved forfaldende Fæsterskifte 50 Rdl. Indfæstningspenge, end videre Patronatet over Aakirke, i hvilket Ancher første Tilsyn med dens Regnskaber, lod Mandsstolene fornye og male og Klokketaarnet tække med Tegl i Stedet for Brædder. Den unge Kirkepatron havde større Hæder end Indtægt i sit Kanonikat. Ved i Sommeren 1660 at forlade Borringholm udbad Jens Risom

sig et skriftligt Vidnesbyrd af Guvernør Fuchs, som 26. Juni udsagde, at Risom selv tredje havde fattet Hjerter til Borringholmerværket og med Livsfare hurtigt havde udrettet det. Kongen gav ham da 25. Avg. for tro og villig Tjeneste i forleden Krigstid Nebbegaard, 27 Tønder Hartkorn midtvejs mellem Fredericia og Vejle, for hans egen, hans Hustrues og et Barns Levetid, hvorefter han samme Efteraar ægtede Sophie Lavridsdatter. Han fik 26. Avg. 1664 Sædegaardsejers Ret til Studehandel herfra og 13. Maj 1676 fuldt arveligt Ejendomsskøde paa Gaarden, blev 1. Juni 1689 Assessor i Kommercekollegiet og døde o. 20. Juni 1693, hans Enke et Aars Tid senere.

I de Jens Kofoed og Niels Gumløes af Eckstein overdragne Stillinger som Landskapitajner med Maglegaard og Frennegaard til Kapitajnskaarde gav endeligt Frederik den Tredje 15. Dec. 1660 dem kongelig Udnævnelse og tillagde dem hver i Fredstid 200 Rdl., i Krigstid Løn som andre hvervede Kapitajner. Alle rede 24. Sept. 1663 strøg Kongen deres 200 Rdl. helt og henviste dem til at lønnes ene af Bøndernes Knægtepenge med $83\frac{1}{3}$ Rdl. hver. Gumløes døde 31. Okt. 1664 i Hasle, hans Enke Annike i Jan. 1699, og som Landskapitajn og i Frennegaards Herlighed efterfulgtes han af Peder Jacobsen Kofoed. Paa den nævnte Smalkost sad Jens Kofoed hele Frederik den Tredjes Tid ud. Christian den Femte fornyede 28. Sept. 1670 hans Kapitajnsbrev i alt, og hermed indtraadte han for de følgende otte Aar i den fulde Nydelse af 200 Rdl. Sold og $83\frac{1}{3}$ Rdl. Knægtepenge. Mens Kongebrevene til de andre Førere i Opstanden henviste til disses Del i den, indeholdt intet af dem til de to Landskapitajner en saadan Henviisning; først da Jens Kofoed selv i sine Kvitteringer nævnte sin sær udviste Tjeneste i Krigens Tid, gled dette Udtryk 2. April 1672 ind i Rentekammerets Anvisninger paa de 200 Rdl. Strax efter sit Komme som Guvernør havde Fuchs paalagt Amtskriveren at fritage Vestreherreds Kapitajn Esber Jørgensen, som i alle Occasioner imod Fjenden havde sig ladet finde og vist sig flittig til Landsens Tjeneste i Krigens Tid, fra at yde Landgilden af sin Smørbygaard i Knudsker, men herimod havde Rentekammeret rejst Indsigelse; denne faldt først, da Kongen 11. Juni 1663 tilstedte ham den nævnte Fritagelse, vel fortjent, men kun ti Rdl. værd. Større Værd havde Kongens Skænk til Landsdommer Hassel,

hvem han 3. Okt. 1663 overlod, for tro og villig Tjeneste hidtil og herefter, hele Herligheden af de forhen under Landsdommeriet lagte tretten Bøndergaarde, derhos til evindeligt Eje den afdøde Boe Bunkes til Kongen forbrudte Formue i rørligt og fast Gods, intet undtaget. Hassel svømmede stadigt ovenpaa.

Ellers var onde Tider ikke til rig Kongeskænk. Særligt Claus Kames fik god Føje til at skrive 18. Okt. 1661, at han aldeles intet havde vundet for sin Tjeneste. Handelstab, maaske Skibsforslis under Krigen tvang ham til det en Borgmester ganske uvante Skridt at flytte sig ud paa Bondelandet. Efter Sivert Gaggens Død 30. Juli 1661 drog han ved Nyaar ud i Aaker for at styre Myregaard for hans Enke og sin Frænke Kirsten Clausdatter Køller, og med ham gik Slægten ud af Rønne Bys Historie, hvis Hæder den havde opbygget gjennem Hundred Aar. Ogsaa den havde sit Sagn: I en Dyrtid bagte Raadmandsenken Margrete Kames, død 1593, Brød, en sulten Stodder afviste hun med de Ord, at hun havde ikke Brød i Huset, og hun fandt da i sin Bageovn lutter Sten for Brød. Greve Rantzau modtog højtideligt et af disse Stenbrød som en kostelig Gave til Frederik den Tredjes Kunstkammer sammen med Rønne Magistrats troværdige Vidnesbyrd med Stadens Segl om dets vidunderlige Oprindelse. Landet bar nu Claus Kames flere Sten end Brød. Da Myregaard ved Frue Kirsten Køllers Død midt i Sommeren 1666 faldt tilbage til Kongen, flyttede han ind paa den lille Bosegaard i Nylarsker, hvilken hans Hustru havde arvet efter sin Fader, Sognets Præst Jens Kyse, og her døde han o. 1676 i trange Kaar; han efterlod sig to Sønner Herman og Sivert Kames og en Datter Karen, hvis Mand Esper Mortensen overtog den stærkt forgældede Bosegaard.

Printzenskölds Drabsmand Villum Kelou blev 1668 af sine Medborgere valgt til Kæmner i Rønne, men afsat efter tre Aars Forløb, da han intet Regnskab vilde aflægge. Endda udeblev dette stadigt, og Landstinget dømte ham da 30. Maj 1677 til at straffes med en Bøde af sin Formue og udlægge Manglerne dobbelt samt Sagens Omkostninger. Han døde et Par Aar herefter; hans Enke Karine Kofoed svarede senere Landgilde af Rabekkegaard, ægtede 1682 Kontorskriver paa Amtstuen Jens Jacobsen Wering, hvem Kongen 21. April 1683 satte til Raadmand i Rønne, og som døde o. 6. Juni 1685; selv døde hun omkring Aarhun-

dredskiftet. Af de andre Mænd fra Opstandsdagene døde Peder Møller i Jan. 1674 som Borgmester og Enkemand i Rønne; sit Slægtnavn bar han fra den nordre Bymølle, som hans Broder David Møller ejede. Skipper Hans Lavridsen bosatte sig i Aakirkeby for at tilse sin Kongeskænk Herligheden af Spedelegaarden og døde der 1672 som Enkemand. Raadmand Herman Clausen Bohn døde i April 1660 i Rønne. Færnik Mads Kofoed døde 11. Okt. 1677 i Rønne, vist barnløs. Frimanden Hans Olufsen Kofoed solgte 1. Febr. 1671 Blikobbegaard til Kapitajnltn. Ernst Canzler paa Hammershus og købte Ladegaard i Klemmedsker, hvor han døde 1694 som Korporal i Milisen. Hans Broder Claus Kofoed døde vist i sine unge Aar. Gersdorffs Underskriver Lavrids Brodersen fik ved at ægte Jens Clausen Kofoeds Enke inden 1658 Almegaard i Knudsker og Ladegaard i Klemmedsker at raade for; kaldt 1669 til Jylland som Forvalter af det Gersdorffske Gods Dybvad og Aakær, solgte han den første til Amtskriver Hans Storch, den sidste til Guvernør Hans Schrøder.

To Gange i Danmarks dybeste Nød 1535 og 1658 havde Borringholmerne af egen Higen og opmuntrede af Kongen djervt og dristigt, næsten dumdristigt sat Livet i Vove paa at rive Danskelandet Borringholm ud af Fjendens Vold og bære det hjem til Moderlandet. Denne anden Gang saa de sit Værk kronet af et hartad vidunderligt Held. Fra sine høje Kystbrinker turde Landets driftige Bønder, Fiskermænd, Skippere og Haandværkere, der havde redet mangen en drøj Dravat af og nu ejede sin Konges højtidelige Tilsagn om Privilegier til Landets Opkomst, haabe at se Østersøens friske Bølgeslag rulle frem med Liv og Fremvæxt for deres Hjemland i Følge. De ejede intet Sortsyn til at tage Varsel af Kongens tre Velkomstpokaler, som den lykkelige Landstingskriver Barfod havde hjembragt fulde af kongelig Naade, men som paa Bunden gemte bar Bærme. Tiderne vilde det saa; deres grumsede Dødvande lagde sit knugende Greb om Borringholm; men dets Børns Lykke i atter at føle sig hjemkomne til Danmark bar dem med hævet Hoved op over Trængslerne.

2. TRÆNGSELSAARINGER

Da Frederik den Tredje 10. Jan. 1661 paa det lamslagne Danmark grundede sin Enevoldsmagts prunkende Palads for sig og sin Dronning og arveligt for deres Efterkommere i syvende Led, vanvittigt ødselt for et fattigt, lemlæstet Rige, faldt Adelsvælden for Embedsmandsvælden, en Omvæltning paa mangan Vis til det værre. Adelstanden var dansk, havde agtet andre Stænders Frihed indenfor deres Omraade og hvilet støt i sin hartkorndigre skattefrie Velstand uden nidsk skulende Blik paa andres Penge og Gods. Men dens Rigsraadstyre havde hjulpet Frederik den Tredje til at styrte Riget i Afgrundens Svælg, dens Magtfald var nødvendigt og retfærdigt. Dog uden al Grund rev Kongens griske Magtvilje de andre Stænder, baade Borgere og Bønder med ind i dette Fald, og i Ly af den spillede nu en Hærskare mest fremmede, i Krigslivet forraaede og pengegriske Æventyrere, uden Indsigt i Folkets Livsførsel og Udviklingspirer, villige Lærlinge af Kongens egen Uretfærd, deres plumpe Spil, rigt paa Magtovergreb, med det danske Folk. Dette faldt fra Aristokratiets Hænder i Bureaukratiets Næver, fra en Gersdorff til en Fuchs som fra Sengedynen i Halmen. Tyngende Skattebyrder til Enevoldens Støtte slog det i Knæ; dens Tanke: Al Magten hos Kongen, forligede sig ikke med Borgersamfundenes hævdvundne Friheder og lagde dem i Strikke, Bondestanden udmarvedes fra al Velstand og Kraft. Gjennem et langt Hundredaar stod Danmark i Stampe og skrumpede. Djervt Livtag med dette Vanstyre tog Borringholms fra Arils Tid frie Bondefolk og vandt Held til at holde dets værste Udskejelser ude fra at fæste Rod i sit Hjemland. Det lærte Enevoldskongen, som det havde lært Carl Gustaf, at sande, at Borringholmerne var af en egen Art og ikke turde tages med Vold.

Udnævnt 18. Febr. kom Oberst til Hest Hans Schrøder 29. Marts 1662 som Guvernør til Borringholm. Han var en Gaardmandssøn fra Angel, havde forsvaret Møen djervt og sejgt mod Carl Gustafs Hær og hyggede sig helt godt ind hos Borringholmerne. Paa Hammershus holdt han 4. Juni 1669 sin Søsterdatter Magdalene Margrete Heselers og den rige Svanikkekøbmand Poul Madsen Koføeds Fæstensøl. Han tilkøbte sig 1669 Ladegaard i Klemmedsker, men tvungen af Landets Arvegangs-

vedtægt maatte han 13. Nov. 1670 sælge den til den tidligere Ejer Jens Clausen Kofoeds nærmeste Slægt. Kongen optog ham 22. Avg. 1669 i Adelstanden med Navnet Løvenhielm. Efter tolv Aars Ægteskab kom hans Hustru Bartha Ahlefeld 22. Okt. 1672 ulykkeligt af Dage paa Hammershus; et Kors i Klippefladen nær indenfor Slotsporten turde være indristet til Minde herom; han lod hende bisætte i et af ham hertil bygget Kapel midt paa Nordsiden af Rønne Kirke. Vist nok Sorgen over hendes Død bragte ham til 16. Dec. 1673 at forlade Borringholm, hvor han dog fremdeles ejede Gaarde. For Pengekrav overtog han 16. Dec. 1674 Store Hallegaard i Olsker fra Rønne Raadmand Mathias Rasch, mod at denne fik hans Vejrmølle ved Rønne. For en anden Gældsfordring paa Amtskriver Hans Storchs Enke gjorde han sig 22. April 1685 til Ejer af Almegaard i Knudsker og solgte den 2. Juni 1687 for 467 Rdl. til Købmand Morten Poulsen Kofoed i Svanikke. Som Generalmajor Hans Løvenhielm foretog han 1676 fra Norge dristige Strejftog ind i Sverig, vandt 28. Avg. 1677 Slaget ved Uddevalla og fordrev i Sept. 1678 Svenskerne fra Rygen. Han døde 2. Marts 1699 paa sit Gods Vejrugaard i Fyen.

Ved Schrøders Komme forlod den midlertidige Kommandant Lützens Landet; og da han selv tog det af Eckstein oprettede Rytterkompagni under sig, afgik 7. Juli 1662 Oberst Mikael Eckstein med sin fulde Løn 1000 Rdl. i Aarpenge, samme Løn, som Oberst Schröder selv oppebar indtil Dec. 1671, da Christian den Femte fordoblede den for denne. Da Eckstein opgav sin Fæsteforpagtning af Sømlegaard, overdrog Kongen den 26. Sept. 1666 til Ritmester Caspar Henrik Westerwalt fri af Landgilde, men ikke af Hartkornskat og med Forret for hans Arvinger til at indtræde i den for den højeste budne Indfæstningssum. Eckstein boede herefter i sin Ejendom Rosengaarden i Rønne, hvor han døde 10. Marts 1673; hans Lig nedsattes 26. Marts i den murede Gravhvelving under Koret i Klemmeds Kirke; hans Dødsbo sattes til 4417 Rdl., heraf 700 Rdl. for Rosengaardens fire teglhængte Længer og 3240 Rdl. for de tretten ham af Kongen udlagte Bøndergaardes 108 Td. Hartkorn.

Guvernør Schröder fortsatte Ecksteins Værk i at styrke Borringholms Milis. Ved Siden af de to Landskompagnier under borringholmske Kapitajner, ved hvilke Uddannelsen nemt kunde

blive for hjemmegjort, udvirkede han 1666 Oprettelsen af endnu et Landskompagni, der stillede forud for dem under Navn af Livkompagniet og under Førelse af Chefen for Hammershus Garnison, den saakaldte Slots- eller Vicekommandant, hidhentet fra Hæren andensteds, først Kptltn. Hans Erik Melling, fra 8. Sept. 1670 Oberstltn. Julius Erik Fischer, der begge tog Bolig paa den nærliggende Myregaard i Olsker som deres Officersgaard. Herefter talte 1671 hvert af de tre Landskompagnier 143 Mand, Slotsgarnisonen 56 Mand Fodfolk samt 4 Konstabler under 1 Arkelimester og 1 Artillerikapitajn; disse 429 Mand lønnedes som hvervede Soldater med en ringe Dagskilling. Sammen med Rytterkompagniets 162 Mand udtoges de blandt Milisens yngre Bondesønner; til Officererne var ud over deres Pengeløn udlagt 67 af Kongens Gaarde. Milisens ældre Mandskab gjorde Tjeneste i fire Herredskompagnier, i et Birkekompagni og i fem Købstadskompagnier samt som vagthavende Artilleriposter i Kystkanserne.

Bag Milisens Udbygning til Krigsbrug laa Tanken paa, at Borringholm nu ved Skaanes Overgang til Sverig var kommet langt af Led fra det øvrige Danmark, stærkt udsat i sin fremklemte Stilling mellem Sverig mod N. og siden 1648 Svensk Pommern mod S., og tillige derved ypperligt skikket til Støtte for den danske Flaademagt i Østersøen. Som saadan maatte Landet sikkes. Kongen sendte 1662 Fæstningsbyggeren Oberst Henrik Ruse fra hans Arbejde med Kastellet i København over for at undersøge, hvor der kunde bygges en Fæstningshavn paa Borringholm. Han kom 21. Juli til Rønne og drog med Guvernør Schrøder syd om langs Kysterne i en Uge, men først ved Hammersøen fandt han, at her rimeligvis kunde dannes en god Flaadehavn ved at sætte den i Forbindelse med Havet gennem udgravede Sejlløb baade i Ø. og i V.; selve det forfaldne Hammershus, af hvilket han tegnede et smukt farvelagt Standbilled, set fra NV., kunde i Kraft af sit høje utilgængelige Leje udbygges gennem Voldanlæg til en brugbar Fæstning, dog herom skrev Schrøder, at vel kunde alt lade sig udføre, men det vilde koste dyre Penge. Baade Havn og Fæstning kom til at slumre ind uforsøgte.

Kongens Enevælde forløftede sig og blegnede under sin egen dyre Pragtkaafe og under den tunge Krigsrustning. Den væltede

Byrden over paa Undersaaternes Skuldre. Ud over de trykende Maanedsskatter til Vaabenstyrkens Underhold paalagde Kongen 1. Dec. 1661 Borringholmerne Mølleskat af alt Mel, som maledes, og Græspenge af alt Kvæg; næste Aar føjedes hertil Ægteskabstold af alle viede Menneskepar; 1664, 68 og 73 udskreves Prinsessestyr til viede Kongedøttres Medgift, hver Gang med o. 4800 Rdl.; Sise og Stempelskat kom ogsaa til inden 1662. Intet battede, og Frederik den Tredje maatte fra 1664 gjenoptage at give Kronens Herlighed over Landets Bøndergaarde fra sig i Pant for sin stiftede Gæld. Under Hammershus eller Kronen skattede 1671 ikkun 3817 Tønder Hartkorn, end ikke Halvdelen af Landsognenes skattepligtige 7955 Td. Hk., i det store Østrelarsker kun 7, i Bolsker 2, i Povlsker 4, i Persker 4, i Knudsker 0, i Nøkker 2 Bøndergaarde. Hver Td. Hartkorn var pantsat mod 50 Rdl. Laanesum. Til Milisens Officerer var udlagt 610, til Landsdommer Hassel 44, til Herredsskriverne 21 Td. Hk.; Adels- og Frimandsgodset var 586, Kirkegodset 91 Td. Hk., Præste- og Sandemandsgaardene stod uden Hartkorn. Med Købstædernes 332 Td. Hk. sattes hele Landet til 8287 Td. Hk. For Modtagerens Livstid var bortgivet 2185, til arveligt Eje 666 Td. Hk. Panteherrernes Fogder var talrige, og Kongens Amtskriver saa sit Omraade og sine Indtægter stærkt indskrumpede.

De haardføre Borringholmere maatte vaande sig under Skattebyrderne, da Uaar slog sig til. Hele Aarrækken 1663—79 nævntes de besværlige Aaringer, i hvilke særligt 1670 og 71 traadte frem som Misvæxten og den dyre Tid. Under streng Vinterkulde fra 19. Dec. 1669 til Udgangen af Marts hendøde meget Kvæg af Fodermangel; Nyheden om Frederik den Tredjes Død 9. Febr. naaede først frem henved to Maaneder gammel. Regnmangel gennem hele Sommeren 1670 borttørkede Udsæd og Græs, saa man ikke kunde bære Le eller Sax paa det stakkede Straa og Ax, men maatte oprykke det med Hænderne; ved Eftersyn af Bøndernes Lader efter denne Indhøst fandtes hos ingen Korn og Hø i Forraad længere end til Jul, intet til Kongen eller Præsten. Mænd, Kvinder og Børn løb i Hobetal rundt i Tiggen om Føden; der var den Dag, skrev Aakerdegnen R. P. Ravn, da man havde 40 og flere til at spise hos sig, skønt nogle Hundreder drog bort til Tyskland eller over til de andre danske Ølande. Heste og Kvæg sultede til Døde. Aarsagen opfattedes

som en stor Guds Straf, thi forholdt Gud Regnen. Følgerne virkede ind igjennem det næste Aar med Mangel paa Heste til Markarbejde og paa Udsæd, ny Sultedød og Sygdom for Kvæget. Gaardbrug blev forladte af Ejerne og lagte øde, da ingen kunde paatage sig at svare baade den gamle Landgilde og de nye Maanedsskatter af dem.

I saadanne Uaar gav Borringholmerne Peder Jensens bittre Nødraab fra 1661 mange Følgesvende; saaledes samlede Rødsker Sognebønder sig 4. Nov. 1670 om at foredrage Kongen den tyngende Byrde og Undertrykkelse, de havde udstaaet, siden den svenske Regering blev nederlagt ved Guds Vilje. Allerede i Juli 1662 sendte Landets Indbyggere Kongen et fælles Bøn-skrift om Forlindring i Maanedsskatterne, som da var stegne til 1270 Rdl. maanedligt, og da det intet hjalp, skikkede de 25. Marts 1663 Borgmester Christen Gregerssen i Aakirkeby og Raadmand Henning Clausen Bohn i Rønne til at tale med Kongen om det samme. De laa et halvt Aar i København, inden Kongen 31. Avg. og 24. Sept. nedsatte Maanedsskatterne lidt, tilsammen med 123 Rdl. maanedligt, for en Del indvundne ved at sætte Landskapitajnerne Kofoed og Gumløes paa Smaltæring, hvad ingen anden Borringholmer da fortrød paa. Samtidigt gaves det ukære Barn nye Navne, Kontribution, Kvartalsskat efter en nysat Opkrævningstid, endeligt Hartkornskat, idet der 28. Juni 1664 indrettedes en Jordebog efter Hartkornsudregning. Den var ikkun en simpel Omregning ene ud fra Landgildeafgifterne, som var satte i en tidlig Middelalder mest efter Bøndergaardenes Kvæghold; og Hartkornet kom nu til at hvile tungest paa Eng-, Kjær-, Skov- og Lynggaarde, lettest paa de rigt korn-givende Agregaarde. Tre mellemliggende Aarhundreders Udvikling gjorde det til højst ubilligt Skattegrundlag nu.

Atter 15. Sept. 1666 efter to Aars Misvæxt maatte Kongen mindske Maanedsskatterne med 161 Rdl. gjennem tilsvarende Nedsættelse i Officerernes Lønninger. Det battede kun lidt, og to Aar derefter samledes 27. Juni de fem Købstæders Borgere om at lade Kæmner Lavrids Ibsen Hofgaard og en anden Rønneborger Daniel Larsen overbringe Frederik den Tredje et Bøn-skrift om bedre Lindring; vor største Undergang og Armod, skrev de, forsaarsages af at fuldstændig underholde to Kompagnier hvervet Fodfolk, de to Landskompagniers Officerer undtagen

selve Kapitajnerne, alle Officererne ved Rytterkompagniet og Artilleriofficererne, end videre udgive de paabudne Madskatter og stille Baadsmænd. To Gange havde Frederik den Tredje udskrevet 50 Baadsmænd fra Borringholm. De to Kongsmænd holdtes hen en hel Maaned uden Foretræde for Kongen og dristede sig da 31. Juli om Formiddagen til at overrække ham Bønskriftet ved hans Karosse. Denne Formastelse bragte strax Kæmneren ind i Blaataarns Misdæderfængsel Mørke Kirke for en Maaned, hans Ledsager for tolv Dage. Rønne Borgere satte et følgende Aar deres brave Kæmner til Byfoged. Efter hvad der saaledes var hændt ham i hans Karosse, lod Kongen midt i Sept. 1668 Guvernør Schrøder overdrage Haslepræsten Poul Ancher og Amtskriver Hans Storch som Skattekommissarer at skabe et retfærdigere Grundlag for Maanedsskatterne, end det i Hartkornjordebogen fire Aar tilforn lagte, ved nu at ligne dem paa Bønderne efter disses Evne og Kaar.

Af disse to Kampfæller fra 1658 var Storch 2. Okt. 1663 tiltraadt Amtskriverstillingen efter Niels Nielsens Død. Mærkbart var kun Valget af Præsten til et slikt kongeligt Ombud, som ellers plejede at tilfalde Landets øverste borgerlige Embedsmand Landsdommeren. Uden at jage efter Fedekaldet sad Poul Ancher i det lille og magre Kald som Sognepræst i Hasle og Rødsker trofast mod sine Sognebørn lige til sin Død. I sin ringe Stilling nød han sine Kaldsfællers store Tillid, da de 1659 valgte ham til deres Talsmand hos Universitetskonsistoriet i København, hvilket midlertidigt forvaltede Bispemyndigheden over Borringholm, indtil dette Land 17. Sept. 1662 lagdes ind under Sjællands Biskop; og atter, da de 1660 lod ham indstevne en lidt mislig Hjælpepræst i Østremarker for Konsistoriet. Frederik den Tredje saa adskilligt mere end en lille Haslepræst i Ancher, da han 2. Okt. 1665 overdrog ham sammen med to andre Kommissarer at granske Jordebogsregnskaberne og derefter at dømme den tidligere Amtskriver Peder Jensen og dennes utro Tjenere imellem. Og nu 1668 kendte Kongen Ancher som den fremmeste Mand paa Borringholm til at ordne Landets Skattevæsen for de lidet skattekære Borringholmere.

Det blev et brydsomt Hverv for de to Skattekommissarer. I to Aar red de Landet rundt for at skønne hver enkelt Bondemands Formuekaar og hans Jorders Grøde til Skatpaaligning.

Det blev dem ogsaa et højst utaksomt Arbejd. Endnu 1670 var Maanedsskatterne oppe paa 447 Rdl. maanedligt, og naar Bønderne af raa Soldater, som øvede mange grove Stykker imod dem, udpantedes for Skatten i Kobberkedler, Sengeklæder og deres kosteligste Ejendele, lod de ganske det modsatte af Vel-signelser hagle ned over de to Kommissarer. Den disse stillede Opgave var plat ud uløselig; endnu skulde halvandet Hundredaar gaa, inden den blev nogenlunde retfærdig løst gjennem mange Mænds møjsommelige Maaleværk. Inden Frederik den Tredjes Død 9. Febr. 1670 var Borringholmerne endnu uhjulpne.

Den knapt 24aarige Christian den Femtes unge Kongear bar en Afglans af hans folkekære Farfaders første lykkelige Rege-ringstid. Velvilligt optog han de borringholmske Bønders og Borgeres Bønskrifter af 25. Maj og 9. Juli 1670 og skrev 1. Avg. til sit Danske Kanselli, at hans fornemste Øjemærke, hvorpaa alle hans Tanker var rettede, var Forlindring og Velmagt for hans kære og tro Arveundersaatte paa Borringholm, hvorfor han fritog dem for de særligt udskrevne Mad- og Smørskatter til Kongens Provianthus, lod aftakke de to endnu derværende fremmede Fodfolkkompagnier og vilde se Indbyggerne lindrede bedst muligt, men med mindst mulige Afkortning i de endnu til Landets Milis nødvendige Maanedsskatter; disse skulde afløses af en fast Hartkornskat, som sammen med Landgilden kunde give den fornødne Aarssum 5154 Rdl. Han gav 12. Avg. Borringholmernes udsendte Kongsmænd Foretræde og lod dem tage den glædelige Meddelelse om disse mildnende Indgreb med sig til deres Hjemland.

Kraftigere Midler maatte dog til for raade Bod paa dette store Nødaars Sult og Ødelæggelser. Kongen sendte 29. Avg. Rigsraad Henrik Rantzau og Erik Rodsteen til at undersøge Landets klagelige Kaar. Fra 17. Okt. til 14. Nov. færdedes disse to Kommissarer her med Bopæl hos Skipper Oluf Svendsen Brock i Rønne og fik megen Jammer af adskillig Art afhjulpen. Men 1671 fulgte et lige saa forfærdeligt Hungeraar efter. Kongen, som den foregaaende Avgust havde maattet overdrage sit Provianthus i København aarligt at underholde Mandskabet paa Hammershus med 220 Tønder baade af Rug og af Malt, maatte nu 2. Maj oversende 2000 Td. Byg i Gave til de nødstedte Bønder og i Avg. nye Kommissarer Statsraad Christen Skeel og

Højesteretsdommer Thomas Fincke; de hidkom 18. Avg. i det Hverv at nedsætte Maanedsskatterne og forblev hos Raadmand Clemmed Rasmussen i Rønne indtil 6. Sept., derefter paa Hammershus, indtil de 17. Sept. forlod Landet.

I deres 15. Sept. til Kongen skrevne Fremstilling følte Skeel og Fincke sig selvssikre paa ypperligt røgtet Hverv. De havde indført Kongens nye Milisordning, udlagt dygtige Bøndergaarde til Milisofficerernes Underhold; udregnet og forfattet en fuldkommen Hartkornmatrikel, hvad aldrig tilforn var skeet, og deri sondret Kongens overblevne Skattegaarde ud fra andre Ejeres og Panthavernes Gods; bragt Enighed mellem Raad og Borgere i Købstæderne om Hartkornskatterne og lignet disse paa By og Land efter billigste Forhold; paa adskillige Klager over ubillige Skifte- og Retsskriverpenge indskærpet Lovens Ord og fundet det ønskeligt, at Kongen nu udstedte en fast Taxt for disse Retsydelse. Da Bøndernes Fattigdom havde tvunget dem til at sælge Korn og Fæ for halv Værd eller endog afhænde sine Gaarde, indstillede Kommissarerne, at den af dem nu satte Hartkornskat maatte vare to eller tre Aar, indtil Bønderne kunde komme lidt paa Fode igjen; at Kongen i Aar laante sine Skattebønder 1500 Td. Saakorn, da mange kun havde evnet at tilsaa langt mindre end Hælvten af sine Agre; at Landgilden maatte ydes i Varer frem for i Penge, og at Milisofficererne skulde modtage Løn i Landgildevarer; at Bønder, der stillede sig til Tjeneste i Rytterkompagniet paa egen Udrustning, maatte forskaanes for Ægtpenge af sine Gaarde. Tillidsfuldt udtalte de: Naar Kgl. Maj. med Naadsens Øjne anseer disse Poster, kan Landet vel inden faa Aaringer komme godt paa Fode, saa at Kgl. Maj. kan faa baade Skatter og Landgilde og Landet blive dygtigt at imodstaa Fjenden i alle Krigstilfælde og at holde ham fra Landet og endda forsyne Kgl. Majestæts Skibsflaade med Levnedsmidler og anden Forfriskning.

Ganske vist var det en kvægende Forfriskning for Borringholmerne, at Skeel og Fincke med dertil af Kongen given Myn-dighed 6. Sept. 1671 nedsatte Landets Hartkornskatter fra 5422 til 1274 Rigsdaler aarligt, 14¹/₂ Skilling af hver Td. Hk. Kommissarernes andre Indstillinger bragte intet nyt, da Kongen 3. April havde tilstedt Landgilden ydet i Varer eller i Penge og Rytterne Fritagelse for Ægter og Arbejd af deres Gaarde. Sam-

tidigt havde han paalagt Borgere, som ejede Landgaarde, at svare Ægter og Arbejd af disse, ligesaa skulde svares af de til andre udlagte Gaarde, og Arbejdsydelser ud over, hvad der blev Brug for, skulde omsættes i en lidelig Pengeafgift; — alt i det Formaal, at disse Pligtydelser skulde hvile ligeligt paa alle Landets Bønder og ikke overvælde den mindre Hælv, som endnu skattede til Kongen. Ej heller den aldrig tilforn skuede Matrikel, hvilken stod for Kommissarerne som deres Mesterstykke, bragte noget væsenligt nyt.

Deres Sekretær, forrige Renteskriver Jens Sørensen Borman forfattede i sirligst Skønsskrift denne Borringholms første Matrikel paa 155 Foliosider, som indbandtes i guldprydet Læderbind med luegyldent Snit og med C 5 baade for og bag. Indholdet var ikkun tarveligt Stuearbejd uden ringeste Spor af Markarbejd. „Taxten hvorefter Borringholms Land er anslaget udi Hartkorn“ støttedes ikke paa Udmaaling af Jordernes Størrelse og Synsskøn af deres Frodighed, men kun paa en simpel Omregning, som i tidligere Hartkornsudregning fra 1625, af de gamle Landgildeydelse, saaledes at de nye Hartkornskatter satte i fast Forhold til disse og blev et Tillæg til dem. Gav en Gaard 32 Skilling Landgildepenge, fik den nu tillige 1 Tønde Hk. at skatte af; 1 Td. Rug eller Byg eller 2 Td. Havre gav det samme, 100 tørre Torsk gav 2 og 1 Td. Smør 12 Td. Hk. Herigjennem kom Borringholms Hartkornskatter til at tynde paa et i Forhold til det øvrige Danmarks ordenligt opmaalte og værdsønnede Jorder 45 pro Cent for højt sat Jordtilliggende. I Tillid til Kommissarernes lyse Haab satte Kongen allerede 1. Avg. 1673 Skatten op til over det dobbelte, 32 Skilling af hver Td. Hk., 2856 Rd. ialt, skønt endnu Aaret forud 31 Bøndergaarde som øde maatte fritages helt og 47 halvt fra at yde Kongen Aarets Landgilde. Han var dog rundhaandet i at lade Milisofficerernes Underhold sluge alle sine Indtægter af Landet, og 9. Okt. 1672 skrev Amtskriver Storch: Naar al Landsens Indkomst er lagt til Milisens Aarslønninger, kan intet blive oplagt og tiltrænges intet Kornhus at leje; for øvrigt var ønskeligt, at de store Jordefærd, hvormed Bonden selv ødelægger sig, maatte paa-bydes afskaffede. Dette Ønske tydede paa, at de djerve Bønder ikke lod Ondtid kue sig i Knæ eller afholde sig fra at feste Ufrol i sømmelig Hæder for salig Slægtning.

Dybere og dybere borede Kongens Enevælde sine Sugerødder ind i Folkesamfundets Marv. Hastigt aad sig ublu Egenytte og uredelig Færd fra oven ned hos dens haandgangne Embedstjenere, særligt i en noget fjern Landsdel, hvor de kunde føre sig selv som smaa Enevoldsherrer. For et Par Aarhundreder nemmede Borryngholmerne som en Troessætning: Gave giver Gunst. Imod dette søgte den unge Christian den Femte at dæmme op, men heri kom hans Enevælde til kort. Hans Kommissarer Rantzau og Rodsteen mødte 1670 adskillig slig Mislighed at paatale. De indklagede Guvernør Schrøder, nu Løvenhielm, for at have udenfor Slotsporten brugt Stokken paa Peder Nielsen af Brogaard, Sandemand i Olsker nu i tyve Aar, og aftvunget ham en Hest og to Stude i Foræring, en anden Olskerbonde en Stud, en tredje en Hest og to Stude i Aftinging for et Slagsmaal, en Fisker i Rø hans Baad. De udvirkede et kongeligt Paabud til Landskapitajn Jens Kofoed om at tilbagegive de Gaver, han havde modtaget: to Stude for at udskrive to Bondesønner af sit Kompagni og ellers som Regel en Rigsdaler for at skrive Afskedsfrasen fra Tjenesten; ligesaa gik det den anden Landskpt. Peder Kofoed med en Hoppe. Slet Smitte fordærvede selv gæve Borryngholmeres gode Sæder.

Værst faren var Herredskpt. Esber Jørgensen. I Kompagniet havde han svunget Korporalstokken paa sine Standsfæller Bøndernes Rygge, paa egen Haand, i hvilken Penge klistrede fast, udpantet dem for Vagtforsømmelser og til Indkøb af en Tromme og en Feltkanon, og for disse Forurettelser afsatte Kongen ham 3. April 1671 fra hans sexten Aars Kapitajnstjeneste; Landgilden af sin Smørbygaard maatte han give fra sig. Hastigt voxte dog en almen Følelse af, at der var faret for haardt mod ham. Landsdommer Hassel priste sin kække Kampfælles Raad og Daad i Sammensværgelsen og Opstanden 1658, hvor han havde været til Stede med sit Herreds Bønder baade Dag og Nat, hvor Nøden var størst, og naar Fjendens Landgang skulde afværges; ogsaa Løvenhielm gav ham et bravt Skudsmaal, og paa en Landsmynstring 21. Juni 1672 vidnede otte Milisofficerer edeligt, at de vidste intet andet om ham, end godt og ærligt og hvad en Kapitajn vel anstod. Med disse Vidnesbyrd naaede han, at Kongen gav ham hans Landgilde tilbage fra 1. Maj 1673. Paa Smørbygaarden sad han kun som Bruger sammen med sin

Hustru, og Højesterets Dom 28. Avg. 1674 tvang ham efter 23 Aars Drift af Gaarden til at fravige denne for den rette Gaarddrønt, Borgmester Christen Gregerssens Stifson Jens Klemmedsen. Døden friede ham vist ved denne Tid ud af al Modgang.

Opgjøret med indgroede Officersvaner fulgtes af Rantzaus og Rodsteens Indgreb mod Misligheder i Købstadsstyrelsen. Haandværkere og Fiskere toges ikke med paa Raad i denne; kun Skippere sad i Borgerraadet og havde som Borgmestre Myndighed som Købstadens Øvrighed. En Storborkerkaste udviklede sig især i Rønne, hvor Slægten Koføeds Stormagtsdage endte 1645, og hvis fem Raadmænd 1648 udgjordes af tre Mænd af Slægten Bohn, to af Slægten Kames; da den sidste Kames 1662 fraflyttede Byen, rykkede Herman Mortensen Bohn op i hans Borgmesterstol. Ved 1664 at ægte Raadmand Herman Clausen Bohns Enke Kirstine Madsdatter drog Skipper Mathias Rasch ind baade i hans store Grønnegadegaard og snart tillige i Byens Raad. Han var født 1638 i Angel, ligesom Guvernør Schrøder Søn af en Herredsfoged der, og havde strax efter Nyaar 1659 bosat sig i Rønne, i hvis Borkerkompagni han hurtigt rykkede frem til Lieutenant. Han var en brysk myndig Herre, som hvor hans Tunge ikke evnede Overtalelse, brugte sin Stok til Overgreb.

Christian den Fjerdes Forordning 7. April 1619 om Taxereborgere til at paaligne Byskatterne galdt stadigt intet paa Borkingholm. Menige Rønne Bymænd affattede nu 9. Juli og 4. Nov. 1670 to Klager til Kongen over Raadets egenmægtige Paaligning af disse Aars utallige Skatter i Penge og i Varer, Indkvarteringer og anden Tyngelse saasom Gæstebud til festlige Modtagelser af Byens Gæster, alt uden at tilkalde Taxereborgere, som 1619 forordnet var. Som i en Hovedsum samedes begge Klageskrifterne om, at „Borkmestre og Raad her i Byen ere et indbundet Slægt- og Svogerskab med hverandre tilsammen, saa de have sat og gjort, ligesom dem lyster, og naar nogen kommer fra fremmed Sted og giver sig i deres Svogerskab, da skal han, som dog ikke kender Landsens Tilstand, langt mindre Byens Lejlighed, strax være Raadmand,“ som nu denne Rasch, der „paa Raadstueting og andensteds ligner og kalder os Rebeller og andet med blamerende og bebredelige Ord, ja med sin Haandstok os overfalder.“ Raadets kønne Ord om Rasch,

som havde tjent i Københavns Forsvar 1658, nu „vor Byes Lieutenant til Majestætens og Byens Ære,“ hindrede ikke Rantzau og Rodsteen i at udvirke, at Kongen 3. April 1671 udstedte Forordning om, at alle Byens Borgere skulde være fælles om Skat og Skyld, og at aarligt skulde udmeldes Taxereborgere til dennes Paaligning, end videre at Kongen 17. April tildelte Rasch en skrap Formaning om herefter at være rolig, hvis han ikke vilde se sig afsat som Raadmand.

Godt halvhundred Aar var Christian den Fjerdes lille Skridt til folkelig Bystyrelse, gennem Ligningsmænd udmeldte af det menige Borgerskab, om at tage det lange Skridt over Østersøen og vinde Fod paa Borringholm under hans Sønesøn. Lige saa kraftløs var oftere ned til 1849 almen dansk Lovgivning; Borringholm laa fjernt, skubbedes ligesom ud af Danmark, og Lovene toges for at indeholde et stiltiende: Gælder ikke for Borringholm. Altid afhæng Lovenes Liv af deres Optagelse i Folket gennem den udøvende stedlige Myndighed; endnu 1892 kunde Danmarks snart sagt dygtigste Amtmand udtale: Bliver den forventede nye Lov ikke mere praktisk end den gamle, saa lader jeg være med at bruge den, ganske som med den gamle. Saaledes mødte det ogsaa 1671 haarde Vanskeligheder at faa Loven af 1619 sat i Live paa Borringholm.

Ro laa ikke ret til Raadmand Rasch i Rønne, og disse nye Taxereborgere, som man ingen Øvelse havde i at omgaas sømmeligt, satte strax hele Byens Raad i stærk Uro. De for 1671 udmeldte Smaaborgere, Skræder Peder Pedersen, Søn af Byens længst hendøde Sognepræst P. P. Orthing, og tre andre, brugte al sin Flid paa at omregne enhver Borgers Midler, Næring, Brug og Haandværk i passelige Penge, hvorefter de satte hans By- og Maanedsskatter. De overgav i Avg. Borgmestrene den saaledes lovligt satte Taxt, og dette Aars kongelige Kommissarer Skeel og Fincke godkendte den som rettelig. Dog da nogle højskattede Borgere ankede højkrøstet paa den, tillod samme Skeel og Fincke 6. Sept. Borgmestrene at tage et Overnævn af tolv Danemænd til at sætte en endegyldig Taxt. Ufortrødne paalignede ind under Jul, 7. Dec., Taxereborgerne Byens Præstepenge, et Hundred Rigsdaler, saaledes at en Storskipper skulde udrede Tolvtedelen af disse, mens mangan Fattigmand slap med en Firskilling. Kloge af lidt Erfaring gav de denne Gang ikke deres

lovligt satte Taxt fra sig, men overlod Borgmestrene ikkun en Afskrift. Disse indlod sig ikke paa at opkræve Præstepenge efter en saadan simpel Afskrift og lod med Guvernør Løvenhielms Billigelse udkejse paa et Raadstuemøde 8. Juli 1672 fire Danemænd til at overveje og sætte alle Borgeres Skatter for det sidst udløbne Aar.

Videre enedes de velvise Borgmestre med den i Taxereborgere lige saa ukyndige Guvernør om at stille Skræder Pedersen og de tre andre kasserede Taxereborgere ind for Bytinget og Landstinget, hvis drabelige Dom 5. Juli 1672 lød: Da Taxereborgerne have vægret sig ved at give Originaltaxten fra sig, for at den kunde blive omtaxeret af andre Danemænd og siden modereret af Guvernør Løvenhielm, i hvad de fornemste Borgere efter deres Paaklage kunde være forurettede, saa have de højlighet forseet sig mod deres Øvrighed, mod Kongen selv og mod Lov og Ret; thi skulle de herfor afbøde al den Skade, som de have forvoldt Byen, udgive ti Rdl. i Sagsomkostninger, afgive Originaltaxten fra sig og, om de fremture i deres Vægning, fængsles og oversendes til København i Kongens Naade og Unaade. Selv Landsdommeren Mathias Eckstein manglede al Indsigt i at omgaa Taxereborgere lovligt; uforstandigere Taxation end hans Dom havde de smaa Taxereborgere aldrig mødt. Ufortrødne gik de til Højesteret, som 16. Juli 1673 dømte, at de skulde afgive deres Originaltaxt, at denne skulde forblive retteligt Grundlag for Skattesættelsen, og at de dermed skulde være fri af al Tiltale, dog afholde Sagens Omkostninger. Efter disse svære Fødselsveer traadte nu aarligt valgte Taxereborgere som folkeligt Led ind i Byens Styrelse for Fremtiden.

Mindre varigt blev Byens velvise Raad. Modvind fra oven blæste det ned i Dybet; den enevældige Konge vilde have Haand i Hank paa Købstædernes selvstændige Øvrighed og tiltog sig selv at udnævne denne. Den første kongelige Byfoged i Rønne blev 29. Juni 1670 Rasmus Nielsen, den første kongesatte Borgmester 23. Nov. 1670 Raadmand og tidligere Tolder Hans Pedersen Kofoed. Kongen var uheldig i sine Valg; Byfogden var to Gange forhen lovfældet af Landstinget som Løgner, og allerede 2. Nov. udbad Borgerskabet og Raadet sig en ærlig og bravrygtet Byfoged, men først da han tredje Gang stod indstevnet for æreskændig Tale paa selve Bytinget, dømte Højesteret ham

15. Juli 1673 ud af Stillingen; Borgmester Kofoed dømtes af Landstinget 4. Dec. 1672 for voldelig Retskrænkelse til at staa i Kongens Naade og Unaade, Højesteret lod ham dog 14. Juli 1673 slippe med at afbøde det stedfundne Retsbrud, gjøre Landsdommeren Afbøn og udrede Sagsomkostninger, Kost og Tæring. Han blev saa Eneborgmester, da Himlen i Jan. 1674 vinkede Peder Lavridsen Møller bort fra hans 28 Aars Omskiftelser som Borgmester; Hans Kofoed selv døde 1680; han var ældre Broder til Landskpt. Jens Kofoed.

Ogsaa i Hasle maatte Kommissarerne Rantzau og Rodsteen gribe ind i en dog mindre mislig Sag. Her havde Borgerskabet midlertidigt overladt sin Præst Poul Ancher et lille Bykrat Erikskov til Kvæggræsning. Saa havde Borgmester Peder Hassel traadt sine Bysbørn paa deres saareste Knyst ved at sælge det helt bort til Præsten for tolv Rdl. De indklagede ham 27. Okt. 1670 for hans egenmægtige Overgreb mod Byens umistelige Frihed og ønskede sig en anden Borgmester, som vilde bo i selve Byen. Kommissarerne paatalte, at denne Borgmester havde understaaet sig at bortsælge Byens Jord uden Kongens Tilladelse, hvori han højligt havde forseen sig og burde staa til Rette. For sig ordnede Poul Ancher Sagen med sine Sognebørn som et Magelæg, idet han 15. Sept. 1671 for Erikskov overdrog Hasle By sin egen større Krateng ved Askelunden og indhentede 5. Juni 1672 Kongens Stadfæstelse heraf. Peder Hassel kunde ikke sno sig fra det pinlige Valg, som Kongens Kanselli 17. April 1671 stillede ham, enten at være Landsdommer eller at være Borgmester; men mere end at være Borgmester for sine 60 Hasleborgere var ham dog det at være Landsdommer for alle sine 8000 Borringholmere. Og saa, et Fjerdingaar efter at han havde truffet sit Valg, skulde det ufattelige ramme ham, at en sølle Hund flengede ogsaa Dommerkaaben af ham.

Krans hed den. Inden den i Paasken 1670 kom jammerligt af Dage, gik den som tro Gaardhund hos Herr Ole Svendsen Lemvig, hvem Kongen 15. Sept. 1666 havde sat til Sognepræst i Bolsker og Nexø. Ogsaa ind i Kirkelivet rodslog Enevælden sig; han var den første paa Borringholm, som tog Kongens Brev paa sit Kald, han fik og en ond Afgang, saadant blev hans Eftermæle. Han ægtede 6. Febr. 1667 Poul Anchers Søster Marta, fik med hende to Børn og vandt sig et godt Skudsmaal hos

sine Menigheder. I Paaskegilder i Nexø lod han sig over Bordet forlyde med, at Toldskriver Mads Pedersen fra Rønne Paaskeaften var reden forbi Bols Præstegaard og havde med sin Stok slaet Krans død og deri øvet uærlig Rakkerdønt. For denne skammelige Sigtelse førte Toldskriveren og hans Husbond Tolder Lavrids Mikkelsen Handberg 20. April Klage ind for Provsteretten og krævede Lemvig forvist fra Prækestolen, indtil Sagen kunde blive paadømt af Tingretten; men da de to Toldere ikke inden Lovens Frist hjemlede deres Klage med rets-gyldige Vidnesbyrd, afviste Provsteretten 2. Juni den som ugyldig. Bedre Held fik de ved nu at søge Biskop Hans Vandal, som paabød Præsten at afholde sig fra al kirkelig Gjerning midlertidigt, indtil dette Skælderi mellem ham og Tolderne blev paadømt til Tinge.

Hermed var det nu Herr Ole Lemvig, som maatte indstevne Tolderne for deres Hjemting i Rønne at svare til deres ublu Forfølgelse af ham, og til Brug i denne Retssag førte han tre af sine Tyender for Herredstinget som Vidner paa, at de havde seet Toldskriveren Paaskeaften slaa Hunden død udenfor Præstegaarden. Men det lykkedes Toldskriveren at svække disse Præstens Hovedvidner ved at faa dem til at fragaa deres Udsagn og ved at føre Modvidner paa, at Krans havde været i Live endnu Paaskedag og da var bleven skudt af Præstens Plov-dreng. Ud herfra dømte Byfoged Rasmus Nielsen i Rønne, selv domfældt som Løgner, 22. Nov., at det var retsligt godtgjort, at Herr Ole selv havde ladet sin Hund dræbe, og at hans tre Vidner var Løgnere, og at det henstilledes til Landstinget at straffe Præsten paa sin Ære. Efter denne Bytingsdom gav Kongen 23. Dec. paa Biskop Vandals Indstilling Magister Claus Predbiørnsen Langsted Kaldsbrev paa at være Præst i Bolsker og Nexø, saa snart disse Sognekald blev lovligt fradømte Herr Ole Lemvig.

Alt Vanheld havde endnu ikke lært den mundrappe Herr Ole at tøjle sin Tunge. Nidkærhed drev hans to Kaldsfæller i Ibsker og i Østremarker til 14. Marts 1671 skriftligt at indmelde til Provsteretten, at de havde hørt ham bruge grov Mund om Provsten, ja endog skammelig Tale om Kongen. Hans Smædeord om Majestæten var for formastelige til, at de turde fæstes paa Prent nogensteds i Retsakterne; rimeligt nok gav han sin

Bitterhed Luft i harmelige Ord om den Provst og den Konge, som undlod at værne en hæderlig Præstemand mod en ublu Rakker. Med saadanne Ord udæskede han selv sin Skæbne; Enevoldskongen lod sig ikke ustraffet spotte.

Da den hele Bunke af Retsakter stabledes højt paa Landstingets Bord, fandt Landsdommer Hassel Sagen grumme vidløftig. Han kendte, at Herr Ole var falden blandt Røvere; to Gange tidligere havde han paa Landstinget lovfældet den Rønne Byfoged som Løgner, og 1. April 1668 havde han dømt de to Toldere for deres rovgriske Udsugelser af Bønderne paa 21 Ny-larskergaarde, som Frederik den Tredje 16. Febr. 1667 havde overdraget Admiral Kiøn Joachim Grabov, og over hvilke denne havde sat begge Tolderne til sine Fogder. Paa de udpinte Bønders Klagemaal var Grabovs Enke Frue Anne Stensen sidste Sommer 1670 kommen til Borringholm og havde skilt dem af med de mislige Fogder; af lignende Grund havde Kommissarerne Rantzau og Rodsteen sat Handberg ud af de to Herredsskriverstillinger, som han ogsaa indehavde. Om man for en Marks Penge kunde tilkøbe sig edeligt Vidnesbyrd for Domstolene, om alt hvad man helst lystede, saa havde Hassel skellig Føje til at ane, at Markstykkerne til de falske Vidner her kunde være rullede ud af Tolderlommerne.

Ved nøje at veje de tunge Aktpakker imod hverandre saa Landsdommeren, at Tolderne ikke havde rejst Tiltale til Embeds Fortabelse mod Præsten for hans rette Værneting Provsteretten; at Vidnesbyrdene om, at denne havde paasagt Toldskriveren Rakkernavn, ikke var retsgyldigt hjemlede paa Tinge, saa lidt som de to Præsters Brev om Herr Oles Ord om Kongen; at ikke heller Herr Oles tre samstemmende Vidner om Toldskriverens Hundemord var retsgyldigt afkræftede. Thi dømte den snilde Peder Hassel 12. April 1671: Præstens og Toldernes gjen-sidige grove Skælderier og Sigtelser bør ikke komme nogen af Parterne til Hinder eller Skade paa Ære, Navn, gode Ord og Rygte, men de i saa Maade paa begge Sider være gilde og gæve og gaa frie og sagesløse hjem for hinandens Tiltale og Sagens Omkostninger gaa lige op. Som Holberg skrev halv-hundred Aar senere: Gaar hen J Skabhalse og forliger Sagen!, saaledes lød nu Peder Hassels menneskeligt forstaaende Doms-tale paa en forsonlig Udgang af en taabelig Kiv om en stendød

Hund. Herr Ole gik lige hjem, jog ilsomt de to Nabopræster ud af sine Kirker, steg atter op paa Prækestolen og tiltog sig paa ny Kaldenes uvisse Indtægter af Trolovelser, Brylluper, Barsler og Ufrøl. Derimod høstede Hassel Toldernes sorteste Utak; de lod ham faa at føle, at endnu kunde den døde Hund bide med skarpe Tænder.

Toldskriveren stevnede ham ind for Højesteret at svare til sin forvirrede Landstingsdom. Saa stærkt trøstede Hassel sig til sin retsindige Dom, at han lidende af Katarrh undlod selv at møde i København. Først stadfæstede Højesteret 3. Avg. hans Dom over de to Tolderes uredelige Forvaltning af Grabovs Gaarde som grundet paa Lands Lov, Brug og Billighed og idømte Toldskriveren denne Sags Omkostninger. Om hans anden Doms Værd var de tretten Højesteretsdommere uenige. Henrik Rantzau, som var ene om at kende Forholdene paa Boringholm af Selvsyn, stemte for, at Landsdommeren burde gaa fri af Tiltale; nær til ham sluttede Villum Lange sig; en enkelt Dommer ønskede Sagen vist tilbage til ny Undersøgelse af Kommissarerne Skeel og Fincke under disses forestaaende Boringholmsrejse. Alle var enige om, at Præsten Lemvig burde lide tilbørlig Straf for at have lastet Kongen, dog fandt en af dem med Rette det uheldigt, at der ikke var aabnet den skyldtyngede Præst Adgang til at føre sit Forsvar for Retten. Dog satte den mægtige Kansler Peder Reedtz sin strenge Opfattelse igjennem til Højesteretsdommen 10. Avg. 1671, der dømte Lemvig for sine usandfærdige Sigtelser paa Mads Pedersens Ære, for Fremkaldelse af falske Vidner og for sin formastelige Tale om Kongen til at miste sin Præstekjole og være en æreløs Løgner, samt Landsdommer Hassel for sin uretfærdige Dom i en klart oplyst Sag til at afsættes fra Dommersædet, bøde til Mads Pedersen den denne voldte Skade og til Kongen sin fulde Boslod.

I denne Dom tog den krænkede Enevoldskonge ganske Luven fra den dog haardest krænkede Krans. Ole Svendsen Lemvig afgav sine tre Rigsort til Kongens Amtskriver og rømte æreløs fra Hustru og Børn til Sverig. Peder Hassel strøg flux al Katarrh og Svaghed af sig, dette Nødaars utarvelige Høst gav ham lidet at bjerge ind i Store Bjerregaards Kornlade, og han hastede til København for at overtøye de høje Herrer om, at han var, hvad han selv sagde, den største Aarsag til Boringholms

Løsrivelse af Svenskens Magt og ikke en ganske almindelig Landsdommer, som saaledes kunde lade sig vrage ned fra Stolen. Det skurrende lille fhv. foran Landsdommer fik han dog ingenlunde slettet; 13. Sept. 1671 blev Oberst Ecksteins Søn Mathias E. udnævnt til Landsdommer med 180 Rdl. i Aarsløn. Men iøvrigt bjergede den snilde Hassel stor Høst i Lade; 6. Dec. bød Kongen sin Generalfiskal at standse al Retsforfølgning imod ham; 2. April 1672 tillagdes ham 200 Rdl. i Aarpenge for sær udvist tro Tjeneste i Krigens Tid, og den følgende Dag skænkedes ham og hans Arvinger til evindeligt Eje Store Bjerregaard, som han hidtil havde haft i Fæste. End videre ejede han de tre Bøndergaardes Landgilde, som 28. Dec. 1658 var givet ham for Livstid; men han var en daarlig Husholder, og et Aars Tid senere overlod han sin Dattermand Kvartermester Oluf Staale i Rytteriet Store Bjerregaard og blev selv Aftægtsmand paa den.

Peder Hassels drøieste Modstander hastede snart en mindre blid Skæbne. Torben Rideløged i Vordingborg Aant var Lavrius Mikkelsen Handberg o. 1665 bleven kongelig Tolder paa Borringsholm og ved sit Ægteskab med kgl. Fyrforvalter Peder Jensen Groves Datter Dorothea Ejer af Store Kannikegaard og tre mindre Vornedgaarde i Bolsker, hvilket Kapitelgods sammen med Øen Anholt Kongen 5. Juni 1668 havde tilskødet Grove for dennes Pengekrav paa Staten. Fjernet fra sine Stillinger som V. og N. Herreders Skriver og som Foged paa de Grabovske Gaarde siden 1670 fik han Kongens Paabud 2. Maj 1673 om at aflægge redeligt Regnskab til Frue Regidse Grubbe for denne Del af det hende tillagte Jordegods paa Borringsholm. Rønne Borgere forebragte 17. April 1671 Kongen Klage over, at han i sine Toldoprævninger tilegnede sig otte Skilling i ublu Opgæld paa hver Rigsdaler. Prins Jørgens tidligere Sølvpop Mads Olsen Borringsholm, som 12. Juni 1672 fik af Kongen skænket Frigaarden i Rødsker, indmeldte næste Aar Handberg for Underslæb af Toldintægter og udvirkede, at denne afsattes fra og han selv indsattes i Tolderstillingen 27. Juli 1676. Dybt forgældet maatte Handberg overlade Panthavere Gaard efter Gaard; af sin Faderarv medbragte hans Enke kun to smaa gældtyngede Bolskegaard, Kruse- og Tornegaard, ind i sit Ægteskab med Claus Hartvig. Inden Handbergs indviklede Bo blev sluttet

30. Marts 1682 med en udækket Gæld paa henved 2600 Rdl., var ogsaa hun død.

Som Guvernør efterfulgtes Løvenhielm af en Mand, hvem Borringholmerne firs Aar senere kun mindedes under Navnet Ko-Morten. I dette godmodige Øgenavn udtryktes, at han foretrak at mynstre Bøndernes dygtigste Køer ind i sin Stald som Stillingsmænd frem for at mynstre deres dygtige Sønner ind i Milisen. Ellers hed han Martin Barteldt, var født i Mecklenborg, havde 1656 giftet sig ind paa Adelsgaarden Ulvsund ved Nissumfjord, var 1662 bleven dansk Oberstltn., kom nu 12. Dec. 1673 til Borringholm som Kommandant og Rytteroberst, fra 14. Febr. 1674 tillige Amtmand. Hurtigt blev det galt fat andensheds end i Kostaldene.

Den unge Christian den Femte higede efter at vinde Skaane hjem til Moderlandet. Guvernør Barteldt indsaa som alle Borringholms militære Styrere baade før og efter ham, at under Krig magtede Hjemmemilisen alene ikke at sikkre Landet det kraftige Forsvar, som udkrævedes for det som Flaadens faste Støtte. Han samlede 1. Juni 1675 Landets Stænder i Aakirke for at aftale med dem, hvad der maatte hidskaffes af Vaaben til Milisen, af hvervede Dragoner, af fordoblet Mandsstyrke paa Hammershus og af Skattepaalæg til disse Styrkers og deres Officerers Underhold; ud fra tidligere Splid manede han nu til Enighed. Det friske Minde om Frederik den Tredjes hidsendte Soldatesker døvede ganske Borringholmernes Øren for Barteldts Forslag; Stænderne svarede ham, at de ønskede at se Kongens egne Breve for, hvad der kunde være dem paalagt. I hastig Vrede forlod Barteldt Kirken med Trusel om, at de skulde faa skikkede saa mange Soldater paa Halsen, at de vel skulde tvinges til at falde ham til Føje.

Skriftligt svarede Stænderne 4. Juni, at en Bøsssemager og en dygtig Arkelimester var det ønskeligt at hidfaa fra København, men iøvrigt: „Næst Guds Hjælp under god Anstalt og Kommando, eftersom samtlige Landets Indbyggere findes oprigtige, forhaabe vi, med de Folk vi have her paa Landet, selv at imodstaa Fjendernes Anfald, paa hvilket ingen Mangel skal blive, thi have vi forbundet os tilsammen at staa og stride mandeligen alle og enhver, saa længe Liv og Blod er i os, som vi ville være forsvarlige for vor Konge og den ganske Verden,

saa ingen skal faa Aarsag at tvivle paa vor underdanigste Troskab.“ — „Derpaa fik jeg ondt Svar,“ skrev Barteldt 5. Juli til Krigskanselliet; han havde læst rigtigt i Svaret, at Borringholmerne ikke agtede ham for Mand til at føre god Anstalt og Kommando; og han fortsatte paa sin Tysk: „Jeg omgaas dem saa civilt, som jeg immer kan, dog kan jeg intet gjøre dem til Tak; og nogle af den gemene Pøbel (Povell) opvikle alle de andre, og dette er just dem, som de ville sende over til København, og hvis disse ikke endeligt faa deres Straf, ville de stadigt stifte større Ulykker, thi disse Karle gjøre det for deres egen Profit, Landet har villet give dem 200 Rdl. til deres Overrejse.“

Denne „Povel“, som Barteldt helst saa forvaret i Blaataarns Mørke Kirke, var Præsten Poul Ancher, Raadmand Mathias Rasch og Herredsbønderne Mads Hansen i Klemmedsker og Jørgen Jørgensen i Vestremarker, hvem Stænderne 8. Juli gav Fuldmagt til at foredrage Kongen Landets Fornødenhed og tilsagde at holde skadesløse for deres Rejse, Fortæring og Paaovovelse og aflægge med et godt Vederlag, naar Gud vil de lykkeligen igjenkom hjem. Fuldmagten forsynedes med alle fem Købstæders, alle fire Herreders Segl og Underskrifter for Adel- og Præstestand. Visseligt maatte det tykkes en vovsom Rejsefærd; til yderligere Tryghed underskrev Landsdommer Eckstein, Landsprovst Malmøe og fhv. Landsdommer Hassel samme Stændermødes store Klageskrift over Barteldt. Affattet i ni Poster sigtede dette Guvernøren for mislig egennyttig Omgang med Artilleriet, Marketendervarerne, Baadsmandsudtagelsen, Strandvrag, Misagt af Domskendelser, Krav paa Ægtarbejd til Slotets Hestemølle, Forbud mod Fiskeri ved Ertholmene samt for hans Trusler i Aakirke. Disse otte Anker traadte dog kun frem som smaa Følgesvende for den første og største Klagepost.

Efter som han hørte fortalt, misbilligede Barteldt som ærlig Officer den Maade, hvorpaa Printzensköld var skudt; det var intet Skud efter en undvigende Fange, ej heller et Skud som hændeligt kunde falde i en Tumult. Hvor civilt han end vilde omgaas Borringholmerne, havde han paa Mynstringspladsen ladet dem høre, at Printzenskölds Drab var en skammelig mordisk Udaad, udkældt dem aabenlydt for Mordere og andet mere samt fare ind paa dem med Hug og Slag. Det var mere end gæve Mænd vilde taale, at denne Ko-Morten gav dem onde

Ord og Fortræd for deres tro og velmente Daad, hvilken Kong Frederik havde optaget med særlig Gunst og Gave. Dermed var hugget en i Krigens Stunder farlig Kløft mellem dem og ham.

Poul Ancher og hans tre Rejsfæller overgav 23. Juli Kongen deres skriftlige Forestillinger. Saadanne Kongsmænd kunde ikke vandre ind i Mørke Kirke; Borringholmerne var komne i Op-rør, og Kongen fandt det raadeligt at føje dem. Den forhadte Guvernør blev 10. Avg. i en Hast, cito, kaldt over til Køben-havn at svare for sig paa Slottets Raadstue og kom aldrig tiere paa Borringholm. Martin Barteldt værgede saa djervt for sig, at han endnu samme Aar gjordes til Oberst for Andet sjæl-landske Fodregiment, og i denne Stilling viste han snart, hvilken Kernekarl af Krigsmand han var. Fra Niels Juels Flaade kaste-des han med sine Folk 28. April 1676 i Land paa Gulland, og inden fire Dage havde han jaget alle svenske Tropper ud og tvunget Fæstningen Visborg til 1. Maj at overgive sig. Her sad han nu som Guvernør Krigsaarene ud og slog alle Svenskernes ubørgelige Landgangsstoersøg ubøge, endnu 30. Maj 1679 jog han dem ud fra Landet. Her vandt han sit store velfortjente Kriger-ry; efter Freden trak han sig hjem til sine jyske Godser, døde 1693 og jordfæstedes i Nes Kirke ved Nissumfjord.

Borringholmerne fik 1676 en ny Amtmand i Thomas Fincke og lod deres Glæde til Syne i 2000 Tønder Foræringshavre, som de tilsagde Kongen af deres dette Aar mod Sædvane fulde Lader. Dog nye Uaar lagde sig imellem, og den sidste Halvdel af deres Gave kom aldrig frem. Fincke var udgaaet af en lærd Universitetsslægt, selv bleven adlet 1674 og gennem et rigt Giftermaal Herre paa Lejregaard; nu 8. Marts 1676 udnævnt til Amtmand paa Borringholm, hvis Styrelse midlertidigt havde været overdraget Vicekommandant Fischer. Finckes første Hverv blev at indfrie sine gode Forhaabninger fra 1671 og udruste Lan-det til en virksom Støtte for Flaaden. I dette Øjemed hidkaldte han en Stab af Kirurger under Ledelse af Overmester Gottlieb Freulich, som dog døde næste Aar. Her landsattes kvæstede og syge Baadsmænd, indtil over Hundred ad Gangen, til Pleje hos Borgere og Omegnens Bønder, mens friske borringholmske Sømænd gik i Tjeneste paa Orlogsflaaden. Det paalagdes Fincke 19. Maj at samle Indbyggerne om at stille sig og sine Skibe til Kaperfart og til væbnede Indfald i Fjendens Lande; 4. Jan. 1677

at optage en Rulle over alle tjenstdygtige Sømænd i By og Land samt vaage nøje over, at de indskrevne Sømænd altid var til Stede til Flaadens Brug, dog skulde han heri bruge god Forsigtighed, for at Menigmand ikke skulde udtyde det som en virkelig Udskrivning. Nødtigt vilde Kongen se sine Borringholmere i nyt Oprør, hvis de i Modsætning til ham ud af de Privilegier, hans Fader havde tilsikkret dem, skulde læse sig fritagne for Udskrivning ikke blot af Extraskatter, men af Mandskab. Ogsaa overdroges det Fincke 1. Maj 1676 at overveje sammen med Korttegneren Bagge Wandel Bygning af en sikker Orlogshavn, og hertil forelagde denne ham en i Juli udført Under søgelse af Landets Havneforhold med Søkort over Rønne Rhed, Arnagabugten, Ertholmene og et Kort over hele Landet.

Guvernør Thomas Fincke virkede kun fem Fjerdingaar paa Borringholm, endda afbrudt ved et Vinterophold paa Sjælland. Endnu 26. Maj 1676 havde han som Meddommer sat sit Navn under den strafværdige Dødsdom over sin Ungdomsven Griffenfeld; i det ræddelige Komediespil paa Retterstedet skal denne, inden Dommen mildnedes, have stevnet sine Dommere ind til snarligt Møde for den Højstes Dommedag. Paa Hammershus indhentedes Fincke af en hertil svarede Skæbne; ved at styrte med sin Hest paa Slotsgaardens Klipper paadrog han sig en livsfarlig Kvæstelse, endnu en Tidlang øvede han sin Embedsgjerning paa Sotesengen og døde, 45 Aar gammel, 17. Sept. 1677.

han udlagt meget nær 2700 Rdl. af sine egne Midler i forskud.

Den skaanske Krig vilde have givet en Mand af Martin Barteldts djerve Støbning lidet Arbejd paa Hammershus, efter at Niels Juell paa Nedfarten fra Gulland i Søslaget V. for Borringholm 26. Maj 1676 havde lært Fjenden at vare sig for den danske Flaade. Søslaget blev afbildet paa hans Gravmæle, og under Billedet sattes Kingos fyndige Vers:

Da Juell de Seyers-Seyl for Gullands Fæstning hidsød
 Og dem i høyen Raa til Kongens Ære tridsød,
 Strax Vinden ønskelig med Seyerpalmen gik,
 Indtil han ved Bornholm et Anker-Stade fik.
 Men næste Dag-Skier fik han udi Syn og Sigte
 Den svenske Skibs-Hær fuld af Mænd, der lystig figte,
 Igjennem hvilke Juell sig tvende Gange slog,
 Endskiøndt de to for een med Magt imod ham drog.

Kun sidst i Juni 1677 forsøgte den svenske Storflaade, 36 Sejlere med 1800 Kanoner, under Evert Horn Landgang i Osandbugten ved Sandvig, men dens Baade blev drevne paa Flugt af Milisen i Kystkanserne, „der blev næppe nok til at ro Baadene ud igjen,“ sagdes der. Tre Dage senere, 1. Juli, mødte Fjendens Flaade Niels Juel og sin Skæbne i Køgebugt. De tilbagestaaende to Krigsaar søgte svenske Flaader ikke at skade Borringholm, men led selv store Forlis her. Den idelige Landvagt gav dog Milisen drøj Dravat; Ritmester Westerswolt skrev 1677, at han hele Vinteren igjennem ikke en eneste Nat havde sovet hjemme paa Sømlegaard og endnu denne Sommer stadigt maatte ligge ude i Marken med sine Ryttere.

Efter at Fæstningen Stralsund havde overgivet sig til Kurfyrsten af Brandenburg, lod den svenske Feltmarechal Königs-marck dens 3400 Mand med deres henved 700 Kvinder og Børn 4. Dec. 1678 udskibe fra Usedom paa 26 Førselsskibe, som skulde bringe dem til Carlshamn. Forrest i Flaaden sejlede en stedkendt brandenburgsk Skipper som Lods; ind under Midnat rørte hans Skib Grunden udfor Sose paa Borringholms Sydkyst, men slap uskadt over den. Styrende efter hans Skibslygte strandede derimod 19 Skibe uhjælpeligt, tre af dem knustes strax i Bølgebrændingen, henved 1000 Mennesker druknede, 3000 reddede sig i Land. Milisens Strandvagt fik inden Daggry hidkaldt Mandskab, i den første Uro faldt nogle Skud fra begge Sider, en borringholmsk Friskytte dræbtes, og den mod Svenskerne spindefjendske Landskapitajn Jens Kofoed vilde slaa de indstrandede Mænd ned. Fra Guvernør Gedde bragte imidlertid Oberstltn. Fischer Paabud om, at de skibbrudne skulde skaanes og intet fjendligt øves mod dem. Kofoed udladede sig i Ord om, at han gav Oberstlieutenanten Djævelen. Denne hidsige Landstorm blæste Jens Kofoed ind i Fængsel; endnu 26. Marts 1679 maatte Landets Stænder gaa i Forbøn for hans Løsladelse; Kongen satte 2. April en borgerlig Kommission til at undersøge de tvistige Forhold, da Fischer ogsaa med Ritmester Westerswolt var falden i heftig Ordstrid om den i Nattemulmet skudte Friskytte. Ved Kongens endelige Afgjørelse led Kofoed intet varigt Men; derimod fik den herskesyge Oberstltn. Fischer, som jevnligt havde grebet over i selve Guvernørens Myndighed, 6. Jan. 1680 sin Afsked fra Borringholm, hvor ingen kom til at savne ham.

Fra Stranden bragtes de svenske Soldater som Krigsfanger ind i de nærmeste Kirkers Taarnrum, hvor der gaves dem trekvart Kilo Brød og en Liter Øl i Dagkost. Landsdommer Rasch overførte 8. Dec. de svenske Oberster Claus Ulrik Schwerin, Bernhard Otto Liewen, Peter Creimer, Claus Vieting og den unge Greve Oxenstierna til København, efter at de havde afgivet skriftligt Vidnesbyrd om, at de havde mødt en i alle Maader passelig og god Optagelse paa Borringholm. Kongen sendte 16. Dec. Fregatter til at afhente 146 Officerer til Arrest i danske Fæstninger og 1614 menige, hvoraf en stor Del toges i dansk Sold. Ud paa Foraaret hidkom Søkapitajn Niels Larsen Barfod paa Orlogsskibet Delmenhorst og Kpt. Bagge Busch paa Den flyvende Hjort; med Resten, 1200 Fanger, inden Borde stod Barfod 3. Maj 1679 ud fra Rønne Rhed, hans to Skibe blev strax angrebne af fem svenske Krigsskibe, djervt skød han sig Vej gjennem den overmægtige Fjendeflok og havnede uskadt i København. I Skibbrudet gik 75 Kanoner, Brev- og Pengekister, krigsrøvet Guld, Sølv og Ædelsten til Bunds i Sandet under Sose; derimod reddedes Greve Königsmarcks femten ædle Heste, og Christian den Femte lod dem 3. Febr. udskibe til sine Stalde. Som paa Borringholm rejste det store Folkeskibbrud en Efterstorm ogsaa ude i Nordevropa, en Tylvt Flyveskrifter hvirvlede i Grams haarrejsende Sigtelser mod Strandrøverfolket paa Borringholm, mod Christian den Femte for Brud paa Folkeretten, alt af samme ringe Værd som Nutidspressens Skriblerier og Foregøgl.

Mindre Omtale vakte det grufulde Skibbrud, som efter at Freden med Sverig 3. Sept. 1679 var sluttet i Lund, en svensk Flaade med en Hærstyrke paa Vej fra Ystad til Svenskpommern 27. Okt. led paa Borringholms Kyst; 3000 Mand druknede, kun 1500 slap levende i Land, og Christian den Femte paabød, at de skulde modtages som Venner og frit kunde rejse, didhen de vilde. De fra disse to Skibbrud bjergede Lig jordfæstedes i Fællesgrave paa de omliggende Kirkegaarde, hvor Svenskeknoldene længe holdt Mindet om dem levende; og ud fra disse græsgroede Gravtuer over de Tusender Svenskelig groede rimeligvis Eftertidens grumme Sagn om Jens Koføeds almene Svenskeslagtning 1658.

Et Kompagni af 80 skaanske Friskytter eller Gjønger under

Major Henrik Ovesen Pflug og Kapitajn Jens Kjeldsen kom 6. Maj 1678 fra København til Borringholm for herfra at gjøre et Indhug paa Blegingkysten. Vendte tilbage fra dette optoges de som Fæstningskompagni paa Hammershus, senere paa Christiansø, hvor de aftakkedes 20. Okt. 1685, idet dog samtidigt her oprettedes et christiansøsk Frikompagni. Deres aftakkede Kapitajn Kjeldsen fik 26. Okt. 1686 en livsvarig Aarpenge paa 40 Rdl., blev næste Aar Strandrider paa Borringholm og døde her i Sommeren 1704. Et stort Tal Friskytter samt fordrevne danskro Skaaninger bosatte sig under og efter Krigen her, flest i Fiskerlejerne Gudhjem og Tejn, der laa mere end halvøde hen siden Pestdøden 1654. Kongen gav 6. Dec. 1684 disse Skaaninger Frihed for borgerlig Tyngde, i hvilkensomhelst dansk Købstad de tog Bopæl. Herredstinget fritog 1. Avg. 1692 de to Nablejer Gudhjem og Mælstad for deres syv Dagværkers Penge, efter som Indbyggerne alle var Skaaninger og Blegingsfarer; Kongen tog dets Kendelse til Følge og efterlod 24. April 1694 Gudhjem disse aarlige 19 Rdl., mod at Fiskerne ligesom hidtil uden Løn paatog sig alle kongelige Baadægter over til Fæstningen Christiansø. Denne Indvandring fra Danskelandet Skaane gav sig til Kende i Fiskerslægternes Navne, Horkar, Traneberg eller Trandberg, og i Folkemaal, som i visse Særegenheder kom til at afvige fra Landets gængse Tungemaal.

Af skaanske Flygtninge blev at nævne Herr Hans Dominici, som kom til Danmark i 1669 og blev bosat i Skaane med Hustru og mange smaa Børn. I København mistede han ved en Ildebrand alt sit Eje og fik 4. Jan. 1681 Kongens Tilladelse til at sætte Bækken ved Stiftets Kirkedøre. Bedre hjulpen blev han ved 25. Nov. 1681 at kaldes til Sognepræst i Ibsker og Svanikke, i hvilke Kald han virkede til sin Død i Febr. 1706. Sent og mindre vel hjulpen blev den tidligere Forvalter af Lunds Domkirkes Gods i Verpinge, Mikkel Andersen Frøling, ved at Kongen 26. Sept. 1685 udnævnte ham til Byfoged i Nexø og i Aakirkeby samt Herredsfoged i Søndre Herred. Fjenden havde røvet al hans Velstand i Skaane, og nu i sin Alderdom skulde han uden fast Løn ene slide i alt det Arbejde, som tilforn havde paahvilet Borgmestre, Raadmænd og tre Fogder. Uden Lindring heri døde han i den sidste Uge af April 1697; hans Søn Andreas Frølund (1669—1731) blev 1708

Professor ved Københavns Universitet. Kort Glæde havde den fra Malmø fordrevne Henrik Johansen Pop af sin Udnævnelse 15. Marts 1690 til By- og Herredsfoged i Hasle og N. Herred; han druknede i April 1692 paa Overfart til København.

Mange nære Landsbrødre fandt Blegingsfaren Hans Olufsen Madvig saaledes i sin nye Hjemstavn, da Christian den Femte 9. Marts 1681 satte ham til Skovrider paa Borringholm med 80 Rdl. i Aarsløn. I Fiskerlejet Madvig 8 km Ø. for Carlshamn havde han haft Madviggaard i Fæste, vandret fra Fader til Søn gennem mindst fire Slægtled; den og alt sit Eje havde han mistet som danskro Mand i Krigen. Han fæstede sig 1684 ind paa Halvdelen af Kobbegaard i Østrelarsker, mistede her 1. Juli 1686 sin første Hustru Boel Pedersdatter, giftede sig 20. Okt. 1691 med Sophie Leidring fra Frennegaard, Datter af Raadmand Hans Leidring i Svanikke, fik 6. Marts 1694 Fæstebrev paa hele Gaarden og døde her 16. Avg. 1701. Han stod i et faderligt Skytsforhold til de andre hiddrevne Blegingsfarer gennem sit Retsind og Fredsælhed, der arvedes ned paa hans Sønnens Sønnestøtter, Brødrene Johan Nicolai og Poul Anton Madvig.

En ældre Indvandring af Enkeltmand fra hinsides Østersøen var foregaaet og gav sig til Kende i Slægt- og Stednavne. Hans Skaaning nævntes 1334, Svend Skaaning, Fæstebonde i Østremarker 1457, Erling Skaaning 1543. Gjønge Herreds Huse og Colberg i Nøkker bar 1625 disse Navne. Indvandrere gav Navn til Tjønggaard, Jydsgård, Tyskøgd, Hollændergd., som 1616 omdøbtes af Hans Hollænder. Fra Præstegaardenes børnerige Vugger fremvoxte Slægterne Funch 1584, Sode 1632, Marcher 1653, Ancher 1654, Sonne 1658, Toxverd 1715, From og Prahl 1729. Købstædernes Handelsliv gav Udspring til Slægterne, de tysk fødte Rømer 1543, Bohn 1585, Colberg 1594, de skotske Kames o. 1550, Dich og Wolfsen o. 1600, end videre Rasch 1659, Müller 1686, Arboe 1688, Schor 1689, Bidstrup og Engel o. 1700, Stender 1726. Af Landets store Slægter var Kofoed 1510, Munch 1522, Kjøller 1536, Jespersen 1624, Dam 1659, Westh 1688 uden paaviselig fremmed Oprindelse.

Foryngedes saaledes Borringholmerblodet med dygtige Kræfter udefra, brød ogsaa nogle af Landets fremmelige Sønner sig smukke Livsbaner i andre danske Landsdele eller i Udlandet. Nævnes kunde tre Brødre fra Kofoedegaard i Østremarker,

Oluf Kofoed 1624 Borgmester i Ystad, Peder K. 1637 Raadmand i Malmø, Jørgen K. 1640 Borgmester i Slagelse; Søren Jensen 1646 Raadmand i Sølvborg, hvis Søn, Danmarks kendinge Søkorttegner Jens Sørensen (1646—1723) vel kunde have sin Dygtighed og sit hel bisarre Humør fra sit borringholmske Udspring. En Rønne dreng Mikkel Nielsen, født o. 1680, kom til Pommern og blev Faarehyrde paa et Gods hos et barnløst Ægtepar Pax, hvem hans brave Vandel vandt, saa at det lod ham arve baade Godset og Navnet Pax; han smykkede sin Fødebys Kirke 1721 med et kunstrigt Pulpitur, hvis Brystværns Fyldinger bar otte af en tysk Kunstnerhaand malede Billeder af Lidelseshistorien, og som blev den 1918 nybyggede Storkirkes bedste Pryd.

To Fættre Bohn tjente sig frem som Korttegnere og Ingeniører. Herman Jensen Bohn, født 1672 i Rønne, fik Navn efter sin Morfader, Borgmester Herman Mortensen Bohn; hans Farfader var Hans Jensen, som 1629—33 havde været Slotsskriver paa Hammershus, derefter Handelsmand og Grundejer paa Christianshavn og 1. Maj 1651 for sine Pengekrav paa Kongen faaet sig udlagt sex borringholmske Gaarde med 38 Td. Hartkorn, hver Td. sat til 50 Rdl. Til at forvalte dette Gods hidkom hans Søn Jens Hansen, giftede sig 1666 med Barbra Bohn og døde 1678 i Rønne. Dette Ægtepars Søn Herman Bohn blev 1697 Sekondlt., kom med de danske Hjælpetropper til Østrig og fremmedes under Felttog i Italien til Generalkvartermesterlt. Zar Peter den Store drog ham 1708 ind i russisk Tjeneste, han var med i Pultavaslaget 8. Juli 1709 samt ved Pruthfloden 21. Juli 1711, fik 1723 Raadsæde i Zarens Krigskollegie, blev 11. Febr. 1723 optagen i Liflands Ridderskab, 21. Maj 1725 Ridder af Alexander Newskijs Orden, 19. Febr. 1726 Overgeneral, Generalguvernør i Lifland, 1730 Direktør for Ruslands Fæstningsvæsen. Frivilligt trak han sig 19. Jan. 1731 ud af alle sine Embeder og tilbage til de ni Godser i Revals Omegn, som han havde købt for sine og sin Hustrues Penge. Efter sin Moder, som døde Avg. 1723 i Rønne, arvede han 4½ Rdl. Midt i sin Godsherlighed mindedes han stadigt sin Hjemstavn ved to Dage om Ugen at spise Gaas med borringholmsk Fyldning; han var virksom i Havedyrkning, Frugttræplantning og Biavl; han lod den første estniske Bibeludgave 1736—39 trykke og 1741 ud-

styre med Kobberstik. Han døde barnløs 7. Juni 1743 i Reval og stedtes i Marts 1744 til Hvile i Domkirken her.

Poul Mortensen Bohn, født 1697 i Hasle, havde Rønneborgmesteren til Farfader, Præsten Poul Ancher til Morfader. Som fattig theologisk Student i København lokkedes han ved Fæsterens Komme hertil med den russiske Hær 1716 ind paa Krigerbanen, 1717—19 i Rusland, fra 1724 som Ingeniør i østrigsk Tjeneste og opholdt sig 1725—34 ved den landflygtige transsylvanske Fyrste Racocskis lille Hof i Rodosto ved Marmorahavet, hvorfra han gjorde geografiske Forskningsrejser i Grækenland, Tyrkiet, Lilleasien og tjente Tyrkersultanen som Korttegner og som Lejrbygger og Artillerileder ved Indtagelsen gennem fire blodige Stormløb 1725 af den persiske Fæstning Erivan samt som Udforsker 1730 af Muligheden for at føre en Sejlskanal fra Middelhavet til Evfratfloden og ad denne ud til det indiske Hav. Paa en Rejse i Frankrig fængsledes han 6. Nov. 1734 som østrigsk Spion og sad i Paris Bastille lige til 24. Avg. 1738. Han deltog 1739 i Østrigs Forsvar af Belgrad mod Tyrkerne; for sin Virksomhed ved Indtagelsen af Ingolstadt i Baiern forfremmedes han 30. Nov. 1743 til Ingeniøroberst, blev haardt saaret i Slaget ved Hohenfriedberg 4. Juni 1745, udmærkede sig i Slagene ved Piacenza 16. Juni 1746 og ved Rottofredo og udnævntes dette Aar til Generalprodirektør for hele Hærens Ingeniør- og Fæstningsvæsen; som saadan maatte han aarligt rejse rundt i alle Kejserinde Maria Theresias udstrakte Lande. Han blev 18. Dec. 1752 Feltmarechalltn., 8. Febr. 1758 Felttøjmester og 1759 Direktør for Ingeniørkorpset. Han døde 13. Nov. 1759 i Wien og jordedes i St. Stefanskirken her. Hans to Sønner optoges 1. April 1780 i den østrigske Friherrestand paa Grund af deres Faders Fortjenester. Endnu 1833 kunde J. C. S. Esper-skrive i sin Borringholmersang: En Søn Du saa i Keiserhal, / O Klippeland! / Stolt røgte Zarens høje Kald. / Din Ros og evig mindes skal, / Du Perserskræk! som voldte Fald / For Erivan. / To Gange frelste Østrigs Ørn, / Borgundarholm! af Dine Børn / En Mand.

Sandere Ret til at mindes ejede en sjældent nævnt Borringholmer. Skipper Oluf Svendsen Brock var i en ung Alder sejlet bort fra sin Fødeby Rønne og bosat i Malmø, da Mænd af Borgerskabet her 1658 indgik en Sammensværgelse for at føre Staden

tilbage til Danmark. Modsat Borringholmerne saa de deres Forsæt røbet i Utide, desværre af en fra Fangenskabets paa Borringholm undvegen svensk Rytter. Ti i Tallet førtes de 22. Dec. 1659 til Retterstedet paa Malmø Stortov, tre Hoveder faldt for Bøddelsværdet, da overbragte en Rytter Carl Gustafs Naadebrev, som ændrede de andres Dødsdom til Tab af Gods og Landsforvisning. En af disse var Malmø Borgmester Evert Vildfang, en Sønneson af den borringholmske Frimand Tønnes Vildfang; han tyede til Helsingør, blev denne Bys Borgmester og døde i Nov. 1661 i en Alder af 77 Aar; han og hans Hustru Gjørild Fadersdatter havde 8. Marts faaet en Aarpenge paa 400 Rdl. af Kongen, hvilken hun nu nød til sin Død o. 1. April 1682 i København. Oluf Brock slap fra Malmø Torv med Tab af sit Gods tilbage til sin Fødeby, hvor han ægtede den tysk-fødte Glarmester Peiter Markmans Enke Mette Movridsdatter, der bragte ham tre Stifbørn. For den velmente Troskab, han i Krigen udi Malmø agtede at lade se, og hans derover lidte store Skade og haarde Medfart tillagde Christian den Femte ham 7. Febr. 1671 en Aarpenge paa 200 Rdl.; og efter Hans Pedersen Koføeds Død udnævnte Kongen ham 30. Avg. 1680 til Borgmester i Rønne. Anden Gang gift blev han med Margrete Pedersdatter Lesler, en Broderdatter af Jens Koføeds første Hustru; han døde 1686 i Rønne.

At dvæle ved Bravkarls Færd bragte Tanken Lise midt i et Tidens, da Mændene af Krige, Penge, Gælder, Fortid og Uaar, Nedgang skyllede Menneskens Raahed, Havesyge og Nid op i sine grumset filkede Bølgekrusninger. Grumme akavet indrettede Menneskeheden sig med talløse tykke Protokoller og nidkære Embedsmænd til deri at nedtegne al dens Ondskab for en nyfgen Efterslægt; til at optegne Menneskesindets gode Gjerninger ejede den ingen Foliant og faa Mænd til at bære deres Ry frem i Tiderne. De øvedes ogsaa, men i det tyste. Historie-skildrerer fik kun Tidens egen Protokoltale given til sin Støtte og ellers lidet andet end dump Tavshed om Menneskelivets lyse Timer til at redde sig tørskoet ud af grum Gru, der i Aartiet 1680—90 næsten truede med at skylle Borringholms Rytarknait over Issen.

En enkelt Mand brød ind med frisk og frejdig Tale. Rasmus Pedersen Ravn var født o. 1602 i København; under sine

theologiske Universitetsstudier hørte han med Lyst naturkyn-
dige Lærere. I en Alder af 25 Aar kom han som Skolemester
til Nexøs en halv Snes Aar tilforn grundlagte Skole, levede sig
glad sammen med Landets dejlige opvakte og lærenemme Ung-
dom og slap aldrig bort fra Borringholm. Han kaldtes o. 1632
til Rektor for Rønne Latinskole, skrev lange Kvad til Borgernes
Brylluper, saa snørklede at hans Peblinger let kunde tabe Pusten,
naar de ikke turde helme i at synge dem ud til Enden. I det
store Pestaar 1654 naaede han en sikkert Fremtid i at blive
Sognedegn til Aakirke. I Degnegaarden her sammenskrev han
1671 sit store Værk Borringholms Krønike, samtidigt med at han
nedtegnede i Kirkebogen en Række gode Oplysninger til Lan-
dets Historie. I sit danske Klædebon blev Ravns Krønike et
Særsyn i en Tid, hvis lærde Forfattere helst snakkede Latin,
men i øvrigt et ægtebaaret Foster af det syttende Aarhundredes
Lærdom. Han skildrede ikke blot Landets Historie og dets Egne,
men tillige Borringholmernes daglige Livsfærd, flittig og troskyl-
dig med roligt Vid. Han var velsignet fri af sin Samtids taabe-
ligste Overtro; paa de underjordiske Puslinger, Bonaveddeskik-
kelsen, Trolmænd og Hexe spildte han intet Ord. Fra hans
Haand vandrede Krøniken over til Lærdmænd i København,
som brugte den flittigt; uden hans Arbejd var al Viden om hen-
farne Borringholmere ikkun Stykværk. Han døde 10. Okt. 1677
i Aaker Degnegaard; hans Krønike blev først trykt 1926.

3. LIVTAG MED DEN ONDE

Tobias Deckner var født 12. Febr. 1612 i Thyringen og kom
til Borringholm maaske som en af Ebbe Ulfelds Ryttere; fra
1651 var han Byfoged i Aakirkeby, fra 1655 tillige Sergent,
senere Færnik ved det ene Landskompagni. Hans Bogaard med
Heste og Kvæg brændte 6. April 1666 før Daggry. Ved sin Død
4. Juli 1670 efterlod han sig fire Sønner, som voxte op til et
Forbryderkuld. Den ældste, Johan var gift og bosat Mand i
Rønne, da han 14. Jan. 1673 maatte rømme fra Landet som gre-
ben i Tyveri af to Stude i Vestremarker; Bytinget dømte ham
18. Marts til Slavearbejd i Bremerholms Jern og hans og Hu-
struens Gods forbrudt til Kongen. Hans Slægtninge fik Tyve-
riet forligt og eftergivet af Studenes Ejere, og sært nok kendte

Landstinget 17. Maj 1676 med Guvernør Finckes Samtykke de udstedte Domme døde og magtløse, saa at Johan Deckner og hans Hustru frit kunde vende hjem. Han døde dog endnu i Udlandet.

Tobias Deckner efterfulgte sin Fader som Byfoged i Aakirkeby; atter for ham nedbrændte Gaarden med Kvæg og Korn, hvorfor Kongen 20. Dec. 1678 tilstedte ham at sætte i sin store Armod Bækken for alle Danmarks Købstadkirker til Indsamling af Pengehjælp. Han ægtede i Sommeren 1669 en Datter af Kptltn. H. E. Melling paa Hammershus og udnævntes 30. April 1677 til tillige at være Herredsfoged i S. Herred. Hans yngste Broder Valentin Deckner, født i Febr. 1661, blev 21. Maj 1681 sat til Byfoged i Nexø og Herredsfoged i Ø. Herred. Videst paa Embeds- og Forbryderbanen naaede Augustus Deckner, døbt Palmesøndag 30. Marts 1656 i Aakirke; Guvernør Fincke tog ham til sin Sekretær, og Kongen udnævnte ham 16. Sept. 1678 til at være Amtskriver Storchs Medhjælp under hans Sygdom og Eftermand ved hans Død, som indtraf 27. Marts 1679; tillige blev han 27. Okt. 1681 sat til Skifteforvalter for hele Landet og 8. Maj 1682 til Ammunitions- og Materialeforvalter for Milisen, hvis Krigsauditør og Generalmynsterskriver han ogsaa blev. Saaledes aabnedes ham en rig Plyndremark, yderligere gødet af mislige Tidsforhold, som tillod ham at gjøre sig til en Gjenganger af Bondeplageren Berent Knop.

Hans Storch havde været Borringholm en brav Amtskriver. Uegennyttig havde han i Misvæxtaarene givet Bønderne lang Henstand med deres Skatter og var traadt i Forskud for dem overfor Rentekammeret; ved hans Død udestod 2263 Rdl. i forfalden Skat hos Bønderne. Hans Enke Kirstine, Datter af den 1632 døde Haslepræst Mikkell Olufsen, sad med sine Børn tilbage paa Almegaard i Knudsker, men maatte 22. April 1685 aftræde denne til Løvenhielm, som fra sin Guvernørtid havde Pant i den for et Pengelaan. Knapt et Aar før Storch var Landsdommer Mathias Eckstein død April 1678 i stor Gæld; hans Bo havde et udækket Underskud paa 1250 Rdl.; Enken Anna Maria Villers maatte forlade Lensgaard, som Ægteparret havde fæstet af Admiral Niels Juel, og hun levede endnu 1682 med tre smaa Børn paa Borringholm. Ecksteins Gaard Rosengaarden i Rønne faldt i Augustus Deckners Eje som Pant for et Laan. Sært nok

naaede Efterretningen om, at Kongen 29. April 1675 havde forhøjet Ecksteins Løn fra 180 til 300 Rdl., først efter hans Død frem til Borringholm. Til at efterfølge ham som Landsdommer udnævnte Kongen 29. Avg. 1678 fra Landskrone den urolige Raadmand Mathias Rasch i Rønne.

Et tredje indgribende Embedsskifte var sket 28. Nov. 1677, da Rytteroberst Christian Gedde, Søn af Rigsadmiral Ove Gedde, var bleven Landets Guvernør efter Fincke. Da Vicekommandant Fischer vilde tiltage sig al den militære Myndighed, indhentede Gedde fra Kongen et Paabud 14. Sept. 1678 til ham om at underordne sig Geddes Overmyndighed. Desuagtet forlangte Fischer adskillige Militærordrer læste for Landstinget, men hentede sig en skrap Irettesættelse 16. Okt. hos den meget myndige Landsdommer Rasch, som foreholdt ham til alvorlig Erindring at afholde sig fra at gribe ind i Guvernørens Myndighed og fra selvraadig at byde over Landet og fra at iværksætte nye Paafund uden Guvernørens Billigelse, for at alt nu under Krigstiden kunde foregaa skikkeligt og tilbørligt til Kongens Tjeneste og Landets Gavn. Utaalsom og utaalelig maatte Fischer bort; paa Mynstringssletten Arnaga Lyng aftraadte han 3. Maj 1680 Landets Miliskompagnier til sin 6. Jan. udnævnte Afløser Oberstltn. Frans Henrik Dehn; han blev Kommandant i Krempe, hvor han døde i Dec. 1682. Dehn fik den til Kongen mageskiftede Lensgaard i Fæste, men blev ikke gammel i Gaarde; 8. Juli 1682 aftakkede han paa Arnaga Lyng Milisen til den hidkomne Vicekommandant Voldemar Blinch.

Efter sin dyre Skaanskekrig grebes Christian den Femte af en sildig Sparetrang og sendte 20. Nov. 1680 Brev til Borringholm, at al Kongeskænk, som gav aarlige Hævelser, var inddragen hjem til Kongens Kasse fra den forgangne 1. Maj. Amtskriver Deckner var en flink Kassemester; selv fra Fattiglemmerne i St. Jørgens Hospital inddrog han alt Underhold, skønt denne fromme Stiftelse i henrundne tre Hundredaar ikke havde modtaget anden kongelig Gave end i 1592 noget udslidt Stueudstyr, Linned og Sengetøj fra Hammershus. Særligt haardt rantes Mændene fra 1658. Rentekammeret paabød 13. Maj 1682, at Poul Ancher skulde afgive Kannikegaarden, sært nok blev dette Paabud foreløbigt ikke forkyndt paa Borringholm, saa at han endnu i sex Aar lodes rolig i sit velfortjente Kanonikat.

Jens Kofoed saa sin særlige Aarsgave paa 200 Rdl. bortfalde og maatte nøjes med sin Sold $163\frac{1}{3}$ Rdl. som Landskapitajn. Han fandt dog kraftige Talsmænd. Allerede Guvernør Fincke havde i Nov. 1676 tilsagt ham Maglegaarden urørt for hans og hans Hustrues Livstid, for at hans store Omkostninger paa dens Gjenrejsning og Opdyrkning ikke skulde være spildte for hans mange Børn; endnu ikke stadfæstet af Kongen ved Finckes Død faldt dette Tilsagn bort som værdløst, da Kofoed 28. Juli 1678 blev Enkemand. Efter knapt en Uges Samfærd paa Borringholm med Guvernør von Hatten og Amtskriver Deckner mente Admiral Jens Juel, at egenligt Kofoed bragte Borringholm 1658 til den danske Konge; han udvirkede, at Kongen 10. Maj 1684 atter gav Kofoed de veltjente 200 Rdl. Værst faren blev Peder Hassel, da hans Aarpenge paa 200 Rdl. og tre Bøndergaardes Landgilde pludseligt 1680 fratoges ham. Han maatte atter til København og vente her i syv dyre Maaneder paa at blive bøn- hørt af Kongen, som da 3. Dec. 1681 tilstød ham en kummerlig Aarpenge paa 50 Rdl. Som en fattig Peder vendte forrige Landsdommer hjem til Bjerregaarden, og end den var knapt hans egen; ud over et tidligere Laan paa 200 Rdl. havde han til Københavnsrejsen maattet laane nye 100 Rdl. i den. Kun i to Aar nød han lidt godt af de smaa 50 Rdl., saa døde han i Jan. 1683 paa Store Bjerregaard, som hans Laangiver Augustus Deckner nu tilegnede sig. Som en af Stormestrene for 1658 havde han fortjent en blidere Livsaften.

Ved Inddragningen under Kongen af talrigt borthændet Jorde- gods fik Augustus Deckner en rummelig og rig Amtskasse at forvalte. Admiral Kiøn Joachim Grabov, nu hans Enke havde siden 16. Febr. 1667 Herligheden af 21 Gaarde med 150 Td. Hartkorn i Nylarsker. Christian den Fjerdes Frille Karen Andersdatter havde 11. Juli og 25. Avg. 1665 faaet sig tillagt o. 60 Td. Hk. Hendes Søn Hans Ulrik Gyldenløves Enke Regidse Grubbe tærede siden 10. Febr. 1665 og 13. Sept. 1666 Landets Fedme, 2900 Rdl. af 1820 Td. Hk., o. en Fjerdedel af Borring- holm. Hun kom i Kævl med sin københavnske Naboerske Grev- inde Birgitte Parsberg om Indblik fra sine Vinduer i dennes Gaard og lokkede en syttenaarig Adelsjomfru Agnete Sophie Budde, som boede hos Grevinden, til at give denne Rottkrudt. For sit Mordforsøg blev Agnete Budde halshuggen 6. Sept. 1678

paa Københavns Slotsplads, mens Højesteret 26. Avg. nøjedes med at forvise Regidse Grubbe til hendes Forleningsgods paa Borringholm for under Livsstraf forblive der; hun kom 19. Sept. til Rønne. Selv om nu hendes Gavegods fra 1. Maj 1680 indtoges under Hammershus Amtstue, skulde hun ikke sulte, da der tilstodes hende en fast Aarpenge paa 1000 Rdl. Djævelsk hovmodig var hun; hun døde i Vinteren 1690 i Rønne, hendes Lig førtes 20. Marts til København og nedsattes i Frue Kirke under et pragtfuldt Gravminde, ved hvis Rejsning hun var brudt ind i Nabogravens Ukrænkelighed. Sammen med de nævnte Gaardgodser vandrede adskillige mindre ind i Amtskriver Deckners Varetægt.

Enevoldskongerne gjorde Borringholm til en dansk Bastille. Paa Skib med Regidse Grubbe bragtes ogsaa Otto Mauritius hertil som Statsfange. To Aar tilforn havde han som Anklager paa Kongens Vegne faaet Griffenfeld dømt fra Ære, Liv og Gods; samme Dom havde det følgende Aar ramt ham selv som skyldig i Mened, Falsk og Majestætsforbrydelse, men var mildnet af Kongen, og fra Blaataarn førtes han 19. Sept. 1678 til Hammershus; der gaves ham 2 Rdl. ugeligt til Underhold, og da hans Klædedragt, Sko, Linned og alt, var udslidt, gav Rentekammeret i Maj 1682 ham 26 Rdl. til nye Klæder; han døde 22. Jan. 1689 paa Hammershus. Igjennem halvandet Aarhundred herefter fastholdt Kongemagten sit grimme Fejlsyn i at gjøre det vakkre Borringholm til et barskt Forvisningssted for forhærdede Forbrydere, fritalende Studenter, stivsindede Præster, uskoledede Officerer, Slægternes brydsomme Taaber, Fædres vanartede Sønner; sære brudne Menneskebørn, som man vanskeligt kunde omgaas, sendte vilkaarlige Kongebud af Vejen til Borringholm.

Governør Geddes Øjne oplodes hurtigt for de Misligheder, som Amtskriver Deckner øvede. Han paatalte 7. Dec. 1679 for Krigskollegiet, at denne flaaede Milisens Soldater og Underofficerer i deres Lønninger, som delvist afgjordes med Varer, ved at fradrage hver af dem aarligt 1 Rdl. for sin Umag, ved at forholde dem deres Løn ud over Forfaldstiden og da kun afgive den i Klattetal, ved at byde dem en Fjerdedels eller endog en Tredjedels Undervægt i det dem tilvejede Smør. For Landstinget klagede Gedde 27. Juli 1681 over, at Deckner stedse handlede

egenmægtigt uden at indhente Guvernørens Samtykke; Klagen indlededes med disse Ord: Hvor forfængelig Ære kommanderer, der raader Daarlighed, og hvor Hoffærdighed rider, der tjener Skam for en Løbere. Gedde fremførte den for at støtte Vestreherreds Bønder i deres Indstevning af Deckner til at svare for sin ulovlige Smørvægt og Kornmaal; men Landsdommer Rasch afviste 17. Avg. denne Indstevning som uhjemlet.

Christian den Fjerde, selv en festlig Gildebroder, havde forkyndt strenge Love mod andres Overdaadighed, men de vandt aldrig Livskraft paa Borringholm, og Guvernør Gedde paatalte 15. April 1682 for Rentekammeret den umættelige Skik med Brylluper, Barsler og Jordefærd samt andre Gæstebuder nu i Nødsaaene hos Borgerne og især hos Bønderne, hvortil indbødes 16 til 30 Faddere og et Par Snes andre Gæster for 3,5 eller flere Dage paa Rad, saa at Værtens Næring og Skatteevne svækkedes yderligt; Skatteevnen led ogsaa under Sognepræsternes Umættelighed, som kom aabent frem i deres dristige Tale: Ønske J, at jeg skal gjøre Tjenesten ikke slet og bar, men saadan, at J skulle have Ære deraf, saa skulle J give mig Jere to røde Øxen eller Jer Hest eller godt Klæde eller 15 til 24 Daler (af Fattigfolk en Ko og et Faar eller 4 til 8 Daler), og dette skulle J bringe mig, før jeg gjør Tjenesten, jeg vil ikke løbe og kræve paa Skiftet. Det var dyrt at leve og dyrt at dø, naar alle skulde frydes derved.

Christian Gedde tænkte at have en Aarrække for sig som Guvernør paa Borringholm, hvor hans Datter Dorothea Margrete ægtede Ritmester Westerswalt paa Sømlegaard, og hvor han selv 1681 tilkøbte sig Vallegaarden i Nøkker; den lod han istandsætte og kostede Tømmer til Bygning af et nyt Storhus. Men dette Køb bragte ham i Strid med Borringholms gamle Arvevedtægt og med Landets stridigste Urovækker Berild Clausen, som i Kraft af den tog Bolig paa Gaarden og drev dens Avl, indtil Gedde Juleaften lod ham kaste paa Porten med Magt. Højesteret godkendte 4. Sept. 1683 Clausens Arvekrav paa at indløse Gaarden fra Gedde; men da han udeblev med Løsesummen og dog paa ny trængte sig ind paa Gaarden, dømte Højesteret ham 24. Avg. 1685 til at bøde Kongen sit Faldsmaal for Selvtægt og udrede Sagens Omkostninger til Gedde, hvis Ejerret fastsloges herved.

Kjørt træt af al borringholmsk Strid havde Gedde solgt Valle-
gaarden til Jens Kofoeds Hustrubroder Peder Sandersen Lesler
paa Kyndegaard og 12. Juli 1682 trukket sig ud af sin Guvernør-
stilling, i hvilken han ikke kunde ride sammen med den selv-
raadige Amtskriver Deckner. Tidsalderen agtede lidet paa gam-
mel Adelsmandstale, hvor sindig og indsigtfuld den end kunde
falde, og han søgte da fredelig Fremtid paa sit jydsk Gods
Skivehus, hvor han døde 1706. Hans Efterfølger som Guvernør
blev 15. Avg. 1682 Oberst Benedix von Hatten, der tog Bolig
paa Lensgaard, holdt sig fjernt fra Borringholmerne og henviste
dem og deres Klagemaal til Augustus Deckner; først i sit Døds-
aar erkendte han for Landsprovsten Hans Jensen Sode, at han
i altfor meget havde adlydt denne Amtskriver. Han døde
24. Marts 1685; hans Enke bragte hans Lig til sin Hjemby
Bergen.

Deckner havde trygget sin Magtfylde i alle Verdenshjørner;
i Ø. og S. Herreder havde han sine to Brødre og i V. og N.
Herreder siden 26. Jan. 1675 sin gode Ven Daniel Barck til Her-
redsfogder, den sidste fra 14. Jan. 1679 tillige Raadmand i Rønne.
Landsdommer Rasch, ellers djervmyndig nok, fik han i sin Lom-
me gennem store Pengelaan, for hvilke Rasch 11. Juni og 26.
Avg. 1685 maatte udstede ham Gældsbreve paa tilsammen 1056
Rdl. Ogsaa den nye Guvernør vandt han for sig; denne hed
Johan Didrik Wettberg, var født 28. Dec. 1645 paa Øsel, bleven
Oberst og Kommandant i Nyborg 31. Jan. 1682 og derfra 15. Avg.
1685 forfremmet til Guvernør paa Borringholm.

Nørre Herreds altid stovte Bønder traadte 24. Avg. 1683 frem
paa deres Hjemting og tilspurgte Deckner, om han ikke hand-
lede som Kongens Tyv og som Bondens Tyv i at afkræve Bøn-
derne større Ydelser og tilregne Kongen færre Indtægter, end
dem der lovligt skulde indgaa i Kongens Kasse. Han vovede
ikke at stevne dem ind til Strafs Lidelse for deres ærerørige
Sigtelse, og Herredsfoged Barck paahørte den uden at lade en
Dommermine komme til Syne. Næste Aar faldt ind med en
grumt tærende Misvæxt, Fodermangel og Kvægdød; i April og
Maj 1685 maatte Kongen oversende henved 2000 Td. Byg og
over 500 Td. Havre til Udsæd og Brødkorn, mod at Bønderne
i Høsten ydede ham dette Udlaan tilbage med 12¹/₂ Procents
Renteopgæld; det var dyrt at staa i Gæld til en Kornpuger.

Dette Nødaar gjorde Deckners stadigt stigende Udsugelser ulidelige, og 10. Juni 1685 samledes alle fire Herreders Bønder i en vægtig Klage til Kongen over Amtskriveren og Herredsfogderne og en Bøn om at faa Kommissarer hidsendte til at undersøge Landets klagelige Tilstand. Paa indløbne Enkeltmandsklager havde Kongen allerede tre Dage tilforn udnævnt Kanselliraad Jens Foss og Kollegieherrerne Peter Hiort, Johan Worm og Claus Lijm til Kommissarer. Ugedagen efter at være landede i Sandvig holdt disse 14. og 15. Juli i Rønne et Møde, i hvilket de tre Brødre Deckner maatte paahøre og tilsvare Bøndernes drøje Klagemaal. Mod Maanedens Udgang døde Lijm i Rønne; de tre andre Kommissarer forlod 4. Avg. Borringholm og affattede 31. Avg. i København deres udførlige Fremstilling til Kongen.

Kommissarerne gav Bønderne Medhold i, at Amtskriveren havde forurettet dem med ulovlig grov Smørvægt og Kornmaal, med Udpantning for Skatter, for hvilke de var blevne fritagne ved Tingsvidner paa Grund af Aarets ringe Høst, med Opkrævning af langt større Indfæstningspenge end efter Fæstebrevenes Paalydende og af ulovlige Skifteomkostninger. Derhos paaviste de, at begge Herredsfogderne Deckner havde taget store Gaver for at sige Retten og med urigtige Tingbreve støttet Broderens Overgreb; ogsaa fandt de det troligt, at Herredsfoged Barck havde meget forurettet Bønderne. Herefter afsatte Christian den Femte 19. Sept. 1685 de to Brødre Deckner som Herredsfogder, mens Barck klarede sig fri og endog 16. Juni 1686 fik sig tillagt Hammershus Birk ved den dalevende Birkefogeds Afgang. Amtskriver Deckner fik Paabud om at afslutte sine Regnskaber til Aarets Udgang for fra Nyaar 1686 at være afsat fra sit Embed; det sædvanlige Regnskabsaar udløb først 1. Maj. Men Kongens Enevælde evnede ikke at gjenembryde Augustus Deckners Dækninger; efter alt at skønne stillede Guvernør Wettberg sig til hans Forsvar, Augustus hævdede sin Amtskrivervælde, og hans overmodige Sejrglæde rusede ham ind i end voldsomere Magtudfoldelse.

Kommissarernes Undersøgelser fik andre Følger. I Arv fra Middelalderens Sognegilder brugte Bønderne endnu Sogne- og Herredssegl, hvilke de tillagde stor Kraft til at give deres udstedte Klageskrifter og Vidnesbyrd retslig Gyldighed. Stemp-

lerne forvaredes hos Kirkeværgerne; Herredsseglene var skaarne 1584 til Brug ved Hyldingen af Christian den Fjerde som Prins, og endnu 17. April 1671 havde Christian den Femte tilstedt Bønderne uhindret Brug af alle disse Segl. Men nu 19. Sept. 1685 forbød han strengt at bruge dem, de skulde være ganske ugyldige og uden Magt, ene de kongelige Embedssegel kunde give Skrivelser Vitterlighedskraft, og hine Seglstempler blev indsamlede og 1. Avg. 1687 skrinlagte i Kongens Rentekammer. Pinte af bedsk Erfaring bad Bønderne om selv som altid tilforn indenfor hvert Herred at maatte udkejse en Bonde til Herredsfoged og faa hans Valg stadfæstet hos Kongen; men denne Bøn skurrede imod Enevælden, hvis Tilsættelse af Herredsfogder siden 26. Sept. 1674 nu ikke lod sig rodhugge. I den 19. Maj 1675 og 19. Juni 1683 paabudne Ydelse af en Skeppe Dommerbyg aarligt fra hver Bonde til Herredsfogderne tilstodes 30. Marts 1686 en lille Lempelse, idet Kongen fastslog den til en Skeppe efter brugeligt dansk Maal med 8 Skepper paa Tønden, mens efter det stadigt paa Borringholm brugte Maal allerede 5 Skepper var en Tønde.

Samme 30. Marts 1686 fastsatte Kongen, at hver af de fire Herredsfogedstillinger for Fremtiden skulde knyttes til Byfogedembedet i den nærmeste Købstad. Denne Dag voldførtes tillige Købstædernes frie Raadsskik, idet den kongesatte Byfoged gjordes enemyndig Øvrighed i Svanikke, Nexø og Hasle, mens Aakirkeby maatte skikke sig i at dele Byfoged med Nexø; kun i Rønne opretholdtes endnu en kongevalgt Borgmester og to Raadmænd, men allerede 30. Nov. 1689 knustes ogsaa her den sidste Rest af Raadsmyndighed, og al Styrelse lagdes i Byfogdens Haand. Borgerne maatte sande, at dette var et Tilbage-skridt; de søgte 20. Juli 1709 at vinde det gamle Raad tilbage, da Borgerskabet var meget forringet siden dets Afskaffelse, mens de mindre Købstæder blot bad om at faa to eller flere forstandige Borgere tilforordnede Byfogden; men alle fik de Afslag hos Enevoldsmagten. Den nedbrød koldsindigt det faste Bolværk for Borgerstandens frie Udfoldelse, hvilket i en mindre magtskyg Statsstyrelses Haand kunde have sikkert Købstædernes selvstændige Trivsel og Fremfærd. Nu sank de hen i en hundredaarig Dvale.

Uden Sorg tog Landet ved denne Tid Afsked med sin gamle

Frimandsstand, som Tylvten fuld var troppet op endnu ved Arvehyldingen 1661. Adelsvældens Fald og Undergravningen af Borgerstandens Myndighed rev den med i Undergangen, og tiltagende Armod tvang den ind i den almene Flok. Borringholms sidste Frimand, Berild Hansen paa Bjerregaard i Aaker, Sønnesøns Søn af Landsdommer (1557—61) Hans Berildsen, havde inden sin Død 1668 ødet sine sex Gaarde med 41 Td. Hartkorn gennem Pantsætning og Salg. Da hans Svoger, Landets rigeste Knark, Præsten (1645—73) Rasmus Andersen Bleging i Vestremarker krævede at indsættes i hans Lille Halsegaard i Østrelarsker som forfaldt Pant, dømte Ø. Herreds Ting 1663, at den ufrie Mand Præsten ikke kunde tiltræde frit Jordegods; men Landstinget tilkendte ham 1664 Gaarden som hans lovlige Ejendom. Hermed var Frimandsstandens Dødsdom fældet, dens eneste Grundvold, Eneretten til Landets frie Jordegods, bortsprængt. Kun et Skinliv førte den endnu en femten Aars Tid. De nærmeste tre Tiaar saa talrige Frimandsgaarde vandre over paa pengestærke Borgeres og Præsters Hænder. De nævntes nu Proprietærgaarde og Frivorneder, hvis hævdvundne Herligheder lodes nogenlunde uændrede. Særligt mange samlede sig Borgmester Poul Kofoed i Svanikke, som ved sin Død 1686 var en Mand paa en halv Tønde Guld. Hans Enke Magdalene Margrete Heseler, Løvenhielms Søsterdatter, ægtede den nyligt som Vicelandsdommer hidkomne Ancher Anthoni Müller, der 1688 kunde tilkøbe sig Vajllansgaard, 21 Td. Hartkorn, dansk Adels Gods siden 1565, og derunder lægge 206 Td. Hk. indenfor halvanden Mils Afstand fra den, alt hvad der krævedes til Opretelse af en fri adelig Sædegaard. Hertil søgte han 5. Juli 1694 Kongens Tilladelse, men fik et pudsigt Afslag grundet paa, at alle Borringholmere havde sær Frihed i Kraft af Privilegiebrevene fra 1658. Om saa var Meningen, blev dette baade første og sidste Gang, at Enevælden omgikkes alle Borringholmere som Herremænd.

Ogsaa paa Frivornederne forgreb Deckners griske Fingre sig. De havde i Tidernes Løb frivilligt paataget sig visse Afgiftsydelser til Landsherren, og ved al Kongeskænks Inddragelse 1680 lagde Deckner dette Eorhold ud til, at Kongen var Med-ejer i disse Gaarde for en de nævnte Afgifter tilsvarende Mængde Hartkorn, og han indkrævede 1683 yderligere Fæste-, Ar-

bejds- og Ægtpenge for Kongens Del i dem. Mod denne Kræn-
kelse af deres frie Herlighed gik Proprietæerne i Skranken med
Landskpt. Jens Kofoed og Landsdommer Müller i Spidsen, men
opnaede hos Kongen 9. Okt. 1688, gjentaget 2. Juli 1698, kun
et tarveligt Forlig, som af de omstridte Gaarde gav Kongen alle
Sagefaldsbøder, Halvdelen af Arbejdspengene, som fastsattes til
4 eller 2 Rdl. aarligt af Gaarde over eller under 8 Td. Hk., og
5 Rdl. af Indfæstningspengene ved hvert Fæsterskifte. Saaledes
bjergede Kongen sig Ejerfod i disse Gaarde, i hvilke han aldrig
havde ejet Lod eller Del. Men som vanligt paa Borringholm
blev hans Forordning herom ikke taget fuldt bogstavelig. Falds-
bøderne fra Frivornederne og de med dem sidestillede Præste-
og Officersgaarde vedblev at finde Vej til det gamle Herskabs
Lommer. Allerede 1681 havde Korporal Hans Jørgensen i Aaker,
skyldig i Lejermaal paa sin Officersgaard, faaet sin egen og sin
kvindelige Medparts Bøder tilkendte af Herredstinget ham selv
som Gaardens Herskab; og endnu 1737 tildømte V. Herreds
Ting en Frivorneds Herskab en lignende Bødeindtægt. Ogsaa
en Præst kunde faa en kærkommen Lommepenge ud af sliq Util-
børlighed paa sin Præstegaards Enemærker. Ikke blot Proprie-
tæerne, men ogsaa hver lykkelig Ejer af Vornedgaardes Land-
gilde, der som en købt Skat gik fra Haand til Haand, krævede
Skifteforvaltningen for sig, saaledes i 1783 ialt 65 saadanne Her-
skaber. Først 25. Juli 1817 gjordes Ende paa denne Uskik, ved
at alle Skifter lagdes ind under den fælles Skifteforvaltning.

Borringholmerne var altid paa spilvaagen Vagt mod at paa-
tage sig og sine Børn nye varige Skattepaalæg; fra en dem
7. April 1683 paalagt Hoved- og Hovedskat (eller Kop- og Kvæg-
skat) frikøbte de sig en Gang for alle med 1000 Td. Havre til
667 Rigsdalers Værd. I stærk Uro sattes de ved fra Nyaar 1681
at skulle udrede Avlspenge til Hammershus med halvanden, fra
1684 to Rdl. af hver Selvejer- og hver Vornedgaard, idet deres
Avlsægter paa Slotsvangen nu faldt bort ved dennes Udforpagt-
ning til Enkeltmand. Skønt i Middelalderen omsatte i den gamle
Landgildes Dagværkssmør og Ægthavre dukkede stædigt disse
Arbejdsægter op i nye Omgange; men nu gik det langt over
jevn borringholmsk Forstand, at Avlsarbejdet paa de til Slottet
hørende smaa Jorder Slotsvangen og igjennem dette Aarhun-
dred Borregaarden i Rødsker skulde have slugt Arbejdskraft for

700—900 Rdl. (6000—8000 Arbejdsdage) aarligt, den Sum hvormed Bønderne nu skulde erstatte det. Om Deckner havde nogen Skyld i dette højt drevne Krav, er uvist. Derimod vidste han at udnytte til sin Fordel den Udskrivning til det nye Fæstningsbyggeri paa Christiansø, hvorved Milisbønder reves en halv eller en hel Maaned bort fra deres travleste Høst 1684; hertil udtog Generalmynsterskriver Deckner sine mest studse Modstandere, lukkede Munden paa de mest højroastede ved Trusler om at sende dem did og lod andre løskøbe sig med dyre Penge fra denne forhadte Udskrivning, som drev mangen Bonde til at fjæle sig bort i Skovene for at undslippe den. For øvrigt frigjordes Borringholmerne fra den sidste Rest af hidhvervede Tropper, de røde Soldater, da Garnisonskompagniet paa Hammershus, 50 Mand, forlagdes over til Christiansø 1684, og Slottets Mandstyrke herefter indkaldtes i Hold fra Landskompagnerne.

Selve Landets usle Nød blev en rig Jagtmark for den have-syge Deckner. Kongens Laanekorn fordelte han ikke blandt de værst nødstedte, men til Præster og andre velvillige Sjæle, hos hvem han var sikker paa at faa gode Renter af det. Hvad enten nu Saatiden var forpasset eller Kongens Saakorn overgemt, slog dette Aar 1685 Høsten atter aldeles fejl, og i April 1686 maatte Kongen paa ny lade hidkomme 1000 Td. Laanebyg fra Møen. Saa mange udsultne og skattepinte Bønder veg fra sine Gaarde for at søge Udkomme paa gæstmildere Strande hinsides Østersøen, saa at Regeringen 1. Avg. 1685 forlangte saadanne Udvandrere herefter holdte tilbage og forskikkede til København. Ved et Syn 24. Avg. 1682 var 173 Bøndergaarde, altsaa næsten hver femte Gaard, enten helt øde og mennesketomme eller saa udpinte, at de ikke kunde svare den aarlige Landgilde og vanskeligt Hartkornskatten; en halv Snes af disse var fordærvede af Flyvesand, og Gaardbønderne i Østrelarsker og i Klemmedsker saa deres Kornsæd opædt af Kongens fredhellige Hjortehjorder. I Deckners Tid steg Tallet af Ødegaarde, og Bønderne kom flere Aar tilbage i Ydelsen af Landgilde. At ordne disse svære Restanser var en vigtig Opgave for Kommissarerne 1685, og Kongen maatte 19. Sept. eftergive Bønderne 7943 Rdl. af dem, mens 1855 Rdl. skønnedes endnu inddrivelige; i de to følgende Aar slettedes yderligere 2475 Rdl. af Bøndernes Restanser. Disse var 1. Maj 1691 paa ny stegne til 6619 Rdl., hvoraf Kon-

gen da maatte afkorte 5754 Rdl. Armoden blev en Guldgrube for Deckner; de af Kongen eftergivne Restanser inddrev han til sin egen Lomme, saa snart Bonden atter var kommen lidt paa Fode, eller ved Udpantning i hans Dødsbo, og herunder satte han egenmægtigt de panttagne Husdyr eller Redskaber til en langt ringere Værd, end den Skønsmændene tilkendte dem.

Amtsskriver Deckner hjemførte i den første Uge af 1685 fra Nexø til Rosengaarden en ny Brud i den 24aarige adelsfødte Mette Elisabet Maccabæus, Datter af Herredskapitajn Christian Maccabæus paa Skovsholm og siden 7. Nov. 1682 Enke efter Landsprovst Langsted i Bolsker. Samme Aar 2. Okt. hidkom Governør Wettberg og lejede sig Bolig i Gaarden paa Hjørnet af Rønne Kirkeplads og Østergade nær Rosengaarden, hvis Ejer han ogsaa traadte nær. Landets Stormænd søgte Deckners Værtskab; saaledes taltes om en Formiddags Drikkelag hos ham 8. Avg. 1684, hvilket endte i, at Landskpt. Jens Kofoed og Artillerikpt. Haagen Mikkelsen ved deres Bortridt kom i Slagsmaal sammen ude i Byvängen, og den fredsæle Skovrider Madvig maatte træde imellem de to Kamphaner for at skille dem ad. En anden Dag 15. Febr. 1686 i et Selskab hos Borgerkpt. Philip Rasch, Landsdommerens Broder, væltede Deckner selv sig ind paa sin Sognepræst Christen Mikkelsen Schotving med ærerørige Skældsord om Drukkenskab og andet, ham og hans hellige Kald til største Foragt; han klappede sig paa Bagen mod Herr Christen og sagde: Dette er Præsterespekt. Præsten indstevnede ham for Højesteret; men 1. Sept., Dagen inden Dømmen skulde falde, indgik Deckner Forlig med ham i København, i hvilket han ydmygt bad Præsten om Efterladelse af det forefaldne som ene hændt i Deckners vidløse Rus; og hermed undgik han Dom i denne farlige Sag. Selv for Rigets Allerypperste blev Deckner Vært, trods alt.

Kong Christian den Femte med Admiralerne Niels Juel og Henrik Span, Statholder U. F. Gyldenløve og ni andre høje Herre i sit Følge kom 7. Maj 1687 med sex Fregatter udfor Sandvig. Landstegen red han 8. Maj til Rønne, hørte Schotvings Søndagsprædiken i Kirken, spiste sin Middag i Deckners Rosengaard, vandrede Byen rundt og red samme Dag med hele sit Følge over Nexø til Svanikke, hvor han tog Bolig hos Vice-landsdommer Müller. Om Aftenen 10. Maj afsejlede han med

Flaaden til sin nye Fæstning Christiansø, hvorfra han den følgende Aften gav sig ud paa Hjemrejse. Modvind tvang ham til atter 13. Maj at gaa i Land i Sandvig og her tage Ophold hos Arkelimester Niels Jørgensen. Første Pinsedag 15. Maj hørte han Provst Poul Anchers Højmesse i Allinge Kirke og stod Fadder til Sognepræsten Jacob Jensen Sodes Søn, som døbttes med Kongens Navne Christian Quintus, og gennem hvis Søstersøn Quintus blev et Slægtnavn paa Borringholm. Efter i Arkelimesterens Sal at have hørt Sodes Aftensang gik Kongen samme Aften anden Gang ud paa Hjemrejse, men en alvældig Vestenstorm drev den enevældige Monark tilbage under Borringholms Østkyst. Anden Pinsedag sad han i Nexø Kirke under Herr Lars Svendsen Aakers Prædiken; med tre Æressalver af Borgerkompagniet gik han tredje Gang ud med Flaaden, som dog endnu næste Morgen 17. Maj laa vejrfast udfor Aasdale og først 19. Maj bragte Kongen frelst til København. Man skulde næsten tro, at de uærbødige Vejrmagter holdt ham fast paa Borringholm, fordi der var meget for ham at udrette; men med Wettberg og Deckner til tro Skyklapper saa han intet der at rette.

Flunkende Mindetavler, som Guvernør Wettberg lod slaa op i Kirkerne, forkyndte frem i Nutiden dybt undrende fromme Sjæle, at selve Landskongen med sit høje Følge havde været Bordgæst hos den onde Amtskriver Deckner. Dennes frække Overmod blev herefter end mere tøjlesløst. Hans Vanstyre rugede som en mulmfylt Tordensky over hele Borringholm. End ikke Landets samlede Bondestand havde magtet at fælde ham, og den Mand skulde agte sig vel, som gjorde ham til sin Uven. Da fældede en enlig Kvinde ham til Jorden.

Den vordende Borgmester Brocks unge Stifdatter Lisabet Markman var 26. Marts 1677 bleven gift i Rønne med den afdøde Borgmester Bohns tyveaarige Søn Claus Bohn; hun havde født ham en Søn og en Datter, saa blev hun i Avg. 1683 Enke og fik Landsdommer Rasch til sin Lavværgе og altfor nære Ven; der gik sære Rygter om hendes Attraa til at blive Landsdommerfrue. Amtskriver Deckner følte sig vist ogsaa hedt dragen til den unge Enke; men til ham stod hun kun i et køligt Gældsforhold fra sin Mands Tid, og i Juli 1686 paaførte han hende en Retstrætte om Gældens Indfrielse. Samtidigt fjernede

han Mathias Rasch fra hendes Side simpelt hen ved under denes Ophold i København i Sept. at lade ham indsætte i Gælds-fængslet der som sin Skyldner, saa at Kongen i en Hast maatte sende Ancher Anthoni Müller, født 10. Marts 1654 i Kalundborg, til Borringholm som Vicelandsdommer, for at Landstinget kunde gaa sin Gang. Henved halvandet Aar smægtede Rasch efter sin Lisabet og sin Frihed; endeligt 21. Jan. 1688 paabød Kongen ham løsladt, men næppe var han naaet hjem, før Deckner atter her paaførte ham Gælds-fængsel, saa at Kongen paa ny 4. Dec. maatte paabyde ham frigiven, mod at han stillede Deckner rimelig Sikkerhed for Gælden. Først 30. Jan. 1689 kunde Rasch efter halvtredje Aars Afbrydelse atter myndig sætte sig i sin Landsdommerstol. Mellemtiden havde Deckner brugt til lidenskabeligt at forfølge Lisabet Bohn gennem alskens Retsbrud i en lang Række Sager, som galdt hendes Ære, Liv og Gods.

Landsdommer Raschs 63 Aar gamle Hustru Kirstine blev 20. Jan. 1687 pludseligt syg og anklagede ni Dage senere for Rønne Byfoged Christen Christensen Lamberg et Kvindfolk Ellen Lyders for at have tilbragt hende en forgiftet Gaasesteg. Guvernør Wettberg overdrog Deckner Retsforfølgelsen af denne Sag; men i et udenretsligt Forhør 7. Febr. i Rosengaarden indgav Amtskriveren gennem gyldne Løfter, grumme Trusler og gæv Brændevin Ellen den Tilstaaelse, at Lisabet Bohn havde givet hende den giftige Gaasesteg at overbringe til Kirstine Rasch. Stillet for Bytinget fragik Ellen 15. Febr. denne Tilstaaelse som stridende mod hendes eget bedre Vidende om, at der ikke var Gift i Gaasen.

Under et intetsigende Paaskud tvang Wettberg 8. Febr. Lamberg ud af Dommersædet i denne Sag og satte Deckners paa-lidelige Haslebyfoged Barck ind i det. Han gav 21. Febr. Deckner Fuldmagt til at forfølge ogsaa Lisabet Bohn i denne Giftsag. Strax samme Dag forlangte Amtskriveren af Lamberg, at han skulde fængsle hende, men Byfogden nøjedes med at holde hende under to Mænds Vagt i hendes eget Hus indtil 5. April. Utilfreds hermed fordrede Deckner hende sat i Raadhuskelderen, og da dette ikke skete, lod han 3. Marts hende efterlyse som Rømningskvinde paa Landstinget, tre Dage senere paa alle Landets Kirkestevner med Løfte om Penge for den, der greb hende,

Straf for den, der hælede hende; Tilbud om at tage gode Mænds Borgen for hende afviste han. Saaledes skarpt truet holdt Lisabet sig klogeligt indenfor sin Dørtærskel, kom ikke i Kirken, end mindre paa Bytinget, hvor Barck 12. April tildømte Ellen Lyders, salig Svend Børgesens Enke, trods hendes ustadige Tilstaaelse hendes Hoved ved Skarpretteren med Sværdet at afhugges og det tillige med Kroppen udi hedensk Jord at nedgraves og hendes Boslod at være hjemfalden til Kongen. Denne Dom stadfæstede Vicelandsdommer Müller 18. Jan. 1688 paa Landstinget. Paa næste Bytingsmøde 19. April 1687 paastod Deckner Lisabet Bohn som Tilskynder i det forsøgte Giftmord skyldig til at have forbrudt sit Liv. Først Ugedagen herefter, da Deckner endeligt havde godkendt den Borgen, som fem Gaardejere havde stillet for hende, kunde hun frit møde paa Tinget og føre sit Forsvar saa dygtigt, at Dommeren Barck med Rønne Raadmand Hans Olufsen Schov som Bisidder 24. Maj kendte hende i alle Maader fri for Ellens Paasagn og for Amtskriverens Tiltale og Borgenskrav.

I disse samme Dage var baade Wettberg og Deckner bortrejste, rimeligvis med Kongen til København, da et sindsygt fjortenaarigt Pigebarn Sidsel Christensdatter, som var hjemsogt af Ligfald, aabenbarede for den midlertidige Guvernør Andreas Buggenhagen paa Hammershus, at hun havde øvet Troldom sammen med andre. Efter hans Paabud forhørte Deckners Fuldmægtig Anders Pedersen Fyen hende 4. Juni i Rosengaarden og drev hende ved Trusler om skarp Pinsel til at fortælle, at hun det foregaaende Aars Skærtorsdag havde været paa Blaa-kulle i Østremarker og der seet Lisabet Bohn danse med Fanden, saa at det skrap i Gulvet, alt mens en sort Djævel slog med to Ræverumper paa en Glastromme, og Fanden havde taget Lisabet og hendes Veninde Bente Rasmus Hansens Enke hen i en Vraa og kysset dem. Herefter maatte Byfoged Lamberg indstevne Lisabet Bohn til Bytingsmødet 7. Juni for der at paa-høre Sidsels Sigtelse mod hende. Pigebarnet fragik den her som Løgn opspunden i Rosengaardens skumle Fangerum.

Men Natten forud var den opskræmte Lisabet Bohn flygtet fra Landet. Hun kavde lejet to gifte Fiskere til at ro hende over Søen i en skrøbelig Baad, hvilken de tog som Brugslaan uden at spørge dens Ejermand om Forlov. Der rejste sig en Storm,

med Livsfare bjergedes de om Bord paa en Skude, som bragte dem til Helsingør, men den laante Baad gik til Bunds. I København fandt Lisabet Husly hos en agtværdig Borger; men Deckner fik hende opsporet og trængte 12. Juli med en halv Snes Officerer og Matroser ind i hendes Kammer for at føre hende i Fængsel. Efter voldsom Trætte nøjedes han dog med at tage hendes Værts Borgensbrev for, at hun altid skulde være til Stede og svare til hans Krav paa hendes Ære, Liv og Gods. For Rønne Byting rejste han 22. Nov. Tyverisag mod hende og hendes to Hjælpere for Baadlaanet; fra København dækkede hun med Penge Ejernes Forlis af Baaden; Bytingets Dom 8. Maj 1688 kendte hende fri af Tiltale, men dømte den ene hjemvendte Fisker for første Gang øvet ringe Tyveri til at kagstryges og have sine Ejendele forbrudte til Kongen. Samme Dom ventede Lisabets anden Fisker ved hans Hjemkomst.

Lisabet Bohn havde meget at udrette i København. Hun fødte her Landsdommer Rasch en Datter Anne Kirstine, og denne Omstændighed var vel mest Grund i hendes hovedkulds Flugt fra Rønne. Hun udvirkede 16. Avg., at Kongen efterlod hende denne Forseelse i hendes Enkestandstugt, saa at hendes Ære skulde være uskadt, og hvo der forekastede hende det skete, skulde være i Kongens Unaade. Ogsaa opnaede hun 17. Sept., at Kongen satte Sjællands Landsdommer Holger Parsberg og Kollegieassessor Hans Nielsen Aalborg til som Kommissarer at paakende de hende af Deckner paaførte Retssager. Det overlodes Deckner at vælge to Medkommissarer; men han undlod dette og udeblev trods Indstevning simpelt hen fra Kommissionen. Gjennem fem Fjerdingaars Undersøgelser med nye Forhør naaede denne Juleaften 1688 at sige sin Kendelse, som fri fandt Lisabet Bohn for Deckners ulovlige Tiltale i alle Sager og tillagde hende Erstatning hos ham. Det blev en god Julegave for hende og for Borringholms samlede Bondestand, som det følgende Aar fortrøstede sig til at rejse et nyt Stormløb mod Landets onde Amtskriver.

Fra Kommissionen vandrede den femdobbelte Gælds-Gift-Troldoms-Rømnings-Tyverisag mod Lisabet Bohn og hendes medtiltalte frem for Højesteret, som 11. Marts 1690 frikendte ganske og aldeles dem alle, hendes Medsøster paa Blaakulle, hendes to hjælpssomme Fiskermænd. Derimod dømtes Amtskriver

Deckner, som i alle disse Sager havde forfulgt hende ukristeligt, til for disse grove Forseelser, andre til Exempel, sig selv til velfortjent Straf at gaa i Slavejern paa Bremerholm sin Livstid, at udrede 1400 Rigsdaler til hende for paaført Fængsel, Spot, Skade og Omkostning, 200 Rdl. til Kommissarerne, 60 Rdl. i Sagsomkostning samt billig Skriverløn (alene i Dombogen 170 tætskrevne Foliosider), og at udstede en skriftlig Oprejsning til hende, i hvilken han vedstod aldeles ingen Føje at have haft til at paaføre hende sine løgnagtige og løse Sigtelser og intet andet at vide med hende, end alt hvad der sømmede en ærlig og agtbar Kvinde i alle Maader, hvorfor han bad hende om at forlade ham den haarde og ulovlige Medfart, som han havde øvet mod hende. Det vanvittige Pigebarn Sidsel dømtes ind i Børnehuset for at vorde fri af sit Troldoms Kogleri. For deres Dødsdomme over Ellen Lyders dømtes Byfoged Barck til at have sit Embede forbrudt og ikke herefter at sættes i nogen Dommerstilling og Vicelandsdommer Müller til at bøde 400 Rdl. til de fattige, tillige hver ligesom Deckner udgive 50 Rdl. til Ellen. Ved den forudgaaende Afstemning havde nogle Højesteretsdommere talt for at lade ogsaa Guvernør Wettberg bøde 50 Rdl. til Ellen, at fradømme Müller sit Dommersæde og at lade den gamle Landsdommerfrue bøde for sin løse og urimelige Giftsnak; men i selve Dommen udgik dette. Vicekommandant Buggenhagen havde efter at være indstevnet givet den i Troldomsassagen længe fængslede Bente 150 Rdl. til Forlig, og derefter havde Kongen 11. Maj 1689 fritaget ham for al Retsforfølgning.

Hermed havde den dygtige, men ikke helt dydige Lisabet Bohn gjort sit Regnskab op med Landets udydige Embedsstand. Hendes Held havde allerede Aaret forud ægget Bønderne frem i et sidste Livtag med den onde Amtskriver. Som altid fremmerst i stejlt at slaa Voldsmænds Hænder paa Dør paatalte N. Herreds Bønder paa sit Hjemting højlydt Deckners Formastelser, men Herredsfoged Barck afviste 5. Juli 1689 deres Klagemaal. Bedre Lykke havde V. Herreds Bønder paa Tinge; thi deres Herredsfoged Christen Christensen Lamberg dømte 4. Juli 1689 Deckner fra hans Embeder, let og net, slet og ret. Denne Dom blev skæbnetung for Lamberg selv; paa Wettbergs Indstilling satte Kongen ham 23. Nov. formedelst hans uskikkelige

Levned med idelig Drukkenskab ud af Føgedstillingen, som han havde forvaltet tro gennem sexten Aar, og han døde den følgende Vinter; men den af ham sagte Dom blev staaende i Live, ham til et Æresminde. Bønderne førte den strax frem for Landstinget; Landsdommer Rasch sendte 20. Juli Rentekammeret en Fremstilling af Deckners lovløse Færd, og efter at have indhentet en Udtalelse af Wettberg lod Kongen 27. Avg. Deckner foreløbigt fjerne fra Amtskriveriet.

Lamberg's Domsafsigtelse satte Bøndernes Sind i krap Bølgegang. De nægtede at yde Skatter og Afgifter til den fra Embedet dømte Amtskriver, og da Sagen kom for Landstinget, forlangte Wettberg her den standset og stemplede det som Oprør, at den var ført ind til Tingets Afgjørelse, uden at han som Landets Guvernør var adspurgt. Sandt nok havde Borringholmerne nær til en rask lille Opstand, naar gyldig Grund gaves; men denne Grund laa her Wettberg selv nærmere end dem. Landsdommer Mathias Rasch lod hans Indsigelse indskrive i Dombogen og aflagde saa uforknyttet samme Dag 21. Avg. 1689 denne Dom: Efterdi Augustus Deckner ikke een, men mange Gange har øvet grovt Tyveri i at opkræve større Skat end af Kongen paabudt, dømmes han til at stryges til Kagen, brændes med Tyvsmærke i sin Pande og siden fremsendes til Bremerholm at arbejde i Slavejern sin Livstid og hans Hovedlod være forbrudt til Kongen. Borringholmerne aandede frit, Sognepræsten Tue Larsen Lyster indskrev i Aaker Kirkebog: Gud give dem, som træde i Deckners Fodspor, lige Løn, Amen! Dømmen ramte dog først den raske Landsdommer haardest; Wettberg indmeldte strax Raschs urolige Forhold, som satte hele Landet i Oprør, og han udvirkede, at Kongen 31. Avg. indtil videre fjernede Rasch fra Dommersædet og afsendte en Orlogsjagt for at hente ham til København at svare til sin Dom.

Dog stod Deckner nu ikke til at redde. Orlogsjagten førte Krigsfiskalen Clemens Succow med Renteriskriver Anders Wogensen til Borringholm, og paa hans Undersøgelse bød Kongen 9. Nov. Deckner at komme med første Skibslejlighed til København og lod ham 23. Nov. endeligt afsætte og Wogensen udnævne til Amtskriver, Skifte- og Materialeforvalter. Juledag forlod Deckner sit Hjemland for aldrig at ses der tiere. Endnu 21. Jan. 1690 formaaede han, at Kongen fritog ham fra at fængs-

les under Retssagerne, og 5. Marts naaede han at afgive det kraftigt oppyntede Regnskab for Aaret indtil afvigte 1. Maj. Sin Frihed brugte han til at forstikke sine rigeste Ejendele hos sine Venner og udtage Højesteretsstevninger til sine Anklagere og Dommere. Saa bragte Lisabet Bohns Højesteretsdom 11. Marts ham ind bag Slutteriets Mure, hvor han havde at afvente Dommen i Bondesagen og i øvrigt nød Livet ret utvungen.

Højesteret underkastede Bondesagen en saare grundig Undersøgelse. Fra 20. Maj lod den Prokurator Hans Knudsen prøve alle Bøndernes Klagemaal og samle dem i en udførlig Fremstilling, som han først 22. Dec. kunde afgive paa 348 fuldskrevne Foliosider til en særlig 30. Sept. indsat Retskommission, Landsdommer Parsberg og Generalprokurør Niels Bentzen. Disse to Kommissarer forelagde 17. Febr. 1691 Højesteret et samlet Domsudkast, hvis tætbyggede Grundlag tegnede vel nok det skarpeste Billed af Dansk Enevældes Forvaltning. Augustus Deckners forbryderiske Misbrug var mange, og store var de alle, og han stod ikke ene om dem.

Paa den af Kongen 1685 og 86 oversendte Laanebygd havde Deckner indtjent 1466 Rdl. til sig selv ved at tilregne Kongen halvanden Rdl. for Tønden og lade Bønderne erstatte den med halvtredje Rdl. eller mere og ved at indkræve Laaneopgælden efter den gamle Femtedelsskeppe, ikke efter den af Kongen forordnede Ottendedelsskeppe; alene ved dette sidste havde han tilranet sig 262 Td. Korn. Den af Kongen 1685 eftergivne udestaaende Landgilde havde han senere i stort Maal afkrævet Bønderne, endog ved at gjøre Indførsel for den i Gaardene, og stukket til sig, i et enkelt Tilfælde 162 Rdl. Han havde i sine Regnskaber sat to af sine egne, en af Herredsfoged Barcks og flere andre Gaarde som øde og derfor skattefrie, skønt de vitterligt var i Drift og havde ydet deres Skatter til ham. Han havde brugt en falsk Smørvægt, som vejede 32 Lispund Ydesmør ned til 29 Lispund. Han havde jævnlige understukket Indfæstningspenge, saaledes taget 145 Rdl. i Fæstepenge af tre Gaarde, men ført kun 60 Rdl. Kongen til Indtægt. Af indkrævede Bøder havde han gjentagne Gange lagt kun en Fjerdedel i Kongens Kasse. I Tolder Mads Olsens Dødsbo paa Frigaarden i Rødsker havde han 12. Febr. 1685 for Kongens Fordring faaet Udlæg i Gaard og Gods til 1839 Rdl. Værd og stukket 796 Rdl.

heraf i sin egen Lomme. Sammesteds var havnede 141 Rdl. af Udbyggernes Dagværkspenge. I sine Regnskaber havde han taget sig godtgjort Brødudlæg til Soldaterne, skønt disse gav ham hver 2 Rdl. maanedligt for Brødet, og skønt han samtidigt lod Bønderne holde dem i Kost, ogsaa med Brød mod ikkun $1\frac{1}{3}$ Rdl. i maanedligt Skattefradrag, og skønt han hos de fattigste Bønder, som ikke kunde koste Soldaterne, inddrev en halv Rdl. maanedligt i Kostpenge. Med 450 k blødt Brød dagligt til de 600 Soldater, som 1688 gravede Volde om Rønne, fyldte disse Brødpenge, tredobbelt op, 218 Rdl. i Deckners slunkne Slughals. I Hestefoder slugte han 154 Rdl., skønt han havde sat Hestene paa Foder hos Bønderne uden mindste Omkostning for sig. Til det fine Kongefoder 1687 ydede Bønderne Lam og Høns og fik afskrevet i deres Landgilde kun lidt over Hælvten af, hvad han satte i Regnskab som udgivet for Dyrene; og da han for Kammerkollegiets Ret fragik dette Forhold med sin højeste Ed, blev han greben i Mened.

Efter Undersøgelsen 1685 var det paalagt Deckner at give hver Skatteyder en Afregningsbog og indføre de ydede Skatter i den; uden Hjemmel havde han taget otte Skilling for hver af disse Bøger og dog unddraget sig fra at føre dem. Han gav ikkun fra sig smaa let forkommelige Papirbitter med Paaskrift: saa og saa meget ydet, men uden Oplysning om for hvilket Fjerdingaar. Kun een Bonde ad Gangen gav han Foretræde i Amtstuen, og forlangte denne saa Rede paa sit Regnskab, lod Deckner den dertil stillede Skildvagt strax sætte ham paa Dør. Uden at oplyse Skattegældens Størrelse lod han den inddrive ved at lægge Soldater i Gaardene til Underhold, saa længe han selv lystede. Ingen skulde kigge ham i Regnskaberne. Endog paa Tinge, naar han havde faaet sine Lister over forfaldne Skatter lydeligt læste til Inddrivelse, rev han strax Listerne til sig uden at tillade deres Indførelse i Tingbogen; og da V. Herreds Bønder paa Tingmødet 13. Juni 1689 paatalte hans Fremfærd som lovstridig, truede Guvernør Wettberg dem at frafalde al Indsigelse som ulovlig og finde sig i Inddrivelsen af fire Aars udestaaende Skatter efter Deckners uprøvede Lister. Ganske paa samme Vis optraadte Wettberg næste Dag paa N. Herreds Ting i at spærre Bønderne Adgang til at læse og svare paa Listerne.

Under Bogklaringen i Gudhjem i Febr. 1688 fremlagde Kvartermester Jens Jensen Ternø sit af Kongen 7. Maj 1680 givne Skattefrihedsbrev som fordreven Skaaning. Deckner tog Kongebrevet, strøg det bag sin Ryg og kastede det til Side med de Ord: Saa godt er det til. En af de menige Friskytter Mads Beck løb da ud ad Døren med dette Udraab: Agter han nu ikke Kongens Brev mere end at stryge sin Røff paa det, saa giver jeg ham Døden og Djævelen. Senere søgte Deckner at underkøbe Ternø til at tysse denne Sag, men hentede sig kun det Svar: Nej, den Snak, som er udgangen, den maa staa. Mens han ellers med grove Trusler forfulgte dem, der, som han sagde, 1685 havde tragtet efter hans Undergang, jog dette ene Tilfælde ham Angst i Blodet; Straffen for slig Majestætsforbrydelse var at miste den højre Haand og dernæst Hovedet, hvorefter Kroppen skulde firdeles og lægges paa Stejle og Hjul, Hovedet og Haanden spigres paa Stage. Til hans Held fandt Højesteret det overflødigt at optage denne Forbrydelse i sin Dom over hans talløse tungere vejende Formastelser.

Endeligt 18. Febr. 1691 afsagde Højesteret Dommen: Thi bør Augustus Deckner for sine grove Mishandlinger og dumdristige Forurettelser baade mod Kongen og mod Bønderne at lide som for stort Tyveri, og om end han vel havde fortjent at udstaa Straf paa Livet, saa er den af Kongen saaledes nedsat, at han bør at hudstryges til Kagen, brændes med Tyvsmærke i Panden og siden gaa i Jern og arbejde paa Bremerholm sin Livstid, saa og udgive Engæld og Tvegæld (fuld Dækning og derudover dobbelt saa stor Bøde) til de af ham forurettede, saaledes at af hans Bo bør først ske fuld Erstatning til Kongen, dernæst til Bønderne, dernæst Dækning af hans udestaaende Gæld m. m. m. og Resten af hans Boslod hjemfalden til Kongen; de 1685 af Kongen eftergivne, men senere af Deckner inddrevne Ydelser og Skatter skulle godtgøres Bønderne af Amtstuen.

Torsdag Formiddag 26. Febr. 1691 blev Deckner sluttet i Københavns Kag paa Nytorv, pisket, tyvebrændt og derfra bragt som Livsslave ind paa Bremerholm. Kun 35 Aar gammel døde han her paa Aarets sidste Dag. Begge hans Hustruer overlevede ham. Han havde 13. Maj 1681 i Randers ægtet den tidligt forældreløse Anne Poulsdatter Bager, født i en rig Købmandsslægt, men allerede 1666 som trettenaarig lokket i Uheld og bleven

Barnemoder; efter at have født Deckner en Datter var hun paa hidtil uopklaret Maade gleden ud af hans Tilværelse og døde 1696 i Randers. Hans anden Hustru født Maccabæus og hendes Børn af sit første Ægteskab fik 7. April 1691 kongeligt Oprejsningsbrev paa, at hans Dom og Straf ikke skulde komme dem til Skade paa deres Ære, og 14. Juli 1696 skænkede Kongen hende og hendes Søn Predbjørn Langsted i deres slette Tilstand Landgilden af tre borringholmske Bøndergaarde, 45 Rdl. værd, for Livstid; hun døde 1723 i København, efter Sønnens Død som Sognepræst paa Fyen tilstod Kongen 12. Marts 1736 hans Enke Anne at nyde Halvdelen af nævnte Landgilde. Deckners Bo sluttedes først Nov. 1696 og dækkede end ikke Hælvten af Kongens Forlodskrav 7516, med Renter 10764 Rdl.; til de mishandlede Bønder og Lisabet Bohn var der intet.

I Højesteret var det blevet vitterligt, at Deckner havde fundet villige Hjælpere i Landets Embedsstand. Guvernør Wettberg havde svigtet sin Pligt til at haandhæve Bønderne ved Lov og Ret og endog ved sine Trusler paa Tinge tvunget dem til at lide Deckners grove Forurettelser; han havde tilsidesat Paabud om at lade tingløse Kongens Eftergivelse af Bøndernes tilbagestaaende Skatter; i Føringen af Mynsterrullerne havde han hjulpet Deckner til ulovlig Indtægt paa Soldaterbrødet; af den Sum, som Deckner indvandt ved at tilbageholde tre Sandemænds Løn siden 1685, to Konstablers og Skarpretterens Løn siden 86 ganske uden Hjemmel, havde han givet Wettberg 193 Rdl. og ædelmodigt selv nøjet sig med 146 Rdl. Herredsfoged Barck havde givet Deckner usande Tingsvidner om uinddrivelige Skatter, navnligt 16. Marts 1683 om den store Landgildebrist fra hans Formand Storchs Amtskrivertid, og derved aabnet ham Vej til at indkræve disse Skatter til sin egen Lomme. Skifteskriver Henrik Brugman havde bistaaet ham i hans Udpresninger af Dødsboer. Følgelig fik Generalfiskal Landorph 24. Febr. 1691 Paabud om at undersøge Embedsmænds Medskyld paa Borringholm; da han døde, sattes Vicegeneralprokurør Johan Worm og Krigsfiskal Succow 26. Sept. til at lede denne Undersøgelse. Wettberg blev 5. Maj hentet over til København, hvor det lykkedes Krigsretten at vikle ham løs af hans mislige Makkerskab, saa vidt at han 23. Sept. kunde vende tilbage til sit Guvernørskab. Ej heller Deckners andre Makkere sattes ud

af Embede; selv Daniel Barck, hvem Højesteret havde kendt uværdig til at indtage noget Dommersæde herefter, udnævntes 26. Maj 1695 til By- og Herredsfoged i Rønne og V. Herred, hvis Herredskapitajn han samtidigt var, og han blev siddende i Dommerembedet til sin Død 1710.

Landsdommer Mathias Rasch saa sin Dom over Deckner fuldt hævdet af Højesteret, men ikke saa sin Rettergang. I sit Grundlag for Dommen havde han nævnt Deckners Løstagtighed, ud fra at en Pige for Provst Poul Ancher i Hasle Kirke 1689 havde udlagt ham som sit Barns Fader; men dette Udsagn var ikke gjort vidnefast paa Ting, og Højesteret gav nu Rasch en skarpnæbbet Paatale af, at han paa ganske uret Maade havde ført sin Dom udi Sager, som ikke var indstevnede for Tinget, og fulgt mere sine Lidenskaber end sin Dommerpligt, endog trodset Guvernørens Indsigelse, saaledes at ingen Sagsomkostning kunde tildømmes ham. Dog efter at han i nitten Maaneder havde været holdt ude af sit Dommersæde, tilstedte Kongen ham 31. Marts at nyde Landsdommers Stilling og Løn uhindret paa ny. Der skreves dette Aar 1691 en ufrom Nidvise, Borringholms Fadervor for den uretfærdige Amtskriver; den misbrugte Bønnens Ord som Omkvæd. Den havde til Forbilled Gentsch Vaderonze, digtet 120 Aar tilforn i Gent mod Hollands spanske Blodhund Hertugen af Alva. Næppe nogen anden Mand paa Borringholm kunde digte den, end Mathias Rasch, hvis Vugge havde staaet i Angel, og hvis Oldemoders Fader Grev Egmonts Hoved 1568 var faldet for Alvas Blodsværd. Denne Vise mindedes dunkelt, naar det siden sagdes om en grovt bandende Skipper, at han læste det borringholmske Fadervor. Under et tyskt Smædedigt mod Corfits Ulfeld stod hans Navn M. Rasch, og med visse tyske Ordlaan samt Mindelser fra Visen om Ditmarskertøget turde maaske ogsaa den bloddryppende Prinsenskjoldsvise tiltroes ham. I saa Fald baadede hans Digtninger Borringholmerne grimt ved at sætte dem i varigt Vanry som raa og ryggesløse Krabater.

Hjemvendte begge i fuld Magt maatte Guvernør og Landsdommer snart atter tørne sammen. Wettberg indklagede 31. Avg. 1693 Rasch for at have dømt nogle Bønder frie af Ægtpenge til de Officerer, hvem deres Gaarde var tillagte, og herved at have sat næsten Oprør i hele Bondestanden mod at udrede

Ægtpenge; end videre for at have udtalt sig ærerørigt om Guvernøren i Officerers Paahør, saaledes at denne havde maattet lade en Krigsret fradømme Kpt. Caspar Henrik Westerswoldt paa Lensgaard sin Officersstilling, fordi han ikke havde indmeldt Raschs Udtalelser; da Borringholmerne stedse ivrigt søgte deres Ret for Domstolene, maatte Wettberg forlange denne urolige Landsdommer fjernet fra Landet i Henhold til Kongens skarpe Advarsel til Raadmand Rasch 1671 om at holde sig rolig, thi med ham som Landsdommer kunde hverken Guvernøren eller andre her hævde deres Øvrighed. Kongen lod 10. Marts 1694 begge Kamphanerne kalde til København med første Skibslejlighed. I denne Dyst lod dog Rasch sig ikke flytte; saa tog Wettberg 3. Avg. sin Afsked fra Borringholm formedelst dette Lands vanskelige Folk, sagde han selv uden at kende Sokrates og hans Ord om at gribe i sin egen Barm. Han flyttede sig over til det gæstmilde Fyen; allerede 23. Marts 1695 døde han her paa sit Gods Østrupgaard, som hans Ægteskab med Stiftamtmand Cornelius Lerches rige Enke Sidsel Grubbe 1682 havde bragt i hans Eje.

I Rønne gjenoptog Mathias Rasch sin fortrolige Omgang med Lisabet Bohn. Paa sin Hjemvej fra Kirken 22. Avg. 1691 kom hun paa Storegaden forbi Peder Rosmans Hus, hvor to Bønder sad over deres Ølkrus og dybt forargede raabte et bibelskt sandt, men uhøviskt Smædeord mod hende og trods Advarsel om Følgerne gjentog det. Med Kongens Værnebrev af 1687 i sin Haand fik hun dem paa deres Hjemting 18. Marts 1692 dømte til at gjøre hende Afbøn, at bøde deres æreløse Tremærk og at vandre et Aar i Bremerholms Arbejde. Stedse stod hun stejlt paa sin Ret, og da Rasch havde forødet hendes Velfærd og Midler, bøn-faldt hun 27. Maj 1701 Frederik den Fjerde om at faa ham tilholdt til at erstatte hende dem. Hun opnaaede ikkun at fremskynde den arme Raschs endelige Fald. En ganske jevn Landstingsdom om hendes ugifte Svoger Jørgen Bohns Dødsbo, i hvilket hendes Børn var Arvinger, og som henstod paa niende Aar under Rønne Skifteret, fik Rasch til at udtale en skarp Anke over Byens Mangel af en Overformynder og til at fradømme Byfoged Barck og Byskriver Viborg midlertidigt deres Embeder samt ikende dem Faldsbøder. Denne Dom omstyrtedes 27. Juni 1701 af Højesteret, som dømte Rasch for sit onde og

lovstridige Forhold i mange Maader til at have sit Landsdommerembede forbrudt. Højesteretsdommerne forbrød sig mod hin Vismandstale om at gribe i sin egen Barm bag den folderige Dommerkaabe, idet de med større Lidenskaber end Dommerpligter forekastede Rasch, at han var et Afskum af en Landsdommer, med hvem Borringholm var meget haardt straffet, og jo ældre han blev, des formasteligere blev hans Forseelser. Mod dette grimme Skudsmaal satte Borringholmerne deres, at Mathias Rasch var den første til at dømme, at deres onde Amtskriver hørte retteligere hjemme paa det umilde Forvisningssted Bremerend paa det milde Borringholm, og at han i sine 23 Aars troelige Landsdommergjerning havde ogsaa ellers værget dem ganske bravt mod alskens Overlast.

Mathias Rasch døde i Jan. 1723 i Rønne, hvor Dommerehaven og Dommerebækken længe nævntes efter ham. Hans højaldrende Hustru Kirstine Madsdatter døde 14. Marts 1715, deres Ægteskab var barnløst. Hans tyveaarige Broder Philip Rasch bosatte sig 1668 som Skipper, senere Borgerkapitajn i Rønne og ægtede 4. Okt. 1674 hans Stifdatter Kirstine Bohn; dette Ægtepar blev Stamforældre for den store Slægt Rasch, og to af dets Børn ægtede begge Lisabet Bohns Børn, saa at i mange nulevende Borringholmeres Aarer ruller hendes og Landsdommerfruens sært stridige Blod i rolig Ening. Lisabet Bohn havde 1701 i yderste Fattigdom Husly hos en Skomager, kom senere til København og tryglede der sit Brød; hun døde o. 1710 i Rønne. I hvad der er at laste i hendes og Mathias Raschs Vandel, var dog deres Omgivelser endnu slettere. Hun stod i sine Landsmænds forreste Række i drøjt Livtag med Enevældens uredelige indfildrede Embedsstand som en af Ondtidens djerne viljestærke Kvindeskikkelser, og i al sin Ufromhed friede hun Borringholmerne ud af den Ondes Kløer, — med ondt skal ondt fordrives.

Til at redde det gamle St. Jørgens Hospital ud af den Decknerske Syndflod maatte endnu en Højesteretsdom; han havde jaget dets Fattiglemmer ud 1680 og lagt dets Indtægter af ni Vornedgaarde som en hjemfalden Kongeskænk ind under Amtstuen. Aaker Sognepræst Tue Lyster rejste de fattiges Sag for Rønne Byting, hvor Byfoged Hans Olufsen Schou 8. Dec. 1691 godkendte Fattiglemmernes Eje af disse Gaarde, som var givet

dem af gamle Forfædre; denne Dom stadfæstede Rasch paa Landstinget 3. Febr. 1692 med den kraftige Sandhed, at Deckner havde brugt sin yderste Evne og Flid paa at øve Uretfærdighed imod alle og enhver. Aakerbønderne drog i deres Tingsvidne 4. April 1693 en veltalende Sammenstilling af Amtskriverens ufromme Færd med Printzenskölds Fromhed i at tilsige Hospitalslemmerne deres vante Underhold, skønt deres Adkomstbreve var bortkomne. Rentekammerets strenge Herrer bøjede sig først for Højesterets Dom 5. Juli 1693: at de af Alders Tid indtil 1680 af Borringholms Amtstue til Aakirke Hospital aarligt udredte 60 Rigsdaler samt 3 Tønder Mel af Spedelegaards Mølle for Fremtiden med indhentet Samtykke af Kongen paa ny skulde svares til det af Amtstuen.

Da imidlertid det forladede Hospitalshus paa Spedelegaard var sunket sammen, fik Præsten Lyster 1694 bygget et nyt inde ved Aakirke; herind rykkede da først fire, fra 1725 fem Lemmer. Snildt fik han det for hele Landet fælles St. Jørgens Hospital omskabt til Aakirke Hospital; endnu 1662 havde et gammelt Ægtepar fra Olsker tinget sig Asyl i det mod at overlade Kongen alt, hvad det ejede; men fra nu af aabnede det sine Asylstuer kun for Folk fra Aaker og Aakirkeby. De levede her trygt uden mange Tanker paa alle de stormfulde Omskiftelser, som forud havde tumlet med Borringholms ældgamle Spedalshus. Sammen med tretten andre Huse nedbrændte det 10. Maj 1760; gjenrejst, sidst 1856, staar det endnu som Kirkens lave Gjenbo mod Syd.

4. UTIDIGT FÆSTNINGSARBEJDE

Oberst Ruse havde 1662 fundet Borringholm uskikket til Fæstningsbyggeri, men Landets udsatte Leje og dets Værd for Flaaden holdt Fæstningstanken i Live, og 29. Avg. 1683 kom Generaladmiral Niels Juel i Land i Sandvig, hilst med tre Skud af Kystskansens groveste Stykker, ligesaa den næste Dag. Hans Broder Admiral Jens Juel og Admiralitetsherre Christopher Sehested færdedes den følgende Uge jevnligt i Land fra Flaaden og kom igjen det følgende Aar; de greb Printzenskölds Tanke om at lægge en Fæstningshavn i Arnaga Bugten. For at

prøve dens Mulighed førte Kpt. Niels Larsen Barfod 30. Nov. 1683 Fregatten Stjernen ud fra København til Overvintring her; først 14. Dec. naaede han sin Ankringsplads bag det 5 km lange dækkende Arnaga Stenrev, og det blev en ganske grønlandsk Isvinter for ham. Vedvarende Storme af SV. holdt Skibet i saa stærk Slinger, at man ikke kunde staa paa Dækket, og overskyllende Bølger gjennemvædede de henstuede Sejl, som 20. Dec. maatte køres til Tørring 4 km op til Nylars Kirketaarn. Juledag faldt Frosten voldsomt ind, hele 27. Dec. maatte Folkene med Øxer hugge Skibet frit; Fregattens Slup bjergedes op paa Stranden. „Gud give os et lykosaligt Nyaar!“ bad Barfod. Øllet bundfrøs, maatte hugges ud af Tønderne og sættes til Tø over Ilden 20. Jan., Tovene stod saa tykke med Is som en før Karl omkring Livet. Isbjerge truede med at tage Fregatten i Drift, saa at alle Fiskerne maatte opbydes 29. Jan. til at forhale den til en bedre dækket Plads ved Sjelstenen. Mandskabet maatte hugge Isklosserne bort for Boven, mens Isen satte høje Bjerge op over Revet og stod i Bund inde i Bugten. Aabent Vand saas fra 5. Febr. ingensteds. Da Ismasserne 10. Marts under Smuskregn gik i Drift, var den gode Fregat trods al Hugning af Vaager omkring den dødsdømt.

I Hundevagten 13. Marts under en Himmelstorm af NØ. brød Isen løs, Isgangen sprængte alle Skibets Fortøjninger, med Nød fik man sat Pligtankret ud, men Skibet var kølbrudt, løb fuldt af Vand, og Isbjergene drev det med Ankrene i Slæb ud paa Revet og væltede det om paa Siden; det blev da staaende her paa 3 m Vanddybde S. for Sjelstenen. Ved Daggry 14. Marts 1684 forlod Mandskabet det; de følgende Uger bjergedes dets staaende Gods i Land, og hele Bugten kortlagdes ved Lodskud og Pejling. Herunder ydede Fiskerne dygtig Hjælp, endog de underjordiske Arnagaboer mentes at have en travl Fruenat 25. Marts, da Fiskerne i Midnatstimen hørte deres mange Vogne skaldre op i Nylarsker Klippelækker, hvor det kraste og braste, som brødes her Sten, og derpaa tunge Læs med usmurte tudende Hjul buldre langsomt ned til Stranden; der saas Lygtelys, det susede grueligt i Luften, fire Kanonskud drønedes, der plaskedes i Stranden og huggedes og bankedes paa Stjernen, som arbejdede Hundred Mand om Bord paa den. „Dette have vi hørt af mange, og alt kommer deres Tale over eet, dog kan man tro

deraf, saa meget man vil," skrev den brave Kpt. Barfod i sin Skibsbog.

Om Morgen den 7. April hilstes den første Sejler i Søen og drog Skibsfolkene til Rønne, hvorfra en Smakke 18. April bragte dem til København; „Gud være æret for Sundhed og godt Vejr!“ skrev Barfod. Han var ukuet nok til at foredrage Admiralitetet, at Arnaga Bugt med smaa Omkostninger kunde omdannes til en dygtig Havn for en halv Snes Fregatter. Regeringen skrinlagde dog dette Forslag, men af og til løftede det Skrinlaaget, saaledes endnu 1765, da Kommandørkpt. Hans Martin Bille hidsendtes til fornyet Undersøgelse af Muligheden for her at bygge en fast Orlogshavn. Først derefter slumrede det fredeligt hen i Skrinet.

Christian den Femte tog Dronning Margretes Tanke op til Fuldførelse, da han 26. Jan. 1684 kundgjorde sin Vilje til at bygge en lille Fæstning paa Ertholmene efter Generalkvartermester Gotfred Hofmans Opsats, hvilket Arbejde skulde sættes i Gang ved første aabne Vande. Sagnet om at det galdt i flyvende Fart at forekomme et lignende Forsæt fra Sverigs Side, røbet i et opsnappet Brev, er lige saa usandt Opspind som megen flittig Sagndigtning fra hint Aarhundred. Sligt svensk Foretagende kunde kun sættes i Værk med aaben Krig, da Ertholmene laa ind under Borringholm, i hvis Lensregnskaber optoges de den danske Konge tilfaldende Toldsild, en Kast paa 5 Sild af hver Ol, som fiskedes der. Her laa 55 Fiskere fra Borringholm, Skaane, Møen og Stralsund i 1607, og Kongen fik af dem 58 Ol 5 Kast Sild i Told, mere end nok til en ærlig Tolders Vintermætning. Gudhjemfiskerne tog, som det skreves 1671, sit faste Sommerstade med Køer og Høns paa den lille Bodholm, førte deres Fangst til København og optændte ved rigt Fiske Blus paa den store Kirkeholm for at hidkalde sine Stavnsfæller fra Borringholms Østkyst til at dele Rigdommen med sig. Ikkun efter et der oprejst Trækors bar Kirkeholmen sit Navn.

Midt i denne Sommerfred landsatte en Flaade 4. Juni 1684 om Aftenen Gotfred Hofman og Christopher Sehested med 288 Mand norske Arbejdstropper under Generalkvartermester Anton Coucheron. Fra Borringholms Milis hidkom efter Kongens Paa-bud af 28. Maj 50 Mand til at deltage i Arbejdet under holdvis Afløsning hver fjortende Dag. Fra Hammershus hentedes Mur-

sten, idet Kongen 27. Maj havde paabudt, at Slottets Høje Mur [Magasinbygningen] mod Ø. og Gamle Lade mod S. med andre utjenlige Bygninger inden og uden for Porten skulde nedbrydes allersnarest for at afgive Mursten. Udtjent efter fire Hundredaar sank Fæstningsslottet for paa sin Vis at gjenrejses paa Ertholmene, hvis nye Fæstning skød op i en Fart og o. 1. Juli fik Navnet Christiansø. Grundstenen til det 25 m brede og 28 m høje Storetaarn lagdes 19. Juni; dets dobbelte Rundmure af Kampesten omkring det aabne Gaardrum stod o. 1. Dec. under Tegtag. Til dets Port afsendtes 25. Okt. fra København syv Prydstene; for den store Iudskriftsten fordrede Billedhuggeren Christian Nerger 117 Rdl., men blev nedpruttet til 90 Rdl. Ellers pruttede den ikke i at kundgjøre, for hvem der forstod Latin, Oluf Borchs kunstige Tale: Ikke skal Mennesken tie, / Thi da vil Stenen tale / Om Danmarks og Norges enevældige Drot / Den højmagtige Christian den Femtes / Forsyn, som i Tidernes Trængsel / Vaagende over Rigerens Velfærd / Her fæstede sig Havet til Brud / Og til Tryghed paa de danske Strømme, / Givne Ærteholmene i Varetaegt, / Til Værn for disses nye Havn, / Opildnet af Heltedrift / Rejste, styrkede, fuldbragte / Den Fæstning, du her ser, / Mellem Klippefald og Bølgebrænding, / At kommende Slægter skulle kende, / At den i Krige uovervindelige Konge / Ej heller her lod sig overvinde / Af Naturens barske Trods. / Han satte Stenen Herrens Aar 1684. Ogsaa to tunge Guldpenge lod Kongen slaa til Minde om sin overherkuliske Heltegjerning.

Forsvaret af den nye Fæstning, hvis Arbejdstropper afrejste 8. Nov., overtoges af to 10. Okt. hidsendte Kompagnier af Flaadesoldater. Den stod udrustet med 20 Attenpundigere, 18 mindre Kanoner og 216 Stykker lettere Skyts; dens Kommandant var siden 7. Juli Oberst Anton Coucheron. Da Bolighusene endnu ikke var tørre, maatte han og Mandskabet overvintre i den gamle Fregat Tre Løver. Det følgende Aar lod han lægge Gulv og tre Lofter af Tømmer i Storetaarn, en Bagerovn indbygge i det og dets Tagsten overdække med Rullebly. Paa den mindre Holm, som nu kaldtes Frederiksholmen og knyttedes til Christiansholmen ved en Flydebro, lagdes 20. Maj 1685 Grundstenen til det runde Kanontaarn Lilletaarn, som dog først i Høsten 1687 kom under Tag. Baade Bygningsgrus og Drikkevand maatte

hentes fra Borringholm, og de nye Øboere hjemsøgte af dødelig Farsot, vist en Følge af at Ligene ikke kunde jordsænkes paa den 25. Okt. 1684 indviede Gravplads paa Christiansholmen, men maatte hensættes paa den nøgne Klippe under løse Stenkastninger; en ny Gravplads paa den uboelige Græsholm indviedes 2. Dec. 1684, og her nedsattes da 21 Lig 19. Marts og 17 Lig 17. April 1685. Coucheron kaldtes 6. Okt. tilbage til København og afsejlede dertil 8. Nov.; han afløstes som Kommandant af Major Henrik Hofman. For at udbygge en Flaadehavn toges Bolværksarbejdet op 16. Avg. 1686 ved at sænke Fregatten Tre Løver paa Revet udfør Frederiksholmens Sydspids.

I Hovedlandet Borringholms Forsvar magtede den nye Fæstning intet. Her maatte mere Fæstning til, da nu Hammershus stod i Nedbrud. Efter 8. Maj 1687 at have vandret Rønne rundt overraskede Christian den Femte 7. Nov. sin fredsæle Købstad ved at nævne den Vor Fæstning Rønne, og 9. Juli 1688 godkendte han Fæstningsvæsenets Leder Peter Poulsen Arboes Tegning til Udførelse. Den viste Rønne Taarn i et særligt Citadelsværk af Volde og Grave tæt S. for Byen med lange Gaffelgrene ud omkring denne, dels en sammenhængende Skanselinje langs Kystbrinken ind til Havnen og atter fra den frem til Nørrekaas Fiskerleje, hvor den endte i en Halvbastion oppe paa Strandbakken, dels en Landlinje i en flad Bue Ø. og N. om Byen med sex fremspringende Bastioner. Allerede 2. Maj landsattes to, 26. Maj et tredje Arbejdskompagni, hvert paa 200 Mand norske Flaadesoldater, to Ingeniørkapitajner Wilster og Hofman og en Minørkpt. kom hid med Murmester, Tømmermester, Smede og Haandværkssvende, 150 Mand af Borringholms Milis rykkede i Afløsningshold hver Uge ind i Byen for at arbejde med. Dens Folketal var denne Sommer næsten fordoblet, og da Borgerne ømmede sig ved at bage og brygge for sine 800 ubudne Gæster og Gaster, lod Krigskanselliet dem 5. Maj forstaa, at det var kundbart, at de ved Bryllupsfester og Barselsgilder gav talrige Gæster Brød, Øl og Gildesmad i mange Dage, saa at nu intet andet skortede dem end god Vilje.

Fæstningens Grundsten lagdes 23. Maj under Jubelskud med 120 Skaalpund Krudt, og over den skød Rønne Taarn hurtigt sin runde, halvfjerde m tykke Kampestensmur 10 m op over Galgeløkken, 18 m bredt. I Grunden byggedes en Krudthvæl-

ving, derover lagdes af Egetømmer den første og den mellemste Stjerne, hver med en tæt Række snevre Bøsseriller ud gennem Muren, øverst den store Stjerne eller Kanongaleriet til at bære ti Kanoner, deraf tre Attenpundigere, og med tilsvarende brede Skydeglugger. Den malede Knap paa Spidsen af det spaan-klædte Kegletag blev opsat 1. Marts 1689. Samtidigt byggedes Det lille Taarn, vist i Halvbastionen over Nørrekaas, samt en Materialgaard paa Galløkken. Guvernør Wettberg fik paa Arbejdspladsen her og tillige ud for sin Lejegaard Ø. for Rønne Kirke tømret en Træhest for strax paa Stedet at kunne lade uvillige Soldater straffe med et uhyggeligt Ridt paa dens skarp-skaarne Rygfjæl; der hørte en overstadig Guvernørfryd til at nyde dette Syn udfor sine Salsvinduer. Store Jordarbejder med hyppige Stensprængninger byggede Voldkredsen op omkring Byen, af hvis Huse nogle herunder sløjfedes. Kun et Par Broer over Gravene gav Borgerne Adgang til den kære Byvang.

Arbejdsstyrken mindskedes 19. Okt., og 4. Nov. drog de sidste 255 Normænd tilbage til København. Landets egne Milisfolk hjemsendtes 17. Nov., og tre Dage senere drog 70 Mand af Christiansø Frikompagni som Vintermandskab ind i Fæstningen Rønne. Til dens Fuldførelse næste Aar 1689, væsenligst Voldgravning, var forbleven her Ingeniør Hofman, under hvem Otto Johan Arboe tjente som Konduktør. Saa rystedes den i sin inderste Kjerne af et hundredpundigt Morterskud, som Christian den Femte selv 22. April 1690 affyrede mod den ved at skrive, at Arbejdet skulde standses denne Sommer af Mangel paa Mandskab, saa at kun Taarnet maatte sættes i Stand og Voldene udbedres. Nu blev det den hastige Historie om Gaffelen, som kom, og Gaffelen, som gik; sporenstregs gjorde Rønneboerne sin By fri af Fæstningens Gaffelgreb. Fra 1693 taltes ikke om Fæstningen Rønne, kun om Rønne Taarn, og selv det turde 1699 ikke løsne en Kanon, i Fare for at Taget skulde styrte løs. Da havde Borgerskabet aabnet sig mange forbudne Veje gennem Volde og Grave, udfyldt store Strækninger af disse og pløjet dem om til Kornmark. Den 1690 opførte Hovedvægtsbygning lod Krigskanselliet selv 6. Juni 1699 nedbryde, ligesaa Materialgaarden næste Aar, og da det sidste Fæstningsmandskab 1706 droges tilbage til Christiansø, var Rønne igjen Kongens fredsæle lille Købstad. Een god Frugt høstede den i Op-

rettelsen 9. Nov. 1689 af Rønne Lodseri, hvortil Kongen satte to Lodser og tillagde hver af dem en lille Bondegaard, ikke for at gjøre dem til Landmænd, men for at de i Landgildeydelseerne skulde have deres faste Løn.

Inden Aarhundredskiftet forefaldt adskilligt Omskifte i Embedskredsen. Landskapitajn Jens Pedersen Kofoed døde Lørdag Morgen 23. Maj 1691 paa Maglegaard; i sine 62 Leveaar havde han gjenopbygget Slægtens sjunkne Hus. Som Enkemand havde han 19. Juni 1680 ægtet den adelbaarne Jomfru Elisabet Akeleye; de 8000 Borryholmere, som han havde hjulpet tilbage til Danmark, havde han bravt øget med tolv Sønner og tolv Døtre, hvoraf han dog inden sin Død havde maattet se den ene Tylvt sænket i Jorden; i sit sidste Leveaar havde han ladet male til Østremar Kirke en Billedtavle af sig, sine to Hustruer og to Børnetylvtter. Efter sin Borryholmserfærd havde Christian den Femte 14. Okt. 1687 overdraget ham og hans Hustru Maglegaard og Elleshuset for deres Livstid, og i nyt Ægteskab siden 21. Okt. 1692 med Major Claus Hansen Kofoed døde Frue Elisabet Akeleye her 13. Febr. 1739.

Ogsaa Poul Ancher havde Kongen tilsagt, at han uhindret skulde nyde Aakirke Kanonikat for sin Livstid; og da Amtsskriver Deckner dog afkrævede ham det, havde Kongen ved Breve af 21. Juli og 4. Avg. 1688 sikkret ham mod slig ond Efterstræbelse. Han var 1685 bleven sat til Landsprovst. Aaret forud havde han mistet sin Hustru, og nu fik han en ung Provstekone i Lene Nielsdatter, hvis Fader Arkelimester Niels Jørgensen havde været Kongens Husvært i Sandvig og døde her 16. Marts 1693. Hun bragte en mørk Slægtskæbne ind i Provstegaarden i Hasle, idet hendes unge Broder Hans Nielsen sammen med to Fæller Senaften 9. Juli 1695 myrdede sin ældre Broder Hendrik i den nordre Udkant af Allinge. Den ene af hans Hjælpere blev paagreben og sat i Manteltaarnet paa Hammershus. Provstekonen gik ind i en vidt forgrenet Sammenstiftelse til at frie ham ud af Taarnfængslet; ogsaa Rønne Byfoged Hans Olufsen Schou var med i den og maatte derfor 26. Maj 1696 aftræde sit Embede til Daniel Barck. Det lykkedes Hans Nielsen en Nat at faa Fangen ud af Hammershus ad Lønstien ved Blomme-taarnet og senere i en Baad fra Mælstad over til Skaane; men herved blev hans egen Medskyld røbet, og 22. Maj 1696 dømtes

han af Højesteret til som Brodermorder at miste Livet ved Sværdet. Paa Borringholm turde dog ingen svinge det gamle skaarede Rettersværd; der havde Ø. Herredsting 20. Juni 1692 forsigtigen idømt en Drabsmand hans Hoved fra Kroppen at skilles af Bøddelen „med den Instrument, som han kan bedst rette med.“ Kanselliet maatte nu 30. Juni tilstede, at Hans Nielsens Hoved maatte falde for Øxen, som det paa Borringholm var brugeligt. Man naaede dog at indkøbe et dygtigt Sværd, for hvis Hug Brodermorderen lod Livet. 28. Okt. 1697 døde Poul Ancher i Hasle. Hans Enke blev det følgende Aar gift med Byfoged Eskil Nielsen her, og efter hans Død 1706 indgik hun 1709 i et tredje staseligt Ægteskab med Borgerkapitajn Gregers Christensen i Aakirkeby. Gjennem sine fem Sønner og fire Døttre fik Ancher en stor og brav Efterslægt.

Ved Wogensens Død henimod Midten af Dec. 1691 flyttede hans Svigersøn Hans Henrik Schor, Laalik af Fødsel, som Amtskriver ind i Rosengaarden. Vicekommandant Blinch døde 7. Maj 1692 paa Hammershus, og hans Eftermand blev Oberstltn. Andreas Buggenhagen. Denne havde vundet Kongens Tilgivelse for i en Tvekamp paa Hveen 25. Maj 1682 at have dræbt sin Modstander og samme Aars 2. Dec. faaet sig overdraget Rytterkompagniet paa Borringholm, hvilket var blevet fradømt Ritmester Westerwalt paa Grund af hans Sammenstød med Vicekommandant Dehn; dog fik Westerwalt 27. Nov. 1683 tilstaaet 100 Rdl. aarligt i Ventepenge og 30. Marts 1686 fortsat Brug af Sømlegaard for sin Livstid. Buggenhagen fik da til Bolig Myregaard i Aaker, som Rytterlieutenanten Iver Christophersen Galschiøt maatte fravige, fordi han havde ladet den forfalde. Som midlertidig Guvernør i Sommerhalvaaret 1685 vandt Buggenhagen de fire Herreders Bønders Tillid, saa at disse „Eders kgl. Majestæts første Arveundersaatte“ søgte Kongen om at faa ham som en god og from Amtmand til varig Guvernør. Selv ønskede han næppe denne Stilling, og saa fik de Wettberg. Som Vicekommandant flyttede Buggenhagen 1692 ind paa Hammershus, og hans Datter Anna Maries Mand Færrik Christopher Olufsen Sonne fæstede 4. Juni Myregaard. Da hans egne Vanskeligheder 1694 jog Wettberg af Landet, deltes Guvernørembedet, idet Buggenhagen 3. Avg. sattes til Kommandant, mens Etatsraad Hans Boefke 11. Avg. gjordes til Landets Amt-

mand. Den sidste hidkom kun paa korte Rejser og lod Amtet styre af sin Fuldmægtig Christian Tuxen i Rønne; Borringholmerne mærkede lidet til „vores Herr Estats Raad“ og søgte helst Amtskriver Schor og Buggenhagen, der som Kommandant bosatte sig i Nexø og døde der 2. Sept. 1699. Imens sad Artillerikapitajn Haagen Mikkelsen som øverste Officer paa Hammershus. Da Boefeke 29. Sept. 1699 vendte hjem til sit kære København fra at have taget Borringholmerne i Ed til deres nye Arvekonge Frederik den Fjerde, overraskedes han af Meddelelsen om, at denne ophævede hans Embede for at lade den fælles borgerlige og militære Guvernørstilling gjenopstaa, og den næste Dag udnævntes Oberst Voldemar Reedtz til Guvernør; allerede 5. Sept. var Major Gotfred Brunov sat til Vicekommandant paa Hammershus.

Født i Københavns Stormnat 11. Febr. 1659 var Reedtz en dygtig, strengt fordrende Militær. Han hidkom 23. Okt. 1699, tog Bopæl i Rønne og kunde allerede 3. Nov. indmelde, at de tre Landskompagnier, som skulde være de bedste til Landets Forsvar, var de sletteste, da det dem paahvilende Vagthold paa Hammershus, som 19. Avg. 1695 under Krigsudsigter var fordoblet til 120 Mand, drev de unge vaabenføre Bønder til at løskøbe sig over i de fredeligere Herredskompagnier med store Penge, hvorved Bondestanden var bleven ondt og uretfærdigt udsuget. Til Afløser af det tagfældige Rønne Taarn, hvorfra ethvert Kanonskud var livsfarligt for Forsvarerne, fik han 1700 bygget det store Reedtzes Batteri paa Stranden nedenfor det til sex svære og mellemsvære Kanoner. I langt værre Forfald laa Fæstningen Hammershus. I en Decemberstorm 1703 mistede Stalden alt sit Tagtømmer og tog de andre Bygninger stor Tag-skade; næste Aar i Okt. og Nov. rev Storme grove Huller i de nylagte Tage paa Manteltaarnet og den tilstødende Kirkefløj med Krudttaarnet. Fæstningsmuren laa nedfalden i Længder paa indtil tolv m, og for at holde Faar, Svin og andet fjendtligt Kvæg fra at storme ind i Fæstningen foreslog Reedtz, at Mandskabet sattes til at lappe den med Kampesten; Krigskanselliet fandt Forslaget fortræffeligt. Major Brunov kunde ikke ligge tør i Vicekommandantboligen, det tidligere Lensskriverhus, trods dets hyppige Udbødninger. Med stor Dumdristighed og meget underligt, her hvor der holdtes stadig Vagt, brød Skarnsfolk i Febr. 1705

ind i Hans Kgl. Majestæts Fæstning og bortstjal noget af Bru-
novs Gods; saa maatte Indbrudshullet jo lappes med Sten.

Tidligt lærte Reedtz at bøje af for Borringholmernes selvstæn-
dige Tænkemaade og Optræden. Paa Krigskanselliets Forslag
til at lade Bønderne afgive Sengetøj til Hammershus Vagtmand-
skab, svarede han 29. Juni 1701: Er den Borringholms Bonde
saa sindet, at han for en Skillings Paalæg vil gjøre ligesaa stor
Alarm, som hannem en Rigsdaler blev paalagt, hvorfor jeg uden
videre Ordre ikke har turdet besvære Bønderne hermed. Kan-
selliets maatte 6. Sept. gaa ind paa at lade tildele hver Vagtsol-
dat en Skilling i daglige Kvarterpenge. Kongen paabød 15. Jan.
1701, at paa Skifte efter Fæstebønder skulde forlods udtages
og uadskilleligt følge Gaarden det til dens Drift fornødne Gods
af Markredskaber, Heste, Korn. Dette Holdsgods vilde Borring-
holmerne ud fra sine Ejendomsforhold ikke kendes ved, og paa
Reedtzes Henvisning til de mødende Vanskeligheder tilstedte
Kongen 18. Dec. 1703 af særliggende Aarsager, at Borringhol-
merne skulde være aldeles forskaanede for det der saakaldte
Holdsgods.

Fejlslagen Høst 1696, 1700 og 1704 satte Bønderne langt
bagud i deres Afgiftsydelser, saaledes at der udestod 8200,
7700, 5550 Rigsdaler af disse, og at Kongen de næstfølgende
Foraar maatte sende dem Byg og Havre i Udlaan til Udsæd.
Frem til 1714 var de stadigt i Baghaand med o. 5000 Rdl., først
1715 ikkun med 3000 Rdl., de følgende Aar med mindre. Ved
Siden af gode Høstaar fremhjalp Reedtz denne heldige Afgang
i deres Gældsbyrder ved strengt at lade Aarsafgifterne inddrive
ved deres Forfaldstid; men sligt voldte ham nogen Modstand.
Han lod 1713 to Bønder tiltale for Ulydighed; paa V. Herreds
Ting frifandt Herredsfoged Svend Gientzmer dem og idømte
Reedtz Sagens Omkostninger og ti Rdl. i Bøde for Brug af
ustemplet Papir. Næste Aar satte Reedtz Gientzmer under
Tiltale for som Kirkeskriver at have foretaget Udstrygninger
og uhjemlede Indførsler i Rønne Kirkebog. Denne Sag greb
vidt om sig, og 18. Avg. 1714 kundgjorde Kongen sit store
Mishag i Provst Henrik Hiorths og andre Embedsmænds egen-
raadige Opsætsighed imod Guvernørens i Kongens Navn truffe
Foranstaltninger, hvilken Formastelse vel kunde fortjene
alvorlig Straf og, hvis sligt gjentoges, vilde blive undergivet

Generalfiskalens Tiltale for Overtrædelse af kongelige Paa-bud.

Af denne Tids to Svenskekrige vandt ingen ind paa Borringholms Land. Den korte Krig 1700 bragte kun Milisen idelig Alarm, skudt fra Rispebjerg, naar Fjendens Skibe saas i Søen. Ved Udbrudet af den store nordiske Krig kom Underkonduktør Adolph Tobias Herbst 26. Okt. 1709 til Landet for at lede Udbygning af dets Kystskanser, og nye Skanser opførtes, saaledes Reedtzes Skanse paa Salthammer Odde S. for Nexøbugt. Derimod hidkom ingen af de 600 Soldater med dygtige Officerer, som Reedtz 30. Juli 1710 bad sig oversendte, da Milisstyrken var for faatallig til at forsvare det vidløftige Land. Tilmed maatte 100 Mand af Landskompagnierne fra 13. Sept. 1709 til 3. Sept. 1720 i Fjerdingaarshold under Kptltn. Christopher Sonne og fem andre Officerer skibes over til Christiansøs Forsvar. Reedtz greb da til 20. Nov. 1709 at oprette et fjerde Landskompagni paa 210 Mand og senere et nyt Andet Rytterkompagni indenfor Milisen. Det blev Landets Lykke, at det ikke blev krigsprøvet.

Ikkun maatte Rønne to Batterier 2. Okt. 1710 fyre tyve skarpe Skud, deraf syv attenpundige, mod en nærgaaende svensk Fregat og 1. Maj 1716 to Skud mod en Baad, som en fjendlig Flaade sendte ind mod Rheden for at udskære der opankrede Handelsskibe. Forfulgt af fire svenske Skibe styrede Kpt. Christian Güntelberg sin Fregat Den Hvide Falk Søndag 14. Juni 1711 ind i Osandbugten og fik den ved Fiskernes Hjælp halet tæt ind under Sandvig Batteri; dettes tre Kanoner sammen med Fregattens skød nu Fjenden paa Flugt. I Efteraaret 1715 blev Fregatten Løvendals Galej frelst fra Undergang ved Christiansø; Fæstningens hele Oplag af Skibstove skamfiledes under Redningsarbejdet. Tordenskiold havde tidligere paa Sommeren afgivet Føringen af denne Fregat, med hvilken han paa sine Østersøtogter efter Sigende havde søgt ind i Sænehavnen ved Hammershus. Ham overdroges det 18. Nov. 1718 at gaa med Linjeskibet Laaland og tre Fregatter til Christiansø og overvintre der; heldigt forpurrede han dette kedsommelige Hverv og blev i Dec. sendt som Eskadrefører til Norge og til sin æventyrlige Indtagelse af Marstrand og Fæstningen Carlsten.

Et æventyrligt Skue fik Borringholmerne 20. Avg. 1716, da Zar Peter den Store med 60 Krigsskibe og 600 Førselsskibe

ankrede op udfor Allinge. Under sit Gæsteophold hos Kongen i København tog han denne lille Udflugt i Østersøen med den dansk-russiske Flaade. Han gik strax i Land og overnattede hos Bykapitajn Anders Larsen Birch, sejlede næste Dag til Christiansø og 23. Avg. tilbage til Sandvig, hvor han i to Døgn boede hos Arkelimester Niels Jørgensen Brogaard, tog Hammershus i Øjesyn og især følte sig tiltrukken af Hammersøen som et dygtigt Sted for en helst russisk Krigshavn. Imidlertid laa o. 350 syge Matroser fra hans Flaade i en Teltlejr i Sydenden af Allinge, hvorfra de efter et Par Ugers Landophold indskibedes paa russiske Skibe i Sænehavnen.

Guvernør Reedtz ventede Zarens Komme til Rønne 25. Avg. Med to Signalskud havde han samlet Borgerkompagniet i Vagtskansen paa Havnen, og Arkelimesteren havde ført sine Haandlangere ud i Kystbatteriet paa Kastelsodden for at kunne skyde for Zaren, saa snart hans Ankomst gaves dem til Kende ved en paa Havnepladsen rejst Signalstang. Ventetiden faldt lang og brugtes af en Fiskerknøs til at bære en nymalet Baadmast ned i sin Baad ved Havnebroen. Denne Mastestang forførte Arkelimesteren, saa at han tog den for det rette Signal og lod Salutskuddene drøne løs, et firepundigt, et fempundigt, et tolvpundigt, et fjortenpundigt og saa til Slut to Skud af selve Attenpundigerne. Syv og tredive dyre Pund Krudt maatte afregnes som spildte, alt omsonst, Zaren kom dog ikke til Rønne. Han var samme Morgen gaaet under Sejl fra Sandvig og vendte fra sit Krystogt o. 1. Sept. tilbage til København. Hans Udtalelse om Hammersøen kunde tyde paa, at Kong Frederik gjorde Ret i at ønske sig sin dyrebare Gæsteven hurtigt fra Halsen.

Voldemar Reedtz havde længe ønsket sig flyttet fra Borrhholm, hvor hans kyndige Militærdrift indsnævredes af Folkets Særsind, og hvor han følte sig forladt midt i Østersøen, ude af Sigte ved indtrædende Forfremmelser i Hæren. Vel fik han 30. Marts 1711 Generalmajors Titel, men ikke Løn. Træt trak han sig 15. Nov. 1717 fra Guvernørstillingen tilbage til sit Gods Barritskov Ø. for Vejle, hvor han døde 10. April 1724. Med Glæde mindedes Borrhholmerne ham som en vel streng, men brav og dygtig Styret af deres Land, og i deres Tidsregning bedre kendte med Kommandantfølgen end med Kongerækken talte de endnu efter Hundred Aar om, hvad der var indtruffet

i Voldemar Ridts Tid. I mange Fredsaar efter 1720 stillede intet stort Krav til Landets Milis; den meste Snak gik om de fire aarlige Mynstringsdage, sande Folkefester, af hvilke den store Generalmynstring paa Arnaga Lyng holdtes i Forsommeren. Der fik hver Milismand givet ni Skud paa Fjenden, som ikke var der, det tiende Skud blev indladet, men det fik Mændene at bære med sig hjem i Bøsserne; en Gang ved Mynstringens Slutning var en helfuld Krudtkasse ikke der, den var og blev sporløst borte. I Kystskanserne stod Kanonerne krudtladte Aaret rundt; naar Konstablerne mødte med sine Kobberskovle for at udrage det vintergamle Krudt, var jevnligt heller ikke det der, andre var komne dem i Forkøbet, for at det dyre Krudt ikke skulde ødelægges i Vinterfugt, det kunde jo nyttes bedre. Landskompagniernes Bønderknøse stillede til Søndags-exercis ved Kirkerne efter endt Kirkegang. I Milisen mødte hver frem i sin Hjemmedragt, og Rønne Borgerskab vandt sær Ros for sin kendelige Flid i at være noget nær ens klædt i brune Frakker og hvide Strømper.

Udenfor Milistjenesten færdedes Menige og Officerer i Sognene og i Bylivet sammen som Ligemænd; en Major maatte smukt lystre Tilsigelser fra sin Sergent, naar denne sad som Sognets Sandemand. Jevntad kunde Officerens Bondegaard ikke bære Officerslivets Pengeødslen, han maatte da tage Laan hos sine bedre stillede Underordnede i Nabolaget. Mellem ham og dem var ingen Forskel i borgerligt Samfundsstade. Disse Forhold satte dybe Mærker i svigtende Lydighedsstade indenfor Milisen. Fremmede Skippere sagdes gjerne kun at tage saa faa Borringholmere i sit Mandskab, som Skibet havde Master at binde dem til; men i Milisens Baad var alt Mandskabet Borringholmere. Milisen, i hvilken de ikke skulde være Ligemænd, fik, skønt et Led i den staaende danske Hær, et fremtrædende hjemmeverket Særpræg. Herpaa søgte en nykommen Kommandant Kruse 1741 at raade Bod.

Født 1686 havde Jørgen Kruse i den brabantiske Krig tjent sig frem til Rytterkapitajn og var bleven haardt saaret i Slagene ved Ramillies 1706 og Tournai 1709; efter et Drab i Tvekamp maatte han flygte som fredløs og dømt til at henrettes med Sværdet, naar han indfangedes. Han kom dog 1711 atter ind i den danske Hær som Adjudant hos Generalmajor Gregers

Daa og saaredes paa ny i Slaget ved Gadebusch 20. Dec. 1712. Denne militære Hugaf udnævntes 13. April 1739 til Oberst og Kommandant paa Borringholm, 4. April 1744 til Generalmajor og døde 30. Nov. 1751 i Rønne, hvor han havde lejet sig ind i en Del af Bohnernes store Købmandsgaard paa Hjørnet af Krystal- og Storegade. Ud fra sin Erfaring saa han i Milisen et yderst skrøbeligt Krigsværktøj. Han stillede Forslag 1741 om indgribende Ændringer, ved hvilke dens fire Landskompagniers 600 Mand, to Hestkompagniers 500 Mand og Artilleriets 126 Kanoner, 16 Konstabler og 100 Haandlangere skulde bringes i tjenstdygtig Stand og navnlig den strenge Lydighedspligt indskærpes gennem Indførelse af Krigsartiklernes umenneskelige Legems- og Livsstraffe som gældende for hele den danske Hær.

Bedre end Kruse kendte Krigskanselliet sine Borringholmere. Generalltn. Christian Lerche havde selv to Aar tilforn færdedes blandt dem som kgl. Kommissar, og med Generalltn. Mikael Numsen i Spidsen erklærede de fem Kanselliherrer 5. Juli 1741: Som nu Folket paa Borringholm er af en egen Genie, og det ikke synes tjenligt at bruge for megen Rigueur sammesteds, skulde vi formene, at det vel var bedst at lade det forblive ved Landeværnsforordningen af 28. Juli 1653, efter hvilken Folkene ikkun straffes med Penge og Pantning for Efterladenhed i Tjenesten. Hvad Lerche her kvidrede for ham, sandede Christian den Sjette fuldt i sin Paategning: Vi vil ikke, at Folkene paa Landet med for stærk Rigueur maa trakteres. Lerches Ord var sande, saa at de kunde sættes som Fyndord for hvert et Blad i Borringholmerens Historiebog. Visseligt var Borringholmerne af en særegen Støbning, saa sandt Støbediglen var deres Lands Natur og Tilskikkelser, ud fra hvilke deres mandsdjerve Sinded og Haandelag formedes; de rankede sine Nakker i Modstand mod haardhændet Tvang og bøjede dem ikke under Voldsaa, de maatte vindes med Lempe. En kort, fyndig Gjenklang af hele deres historiske Udvikling dirrede i disse Ord: Det borringholmske Folk er af en egen Hu og maa tages med Lempe.

Bedre Held fulgte Oberst Kruse i at omordne Milisens Rytter. Frederik den Tredjes første lille Rytterkompagni fra 1655 var 1709 voxet op til to Kompagnier med ialt 300 Mand, og de talte nu 500 Ryttere, idet flere og flere Bønder satte en Hæder og saa en Fordel i at ride for sine Gaarde og derved opnaa

Frihed for Ægtkørsler og faa andre Afgiftslettelser. Derimod skilte Præsterne og Frimændene eller nu Proprietæerne sig helst fra den deres Gaarde paahvilende Pligt ved at leje en ledig Karl til Gaardrytter, hvorfor det var indskærpet dem 14. Nov. 1705 hver at holde en Rytter udrustet med Hest og Vaaben. Red en Bonde for sin Gaard, vedblev han hermed helst lige til sin Dødsdag, og Kruse fandt i Kompagnierne over Hundred udlevede Ryttere uskikkede til Tjenesten. Kruse fik nu Rytteriet omgjort til Dragonkompagnier og udvirkede, at Kongen 6. Juli 1742 lod udlægge 500 af Landets 950 Gaarde, baade Selvejer-, Vorned-, Præste- og Proprietærgaarde, til stadigt at afgive en Dragon med fuldt Udstyr, Pistoler og mere, enten Bonden selv, hans Søn eller hans Karl. Dette Rytterhold lagdes vel nok paa Gaarde, som havde gode Enge og holdt mange Heste, men som ensartet Byrde lagt paa forskelligt dygtige Gaarde, hvis Forhold ændredes i Tidernes Løb, virkede det uretfærdigt, og to Gange i mindre end Hundred Aar maatte Listen over de dragonpligtige Gaarde lægges om. End videre paabød Kongen, at Hestespand til Artilleriets Feltkanoner skulde tages fra Gaarde uden Dragonhold, og at naar noget blev bortstjaalet fra Krudtmagasinerne eller Strandkanonerne, skulde alle Herredets Bønder erstatte det i Fællig.

Med sine Forslag tog Kruse det sidste Livspust af Fæstningen Hammershus. Her holdt Vicekommandanterne meget aabent Hus: Major Brunov, som 1701 af Rønne Kapitelsret dømtes til at give Præsten Mathias A. Jensens Enke Engelke Christence Winther paa Skyttegaard i Ibsker 100 Rdl. for brudt Ægteskabsløfte, saa giftede sig med hende og døde Juleaften 1710; Oberstlieutenant Johan Georg Ambshoff, udnævnt 8. Dec. 1711, afskediget 22. Marts 1723, da hans Uagtsomhed havde ladet en paa Livstid indsat Statsfange Krigsraad Møller undvige af Fængslet; Oberstltn. Rasmus Frandsen Hirschnach til 30. Nov. 1723, da han blev Kommandant paa Christiansø; Oberstltn. Ditlev Thamsen, som døde her 1729; Oberstltn. Hektor Frederik Bertram, udnævnt 9. Juni 1729, smykkede Slotsgaarden med store Haver og døde 13. Febr. 1737; Oberstltn. Johan Cronenberg, udnævnt 2. April 1737, overlevede Fæstningen. Med et skiftende Vagthold paa til sidst kun sexten Milismænd kunde Livet falde dem ensomt, men at den sidste for at slippe ud til det lidt mere

selskabelige Rønneliv foregav, at Slotsbygningerne undergrave-
des af Vand og sank, var dog Opspind; var her vaadt at bo,
kom Væden ovenfra gennem de stormflængede Tage.

I Fæstningslivet blev Statsfangerne deres mest aandsdannede
Omgang. Kongen lod 2. Maj 1685 hidflytte fra Københavns
Citadel den lærde Birgitte Thotts sindslidende Broderdatter
Sophie Henriksdatter Thott, som herfra 14. Maj 1693 kom til
Rønne, hvor hun døde 11. Dec. 1699. Stiftamtmand Frederik Vind
udvirkede Kongens Tilladelse 2. Okt. 1697 til at hidsætte sin
Søster Ingeborg Dorthea, der 1678 i Kongens og Dronningens
Overværelse som tyveaarig havde ægtet den 51 Aar gamle
Generalmajor Ejler Holck, havde forsyndet sig mod ham og
efter Skilsmisse giftet sig under sin Stand 1695 med Johan Fre-
derik Pintzfeldt fra Hamborg, og Vind bad da Kommandant
Buggenhagen om her med mindst mulige Omkostning at ind-
rette to Kammere med en Kogeskorsten til det miserable Krea-
tur og forvare hende saaledes, at hun ikke fandt Lejlighed til
ny Uskikkelighed; Kongen maatte 1708 paalægge Slægten Vind
at udrede 200 Rdl. i aarligt Underhold til hende; hun flyttede
til Rønne og jordfæstedes der 2. Marts 1730, hendes Datter
Elisabet Sophie Holck (1693—1774) var 11. Okt. 1715 bleven gift
med Sognepræst Hans Rasmussen Marcher i Nøkker. Magister
Ole Biørn, der som Sognepræst havde sat Røre i Thisted med
at uddrive Djævlé og mane Hexe, blev 1698 af Højesteret dømt
til livsvarigt Fængsel og kom i Maj ind i Manteltaarnet, hvis
Fængsel han næste Aar ombyttede med Landsforvisning. Fra
Københavns Stokhus overflyttedes 25. April 1715 den norskfødte,
for Spioneri mistænkte Major Niels Petersen Marri; han løs-
lodes 28. Febr. 1721 mod at tage Ophold paa Borringholm, blev
den unge Peder Kofoed Anchers Lærer, og denne Danmarks
indsigtsfulde Retslærer vidste sig gennem hele sit Liv takskyl-
dig og glad for alt, hvad han skyldte den rettænkende og fromme
Mands Undervisning. Han fik 1722 sin fulde Frihed tilbage.

I Vid og vidløftige Aandsevner var den tyske Doctor medi-
cinae Johan Conrad Dippel, født 1673, letteligt første Mand.
Han var Opdager af Berlinerblaat, og hans Dyreolie brugtes
endnu 1893 af danske Læger. I et Sammenstød med Frederik
den Fjerdes Svoger Christian Ditlev Reventlow dømtes han til
livsvarigt Fængsel og førtes lænket paa Hænder og Fødder

26. Okt. 1719 ind paa Hammershus. Brug af Pen og Blæk var nægtet ham, og naar Borringsholmerne søgte Lægeraad hos ham, maatte han ty til Blyant for at foreskrive dem de rette Midler. Hans haarde Fængsel mildnedes senere til honnet Arrest; han kunde nu færdes med Vagt i Slottets Omegn og paaviste her flere vildvoxende Lægeplanter end paa andre evropæiske Omraader. Han kunde endog overraske den lærde Verden ved 1725 at udgive i Trykken i Hamborg sine mærkværdige Tanker om nogle femten Aar tilforn i nyopdyrket Jord i Smørenge forefundne Guldgubber fra Hedenold. Jevnlige saa han Zar Peter den Stores Aand hos sig, og han fæstede sit Ry som Guldsmager hos Frederik den Fjerde, der søgte at drage sig denne hans Kunst til Nytte og lod ham forelægge en Række Spørgsmaal, hvorpaa han svarede 13. Febr. 1724:

1. Hvor meget Guld, naar alt bragtes til Veje paa foreskrevet Maade, deraf kunde fremkomme? — Dippel svarede, at ene han gjennem sin Kundskab og Flid havde modtaget fra Gud Raadighed herover og ikke efter andres Tykke agtede at give Guldet fra sig, men Udbyttet vilde langt overstige Omkostningerne, om titusendfold eller milliontefold, det stod til at erfare, naar der gaves ham Tid til at gjøre Arbejdet færdigt. — 2. Hvad Dækning af de store Omkostninger der kunde foreligge, om han ikke fuldførte sine Løfter? — Han svarede, at Forskuddet højest vilde blive 600 Rdl., hvilke han, om Forsøget glippede, vilde give tilbage med Renter, og for hvilke man jo havde ham forsvareligt hæftet; men naar Gud signede hans Arbejde, vilde han uden nogen udgiven Forpligt af egen god Vilje lønne Forskudsstilleren rigeligt. — 3. Hvor lang Tid der krævedes til Arbejdets Fuldførelse? — Halvtredje Aar, maaske mindre, maaske et Par Maaneder mere. — 4. Om Guldet vil kunne staa Prøve som ægte Dukatguld? og at Dippel kunde fortrøste sig til Kongens Naade, naar Forsøget lykkedes, men i modsat Fald se sig udsat for hans Unaade. — Guldet skal være ikke blot Dukatguld, men langt purere og helt fint; i øvrigt bærer jeg den Tillid til Deres Majestæts Retsind, at De, hvis mit Forsæt mislykkes, hvilket altid staaer i Guds Haand, vil nære større Medlidenhed end Vrede imod mig, da jeg i den Tilstand, hvori jeg er stedd, dog endnu har haft Tillid og Lyst til at foretage noget for det almene Bedste, og jeg er forvisset om at, det falde ud

som det vil, hverken Kongen eller jeg vil angre dette Foretagende.

Vidunderligere Emne forhandlede Danmarks Konge aldrig med en Livsfange. Men da de halvtredje Aar lakkede mod sin Ende uden de ventede Guldæg, gav Frederik den Fjerde Guldhanen 11. Juni 1726 fri af Hammershus Hjal for at lade den flagre ud paa nye Æventyr omkring i Evropa; Dippel døde 1734 i Tyskland. Han blev den sidste Statsfange paa Hammershus. Vel hidbragtes 1736 fra to Aars strengt Fængsel paa Akershus Wolfgang Jacob Müllner, der som Læge havde faaet en farlig Viden om Løstgigheden ved Christian den Sjettes Hof; men han færdedes fri i sin Lægedont paa Borringholm mod edeligt Løfte om ikke at rømme ud af dette Land; 1738 flygtede han dog hjem til Nyrnberg.

Endnu 7. Okt. 1741 paabød Krigskanselliet Tagene paa Hammershus Kirke og Kommandantbolig istandsatte; men halvandet Aar senere dødsdømtes den femhundredaarige Fæstning, da Kongen 8. Maj 1743 forlangte dens Mursten brugte til Opførelse af et Vagt- og Fangehus i Rønne. Man gik 10. Juni i Gang med at nedbryde Kirken og Manteltaarnet, i dette Aar løsbrødes 50000 Mursten og 6000 Tagtegl, og endnu næste Sommer brød Muremestre længere ned paa Hammershus. Hvor Lybekkerne i sin Tid havde klædt de glathugne Kampestensmure med en Brændstensskal, gik Afskrællingen af denne let fra Haanden; men ogsaa mod ældre fastere Murværk gik man løs, med Vold saaledes at de talrige indlagte Bindingssten sprængtes midt over. Ved Kørslen paa skumplende Fjælevogne ad de knudrede Vejspor gik mange Sten i Knas, saaledes at af 713 friske ubrugte Tagtegl naaede kun 452 frem hele. Rønne Hovedvagtsbygning stod under Tag 1744; ogsaa dens Døre, Vindueskarme, Kakelovnsplader var tagne fra Hammershus. Den fik 1745 sit fulde Udstyr med to Skilderhuse, en rødmalet Træhest, en Dragonerpæl med tilhørende Jernhandsker, Bøjler og sex spidshugne Fodplækker til Fodfæste for de til Pælen sluttede barfodede Soldater. Den havde nær Udsigt til at blive det stolte Midpunkt i Fæstningen Rønne, der truede med at stige lig et Gjenfærd op af de sjunkne Voldgrave til at afløse det nu helt forladte Hammershus.

Christian den Sjette sendte 12. Juli 1744 Lederen af Dan-

marks Fæstningsvæsen, Oberstltn. Samuel Christoph Gedde til at undersøge sammen med Kommandant Kruse og Artillerikpt. Tranmoes Muligheden for en Fæstning Rønne og godkendte 21. Dec. disse Mænds Forslag, saaledes at Kastelstaarnet fra 1688 skulde nedbrydes, et nyt Arsenal, Magasinhus og bombesikkert Krudttaarn opbygges og de gamle Volde og Bastioner rejses paa ny, at fem hvervede Fodfolksregimenter paa i alt 600 Mand, Minører og tolv Slavefanger skulde oversendes til Arbejdet, hvortil hver borrringholmsk Undersaat skulde yde aarligt fire Dages Vognkørsel, og at de skønnede Udgifter 36681 Rdl. skulde fordeles paa sex Aar til og med 1750. Denne Sum havde Kongen nys uventet tjent ind ved i April at bortsælge alt sit borrringholmske Fæstegods til Selveje for Fæstebønderne.

Under Overingeniør Walters Ledelse kom Arbejdet i Gang i Foraaret 1745. Tre Huse, to Vejrmøller og mange Kornagre sløjfedes; men allerede 3. Juli forlangte Kongen det standset midlertidigt. Dog gaves Major A. A. Schor samme Dag et Købetilbud paa 115000 Mursten fra hans nyligt grundlagte Rønne Teglværk S. for Galløkken til Bygning af Krudttaarnet og Magasinhuset, og disse Mursten blev 20. Juni 1746 rigtigt modtagne, synede og fundne langt bedre og skønnere end Flensborg Mursten. Men 25. Febr. 1747 ophævede den nye Konge Frederik den Femte det ganske Fæstningsbyggeri, og 26. Avg. forlangte han, at de 115000 Mursten skulde tages tilbage af Majoren. En brav Major maatte lystre sin Konge, og hermed forsvandt Fæstningen Rønne for stedse, kun stod Kastellet fra 1688 og Hovedvagten fra 1744 som dens varige Minder. Amtmand Urne holdt dens Ligtale: Kongens Kasse maatte ønske, at saavel de første store Udgifter, som de senere deraf flydende Følger var blevne sparede for stedse; blev Christiansøs hidtil fra første Anlæg jevnligt paafulgte Omkostninger udregnede nøje og redeligt, ville de udgjøre en svimlende Sum for Kronen, og hvad nytter den? og saaledes ogsaa Rønne Fæstning. End større himmel-svimlende Fæstningsbyggeri faldt senere i Danmark paa Urnes lille drilske Spørgsmaal.

Herefter brugtes Rønne Kastel til Krudttaarn for Landmilisen. I Hovedvagten holdtes Timandsvagt Dag og Nat indtil 1867; hver femte Dag rykkede nyt Vagthold ind fra Sognene til Afløsning. Rønne Borgerskab holdt Firemandsvagt i Borgervagten

ved Havnen med Pligt til at føre enhver i Land stegen Nykomling til Kommandanten. Fik en Skipper Bør til at staa til Søs uden at have meldt sig til Afrejse hos denne, var han udsat for at faa et skarpt Skud fra Havnebatteriet efter Skibet; ellers vejledees i Taage Skibe ind i Havnen med løst Krudt. Byens stigende Folketal medførte, at dens Borgermilis o. 1745 deltes i to Kompagnier, hvert paa 135 Mand. Dagligdags øjnedes ingen Forskel mellem Borger og Officer. Saaledes skrev Rønne Taxereborgere 1750: Generalmajor West ejer tre store skønne Gaarde her i Byen, Oberstltn. Schor ejer og beboer en skøn Gaard, Kpt. Didrik Funch har tilkøbt sig en af de bedste Købmandsgaarde, og alle tre bruge de stor Avling paa deres Jorder i Byvangen; Fønrik Hans Edwardsen Sonne bruger Guldsmedhaandværk og holder Værtshus, Konstabel Simon Frandsen ejer sit eget Hus, gaar og barberer Folk, arbejder Sølv og er Bøssemager, Feltskær Frands Adam Kyhn ejer sin lille Gaard, nyder Løn af Kongen og kurerer syge for Penge hele Landet over. En pinende Forskel saas dog den Dag, da Byens Kæmner maatte med sin Indkrævning gaa alle Officerernes Gaarde forbi for saa meget tungere at banke den fredelige Naboborgers Dør aaben; staaende i den danske Hærs Rammer var hine fritagne for Byens Tyngde og Skat og havde deres egen Avktions- og Skifteret samt Krigsdomstol. Da nu 1753 de levende Officerer og de dødes Enker nægtede at tage sin Del i Byens store Udgiftsposter til Præst og Kirke, dem de dog fuldt saa højligt som andre havde fornødne til Sjælesorg, Bryllup, Barsel og Ufrøl, vakte dette Misforhold, saa meget større som Rønne aabnede dem et stærkt søgt Hjemsted, de bedste Borgeres Forargelse, og disse indstillede 29. Marts 1754 til Kongen at se det hævet. Men Frederik den Femte fandt intet derved at gjøre, de skikkelige Borgere maatte bære Byrderne ogsaa for Krigerstanden.

Fæstningen Christiansø, som laa under Søværnet, greb efter 1720 kun svagt ind i Borringholmernes Tilværelse. Isvinteren 1709 havde gjort den landfast med Borringholm, hvorfra Reedtz 16. Marts maatte lade to Brevdragere vandre til Simreshavn i Skaane, de kom Tredjedagen tilbage i god Stand. Indenfor sine 26 ha husede Christiansø en broget Flok Officerer, Musketærer, Lodser, dygtige Fædres hidforviste vanartede Sønner, værre Skelmer af Slaver slagne i Jern, alle givne i Kommandantens

faderlige Varetægt. Dette lille Udsnit af det danske Samfund lavede megen lærerig Historie; tvungne ind paa hinanden indenfor den snevre Fæstningsgrund tog dets Rørelser stridere Fart og stejlere Rejsning end andensteds, ret som optog de i sig noget af Hammervandets krappe Strømhvirvler ind om Klippeknoldene. Øboerne var et vanskeligt Folkefærd at styre for Fæstningens Kommandanter. Disses Rækkefølge blev efter Couchérons Afrejse: Major Henrik Hofman fra 19. Okt. 1685, død 23. Maj 1709, balsameret og hensat i aabent Lighus paa Christiansholmen, førte en skøn Kommando og dansede gjerne en Menuet, selv da han var 80 Aar og blind; Oberstltn. Isak Halbruch fra 27. Febr. 1710, død 30. Nov. 1723; Oberstltn. Rasmus Frandsen Hirschnach, død 26. Avg. 1736; Major Bernhard Georg Peucher fra 2. Maj 1737, død 3. Marts 1741.

5. MOSEBOGENS EFTERFØLGELSE

Vorder mangfoldige og gjører Jorden Eder underdanig! var den forjættende Forskrift, som Borringholmerne af Livsens Lyst fulgte i strid Strid med en karrigt givende Jord. Uvane Gjenvordigheder i de halvhundred Aar inden 1700, Pest, Krig, Skat-tyngte, Soldateske, Misvæxtaar, Udsugelse, havde lagt en tung Hemklods paa eet Slægtleds Drift og Evne til at nybryde Hedejord under Ploven; men da Borringholmerne djervt havde rystet disse Uting af sig, brød hin ukuelige Urdrift ikkun des frodigere frem. Til de nævnte Bondeplager kom endnu Kongens kronede Dyr, som i Misvæxtaarene tyede ud paa Kornagrene og aad den tarvelige Høst fra Menneskene, som var mindre fredhellige end Kronens Hjorte. Ved at tilhandle sig Adelsens Strøgaarder havde Kongerne forpurret al Adelsjagt undtagen paa den vildtrige Vajllansgaard, som Lensmanden Henrik Brahe og hans Efterslægt holdt i Eje indtil 1688 til Sorg for Christian den Fjerde, der 2. Juni 1597 bad Brahes Enke Lene Thott om at unde Kronhjortene Fred en tre Aars Tid, og som 24. Juli 1613, 4. Maj 1638 og 22. Maj 1647 forgæves søgte at faa Gaarden i Magelæg; dens adelige Ejere sendte aarligt deres Skytter at slaa Hjorte paa dens side Engmader. Sine Lensmænd undte Kongen kun fattigt med Vildbrad, 1595 Lindenov tre Dyr aarligt

og til hans Søns Bryllup paa Hammershus 1603 endnu to Dyr, men 1608 den næste Lindenov intet eneste Dyr.

Derimod hidkom Kongens egne Skytter 1581, da 48 Tønder Vildbrad nedsaltedes til Hoffets Brug paa Kronborg, 1596, 1605, 21, 30, da Den store Jagt gav 55 Td. Vildbrad af 230 nedskudte Dyr, 1635, 38, 45 og 46, da der skødes ogsaa andet end Dyr, idet Jægermesteren skød Knæ og Ben itu paa Portner Jens Svendsen fra Hammershus, og en Skytte ramte en Bondedreng, 1650 og 55. Frederik den Tredje forbød 18. Sept. 1661 al Vildtskydning paa Borringholm, men de talrige hidsendte Officerer stillede nødtigt deres Bøssehaner i Ro, og Kongen maatte 5. Nov. 1664 forbyde Soldatesket den dyrebare Dyrejagt. Hans egne Skytter nedlagde 1664 og 67 halvhundred Hjorte. Den jagtkære Christian den Femte sendte 1671 elleve Jægere til Borringholm, hvorfra de efter tolv Ugers Arbejd udskibede 30 levende Hjorte til Kongens nye Jægersborg Dyrehave; den foregaaende Snevinter havde udtyndet Hjortehjorderne. Lignende Forsendelser foregik 1675, 80 og 84, da 100 Hjorte førtes levende over Østersøen, 85, 92, 1702 og i Maj 1703, da tre Orlogsskibe ankrede op paa Rønne Rhed, sendte 26 Pramlaster af Jagtudstyr i Land og efter Indjagningen optog de fangne Hjorte, som med afsavede Opsatser og indestængte i Kister sejlede over til Kongens Dyrehave.

Endnu 1683 var Krondyrenes Tal saa overvældende, at de alvorligt truede med at æde Kronens Skatter. Fra deres Fæstningsrejse indmeldte Jens Juel og Christopher Sehested 3. Okt. til Kongen: Den store Mængde Dyr lægger dyrkede Marker øde, især Østrelarsker Sogn er deraf saaledes tilredt, at det er næsten halvt øde, saa at om Eders Majestæt ikke skulde behage at mindske Dyrenes Tal mærkeligt, ville Undersaatterne dagligt aftage. Landsdommer Rasch og Herredskapitajn Macca-bæus forestillede 30. Marts Kongen, at 34 af Klemmedsker Sogns 85 Gaarde laa i langsommelig Tid øde og udarmede hen, væsenligst fordi Kongens Vildt opaad al deres fattige Høst. I de nævnte to Sogne var Landets Opdyrkning fra Ø. og fra V. langs Kobbe- og Blikobbeaaen trængt dybest ind i Højlyngen, og i den smalle Hals ved Kjølleregaard mellem Lyngens søndre og nordre Del blev de vandrende Hjortehjorde næsten tvungne ud paa de fristende Kornagre. Men i det følgende Hundrebaar for-

svandt den borringholmske Hjortestamme helt paa Landet selv. Russerflaadens jagtmodige Officerer 1716 gjorde deres hertil, Bønderne fandt det fra Skansekanonerne neglede Krudt brugbart til Krybskytteri, og jevnlige fandt Skovriderne Kuglesten og Vesteknapper i fældede Hjorte. Hjorden skønnedes 1745 kun at tælle 100 Dyr; strenge Snevintre 1751, 55 og 57 mindskede den stærkt. Endnu 27. Okt. 1759 tilstedte Kongen Kommandant Bülow aarligt tre Stykker Storvildt fra Vildbanen. I de nye fredløse Jagtforhold, som gik ind, da Kongen 19. Dec. 1771 forpagtede Jagtretten bort til højstbydende Køber, fældedes Borringholms sidste Kronhjort 1776.

Augustus Deckner havde bragt det syndigste Vildrede i Borringholms Jordebog, saaledes som den sidst var affattet 28. Juni 1664 af Amtskriver Storch og Guvernør Schrøder. Kongen indsatte 30. Maj 1691 Krigsfiskal Succow, Vicekommandant Buggenhagen, Vicelandsdommer Müller og Amtskriver Wogensen i en Kommission til at udfærdige en rigtig Jordebog, navnlig med det Maal, at Landets Afgifter burde sættes i Penge og dække dets og Christiansøs militære Udgifter. Rentekammeret medgav Kommissionen en Landmaaler Hans Kattorp. Succow kom 18. Juli til Rønne og fik Kommissionen samlet her 23. Juli, men udsatte saa efter Bøndernes Ønske dens Møder til efter endt Kornhøst. Ventetiden brugte han og Kattorp til at ride Landet rundt paa Undersøgelse. Han opdagede strax, at her fandtes ingen Landsbyer med store fælles Agerskifter, men kun Enestegaarde med hver sine Pletter Agerjord spredte mellem Klipper, Lyng og Krat i Stumper kilede ind imellem Naboernes Jorder, saaledes at en virkelig Opmaaling var umulig indenfor kort Tid. Ved at skønne efter Øjemaal Jordstykkernes Størrelse og Grøde og at forhøre sig om Udsædens Mængde opdagede han tillige pinligt, at en Opmaaling og Værdsættelse maatte volde Kongen Skade og Afgang i sine Indtægter af Landet. Kommissionen samledes paa ny 13. Avg. til Enighed om, at en Landmaaling var uudførlig, skønt, eller maaske just fordi, det stod de fire Herrer klart, at den vilde give Bønderne mindre Hartkorn og Kongen mindre Skat. Derved blev det. Den tre Aar tilforn i det øvrige Danmark gennemførte Matrikulering til Hartkornsættelse gennem Opmaaling og Værdsøn af Jordernes Størrelse og Ydekraft naaede ikke Borringholm denne Gang, først halvandet

Aarhundred senere, og da viste den, at Borringholmerne havde maattet give Skat af henved en Halvdel, nøjagtigt ¹⁴/₃₁ mere Hartkorn, end Landet ejede efter vanligt dansk Maal.

Efter omhyggelig Undersøgelse affattede Jordebogskommissionen en uhyggelig Liste over Bøndernes skyldige Landgilde, af hvilken den maatte helt slette endnu fra Aarene 1685 til 89 udestaaende 4567 Rdl. for øde, nedbrændte eller af Kvægsot hjemsøgte Gaarde, hvis Ejere var enten bortrømte, døde eller rene Tiggere, ligesom den maatte eftergive som uinddrivelige 1534 Rdl. af de fra Aarene 89 og 90 udestaaende 3450 Rdl. Efter Rundrejse i alle Sognene udstedte Kommissionen 24. Okt. i Rønne Landets nye Jordebog, som fulgte den kgl. Forordning af 30. Avg. 1687 om Maal og Vægt og heri bragte en Stigning i Landets store Smørskyld, idet 13 borringholmske Pund Smør forhen regnedes til 14, men nu til 17 Lispund og 5 Skaalpund, og en mindre Stigning i Kornafgifterne med 7 Potter paa hver Tønde, som fra hidtil 5 nu inddeltes i 8 Skepper. Derimod ned-sattes den hidtil fulgte høje Rentekammertaxt til at følge Landets gængse Salgspriser: 1 Td. Smør 12 Rdl., 1 Td. Rug 1 Rdl., 1 Td. Byg ²/₃ og Havre ¹/₃ Rdl. Omregnet i Penge blev Kongens Landgilde 9876 Rdl., men af disse var 1044 uinddrivelige, 1398 tillagte Milisofficerer, to Lodser, Herredsfogder og -skrivere samt Sandemænd, 107 overladte som Livsgave Præsterne Poul Ancher og Christen Lind, Kpt. Jens Kofoeds og Landstingskriver Peder Barfods Enker samt Ritmester Westerwalt, 364 i Ægt-penge afdragne for 28 Kirkebønder, 55 Frivorneder og 99 Gaard-ejere, som selv red i Rytterkompagniet; i Kongens Kasse ind-gik da 6963 Rdl. i Landgilde ved Siden af Hartkornskatterne. Da det kgl. Rentekammer endnu fandt et og andet at rette i Succows Rigtige Jordebog, lod det Amtskriver Schor udarbejde den endelige Jordebog af 16. Juli 1696, som forblev gældende for Borringholm igjennem to Aarhundreder, og som bragte Smør-skylden op til 355 Td., Rug til 153, Byg til 854, Havre til 1240 Td. og rede Penge til 4785 Rdl.

Men aldrig saa snart var Borringholmerne ude af dette øde-læggende Aarhundred og blevne 14000 Mand stærke, før saa mange gik i Gang med Opbrydning af Lyngheden, at Guvernør Reedtz fandt Føje til 29. Nov. 1708 at forespørge Rentekam-meret, hvor vidt det fortsat kunde tilstedes mod aarlig Afgift

at indtage Jord af Udmarken efter Sandemands Sættelse til Tønder og Skepper Land, hvorved mange kunde skabe sig Hus og Hjem, eller om de allerede indtagne Jordløkker igjen skulde udlægges til fælles Nytte og Fædrift. De høje Regeringsherrer havde aldrig sat deres Fod eller Tanke paa Borringholms Udmark og udbad sig oplyst, om de indtagne Lodder havde ligget som Fæled under Sognet eller som Rettighed under Enkeltgaarde, eller om nogle af dem var Kongens Ejendom; først derefter vilde Rentekammeret kunne indstille disse og i Fremtiden flere Jordlodder til Bortfæstning mod aarlig Landgilde og Hartkornskat. Her gav baade Reedtz og Regeringen Rum for den sunde Tanke, at Hedens Opdyrkning kunde fremme Folkets og Rigets Velfærd; dog ud fra de indhentede Oplysninger maatte Rentekammeret juriststivt fastslaa 11. Juni 1709, at Udmarksjorderne skulde vedvarende fuldkommet være Sognebøndernes fælles Overdrev og Græsgang, hvilken efter Loven ingensinde maatte indhegnes, men altid skulde forblive til fælles Nytte, hvorfor Amtstuens hidtidige Tilstedelser af slig Indhegning skulde underkendes og fremtidige Indlæggelser forbødes, ligesom enhver, der paastod sig krænket ved foretagne Indgjerdninger, skulde hjælpes til sin Ret, efterdi Sognebøndernes lige Adgang til Brugen af deres fælles Udmark, af hvilken de alle ydede Landgilde og Skat, ikke maatte indskrænkes. Læst 9. April 1710 paa Borringholms Landsting var Regeringens Afgjørelse gældende Lov for Landet. Dens Standpunkt, at Udmarken var Borringholmernes Fælleseje, indgaaet som Grundlag for deres Skatteydelse, var ene rigtigt, fast grundet i Historiens Vidnesbyrd, Udviklingens Gang og Landets Forhold; Kongen havde kun at føre Tilsyn med Brugen af Udmarken saa vidt, at Skattegrundlaget ikke maatte forrykkes for nogen Skatteyder.

Men Borringholmerne fulgte trøstigt Moseloven og brød stadig Lyngjord op til Kornavl. For at hævde Forbudet maatte Amtskriver Schor ty til Domstolene. I to Landstingsdomme 30. Maj 1714 og 27. Nov. 15 lagde Landsdommer Müller den Indsigt til Grund, at Nybrydning gav øgede Levekaar og større Folketal til Landets Bedste; han dømte, at efter Billighed burde de før 1710 skete Indtagninger staa i Hævd, men at Øvrighedens Samtykke burde indhentes til fremtidige Indlæggelser fra Højlyngen, som sammen med Almingskoven var Kongens frie

Mark og ikke Bøndernes Fælle. I her at indsætte Kongen til Eneejer af hele Højlyngen, som han tilmed lod strække sig helt op til Hammershus og saaledes imod al ældre Opfattelse opluge Olsker og Rødsker Sogneudmarker, tog Landsdommer Müller, født i Kalundborg, et vidt spændende og hidtil uhjemlet Skridt ud over Regeringens eget kundgjorte Standpunkt. Nu indstevnede den paapasselige Amtskriver Schor, født paa Laaland, to Olskerbønder, som først 1715 havde efter indhentet Ottemands Nævnskendelse tillagt sine Gaarde 14 og 6 Tønder Land af Sognets Udmark, for Højesteret, som 19. Dec. 1718 dømte dem til at fravige de fra Udmarken indhegnede Jordlodder, og at saaledes skulde forholdes med al indhegnet Udmarksjord, hvorpaa ikke var Lovhævd, med mindre Kongen maatte finde for godt at paabyde andet af Hensyn til Landets almene Nytte. Den sidste Tilføjelse var fremkaldt af Frederik den Fjerdes Kundgjørelse 2. Dec. af, at da mange indtog Udmarksjord, skulde landkyndige Mænd undersøge, om slige Indhegninger kunde være Kongen og samtlige Indbyggere til Skade eller muligt til Gavn, thi voldte de Naboerne ingen Skade i Græsningen, da vilde Jordloddernes Opdyrkning og Skyldsættelse være Almenheden gavnlige. Müllers Domstale om Kongen som Eneejer lod Højesteret uænset, vel snarest tilbagevist, da det var en almen gyldig Retsregel, at ingen kunde vinde Hævd paa Kongens Eje.

Paavirket af de forstandige Ord i Müllers Domskendelser havde Kongen allerede 10. Okt. udnævnt en Kommission, som nu 28. Dec. fik overdraget Undersøgelsen af Ejendomsretten til Udmarken og af Mulighederne for dens Opdyrkning. Kommissionen blev mindre landkyndig, mere militær, end godt var, idet der til den var valgt den nye Guvernør von Bippen, Kpt. Herbst, der 1709 var hidkommen som Underkonduktør, og Borgerkpt. Morten Kofoed fra Svanikke, som dog klogeligt undskyldte sig inden dens første Møde og afløstes 29. Juli 1719 af Herredskpt. Niels Nielsen fra Bressensgaard i Olsker, barnefødt paa Skovgaard i samme Sogn og kendt gennem fem Aar som ivrig Talsmand for Kongens Ejernet til Udmarken. Kommissionens Formand Johan Henrik von Bippen var født 1651 i Vestfalen og havde tjent sig fra Musketær frem til Oberst i den danske Hær ved sin ærefulde Deltagelse i den skaanske og den lange nor-

diske Krig. Han udnævntes 15. Nov. 1717 til Reedtzes Efterfølger som Guvernør, boede til Leje i Rønne, blev 1718 Brigadeer og døde her 3. Jan. 1722. Hans smukke Krigerbane førte ham ikke til Sejre i hans Amtmandsdont, hvis fire Aar væsenligst optoges af Arbejdet i den til almindeligt Nederlag viede Udmærkskommission.

Først 10. Juni 1720 kunde Kommissionen samles til Arbejds-møde i Sjinnereby i Klemmedsker. Borringholmerne glemte nemlig ganske deres vante Gæstfrihed, ingen vilde huse Kommissionsherrerne. Guvernøren indsatte da en ny Sandemand Mikkell Mogensen i det nævnte Sogn og paalagde ham at modtage hele Kommissionen i sin Gaard. Han og hans Hustru svarede, at „Logement turde den gjerne faa, men at spise og traktere Herrerne kunde de umuligt uden straxens Betaling.“ For at tvinge dem til at foretrække sig og de andre høje Gæster lagde Brigadeer von Bippen en Kommando paa syv Soldater ind paa Gaarden og paalagde Ejeren at udrede dagligt 1 Rdl. Kost- og 1 Rdl. Exekutionspenge; da Manden nægtede dette, fik han sit bedste Bohave udpantet. Mikkell Mogensen klagede herover til det kgl. Rentekammer, som indhentede Guvernørens Forklaring og dernæst med Kongens Samtykke bød ham at afstaa fra sit Forsøg paa at volde Bondens Undergang og tilbagegive ham frit hans Kedler og andre Ejendele. Det gik von Bippens Brigadeerære for nær at gjøre sin øvede Uret god igjen, han vilde kun føje sig for Kongens egenhændige Navnetræk. Frederik den Fjerde satte dette under et gjentaget Paabud 27. Jan. 1721. Hermed var Kommissionens første Holmgang med Bønderne uigjenkaldeligt tabt.

Tilsyneladende vandt den større Sejr i selve Undersøgelserarbejdet. Den troede sig lykkeligt færdig med det stridbare N. Herred. Al Udmarken her dømte den til at være Kongens Eje, selv de af Bøndergaarde rundt indesluttede Sognemark, Kirkemarken mellem Nøkker og Klemmedsker, som regnedes til 1500 Td. Lands Flademaal, og som sattes til 430 Td. Ld. god Kløvgang og med denne Skyldsætning fordeltes til de omboende 19 Lodsejere, Vallemark mellem de samme Sogne, hvilken tilfaldt 7 Lodtagere, og Krummemark mellem Klemmedsker og Rødsker, hvis 1000 Td. Ld. Flademaal skyldsattes til 223 Td. Land slettere Kløvgangsjord og deltes mellem de 15 omsluttende

Gaarde. Ogsaa Sogdenes Strandmarker tillagdes Kongen som Ejer. I Skyldsætningen fulgte Kommissionen den Regel, at klippefuld Kløvgang eller Græsgang udlagdes med tredobbelt Vidde imod Sædsjord, hvis Størrelse i Forhold til det egenlige Flademaal atter sattes efter dens mindre eller større Brugbarhed til Avlsmark. Sit Arbejd i N. Herred saa Kommissionen godkendt i kgl. Forordning 25. Nov. 1720, efter hvilken der fra afvigte Nyaar skulde svares Kongen en Aarsafgift af al i dette Herred indtagen Udmarksjord med 48 Skilling af 1 Td. god Sæds- eller Bygjord, 32 Sk. af 1 Td. Havrejord med slet og stenet Jordsmon og af 1 Læs Engjord, 24 Sk. af god og 16 Sk. af klippetuet og lynggroet Kløvgang samt ved Fæstetiltrædelse 32 og 16 Sk.; Afgiften var udregnet fra, at 3 Td. Sædsjord satte lig 1 Td. Hartkorn, hvoraf skattedes 128 Sk. og Landgilde. Husmænd paa Udmarken skulde tage Fæstebreve hos Kongen, ikke som vanligt hos den nærmeste Gaardejer. I Skøder og sligt skulde Udmarkslodderne opføres særskilt. Derhos paabød Rentekammeret alvorligt, at Efterdags maatte ingen understaa sig uden forud indhentet Tilladelse af Kongen at indtage det allerringeste af Ødemarken, med Trusel om Kongens Unaade og anden vilkaarlig Straf, og havde Amtskriveren nøje at overvaage, at Kløvgangsjord, som opdyrkedes til Kornavl, blev omsat i Skyld som Sædsjord.

Dog det Bitteskridt at se alt dette sat i Værk vandt de tre Kommissionsherrer ikke frem. Lidt Modvind mødte de endda hos Kongen, som afknappede deres af Rentekammeret foreslagne Dagpenge fra 8 ned til $5\frac{1}{3}$ Rdl. og fastsatte ikkun 200 Rdl. for hele Arbejdet i de tilbagestaaende Herreder. Den Glæde havde de, at Kongen 2. Dec. 1720 satte alle af tidligere Embedsmænd givne Skøder paa Udmarksjorder ud af Kraft, saa at de skulde agtes for Nulle og intet værd. Truffen for at stille alle Udmarksjorderne lige under de nye Afgiftsregler, maatte denne Afgjørelse dog haardt krænke Borringholmernes Sans for Ejendomshævd; Lensmændene Brahe, Gøye, Rosenkrantz havde paa Kongens Vegne tilskødet dem disse Udmarkslodder, de havde givet Fæstepenge og svaret aarlig Landgilde af dem, de havde dyrket dem op gjennem syv til fire Snes Aar, og nu var alt dette Nul og Nix og deres Skødebrev kun Rosenkrandske Sedler, som de under eet nævntes. De lod sig ikke spise af med

den Retsregel, at paa Kongens Eje kunde ingen vinde Aldershævd. Sligt vil hverken du eller jeg taale, blev deres fælles Tankegang. Hedest ulmede den i N. Herreds Bondestand, som paa alment Sammenskud sendte sine Kongsmænd med Olsker Sandemand, Kvartermester Lars Nielsen paa Habrodam, til Talsmand over til Kongen. Kommissionen opfordrede 21. April 1721 Rentekammeret til at sætte Kongsmændene fast i Blaataarn og true dem med livsvarigt Slavejern paa Bremerholm. Samtidigt udtalte den sin Mistanke om, at Christopher Horn, som var bleven Amtskriver efter Schors Død 1719, bar et Horn i Siden paa den. Han nægtede rent ud at indkræve de nysatte Afgifter, men havde hertil den særdeles gode Grund, at Rentekammeret intet Paabud havde tilstillet ham herom. Det tøvede stadigt, endnu 20. Avg. var dets Paabud ikke kommet.

Trelsomt arbejdede den kongelige Kommission sig frem gennem Ø. og S. Herreder. Støttende sin Ejendomsret paa en 1588 i kgl. Lensmands Nærværelse af alle Landets femten Sandemænd foretagen Skelsætning af deres Gaardes rette Fortov i Højlyngen nægtede elleve Østremarkerbønder at tage nye Fæstebreve paa sine Enge og Mose Øllene, satte til 30 Læs Enges, og sendte 10. Juni sine Kongsmænd over at tale med Kongen om den Ting. Kommissionen bad 16. Juli Rentekammeret om at fritage den fra at fortsætte sin Gjerning, da den mødte spotske Ord og Ringeagt, maatte tinge om Tag over Hovedet og ikke fandt fornøden Støtte hos Kammeret til at hævde sin Mynlighed overfor de trodsige Bønder. Atter 28. Juli skrev den fra Langemyregaard i Aaker: Vi ere højligt foraarsagede at besvære os over den store Malice, Bønderne tilskyndes af mange Lærde og Ulærde at paagribe os med Processer og det hver Uge mest, hvor de agte Tingsvidner at føre og tilkøbe sig, som letteligt her for tolv Skilling eller en Mark ere at bekomme, falske Vidnesbyrd, og ere de meste her paa Landet med en anden besvogret og interesseret, derfor vidne til deres Slægters Nytte. Sprogvinger i denne Klage turde udpege Kpt. Niels Nielsen som dens Pennefører. Alle disse Sagsanlæg ønskede Kommissionen forbudte under højeste Straf. I et helt Sogn fandt den hverken Mad eller Tag; Bønderne nægtede at paavise, hvor de gamle Udmarksgjerder havde ligget. Den truede 20. Avg. Rentekammeret med at sende Kongen en Klage over det, som

ikke lod den nyde nogen Kundgjørelse eller Forsvar. Den paaviste, at Gaardejerne misbrugte de indtagne Udmarksjorder til at høste ublu Fæsteafgifter af de Husmænd, til hvem de udfæstede dem. Til sin Støtte fremsendte den femten Husmænds Skrivelse af 14. Juli med deres Tak for at have faaet deres Jordlodder i Fæste af Kongen og deres Klage over, at Gaardejerne, paa hvis Udmarksfortov de havde bygget sig Hus, nu tingsøgte dem for Fæsteafgifter. Men endnu 24. Okt. klagede Kommissionen igjen til Rentekammeret over, at dets Støtte og Afgjørelser stadigt unddroges den.

Denne Dag var den ulmende Oprørsglød i det altid iltre Nørre Herred flammet op i lys Lue. Bondestandens fra 1610, 51 og 91 tilvante Udvej at indstevne de høje Herrer for Landets Domstole kendte Bonden Berild Clausen særdeles godt. Allerede 20. Dec. 1684 havde han som Bøndernes ihærdige Kongsmænd for at undgaa Bremerholms Slavejern maattet give Kongen Løftebrev paa efter denne Dag at leve i al Rolighed paa Bjørnegaard i Klemmedsker, hvilken han 1682 havde faaet i Fæste af Kongen, men strax næste Aar brudt sit Løfte ved paa ny at føre Bønderne frem mod Øvrigheden og i øvrigt givet Domstolene mangt et Klammeri at paakende. Klippeknystet stejl og strid sigtede han nu paa sit Hjemting som Talsmand for Herredsbønderne Kommissionen for Gunst og Gave og for egenmægtig Fremfærd uden kongelig Ordre. Imod hans Sigtelse krævede denne strax 24. Okt. indført i Tingbogen sin skriftlige Forklaring af, hvad Magt og Myndighed Kongen havde tillagt den. Da rejste sig Bøndernes Sagfører Lorens Petersen og udtalte, at Kommissionens Indlæg indeholdt kun Skænderi, Gloser og Gloffer og var aldeles af Usandhed, Blam og Blar, og han henstillede i Dommerens Overvejelse, hvem der mest var Kongen og Landet tro, enten Bonden, som gav Skat og Skyld, eller de, som tog Korn i Tøndevin, Mel, Havre, Lam, Smør, ti til tredive Daler, endog de nok i andre Maader nød Løn for deres Umag. Dommeren Mogens Clausen Torn, Birkefoged siden 29. Jan. 1714, tillige Herreds- og Byfoged siden 12. Avg. 1718, tog sig kun kort Tid til at overveje; han lod tilføre Tingbogen, at Kommissionens Indlæg ingen Kraft ejede, da dets Indhold ikkun mest gik paa Skælderi og blameriske Ord, løst og uhjemlet, saa og at denne Kommission kunde ikke være Danmarks Krone,

ej heller Borringholms Landsaatter til nogen Nytte eller Gavn. Saalunde fik den kgl. Kommission læst og paaskrevet paa Tinge. Den evnede end ikke at faa den hvasse Torn fjernet; først 14. Sept. 1736 trak han sig som gammel og affældig ud af sit tredobbelte Fogedembede.

Rentekammerets yderst valne Holdning til Kommissionen var let forklarlig. Frastødt af von Bippens militære Fremfærd saa det Kommissionen langt overskride det den givne Hverv, en ren og skær Undersøgelse, og det kunde ikke underkende sin egen Kundgørelse fra 1709 for nu paa tvers af den lydigt at følge Kommissionens Afgjørelse, at alt dette Bøndernes Fælles-eje nu var Kongens Eneeje; og dets Retfærdssans forbød det at aftvinge det enkelte N. Herreds Bønder Afgifter af Udmarkens Brug, saa længe Kommissionen ikke havde fuldbragt Grundlag for Udskrivning af disse Afgifter ogsaa fra de tre andre Herreder. Dens Afgiftssættelser i Ø. og S. Herreder naaede aldrig frem til Stadfæstelse af Kongen, og selv gik den i Staa i V. Herred. Den af Kammer og Mennesker forladte, i den øde Udmark udstødte Kommission af 1718 sov hen sammen med sin Formand Guvernør von Bippen, som døde 3. Jan. 1722.

Forud for ham havde hans 18. Marts udnævnte Eftermand Niels Madsen West det at være født paa det danske Bonde-land, nemlig 1. Jan. 1666 som Søn af Forvalter Mads Vestesøn paa Skjoldemose Hovedgaard i Fyen. Han havde nemmet nogen Skriverlære, inden han som Grenadeer kom med den danske Hær til Irland og Flandern, udmærket sig som Oberstltn. ved de jyske Dragoner i Slagene ved Wismar og 1712 ved Gadebusch og senere indtil 1720 deltaget i Norges Forsvar. Paa Borringholm førte han sig mere som myndig Amtmand end som Generalmajor, hvad han blev 11. Okt. 1728, samme Aar som han ægtede en rig Købmandsenke Mette Margrete født Sonne fra Nexø. For villigt hyldede han en af sin Tids Grundregler: Gjennem Gunst og Gave gaar Gjerning glat i Lave; han hyggede sig godt med Borringholmerne, kun ikke med de nidkære Præster, hvis Domme om deres Menigheders ryggesløse Synder han som Regel underkendte. Fromt fremhjalp de hans bratte Afsked 8. Marts 1739.

Bønderne vedblev at lade Tingstevninger hagle ned over de to efterlevende Kommissionskapitajner, og West forestillede

Kongen 30. Jan. 1723: Her rides og flakkes fra et Ting til et andet, og om de, som finde sig fornærmede ved Kommissionen, ikke skulle eje Skjorten paa Kroppen og maa gaa derfra med Tiggerstaven, saa ville de staa paa deres formenelige Ret. Han foreslog, at han og Landsdommer Mikkel Nansen, der 3. Avg. 1716 var efterfulgt Müller ved dennes Død 26. Febr., opnævntes til at undersøge og paakende alle disse Udmarkssager, hvis Gang for de almindelige Domstole da burde standses. Kongen gik en anden Vej, idet han 20. Sept. 1723 dannede en ny Kommission af West og de to Kapitajner Herbst og Nielsen til at bringe al Retstrætte til Ophør ved at ordne Tvistighederne mellem N. Herreds Bønder og den tidligere Kommission. Rentekammeret foreskrev Kommissionen at drage skarp Skilsmisse mellem Klagerne, alt eftersom de støttede sig paa Ejerskøde og Adkomstbreve, paa Aldershævd, paa Fæstebreve, paa gammel Skyldsætning i Jordebogen eller blot paa overdreven høj Afgiftssættelse af de indtagne Udmarkslodder; derhos skulde den udpege de Urostiftere, som havde vildført Bønderne.

Den gjenfødte Udmarkskommission bar en medfødt Legemslyde i at sætte de to Kapitajner til Fredsdommere over deres egne omstridte Gjerninger i den afvigte Kommission. Denne Lyde kom strax for Dagen, da Kommissionen efter 3. Nov. at have holdt sit første Møde i Rønne inden to Maaneder afgav hele to modstridende Generalerklæringer. Begge dens Kapitajner vilde gjøre den til en simpel Gjenganger af deres forulykkede Kommission fra 1718 og indmeldte Sandemand Nielsen paa Habrodam, Herredsfoged Torn i Hasle og Klemmedsker Kongsmand Jens Jensen som strafværdige Urostiftere. Guvernør West stod ene i at føre gennem sine grundige Undersøgelser den forviklede Udmarkssag ind i en ny jevnere Bane. Han hævdede, at kun Almingen og Højlyngen op til Muredam i Olsker var Kongens Ejendom, af hvis Brug Bønderne ydede Smørskyld, mens Sogne- og Strandmarkerne var deres egne Fælleder, af hvilke de gav Smaakvæg i Landgilde. Saadanne større Fællesmarker var i N. Herred Vallemark, Kirke- og Krummemark, Stange- og Borremark, Olsker V., N. og Ø. Mark og i Rø Pugemark. Særskilt indhegnede Lodder i disse burde sættes til Afgift, men ingen Bonde tvinges til at blive ved Lodden, naar den nu sattes i Skat. Skødernes Ord: „Uden Gjerde“

[modsat: „Inden Gjerde“ 3: Gjerdet ud mod Udmarken] hjemlede Ejerrettighed til Gaardenes Fortove i Udmarken, men ikke til at indgjerde disse. Da ingen Landmaaling og Matrikeltaxation var skeet, og da Jordebogen kun opførte hver enkelt Gaards Afgift i samlet Sum, maatte enhver Paavisning af, at Landgilden og Skatterne svaredes ene af Gaardenes indengjerdts Jorder, falde bort. Den tidligere Kommission havde sat overdrevet høje Pengeafgifter, de burde lempes til mindre Afgifter i Smør og Havre, satte ligeligt for al fra Kongens Vildbane og fra Bøndernes Fællesudmarker indtagen Jord, dog burde de Rosenkrandske Sedler holdes i Kraft som udstedte paa Kongens Vegne. Den hyppige Indtagelse af Udmarksjord havde frembaaret det store Gode, at i Løbet af kun tredive Aar var de mangetallige øde Gaarde, selv de vageste, gjenoprejste til at give fuld Skyld og Skat. Al Strid for Domstolene burde neddæmpes; da hver Mand havde Ret til at forsvare sit Eje, kendte West ingen Urostiftere, og Landets Indbyggere havde han fundet at være et godt Folk, Kongens tro og redelige Underdaner.

Generalfiskal Troels Smit hævdede sammen med Kommissionen, at Bønderne svarede i deres Landgilde Smør, Gæs og Svinefjerdinger af Udmarkens Brug, hvorimod Allinge-Sandvigboernes Rumpeskat, 106 Skilling, næppe havde samme Oprindelse. Men Rentekammeret traadte nu sin egen Vej, ved at dets Indstilling til Kongen 8. Juli 1726 for første Gang fastslog, at al Udmarken var Kongens rette Ejendom, paa hvilken Bønderne ikke kunde tilegne sig Adkomst; den oprindeligt tilsigtede Sondring efter Adkomsten forlodes helt, de Rosenkrandske Sedler underkendes, Paastanden om, at Skat af Udmarken var indgaaet i den af Arils Tid satte Landgilde, afvistes som uden al retsgyldig Hjemmel. Denne nye Retning fulgte da den kgl. Resolution 20. Juli 1726, som dog efter Wests Forslag nedsatte Aarsafgiften til 6 Skepper Havre (da 36 Skilling værd) af hver Tønde Sæds- eller Havrejord, 2 Skaalpund Smør (14 Sk.) af Kløvgang og 4 Pd. Smør (28 Sk.) af hver Td. Land eller hvert Læs Eng, at yde in natura til Rytteriets og Matrosernes Brug, første Gang fra afvigte Nyaar, dertil i Indfæstning henholdsvis 22, 12 og 22 Skilling. Al retslig Paatale skulde afvises som intet værd. Særlige Lettelser maatte dog indrømmes allerede 8. Avg.

for Kirke- og Krummemarkerne, begge Skarn, hvor hverken Græs eller Lyng voxte, saa at de ikke kunde regnes for Kløvgang.

Over alle de indtagne Udmarkslodder udarbejdede Kommissionen nu sin Jordebog af 14. Maj 1727, godkendt af Kongen 15. Avg. Den omfattede 743 Fæstebreve paa 2650 Td. 2 $\frac{1}{2}$ Skeppe Sædsjord og Kløvgang og 56 $\frac{1}{2}$ Læs Enges i alle Landets Sogne, fra 94 i Østremarker til 17 i Nøkker, med en Aarsydelse af 1117 Td. Havre og 10 Td. Smør og en Fæstesum paa 464 Rdl. 36 Sk. Den gav tillige en Liste over de Gaardbønder, som ikke havde taget Fæstebreve paa dem tilkendte, men endnu uindhegnede Dele af de tilstødende Sognemarker. I denne Jordebog var indgaaet den tidligere Kommissions Bortfæstninger, og de af disse Fæstere hidtil ydede Pengeafgifter 496 Rdl. og Fæstepenge 270 Rdl. gaves dem nu tilbage. Endnu en Gang udskødes 6. Febr. 1727 Afgifternes Opkrævning til at regnes fra afvigte Nyaar, af Hensyn til at Fjoraaret havde bragt Landet stor Misvæxt, og til at Bøndernes Forfædre havde 1658 forholdt sig saa bravt, og om end udtalt til at Udmarksjordebogen forholdt sig lidt sendrægtigere end hine Forfædre.

Det 1720 udstedte Forbud mod fremtidige Indtagelser af Udmarksjord skærpedes af Kongen 9. Sept. 1727 gjennem Strafsatser, som søgte at indføre et paa Borringholm ganske ubrugbart Trappeskel mellem Gaardene ved voldeligt Indgreb i Ejerretten: For Overtrædelse af Forbudet skulde en Proprietær ned sættes til Selvejer, en Selvejer til Vorned, en Vorned miste sit Fæste og idømmes yderligere Straf, en Udbygger fravige Hus og Jord og arbejde Aar og Dag i Bremerholms Jern. Derhos forbødes det plat ud at opdyrke de i Jordebogen indførte Eng- og Kløvgangslodder til Sædsjord, og fortav nogen borgerlig eller militær Embedsmand Overtrædelser af disse Forbud, skulde han have sit Embede forbrudt. Samme Aars 29. Marts var det under 100 Rdl. Bøde eller Straf paa Bremerholm blevet forbudt at rive Lyng eller skære Ener i Kongens Skov Almingen. I samlede Dagpenge tillagdes 1170 Rdl. de tre Kommissionsherrer, som fast halvandet Aar fra Morgen til Aften havde maattet ride rundt i Markerne og døjet store Bagtalelser, Forfølgelser og Retssager.

Jordebogen sat i Kraft, Forbud mod Ændringer skærpede:

nu skulde vel Udmarkskommissionen af 1723 efter fire Aars brydsomt Arbejde kunne sætte sine Heste paa Stald. Men Kongens Lov og Forbud var givne i København, og det kneb haardt for dem at komme uskadte igjennem Hammervandets krappe Smaabølger. Bedre søvante faldt Borringholmerne ikke til Ro. Allerede 1723 havde Sandemand Hans Kjøller paa Rø Kirkestevne advaret sine Sognebønder mod at udgive den nysatte Udmarksafgift, og nu samledes Bønderstevner paa nær ved Hundred Mand om at hævde Landets dyrebare Privilegier fra 1658 og sendte Kongsmænd til København. Rentekammeret indstillede disse til Fæstningsarbejd; Frederik den Fjerde afværgede dette og paabød 22. Jan. 1728, at de skulde undervises om deres Uret i at tilholde sig, hvad ulovligt var tilegnet af Kongens Udmark, og derefter skulde de med Lempe bringes til at drage hjem med denne fromme Lære. Kongsmændene lod sig dog ikke snakke fra sit, og Kongen paalagde da 2. Febr. Kammeret at bringe dem om Bord paa det første Skib, som gik til Borringholm, og at sørge for, at de ikke undveg, førend de kom did. Kjøller vedblev at være Sandemand, kun paalagde Kongen ham 26. Jan. 1730 at bøde tyve Rdl. til Sognets Fattige.

Atter 1729 mødte nye Kongsmænd frem, fjorten Mand, saa kunde de da ikke alle faa Husrum i Københavns Kastel. Guvernør West havde nægtet disse Milismænd Rejsepas, saa var de rømte i Baad over til Svenskekongens Skaane og videre frem til Sjælland. Paa Fredensborg stedtes de 5. Okt. for Kongen, hvis Svar de opfattede som naadigt og mildt; ogsaa Kronprinsen modtog dem huldsaligt. I halvanden Maaned forhandlede de med Rentekammeret, som ikke evnede at rokke dem fra, at de krænkedes haardt i sin gamle Fortovsret, naar det nu nægtedes dem at bruge Gaardenes Udmarksfortove, Strand- og Sognemarkerne mod den gamle Jordebogsydelse og paalagdes dem at løse nye Fæstebreve og give ny Skat af dem. Træt af den ørkesløse Forhandling foreslog Rentekammeret at sætte nogle af dem bag Kastellets Skubkarrer til Advarsel for dem alle; men atter nu ønskede Frederik den Fjerde 17. Nov. disse opsætsige og urolige Bønder lempede alle vel hjem til Borringholm. Bøndernes Misnøje kuedes ikke ved deres Kongsmænds farefulde Venderrejser. Ogsaa Kongens Kommissionsmænd West, Herbst og Nielsen maatte ud paa Venderejse hele Borringholm rundt i

Sommeren 1729 og ganske omgjøre deres to Aar spæde Jordebog gennem nøje Eftersyn af hver enkelt Bondes Udmarksjord Sogn efter Sogn. De affattede 4. Okt. en ny forbedret Jordebog over Udmarkslodderne, som nedsattes til 2308 Td. 2 Skp. Sædsjord og Kløvgang og $30\frac{1}{4}$ Læs Enges; Aarsafgifterne mindskedes med 116 Td. Havre og henved 21 Lispund Smør, Indfæstningspengene med $52\frac{1}{3}$ Rdl. Kongen godkendte den nye Udmarksbog 26. Jan. 1730, men allerede 16. Maj 1731 maatte hans Efterfølger yderligere lade afgaa 27 Td. Sæd- og Kløvgangsjord med en Afgift af 9 Td. Havre og henved 2 Lpd. Smør paa Grund af en for høj Værdsættelse. Disse Nedskrivninger var Governør Wests gode Værk. Paa Udmarken var nu lovligt bofæstede 537 Husmænd, som svarede $526\frac{1}{2}$ af de 992 Td. Havre og godt $2\frac{1}{2}$ af de henved 9 Td. Smør; Resten kom fra Gaardenes Lodder.

Efter syv Aars Gjenvordigheder gik den anden Udmarks-kommission til endelig Hvile, men ikke saa Udmarkssagen. At den af Kongen udstedte Jordebog var bleven kortet inden kort Aaremaal, øgede Bøndernes Mod paa at faa den afkortet helt. Pasløse Kongsmænd sejlede vedvarende frem og hjem undtagen Jens Pedersen af Rø, som 1733 havnede paa Bremerholm. Sligt hædeligt Uheld hindrede ikke Udbygger Jeppe Svendsen og to andre Bondemænd fra det følgende Aar at overbringe Christian den Sjette alle fire Herreders gjentagne Klagemaal. I København udvirkede de intet; men paa Borringholm virkede ihærdige Mænd deres Gammeltestamentes Pligt at bryde Lyngjord op til Plovdrift. Det skortede dem aldrig paa Aarsag; laa en Udmarkskrog nytteløst hen, blev Gjerdet rettet og den liden Rompe lagt ind til Gaarden, eller stod Udmarksgjerdet paa Mosegrund, maatte det flyttes ud paa fast Klippe, eller laa to Løkker nær hinanden, blev den mellemliggende Gade tagen ind for at spare et godt Stykke Gjerder; herunder dannedes saa nye Romper og Gader passelige til at drages ind næste Aar.

Nu sprængtes dog Borringholmernes store Enighed. I stigende Tal klagede andre Bønder over, at Fællesbrugen af Udmarken, for hvilken de gav gammel Jordebogsskyld, indskrænkedes for dem ved de talrige Indtagelser af de bedste Enge, Damsteder og Fædrifter. Ogsaa Købstadsborgerne frembar for deres Kvæg samme Klage. Splid rejstes mellem Gaardbønderne

og Husmændene paa deres Udmarksfortove, som svarede Kongen de Fæsteafgifter, hine vilde indkræve for sig. Uroen stilledes ikke. Endnu 5. Sept. 1735 forlangte Rentekammeret Forbudet mod al Nyopdyrkning overholdt strengt, saaledes at Jorden atter skulde udlægges, Husene nedbrydes og Nybyggerne straffes. West gik i Forbøn for disse, flest fattige Soldater, som havde sat et Hus paa Strandmarken til Fortræd for ingen; og Kammeret slog da ind paa en skaansommere Fremfærd, idet det lod hvert enkelt Tilfælde oplyse ved Tingsvidner og rettede sin Afgjørelse efter disse. Men det følte tydeligt, at Udmarkssagen var ikke endegyldigt løst.

Generalmajor Chr. Lerche, Amtmand Chr. Berregaard og Kanselliraad G. A. Braem sendtes 17. Okt. 1738 til at undersøge Udmarkssagen og adskilligt andet paa Borringholm og tog 25. Okt. Arbejdet op. Det bød dem store Overraskelser. Trods alle Kongens Forbud havde 375 Borringholmere siden 1729 nyindtaget 209 Td. Sæds- og Kløvgangsjord, nogle med Guvernør Wests Samtykke. Selveste Guvernøren, som 1731 havde faaet Habrodams Enge i Fæste af Kongen mod godt sexten Lispund Smør aarligt, havde dristet sig til at indlægge hertil Aalekisteengen paa Slotslyngen, og Kommissionen satte ham til nu at udrede sex Aars Afgifter af denne med 27 $\frac{1}{2}$ Rdl. og til at have sit Fæste forbrudt. Men ganske umuligt var det uden stort Forlis at jage de andre 374 Syndere ud af Græsgangene; thi gik de da af sær kongelig Naade frie af Straf mod at bøde 8 til 32 Skilling af hver Tønde indtagen Jord efter dens Godhed, tilsammen 89 Rdl., som henlagdes til Skolers Oprettelse, og mod at tage Fæstebreve paa Lodderne med sædvanlig Aarsafgift. Til sin Godkendelse 28. Juli 1739 af Kommissionens Afgjørelser føjede Christian den Sjette: For at forebygge, at mere Udmark indtages til Landets store Skade, og for at holde de unge Mennesker fra alt for tidlige Giftetanker, som deres Ledighed kunde forlede dem til, tillades det aarligt 50 til 100 Knøse fra 10 til 18 Aar og Kvinder over 16 Aar at drage andensteds hen i Danmark for at leve som Tjenestefolk, ved Haandværk eller i Hæren og Flaaden, saa længe indtil de atter kunde finde retskaffent Udkomme hjemme paa Borringholm. Kongen satte sig her aabenlyst det Maal at drive Folk ud af Landet for at affolke Udmarken tvært imod Første Mosebog. De tilgivne

374 Jord- og Lovbrydere optoges i Udmarksbogs Tillæg af 28. Dec. 1743.

En langt større Overraskelse ramte de tre Kommissionsherrer ved Selvsyn paa Borringholm. De saa, at der vitterligt var to Slags Udmarker: Almingen med Højlyngen, som ejedes af Kongen, og dernæst de Udmarker, som laa omsluttede af Gaarde og uden Modsigelse ejedes af Bønderne som fælles Græsgang; af dem svarede de Landgilde, og uomtvisteligt var de medregnede i Hartkornsættelsen; paa Rettens Grundlag tilkom Afgiften af indtagne Lodder paa disse Sognemarker ene de omgrænsende Bønder, som led Afgang i Kvæggræsning og Tørveskær derved, en fortsat Indtagelse kunde fremkalde Mangel paa Foder og Brændsel og burde forbydes. Kun som Ejer af henved Fjerdedelen af samtlige Gaarde paa Borringholm indtraadte Kongen, der maatte holde sine Fæstebønder ved Magt, i Varetagelsen af disse Fællesmarkers Forhold. Kommissionen oversaa, at mellem de af indtil femten Gaarde omgrænsede Sognemarker og den af talrige Gaarde indringede Højlyng var kun en Størrelses-, ingen Væsensforskul, og som hine var ogsaa denne Bøndernes Fælleseje, compascuum; den historiske Udvikling var ens for al Udmarken, næppe nok Almingskoven undtagen.

I sin Indstilling til Kongen 30. Juni 1739 gjorde Rentekammeret Kommissionens Redegjørelse Ord for Ord til sin; men hermed brast dets Taalmod med den stridige Udmarkssag, det brød midt i Indstillingen pludseligt over tvært med Moseloven og den ogsaa i den danske Stats Orden ukrænkelige Ejendomsret, idet det fortsatte saaledes: Men da det nu en Gang er taget paa den Fod, at ogsaa denne Udmark udenfor Højlyngen tilhører Eders Majestæt, saa faar det at forblive derved for at forekomme den Uorden, som er at frygte af en Forandring heri. I sin Forordning af 28. Juli 1739 stadfæstede den Orden elskende Christian den Sjette sit Rentekammers Forslag. Med et enevældigt Magtsprog tog Kongen al Borringholms Udmark ind i sit Eje, forbød, at denne Tredjedel af Landet opdyrkedes, og søgte Borringholmernes Trang til at skaffe de mange Munde Mad mindsket gjennem Udvandring. Havde det staaet til dem, vilde en Holberg, en Kofoed Ancher heri se det modsatte af en priselig Stats Orden. Hvad nu de Kongsmænd, som var satte bag

Skubkarren? det var jo ikke dem, som burde trelle der, de havde ikkun værget deres Ejendom, og Skubkarren var for Voldsmænd, som forgreb sig paa Andenmands Eje. Godt at den kgl. Forordnings grimme Grundlag forblev Borringholmerne ukendt næsten dette Aarhundred ud, saa at en stor Uorden ikke flød af den paa deres Land.

Som hidtil formerede de sig og brød Lyng op. I Aarene 1746—53 fik 481 unge Mænd og 207 Piger Rejsepas fra Landet, og dog steg Folketallet, i 1710 opgjort til 14298 og nu i 1753 optalt til 17097 Borringholmere. Udmarken kunde ikke gjøres til lukket Land for Nybyggere. Allerede i selve Forbudsaaaret tog de Jord op, og fra da indtil 1760 havde de indgjerdet 855 Td. Kløvgang, Eng og Sædsjord. Rentekammeret maatte lempe sig bort fra Forbudet; først indhentede det aarligt Kongens Samtykke i disse Indtagelser, og 18. April 1769 overdrog Kongen det at bortfæste Udmarksjord ham uadspurgt. En Bradvending bort fra Forbudet foretog Kammeret i Jan. 1758 ved at stille Forslag om at bortfæste hele Udmarken undtagen den for Nabogaardene nødvendige Kløvgang. Halvtredje Aar maatte det kæmpe for dette Forslag mod Amtmand Urnes og Amtsforvalter Andresens Frygt for stærk Uro i Bondestanden, der stadigt hævdede Udmarken som sit Eje, af hvilket svaredes Landgildesmør; Rentekammeret havde selv 25. Juli 1743 erkendt, at en saadan Skat ydedes, idet det havde udtalt, at Proprietærernes, inden 1664 Frimændenes Fæstebønder 1691, som forud 1624, havde indvilget i at yde Kongen samme Smørskyld som Selvejrbønderne for lige med disse at have Græsningsadgang for deres Kvæg i Højlyngen. I Avg. 1760 paalagde Kammeret Urne at tildele efter Skønsættelse de omliggende Gaarde den fornødne Kløvgangsjord, hvorefter hele den øvrige Udmark skulde anvendes til Oprettelse af nye Gaardbrug. Strax mødte Bønderne op med talrige Klageskrifter og indstevnede flittigt Urne og Andresen til Tinge for Indgreb i deres ældgamle Ret. Rentekammeret maatte afstaa fra sit Forsæt. Endnu søgte det 6. Avg. 1765 at gennemføre de særskilte Sognemarkers fuldstændige Udstykning mellem de dem omsluttede Gaarde. Strax krævede baade Bønder og Borgere Udmarkerne holdte aabne for Allemands Brug; ogsaa her gav det kgl. Rentekammer fortabt. Selv Almingskoven stillede det

9. Nov. 1774 til Bortsalg; her tvang kun den budne Spotpris 3707 Rdl. det tilbage fra Salget.

En Ombytning var skeet. Rentekammeret havde grebet den sunde Tanke at fremme Udmarkens Opdyrkning, mens nu Boringholmerne var noget nær enige om at hemme den. Omslaget paa Landet selv skyldtes en forbedret Husdyravl. Mens Kvægpesten 1745—51 slog Dyrene i det øvrige Danmark ned i Hobe, kunde Boringholmerne sende 6351 Stykker Kvæg over Søen til at grundlægge Kvægstammerne paa ny; endnu o. 1765 hentedes A. P. Bernstorff her Kvæg til sine hannoveranske Landgodser. Boringholmsk Lammekød nød Ry som særligt velsmagende, hvilket tilskreves Kløvgangens talrige Krydderurter. I Krigen 1756—63 vandrede mange Heste herfra ind i Prøjserkongens Hære. Den frie Udnyttelse af Udmarken var umisteligt Grundlag for Gaardenes og Husenes Drift; efter Optælling 1782 græssede her 5484 Heste, 6879 Køer, 22808 Faar, 4512 Svin og utalte Gæs; o. 1806 hentedes her aarligt 13400 Læs Lyng og 18000 Læs Tørv. Talrige Husmænd og Smaaabønder tjente sit Udkomme ved Arbejd i Lyngen, nogle endda Udkommet for Storbonden. Blandt de ivrigste Indtagere af Udmarksjorder havde Landsdommer Müller været, og hans Dom 1714, at Kongen var Udmarkens Ejer, kom til at gaa ud over hans Arvinger, da Rentekammeret 31. Marts 1781 lod Vajllansgaards daværende Ejer, hans Søns Enke indstevne for Herredstinget, hvis Skønsnævn paaviste, at de Gaarden tilfæstede 14 Td. Udmarksjord var fuldt tre Gange større i sin Vidløftighed, endog uden at medregne det saakaldte Dommerkrat, der udgjorde en stor Strækning Engjord; i Fæstepenge af alt dette var givet Kongen 10 Rdl., men ved at udfæste Lodderne til Husmænd havde Gaardejeren selv taget 160 Rdl. ind, Husmændenes Aarsafgifter til Gaarden oversteg dennes aarlige Skatter, og deres Dagværker holdt dens Avlsdrift i Gang, saaledes at Vajllansgaardejeren sagdes blandt Folk at leve af sine tretten Udbyggere.

Boringholmernes sejge Livtag for deres Udmark krystedes uslappet ind gennem det følgende Aarhundred. I det traadte deres Særpræg frem i mangfoldige Enkeltheder. Ukendte med at knægtes af Hoveri og Stavnsbaand stod de ranknakkede paa deres Ret og gav ikke en Tøddel af den fra sig uden Modstand. I Overholdelsen af deres dyrebare, men stærkt overskattede

Kongeprivilegier følte de sig og sine Kongsmænd snart mere kongetro end Kongen selv. De stillede sig paa lige Fod med Regeringens Embedsmænd. Disse fandt kun vejt Rygstød i Regeringskollegierne, som manglede Indsigt i Landets og Indbyggernes særskabte historiske Udvikling og vankelmødige veg fra sin Opfattelse i Dag til en modsat i Morgen. Som tvende Uriaer skrev Landets to Amtmænd Urne og Andresen 28. Nov. 1775: Herrerne i Rentekammeret ville højgunstigt overveje, at det i mange Henseender er tungt og byrdefuldt for os aarligt ligesom at ligge til Felts med en Del af Landets Folk for at fremme andres Bedste uden at være forsynede med saadanne Vaaben og Foranstaltninger, som nødvendigt udkræves mod et egenraadigt og dumdrigt Folk, der er vant til fra de højere Steder til sidst at finde Medhold og Lettelser endog i de groveste Forbrydelser. Ja vist viste Borringholmerne og vidste Regeringen, at de var et særindet Folkefærd, som skulde omgaaes lempeligt.

6. HAANDS OG AANDS OPØVELSE

Borringholm var ikke Udmark ene. Ogsaa andre Opgaver kaldte paa nævenyttige Mænd og deres indsigtsfulde Kløgt. Omkring 1750 toges Fremskridt i Kvægavl, i Fiskeri, skabtes Frembrud i Haandværksnille og lagdes Spirer til Udnyttelse af Landets Kullag, Ler og Sandsten. Heraf avledes Muligheder for øget Handelsliv og Skibsfart, Trivselskaar for Varetagelse af Aandslivet. Alt dog i det smaa dette Enevældens Aarhundred ud; den tog Selvstyret fra Landets egne Børn, lod dem ikke raade stort andre Samfundsopgaver end fromme Gaver til Lise for Livet hinsides Graven.

I Rønneegnen fra Hasle i N. til Sosekysten i SØ. gravedes og fiskedes flittigt Kul. Til Drift af dybere Kulbrud hentedes Støtte hos københavnske Pengeselskaber, et saadant til Sten-, Ler- og Kulbrydning stiftedes 1717 af Holmens Vejermester Peter Vartberg for et Par Aar, saa gik det i Jorden. For Statens Regning lod Frederik Danneskiold-Samsøe fra Midten af April 1737 i tre Aar to tyske Bjergmænd Dost og Schmidt fremgrave ved Baggaaen, Sorthat og Galløkken 2500 Td. Kul, som ikke fandt Købere paa Borringholm og udskibedes til København; de stod Kongen i noget nær en Rdl. Tønden, og 3. April

1740 paabød han Kulværkets Ophør. Milismajor Schor, som havde ført Tilsyn med det, tilbød at fortsætte det for sin Regning og fik overdraget alle Værkredskaber og de sidst opgravne Kul, som henlaa i Rønne Raadhuskelder; da Byfogden forlangte denne rømmet, maatte Schor 16. Dec. 1741 lade tillyse fra Prædikestolen, at Byens fattige kunde frit hente sig Kul der. I tyve Aar arbejdede Schor ivrigt paa at naa denne, som han mente, for Landet og Riget saa nyttige Velsignelse, men der var intet Forslag hverken i Kullene eller i Pengene. Christian den Sjette gav ham 10. Nov. 1741 Brev paa at overtage Gruberne, Husene og Kullodderne i Udmarken vederlagsfrit, mod at han forpligtede sig til at have et Stenkul-, Sement- og Teglværk i Drift inden fire Aar; og Frederik den Femte fornyede 5. Juni 1747 sin Faders Gavebrev med næste fire Aars Frist. Schors Henvendelser i Dec. 1742 til Kongen om Forskud paa 8000 eller blot 4000 Rdl. til Værkets Oprettelse mødte døve Øren; han satte sin egen og sin Svigermoders Formue heri og kom endda i 4000 Rdl. Gæld. Nød lærte nu nøgen Major at spinde; hans Hjerne spandt en ny driftig Tanke.

Schor foreslog 20. April 1743 Kongen at bortsælge alt det Bøndergods, denne ejede paa Borryngholm, 5 Proprietærgaarde, 65 Selvejer- og 151 Vornedgaarde, 10 Huse og 3 Jordlodder, i alt 1535 Td. Hartkorn. Christian den Sjette fandt Forslaget fortræffeligt. Det store Krongodssalg holdtes de sidste to April-uger 1744 af Amtsforvalter Schrøder; Folk fylkedes saa tæt i Rosengaarden i Rønne, at første Dag tog dens Gulv paa at dale og dens Vægge at helde, og der maatte tømres Stivere under Amtstuen, inden Salget kunde fortsættes. Med ivrig Glæde greb Borryngholmerne Lejligheden til fra Kongens Fæstebønder at blive Selvejere, og Salget skabte Fremme i Agerbruget gennem Bondens Tryghed for, at et bedre Jordbrug nu kom ham og Gaarddrønten til Gavn. Budene faldt meget vekslede; 44. Selvejergaard i Østrelarsker købtes for 21 Rdl. 16 Sk. eller $2\frac{2}{3}$ Rdl. for hver Td. Hk., 8. Vornedgd. i Ibsker for $85\frac{1}{3}$ Rdl. for hver Td. Hk.; den sidste købtes ind til Svanikke af Borgerkpt. Morten Kofoed, og som her bød Købstadsborgerne Gaardene i Byernes nærmeste Omegn højt op. Slumpekøb blev de fleste.

Lensgaard eller Lindesgaard, fæstet af Kpt. C. H. Westerswaldt, Kpt. Jørgen Olsen Sonne og sidst 1732 af Morten Mogensen

med $133\frac{1}{3}$ Rdl. i Indfæstningspenge, blev nu dennes Ejendom for 798 Rdl. Kobbegaard i samme Østrelarsker Sogn, hvis Fæste Skovrider Madvigs Enke Sofie Leidring 1737 havde afstaaet til sin Søn af andet Ægteskab David Madsen, blev budt saa højt op, at dens Fæster maatte holde sig tilbage; skønt henved firs Aar gammel rejste hans Moder over til Kongen og udvirkede, at Sønnens Købsbud 848 Rdl. blev endeligt modtaget. Maglegaard og Elleshuset havde Landskpt. Jens Kofoeds Dattersøn Færnik Gabriel Larsen Kofoed overtaget 22. Marts 1740 mod 150 Rdl. i Indfæstning; nu maatte han yderligere give $853\frac{1}{3}$ Rdl. for at blive disse sammenlagte Gaardes Selvejer. Raagesholm eller Frigaarden i Østremarker solgtes for 380 Rdl., Gyllensgaard for $811\frac{1}{6}$ Rdl., Brennesgd., 11. Vorned i Ibsker, for 628 Rdl.; Frennegaard, fæstet 1727 af Ancher Anthoni Kofoed med 400 Rdl. i Indfæstning, købtes nu af ham for 960 Rdl. I Aaker Sogn solgtes Myregaard til Peder Hansen Kofoed, der endnu samme Aar havde givet 60 Rdl. i Fæste efter Kpt. Christopher Sonne, Kannikegaarden for 500 Rdl. til Peder Jensen, som 1722 havde givet $133\frac{1}{3}$ Rdl. for sit Fæstebrev paa den, St. Hallegaard for $346\frac{2}{3}$ Rdl. til Jens Hansen. Store Bjerregaard i Vestremarker gik for 390 Rdl. til Lars Mogensen, Bukkegd. i Nøkker for 614 Rdl. til Morten Munch. Paa den gamle Sømlegaard i Klemmedsker var Ritmester Westerwalt død 20. Maj 1702, og den toges da i Fæste mod 200 Rdl. af Mikkel Mogensen, som tillige fæstede Enken, Guvernør Geddes Datter Dorthe Margrete; de høje Rentekammerherrer udtalte deres huldsalige Glæde over at se Enken vel forsørget paa Gaarden, og i denne deres vaagne Omsorg laa et af de mange Kendetegn paa, at Fæsteforholdet paa Borringholm vel af Navn var Livsfæste, men af Gavn i Reglen Arvefæste; Hans Jørgensen Kofoed fik 5. Dec. 1730 Fæstebrev paa Gaarden for 340 Rdl. og bød nu ved Kongens Gaardsalg $511\frac{1}{3}$ Rdl. for at blive dens Selvejer, en Maaned senere gjorde Mineralinspektør Andreas Birch Kongen et Overbud paa $933\frac{1}{3}$ Rdl., og kun ved at forhøje sit Købsbud til 600 Rdl. naaede Kofoed at faa Ejerskøde. I Olsker solgtes St. Myregaard for 544 Rdl. til Jacob Pedersen, som 1726 havde givet $266\frac{2}{3}$ Rdl. for sit Fæstebrev paa den. Slotsvangens Avlsjorder var 1663 skilte ud fra Hammershus og overladte Guvernør Schrøder i Fæste mod en ringe Aarsafgift; først 1681 var Bøndernes

Avls- og Ægtpligt omsat til en Pengeydelse og samtidigt Slotsvängen bortfæstet til Artillerikapitajnen eller Vicekommandanten paa Hammershus; Fæstet var 24. Febr. 1699 gaæet over til en Sandvigbo Jon Jørgensen og 1714 til Niels Hansen, som 1. Jan. 1725 oplod det for sin Svigersøn Vevst Jensen; denne gav Kongen 70 Rdl. for Fæstebrevet og 30 Rdl. i Aarsafgift, byggede sig den første, firlængede Slotsvangegaard paa Grunden og maatte nu, haardt trængt af købesyge Allingeboer, købe Gaarden, som nævntes Hammersholm, til Selveje for 850¹/₂ Rdl.

For den samlede Købesum 37230 Rdl. vandt Bønderne rent pengeligt kun det, at de ofte høje Fæstebrevspenge ved Fæsterskifte afløstes af de Selvejerne paahvilende 5 Rdl. i Kendelsespenge; Kongen vandt derimod, at Renten af Salgssummen var 1860 Rdl. aarligt, mens de hidtidige Fæstepenge gennemsnitligt gav kun 300 Rdl. Amtmand Urne havde fra først af talt imod Schors Salgsforslag, af Hensyn til at Bønderne efter tre trange Høstaar var sunkne i Gæld, i disse Aar var 136 Selvejergaarde blevne udpantede for over 20000 Rdl. En Snes Bønder bad 9. Juni Kongen om at sætte Urne og Præsten Agerbech til at raade Bod paa den af ublu Opkøbere forvoldte Opskruning af Gaardpriserne for fattige Fæstere; den urolige Præst naaede dog intet Hverv for sig her, men Kongen overdrog 3. Juli Urne og Schor at sætte gængs Handelspris for 41 Gaarde, hvis hidtidige Fæstere var blevet overbudne i Salget, og at overlade dem Gaardene for denne Dagens Pris. I øvrigt var det i Salgsvilkaarene fastsat, at alle Fæsterne skulde forblive i Gaardene deres Livstid ud, at to Tredjedele af Købesummen kunde indestaa i Gaardene med 5 Procent Rente til Kongen, og at alle Skatter og Afgifter uændrede skulde svares af Gaardene som hidtil. Som Salgskommissær sammen med Schor vakte Urne dennes Misnøje især som Talsmand for mildnende Indrømmelser til de hidtidige Fæstere. Som brav Forhandlingsmand naaede han, at kun syv Fæstere stod ved Udgangen af dette Aar 1744 tilbage fra at have købt sig deres Gaarde, og da den sidste af disse 6. Dec. 1760 købte sin hidtidige Fæstegaard for den ved Gaardsalget budte Sum, saa Urne sit Maal naaet, at alle Kongens tidligere Fæstebønder nu sad som Selvejere paa deres Gaarde. Kun i Arten af disses Jordebogsydelser sporedes den oprindelige Forskel.

Gjennem gjentagne Ansøgninger naaede Major Schor, at Christian den Sjette 10. Febr. 1745 skænkede ham 4000 af sine mange uventede Rigsdalere, og med dem fik han endelig Gang i sine Mineralværker. I sin Fremdriftshu, Arbejdsiver og mangesidede Omsigt blev Ancher Anthoni Schor en for Landet saare nyttig Major. Søn af Amtskriver H. H. Schor og Elsebet Kofoed var han født i Rosengaarden, ved hvis Brand Natten til 29. Febr. 1708 Taget flammede over den sovende Syvaarsdreng, inden Folk med Livsfare reddede ham ud ad et Vindue. Udannet til Søkadet vendte han efter Faderens Død i Slutningen af 1718 hjem til Rønne, traadte ind i Milisen og blev 1724 Landskpt., 19. Dec. 1740 Major, 25. Juni 1750 Vicekommandant og 1759 Oberst; han døde o. 1. Marts 1778. Selv Landets Graa-jord og Græstørv udnyttede han ved 1734—41 at sende dem i Skibsladninger til den nøgne Klippfæstning Christiansø og kunde derfor hæve 2200 Rdl. i den kgl. Amtstue. Han brændte Sement af Limensgade Kalksten, og ved Admiralitetets Under-søgelse 27. April 1740 fandtes den fulde ti Procent bedre end den hollandske; han opførte 1746 en Sementovn, udskibede en enkelt Ladning til København, men først 17. Avg. 1765 blev Admiralitetet hans Kunde for 80 Td. Sement til 134 Rdl. at bruge paa Trekroner. Han skaffede 1744 Hofbygmester Eigtved boringholmske Sandsten nok saa gode som de gullandske. Ogsaa Avl af Krebs og Karper satte han i Gang, og 1744 og 49 udarbejdede han Tegninger til Udvidelse af Rønne Havn.

Inden 1747 aabnede Schor sex Kulskakter ved Sorthat N. og ved Pythuset S. for Rønne indtil 32 m dybe, paaviste Kullenes Brugbarhed endog paa Smedeessen og udskibede 118 Td. til 49 Rdl. til Flaadens Værksteder. Endnu 1760 lod han sænke en ny Skakt ved Sorthat, og med Rette bar Schorsranden her og den ved Pythuset som to af de tykkeste og mest udnyttede Kullag hans Navn frem i Tiderne. Holmen, Vestindisk Kompagnis Sukkerkogereri og Jægersborg Salpeterværk fik Kulladninger fra ham, og han naaede frem til at udskibe 1762—63 50 Læst Kul. En selsom Arbejdsnedlæggelse mødte han, da alle hans Sorthatarbejdere en isnende Vinternat joges op af Gruberne af Ellekongen og Underjordsfolket, som hørtes drage frem dernede med Pavkeslag og fuld Musik. Schor red strax fra Rønne derud, foer ned i Skakten og hørte al den underlige

Musik; under Ophejsningen steg han ud i Sidestollen, fandt Marehalmen omkring dens Udgang i Strandbrinken overhængt af svære Istapper, en pludselig Vinddrejning havde bragt dem til at klimpre imod hverandre og give Lyd til den klingre Musik, mens Stolledøren huggede sine Pavkeslag ind mod Karmen. Da dette var opklaret, gik Arbejderne villigt ned i Skakten.

Schor maatte sande, at det var dyrt at stille sig som Tambur-major for en sen og usikker Fremtidsmusik. Ind under sit virksomme Livs Aften led han den Tort, at Regeringen jog ham ud af Kulgruberne for at udnytte dem med sin større Kraft. I Maj 1773 lod den sine bjergværkskyndige Mænd Gotfred Schramm og Gerhard Willumsen sænke en Skakt ved Pythuset, i en Dybde af 70 m brød Vandmasser ind, saa at den maatte forlades helt; to Aar senere aabnedes to nye Skakter her og ved Baggaaen, men 19. Maj 1776 paabød Regeringen Arbejdets Ophør, Skakterne med hele deres Indhold af Tømmer, Vandrør og Pomper tilkastedes. Dette Forsøg havde kostet 27000 Rdl. og intet nævneværdigt Kul bragt. Kommandant Undall, Landsdommer Rogert og nogle Rønneborgere dannede 22. Marts 1790 et Pengeselskab til at drive et Kulværk ved Baggaaen med en indkaldt Englænder James Davenport til Leder, men maatte forlade det med Tab efter faa Aars Forløb. Atter 1797 forsøgte Regeringen sig her, sendte næste Aar Christen Pram over at tilse Arbejdet, men det lykkedes ham ikke at digte Kul frem, derimod en smuk Sang til Borringholms Pris, som den fortrinlige Digter han var.

Udnyttelsen af Landets ypperlige Lerlag var bleven nøje knyttet til Schors Kulbrydning. Han foretog 1742 i Rønne Teglværk S. for Galløkken den første store Brænding af Mursten paa Borringholm udenfor Hammershus Omraade. Hans Ovn rummede 30000 Sten, af hvilke en Tredjedel maatte regnes at blive Vrag-gods. Han solgte 115000 fortrinlige Mursten 1746 til Rønne Fæstning, men maatte kongelydig tage dem tilbage, da Fæstningen forsvandt. Gjennem en Snes Aar holdt han sin Ovn i Drift. Ogsaa til Davenport's kortvarige Kulgravning føjedes et Teglg og Murstenværk N. for Byaaens Udløb ved Rønne og tillige med kgl. Tilstedelser af 28. Sept. og 28. Dec. 1792 en Tobakspibe-, Fajense- og Stentøjsfabrik. Dette store Værk kom godt i Gang. Det lod 25. Sept. 1793 bortsælge i København for 204²/₃

Rdl. 550 Udskudsstykker, baade hvide Terriner med Fade og Mælkeskeer, Puncheboller med Laag, et Punchebæger som et Satyrhoved, Savseskaale med Laag, Fad og Ske, ovale Fade med brun og med blaa Kant, Senepskander, Peberbøsser, Ølkruse med Indskrift, en grønmalet Sukkerdaase med Laag, hvide fir-kantede Urtepotter med Fødder, hvide Spillestager og et malet Pibehoved; ved et Bortsalg næste Aar fremkom end videre Platdemenager med gjennebrudt Fad, en Frugtkurv i gjennebrudt Arbejd, Pavepiber og Bondepiber. Alt dette vidnede om borringholmske Haandværkeres dygtige Kunstnemme. Men ud over de kostbare Prøveaar kunde Tiden ikke bære det stort planlagte Værk, selv om det efter den urolige Davenport's pludselige Afrejse 1793 havde den dygtige Poul Ancher til Forvalter og den ihærdige J. A. C. Spietz til Arbejdsmeister. Inden Aarhundredets Udgang solgte Parthaverne alle dets Efterladenskaber for 1200 Rdl., og Rønne halve Snes Pottemagere blev nu som før noget nær ene om at udnytte Landets Lerrigdom; kun Poul Ancher grundlagde 1794 sit Teglværk SØ. i Byen og udskibede o. 71000 Mursten Aar om Aar.

Schors lille Forsøg 1744 paa at skaffe Sandstenfliser Indgang i København efterfulgtes snart af andre med større Udbytte. I det smaa var Sandsten brugte inden Aar 1200 i Aakirkes Korbbygning og i Østremarkirkes Tagdække, senere i Bygningskarmer, Skorstenspiber og paa Hammershus i Gulv- og Tagfliser, i Brøndkar, Stenborde og Gravsten. Ved Aar 1700 hentedes Møllesten fra Egnen om Ferskesø S. for Nexø. Hertil toges dog kun de lettest tilgængelige Overfladelag. N. for Nexø havde fra 1744 to Borgere Hans Stenhugger og Svend Albretsen brudt Sandsten til Senepskværne. Saa kom 1751 en ung Stenhugger Peder Mogensen Nexø hjem fra sin Læretid i København og sin Svenderejse til Riga, hvor han havde udført Billedhuggerværker til Kirkerne; han var nygift og skaffede sig Levebrød i sin Fødeby ved at hugge Gravsten til dens Storslægt Sonne, der støttede ham med Forskud til Løn af Daglejere. Herved sattes han i Stand til at bryde i Dybden og fremsøge tykkere og fastere Sandstenlag, af hvilke han sendte Prøver til Eigtved; en københavnsk Stenmand viste sig i Nexø, og for hans Stenaasyn skønnedes alt ubrugeligt. Heldigvis var Peder Nexø urokkelig Borryngholmer, henvendte sig det følgende Aar 1753

til Bygmester Jacob Fortling og vandt gennem ham A. G. Moltkes og hermed Frederik den Femtes Øren. Det Kongelige Frederiks Stenbrud N. for Nexø sattes i Drift 16. Sept. 1754.

Stenbrudets Leder blev Niels Larsen Birch, døbt 11. Febr. 1724 i Allinge, død 26. Dec. 1793 i Nexø. Han brød Gruben i Dybden ud imod Havstokken henved halvottende m under daglig Vandstand i det Øjemed, som han foreslog 20. Juli 1771, her at aabne den bedste Udskibningshavn med en Skibsdok udspærngt i selve Klippen. Hans Havneforslag gjenoptog Byskriver P. D. Jespersen 21. Juni 1805, men ved stedlige Under søgelser det følgende Aar skrinlagde Admiral Poul Løvenørn det som helt vildsomt. I Værkets første 35 Aar tilvirkedes aarligt o. 250 m³ Sandsten for en Udgift af 3470 Rdl. og til en Salgspris af 3550 Rdl.; det ringe Overskud kunde end ikke forrente Anlægsomkostningen 4000 Rdl. til Bygninger og Pompe mølle og sluttes endda inden Birchs Død af tre Aars Underskud. Næsten alt, Bygnings- og Trappesten, Gulvfliser, Gravsten, Slibe- og Møllesten førtes til Salgsoplag paa Marmorkirkepladsen i København, hvor Kirurgisk Akademi i Bredgade fra 1787 og Frihedsstøtten fra 1792—97 staa som pragtfulde varige Minder om Nexøsandstensens Godhed. Paa Kirkegaarde findes kunstnerisk udhugne Mindesmærker, i Nexø Kirke en Vægtavle fra 1798 for et treaarigt Pigebarn Egede og paa Kirkegaarden Fruerne Heibergs og Marckmanns Gravsten. Den Stenhugger, som taalmodig i sit Skur har udformet den paa fine Enkeltheder rige stilsikre Rokokstøtte, bærende en vidunderlig tilhuggen Gravurne, over Eva Elisabeth Müller, død 1802 i sit andet Leveaar, var en Kunstens Mester, dog hans Navn er glemt, mens det spæde Barns Navn staa ristet uforgængeligt i hans snilrige Værk.

I Struenseetiden forlangte Regeringen 30. Dec. 1770 Stenbrudet bortsolgt, men ingen bød paa det, og Birch maatte da 19. Maj 1771 love at drive Værket efter højkongeligt Paabud paa det allerlangsomste, som muligt var, og sætte Arbejdsstyrken for dette Aar ned fra 50 til 20 Daglejere. Fragten for 1 m³ Sten, kørt til Nexø og sejlet til København, laa omkring 5 Rdl., og en Nexøskippers Jagt kunde paa sex Farter om Aaret indvinde for ham og Mandskabet en samlet Indtægt paa 250 Rdl. Knapnæring. Daglejernes Levebrød var endnu knappere. Aarligt

fastsatte det kgl. Rentekammer deres Dagløn; 7. Maj 1804 strejkede de for bedre Kaar, Arbejdet gik for halv Kraft med 24 mest nye Arbejdere til stor Sinkelse for Kunderne, og Strejken førte til flere Forbedringer. For at fremkalde Lønstigning overtog Skipper Jep Jørgen Hansen o. 1400 m³ Sandsten, som han i Okt. overførte til Havnebygning i Dansig. Fra Dagløn gik man 1806 over til en Del Akkordarbejde, næste Aar byggedes et stort Arbejdsskur, saa at Tilhugning kunde fortsættes hele Vintertiden. Der var god Afsætning af Bygningssten til det 1795 nedbrændte, 1807 nedskudte København, til Raadhuset, Frue Kirke, Christiansborg, ogsaa til Kronborg. Dog løb det kgl. Frederiks Stenbrud sig fast i et drilskt aarligt Underskud, som Birchs mindre dygtige Efterfølgere Søren Ravnkilde, død 1797. og Jørgen Frederik Egede, død 7. Juni 1807, var ude af Stand til at mindske.

Ogsaa Kaolinen, det ved Forvitring af Fældspat dannede hvide Ler, blev 1746 gjort nyttig ganske i det smaa, idet en Læge Meinig i Lybek lod hente Forraad fra Sejersgaards Grund i Knudsker, rensede den, stemplede den med Elefantmærke og lod Apothekerne falholde den som stemplet Jord. Paa St. Munkegaards Grund ved Læsaa lagde Kongen 1753 en Grube til Fremskaffelse af forskellige farvede Lerarter til sit Kastrup Mineralværk, og da Gaardejeren Markus Munch tillod sig at afhænde Ler til det Brinckske Pengeselskab i København, forbød Kongen ham 28. Febr. 1756 at sælge al som helst Jord, funden i hans Grund, til Forringelse af Kongens Skatteherlighed, skønt Munch var god nok Selvejer. Imidlertid havde Niels Birch 1755 paavist Lag af hvidt Ler i Grødbyaa paa Loftsgaardenes Grunde, og 4. Maj 1756 lyste Kongen Eneret for sig paa Udnyttelse af al den hvide Jord paa Borringholm; 11. Sept. overførtes 300 Td. af den for at prøves til Porselænbrænding paa Kastrupværket, der nu ejedes af Hofbygmester Jacob Fortling. Denne fik 8. April 1760 Eneret paa Lergravning i Danmark, men døde 15. Juli 1761. Hans Brændingsforsøg var faldne for lidt heldige ud til at kunne fortsættes.

Da lykkedes det 1772 Apotheker F. H. Müller at fremstille godt københavnsk Porselæn af Borringholms hvide Ler. Næste Aar rejste han selv over til Landet, og derefter oprettede han 1774 den Fabrik, som fem Aar senere blev Den kgl. Porselænen-

fabrik. Til den oversendte Niels Birch 507 Td. hvidt Ler i 1775, efter at de to Loftsgaardes Ejere 13. Marts var indgaaede paa at fremgrave Leret af deres Grund for otte Skilling Tønden. Denne Udførsel af Porselænjord fortsattes aarligt. Først 1790 blev man opmærksom paa de store Kaolinmasser af forvitret Granitklippe under Knudskirke Bakke, det saakaldte Kaneler, af hvilket nu Fabriken aarligt lod grave 300 Td. paa Kanegaards Grund mod 100 Rdl. til Ejeren, indtil den 1802 købte Snurregaarden, nu Porselinsgaarden, i Knudsker af Hans Carlsen Lund for at grave Kaolin her. Da et ringe Jernindhold i denne gav haardbrændt Porselæn et graaligt Skær, solgte Fabriken Snurregaarden ved Aarhundredets Midte og hentede sin meste Raavare fra Frankrig, kun lidt fra Borringholm.

I Fiskeriets Fremme blev Niels Birch Førstemand til at sejle Torsk levende i Hyttefade til København. Selv rejste han i Juni 1756 did i Følge med 30 Snes Torsk i den Agt at forestille dem ved Kongens Hof; dette stod paa Fredensborg. I store Saltvandtønder kørte Fiskene ud fra Hovedstaden, der bededes i Rungsted Kro, Kuskene oplivedes, Torskene døde, dog naaede de endnu friske frem paa Majestætens Bord. To Aar senere fik Birch sin første Kvase med Fiskedam midtskibs bygget i Wolgast og sat i Fart paa København. Frederik den Femte lod den en Gang lægge til i Kanalen lige for Slotsporten, gik med A. G. Moltke ud til den og skænkede Mandskabet ti Dukater. Den kuldsejlede 1762 i Køgebugt, men flere Nexø Sømænd tog Kvasefarten op. Ved kgl. Forordning Juleaften 1770 fritoges de borringholmske Kvaser for alle Afgifter i København. Birch førte ogsaa Botter levende frem, men hans Forsøg med Lax mislykkedes. Ved Aar 1810 var Nexø Hjemsted for elleve Damkvaser og Borringholmerne næsten ene om at forsyne Hovedstaden med Fisk; for længst havde de nemmet, at de havde nemmest og nærmest til den ved Opkøb i Sund- og Beltlejerne, og Borringholms Fiskeri fremmedes da kun lidt ved denne Kvasefart.

Haandværket stred med strenge Kaar, mest henvist til Landets eget lille Forbrug, hvis største Del endda dækkedes gennem Husflid og ved Strandingsvarer. Kunderne forhastede sig ikke i Nyanskaffelser af Tømmer, Tovværk, Tjære, Tøjer, Jern, men saa Tiden an, til Vorherre sendte et godt Vrag, og sjeldent maatte de vente længe paa det; de femten Aar inden 1808

bragte 105 Vrag. Ved Husflid i Hjemmene foregik Brændevinsbrænding, Ølbrygning, Brødbagning, Slagtning, Lysestøbning, Garnspinding, Tøjevævning og -farvning, Snedkring, Vægklining og meget andet; i Vinteraftenerne rundt om paa Gaardene gik Kvindfolkets Væveskytter og Klappomme om Kap med Karlfolkets Redskabsknive. Borringholmerne var fingernemme Tusendkunstnere, og for at leve maatte ogsaa Haandværkeren gjøre sig til Tusendkunstner, drive flere Sysler om hinanden og tillige i mangen ledig Time være Høstkarl, Tærskemand, Havebruger, Fisker. Afsondrede Haandværkerlag med deres skolede Uddannelse var ukendte, og noget maatte blive Fusk, hvor alt skulde opøves gjennem Selvlære.

Med Rette maatte man da undres paa det rige Maal af kyndig Indsigt, hvortil Haandværkskunsten naaede frem i Lervareformning, i Sandstensnitten, særligt over Hjemmevævningens høje Stade i kostelige Tøjer, Kvindedragter, Bænkedyner og Vægtæpper. Saaledes udstyrede Kirkeværgen Hans Hiort og hans Hustru Margrete Pedersdatter Lesler 1709 deres nybyggede Købmandsgaard i Rønne, hvis Ydervægge dog paa sine Steder var lerklinede, med prægtige Tapetduge af hjemmevirket Lærred, kunstfærdigt udsyede med hjemmespundet og hjemmefarvet Uldgarn i 24 Felter med bibelske Billeder, der nu sammen med Gaardens smukt udhugne Stentavle fra 1705 ere en af Borringholms Musæums ædle Skatte. Til Farvningen indsamledes vildvoxende Markurter, Topskær eller Reseda, Engeskær eller Serratula, Klippelav, ogsaa til Salg i Udlandet. Møbelsnedkerne tildannede smukke Dragkister og store Klædekister eller Ørker, Hustømrernes og Murerestrenes faste og stilfulde Bindingsværksbygninger prydede Købstadsgaderne og gjøre mangt et Nutidens Prunkhus til Skamme og Lastværk. Med lystelig Sans smykkede Malerne Stuerne Møbler, Paneler og Lofter, som Rønnekirke Loft nu i Borringholms Musæum, Skovsholmstuen i Dansk Folkemusæum og Lille Strandbygaards Salsloft fra 1786 i Nylarsker. Smedene tilvirkede snørklede Kistehængsler, Laase, Dørgreb, Skilter, Vindfløjer, rensede og udbedrede Kirkeuhre og mindre Sejerværker. Skibsbygning dreves kyndigt. Og Uhrmagerkunsten gav det ypperste Vidnesbyrd om borringholmsk Haandværkersnille.

I København bragte det kgl. Handelskollegie 28. April 1795

det Frasagn i Pennen, at Uhrmageriet var drevet ind paa Boringholm ved en Indstranding af engelske Uhre, hvis Rensning og Istandsættelse havde aabnet Rokkedrejere i Rønne Adgang til at kende og eftergjøre slige Uhrværker. Paa Boringholm kendte Fortællingen intet til dette Skibbrud, som her var historisk værdløst; der var uden det Stueuhre i Gang i Rønne, den 1736 døde Amtskriver Horn ejede hele to, som kunde tjene ihærdige Haandværkere til Forbilled. Kort efter 1745 nedskrev her Amtmand Urne Uhrmageriets Urhistorie saaledes: Boringholmerne ere meget snille i deres Adfærd, kløgtige til at udfinde en Ting og behændige til adskilligt; her findes unge Drengene paa Landet og i Købstæderne, som af egen Drift og Paafund have lagt sig efter at skære ud i Træ og bragt det saa vidt, at man skulde tænke dem udlærte hos en Billedhugger; her findes og paa denne Tid synderligt et Par saadanne unge Mennesker, hvilke udi Uhrmagerkunsten have ved egen Øvelse, først udi Træ, dernæst i Jern, bragt det saa vidt, at de nu af Messing forfærdige store Stueuhre med Klokkeslag og Minutviser helt nette og akkurate.

Derimod kunde den første Uhrmagerslægt Arboe siges at være ved et Spil af Tilfældet kastet i Land i Rønne. Det hastigt strandede Fæstningsbyggeri havde hidført Ingeniør Otto Johan Arboe som Arbejdsleder 1688—95, han havde her ægtet 1689 Billedskærer Esber Onsbjergs Datter Karen, saa havde hans militære Tjeneste kaldt ham bort fra hende og deres Søn Poul, hvis to Sønner Otto og Peter Arboe tog mekanisk og kunstnerisk Snille i Arv fra deres Mands- og Spindeæt. Otto Arboe fik Borgerskab som Uhrmager o. 1744, da han fyldte 24 Aar; Toldlisterne fra 1747 viste, at Udførsel af Uhre da fandt Sted. Peter Arboe tog i en tilsvarende Alder 17. Nov. 1750 sit Borgerbrev, og i 1753 kunde udskibes 35 Uhre til København og andre Stæder. Disse to Brødre, som Urne priste, blev gjennem egen Opøvelse og Snille Grundlæggerne af den boringholmske Uhrtilvirkning og vandt mange Lærlinge, inden Otto døde 1773. Den yngre Broder var død syv Aar tilforn, hans Søn Jørgen Peter(sen) Arboe var kun sytten Aar, da han overtog Værkstedet efter Faderen og satte al sin Evne ind paa at skabe det fremblomstrende Uhrbyggeri frugtbar Modning. Ihærdigt forbedrede han sine Uhre, fik 1787 Landhusholdningsselskabets

Opmuntring for Uhrværker, der dreves af 5,5 k vægtige Lodder, og 1790 nye 25 Rdl., da han i de tre Aar havde bygget 67 Uhre med kun 3 k Lodvægt. Han vilde videre frem: „Skulde Uhrmagerarbejde nogensinde komme i Flor i de danske Stater,“ skrev han 1794, „saa maatte samme udøves i en saadan Landsdel, hvor Levnedsmidlernes Priser ere lette, hvor Flid og bestandig Virksomhed er Vane, og hvor den største Simpelhed i Levemaaden hersker; et saadant Sted tør jeg forsikkre at vores liden By er.“ Sammen med otte andre Byens Uhrmagere søgte han da om, at en hidkommen københavnsk Uhrmagersøn Johan Vilhelm Armand maatte faa Understøttelse af Staten til at lære dem den theoretiske Indsigt, som efter deres Mening skortede dem. Armand nød den søgte Statsstøtte 200 Rdl. i ti Aar, men fandt snarere sine dygtige Læremestre for sig end omvendt; han døde forhutlet 1824 i Rønne. Skuffet bønfaaldt Arboe 1. Sept. 1800 Kongen om et rentefrit Laan paa 2000 Rdl. til Uhrmageriets Fremme gennem samlet Indkøb af Materialer, Forskud paa færdige Uhre og Indretning af et Salgsoplag i København; han skrev: Uhrmageriet ernærer nogle og fyrretyve Uhrmagere i og adskillige udenfor Rønne, de forarbejde aarligt 1200 Stueuhre til en Sum af over 20000 Rdl., men er i Aftagende, da Kunstneren og Haandværkeren savner Adgang til den til hans Industris Udvidelse nødvendige Kapital; han maa sælge sine Uhre til Skipperne, som medtage nogle faa paa deres Rejser og i Havn hænge Uhrkassen paa Stavnen, til af Hændelse en Køber indfinder sig, da maa man lade det gaa til den Pris, man kan faa, ofte femten Rdl., men deraf giver Skipperen Uhrmageren ikkun tolv, højst fjorten Rdl., og med denne Pris kan han umuligt leve; thi for Kassen faa Snedkeren og Maleren fire til fem Rdl., og Metal til Værket koster sex til syv Rdl.; paa sligt Arbejd bruges da mindre Flid, Uhrene komme i Vanry, og Næringen vantrives og vil omsider ganske uddø. Skønt Amtmand Heiberg, Landsdommer Rogert, Rektor Andresen og flere gjorde sig til Talsmænd for den duelige og til Kunstens Forædling virksomme Mand, afslog Finanskollegiet 30. Okt. 1802 at imødekomme Arboes Ønske. Hans Medborgere gjorde ham 1803 til Borgerkpt.; mest fordi Officerslivet oversteg den af ham priste Simpelhed i Levemaade, frasagde han sig 1813 den Stilling og døde 22. Juni 1820 i den søndre Hjørnegaard af Grønnegade og Lille

Søstræde; de efterlevende af hans tolv Børn vidnede for Skiftestretten, at de aldeles ingen Arv i Gods eller Penge nød efter sine Forældre. Uhrmager Jørgen Peter Arboe blev en Apostel for den spartanske Nøjsomhed, som var hint Slægtleds lykkelige Lod, og i hvilken særligt Landets Haandværkere var stedte uden at tabe Arbejdsmodet og Fremdriften. Men over Hundred Aar efter at hans eget Hjerteslag standsede, dikker Perpendiklen lidt tungt i mangt et Uhrværk, som hans kløgtige Hænder satte i støt Gang.

I dette Enevældens fattige Aarhundred og frem til Statens Opbud 1813 maatte Borringholmerne nøjes med smaa og hastigt udebbende Tiltag i deres Livserhverv, Agerbrug med Kvægavl, Fiskeri og Skibsfart, Haandværk med fremspirende Industri. De gav sig dog kendelige Udslag i Købstædernes Trivsel, disses Folketal steg henved dobbelt saa stærkt som Landsognenes. Det opgjordes 10. Marts 1710 til 14298, deraf 3941 i Købstæderne; det optaltes 1753 til 17097, deraf 4689 Købstadsboere, og 1801 til 19013, deraf 5926 i Købstæderne. Aarhundredets Stigning var størst i Rønne fra 1447 til 2436, dernæst i Nexø fra 838 til 1274, i Allinge-Sandvig fra 340 til 585, i Hasle fra 340 til 513, i Aakirkeby fra 317 til 455, men i Svanikke fra 659 kun til 663. Kvinderne tog alle Steder Overtallet, i 1801 fandtes 1124 Kv. for hvert 1000 Mænd, især i Byerne, saaledes at 1300 Rønnekvinder maatte nøjes med 1000 Mænd. Fødselsoverskudet opgjordes for Aarrækken 1688—93 til aarligt 182 (460 fødte, 278 døde) og for 1770—79 til aarligt 152 (586 f., 434 d.); dets uregelmæssige Svingninger skyldtes Smitsotaar, som endog kunde sætte det ned til et Underskud, og hvis Følger udbødedes ved øget Fødselshyppighed de paafølgende Aaringer. Oversøisk Indvandring var nu kun ringe, mest kun Embedsmænd. I stigende Tal flyttede ældre udtjente Landboere og deres Enker ind i Byerne og bidrog til, at disse fra i 1710 at huse 276 nu i 1801 husede 312 af hvert Tusend Borringholmere.

Stad og Land gik stadigt i Et uden tæt Skilsmisse. Borgerne drev livligt Landbrug og Kvægavl i Byvängen og paa tilkøbte Sognegaardes Jorder. De store Skippergaarde blev lige saa mange nærbyggede Bøndergaarde med indenbys Hjemmeløkker, Agre i Byvängen og derhos Skippernæring, og hver en Haandværker eller Fisker holdt Faar og Gæs paa Byens Udmark, Svin paa

Sti ved sit Hus eller paa Gaderend i Byens fede Rendestene. Rønne Borgere affattede 1655 og fastsatte 1699 endeligt Byens Vedtægt om Hegns Holdelse i 21 lange Artikler, som hvert Aars 18. (o: 28.) April skulde forelæses lydeligt for det til Gjerdesynet samlede Borgerskab, og som satte Byens Oldermænd og tre andre Gjerdesvidesmænd, Byfjeringernes Kvartermestre, Vangegemmeren og Byens Tjener til at vaage over dens Efterfølgelse; store Børn, som rapsede Ax eller Frugt, skulde staa nogle Timer i Halsjernet, smaa uvittige Børn straffes med Ris i Skolen; stjal et Skarns Menneske Gjerdestaver, skulde Byens Tjener slutte ham i Halsjernet, slaa ham tre Spande Vand paa Hovedet og forvise ham Byen; paagrebes løsgaaende Husdyr i Vangen inden Høsten, skulde de indsættes i Byens Fold og deres Ejere ifalde Bøder. Nexø Borgere gav sig 1704 en tilsvarende Vedtægt i Overensstemmelse med Sognebøndernes Regler om Udmarksgjerdets Vedligeholdelse. Landets største Jorddrot med 227 Td. Hartkorn Bøndergods, Landsdommer Müller boede som Købmand i Svanikke til sin Død 1716.

Det havnløse Svanikke havde dybt Vand nær ind til sin Klippekyt, og under dens udskydende Nakker kunde Handelskibe ankre i Læ for Vinde fra N., V. og S. Byens muldfede Opland i Ø. Herred gav den rig Handel, i hvilken ogsaa de omboende Storbønder selv tog Del. Da Landsdommersønnen Poul Anthoni Müller flyttede sin Storhandel med Jern, Tjære, Hør, Hamp, Korn, Tobak, Øl og Brændevin ud til Vajllansgaard midt inde i Landet, nedbrød den gamle Bygaard og undrog sig Byens Skatter og Tynge, truede Regeringen ham 20. Sept. 1737 med retslig Tiltale til Bødestraf, og den undgik han kun ved at gjenopbygge Skippergaarden og nedlægge sin Handel fra Vajllansgaarden. Købstadens Borgere maatte stadig kæmpe imod det indgroede Landprang; 10. Jan. 1738 udvirkede Rønneskipperne Forbud mod, at aarligaars en fem sex Købsvende hidkom fra Lybek ved aabent Foraarsvande, flakkede Landet om, solgte Hør, Lærred, Kalemank, Silketøj, Baand, Kniplinger, Hamp, Jernkram, Humle, Kryderier, Vin og fransk Brændevin og opkøbte Stude, lejede Løbekæringer til Hjælp og fandt deres villigste Kunder i Præstegaardene. Forordningen af 17. April 1671 om, at al Bøndernes Salgshandel skulde ske paa Købstadstov til rette Torvedag og Mar-

kedstid, fornyedes 5. Juni 1744 og 14. April 1747, men i Hævdelse af gammel Ret og Skik rystede Bønderne dens Tvangsbaand af sig.

Ejheller Nexø og Rønne ejede nogen varig Havnebygning, selv om stødvide Forsøg paa at bygge Bolværk her blev gjorte. For at skabe gode Havneforhold for Udførslen fra Frederiks Stenbrud skænkede Kongen Nexø Borgere 400 Rdl., for hvilke de 1755 byggede Det store Bolværk; tillidsfuldt sagde de, at nu laa Byens Fartøjer sikkre mod Storm og Højflod, men 1791 var Havnen tilsandet, til Hælvten Tørland, Resten kun 0,5 dyb, og større Havnearbejder maatte sættes i Gang. Da Rusland truede med Krig, gav Kongen 5. Jan. 1762 en Sum af 882 Rdl. til Rønne Havn, som da udbyggedes med et ydre og et indre Bolværk og uddybedes til henved 4 m, og først nu kunde Byens fjorten Fartøjer, det største paa 32 Tons, indtage fuld Last ved Bolværk. En større Uddybning foretoges 1778, men ind under 1800 var Havnen atter tilsandet. Det skævt firkantede Land var af den stifmoderlige Natur kummerligt udstyret med Havnemuligheder, og først det kommende Samfærdselsaarhundred fik Kraft til at raade Bod herpaa. Skønt de vanskeligt kørbare indenamts Veje indskrænkede hver Købstads Opland til de nærmeste Landsogne, kunde dog Nexø fostre en Storhandelslægst Sonne, Rønne en lignende i Slægten Bohn; men disses Rigdomskilder flød fuldt saa raskt af deres Landbrug som af deres Skibsfart.

Den Købstæderne 14. Juni 1574 paalagte Sise af indført Øl var 27. Maj 1684 bleven afløst med en Afgift af 20 Skilling for hver indført eller fremstillet Tønde Malt, og Opkrævningen af denne Maltsise forpagtedes bort for tre Aar ad Gangen til den højstbydende Borger; dens Forpagtningssum steg fra 67 til 90 Rdl. inden 1700. Da ingen Forpagter vilde gjøre Bud paa den, blev 24. Maj 1738 det foregaaende Aars Salgssum 90 $\frac{1}{3}$ Rdl. lagt som en varig Aarsskat paa Købstæderne, heraf 28 Rdl. paa Rønne, 22 Rdl. paa det stærkt ølbryggende Nexø. Borryngholms Toldpenge var 1300 Rdl. i 1700 og blev 1705 bortforpagtede for 1570 Rdl. aarligt, et Forsøg som dog kun varede faa Aar, men som langt senere ønskedes fornyet af Rønne Købmænd, hvem det ikke skortede paa Fremskridtstanker. De havde 30. Juli 1685 fremsat det dristige Ønske at faa Rønne gjort til Stapelhavn for hele Landet, saaledes at al Ind- og Udførsel skulde ske her;

men dette Forslag forkastedes heldigvis. Alle Byernes Købmænd greb en Kongstanke, da de 9. Juli 1789 søgte om Toldfrihed for Borringholm mod at yde Kongen en aarlig Handelsafgift paa 2000 Rdl., og da de 1803 gjentog deres Forslag med Afgiften sat til 2700 Rdl. Herved vilde med eet Slag udryddes de dyre Toldere og de ubillige Smuglere og Landet blive en Frihavn for Østersøhandelen. Men Frederik den Sjette afviste deres Kongstanke som utidig. Toldindtægten svingede stærkt fra Aar til Aar, alt efter som talrige, næsten altid vellykkede Smuglerier gjorde Indhug i den, eller mange forulykkede Strandingsvarer gav rig Toldgrøde.

Enevælden aabnede 1750 Borgerskabene en trang Laage paa Klem ind til lovfæstet Indflydelse paa Bystyrelsen ved at tilstede dem Valg af eligerede Borgere eller Borgerformænd til at raadslaa med de kongesatte Byfogder om Stædernes Trivsel og Fremkomst. Rønne fik otte udvalgte Borgere, men det var næsten de fire for mange, som ikke var valgte af Borgerne selv, men tilsatte af Sjællands Stiftamtmand for tilbørligt at sikre Kongemagten Overtaget over Borgerafmagten. Kun lidt mærkedes til de eligerede Borgeres Virksomhed, de smaalige Tider fostrede ingen Omvæltningmænd, og Regeringen stillede dem ingen store Opgaver. Den yndede ikkun den dydige Borgeraad, som faldt til Hjerterø i fromme Gjæringer. Til disse hørte særligt den frivillige Omsorg for Stodderne, hvis Mængde var stor til Trods for al tilvant Nøjsomhed og let Adgang til tarveligt Livsophold. At Sild og Søbe var Herreretter paa Borringholm, kunde ingen tvivle om, blot han havde set det lyksalige Smil, hvormed en Kone, som hastede tidligt fra Festlunden med sine Børn, sagde: Jo vi skulle hjem og have Sild og Kartofler. I Uaar slog Stodderne Flok og Følge, togtede Landet rundt og tiltryglede eller tiltruede sig mageligst Udkomme i Byerne, hvor ingen gik tømundet bort fra Skippergaardene uden med Lerpotten fuld af Mælk, en Vare hvormed Landbruget da ikke regnede syndeligt, og med sit rummelige Kærlingekrus fyldt med Sul. Paa denne Stodderfod mentes 1790 at leve hver tiende Rønnebo, og de, som søgte hid fra Landsognene, var altfor mange, til at Rønne eneste Bytjener kunne gjenne dem ud.

Skønt Rønne Hospital eller de fattiges Hus var gjenrejst 1639 af Holger Rosenkrantz for 400 Rdl. og havde samme Aar mod-

taget af Bødker Jep Hansen en end større Gave af 667 Rdl., stod det kun 90 Aar derefter for Fald og maatte nedrives. Dets Forstander, Købmand Herman Mortensen Bohn (1692—1773) og hans Hustru Karen Lavridsdatter gav da 1000 Rdl. til at bygge et nyt Hospitalshus med Kirkesal og Stuerum for en halv Snes Mænd og Kvinder samt en Æblehave, til at understøtte dem med Ugepenge og til at lønne Sognepræsten for en daglig Morgenbøn i Hospitalskirken. Efter Bortsalg af dets gamle Gavegaarde ejede Hospitalet ved hans Død 2800 Rdl. i Penge. Ved Hjemmebrylluper ombares tre Tallerkener til Pengegaver til Præsten, til Degnen og til de fattige i Hospitalet; disse havde tillige Hævd paa en Del af de Sølvmonter, som St. Hans Aften kastedes i Rø Helligkilde. Bohns Hospital holdtes ved lige i hans otte Bindingsværkfag store teglhængte Bygning indtil 1881, da et ukyndigt Byraad solgte denne til Indlemmelse i dens Nabo, Byens danske Skole, og afløste Hospitalsstiftelsen med et tarveligt Pengelegat. I Nexø lod Major Ole Hansen Sonnes Enke Kirsten Mathiasdatter (1677—1753) bygge 1753 et lille Hospital med to Stuer og to Kammere samt et Fælleskøkken for fire Fattiglemmer; Byraadet solgte det 1859 og lod Stiftelsen forsvinde sporløst. Ogsaa Svanikke havde fra gamle Dage sit lille Fattighospital, som nyere Tider ophævede.

Ringere Sans viste Borringholmerne for Skoler. De smaa Latinskoler i Rønne og i Nexø vantrivedes begge. I Rønne maatte Ærkebisp Byrges Skolehus fra 1512 gjenrejses 1723 fra Grunden. Rektor fik først 1606 sit sikke Udkomme, da han rykkede ind i Knudsker Degnekald. Hans Peblinger, hvem Menigmand hædrede med Degnetitel, vandt sig Levemon ved Sangopvartning i Kirken og Ligbærerdont, ved at røgte Degnekaldene i Nylarsker og Nøkker Sogne; eftertragtet var den Værdighed at faa Primklokken hængt paa Maven for at ringe Menigheden sammen, op ad Storegaden og ned ad Sidegaderne, og for denne Søndagens Morgendont fik Peblingen fri Skolegang og to Daler til Jul; efter mindst halvtredje Aarhundreds og maaske ældgammel Brug hørte Primklokken op med at lyde i Rønne Gader 1878, da man havde lært at stole paa sine Stueuhre. Rektor sammen med sine Latindrenge havde tyve, tredive Rdl. i Tavlepenge fra alle Borringholms Kirker; de maatte fra 1661 til 1700 slaas om dem med Helsingør Latinscole, som fik

Eneret til Tavlepengene fra hele Stiftet, men de gik med Kongens Godkendelse 17. Nov. 1708 sejrrikt ud af Striden. Derimod sejrede de ikke over Nexø, som standhaftigt holdt sine Tavlepenge hjemme hos sin egen vantrevne Latinskole.

Efter sin Bisperejse paa Borringholm 1681 yttrede Hans Bagger skarpt sin Misnøje med de mod al Lærdom træge Børnefædre og fandt det unyttigt at hidskaffe en duelig Rektor. En saadan fik Rønne Skole dog 1. Maj 1686 i Christian Schreil, som i sine atten Rektoraar førte syv Peblinger frem til Studenter ved Universitetet. En af disse, Hans Rasmussen Marcher blev 1. Febr. 1710 selv Skolens Rektor indtil 22. Okt. 1714 og sendte tre Knøse til Universitetet, hvor ellers Studenter fra Rønne Skole var sjeldne Særsyn. Derimod holdt velstillede Gaardejere, Købmænd og Præster egne Huslærere til deres Sønner; saaledes blev den hidforviste Major Marri højagtet Ungdomslærer for Peder Kofoed Ancher (1710—88), og denne var som juridisk Kandidat Huslærer endnu 1738 hos sin Fætter Hospitalsforstander Bohn i Rønne. Præsten Jørgen Sandbye i Klemmedsker og Degnen Alexander Icoman i Vestremarker stod 1710 i Ry som drevne Studenterlærere, Vestremarker Degnebos navnkundige Lærling blev Poul Bohn, der døde 1759 som østrigsk Felttøjmester. Sognepræst Claus Steenbech (1708—66) underviste selv sin Søn og overhørte ham som Konfirmand paa Latin, hvilket tog sig saare lærdt ud for hans maabende Sognefolk.

Ud fra Skolernes magre Lærdomshøst søgte de fire Søkøbstæders Borgere 29. Juli 1709 Kongen om at omskabe Rønne Latinskole til en Søfartskole som den paa Møen grundlagte, saasom Landets mandlige Ungdom ejede stor Lyst til at fare til Søs; men denne sunde Tanke blev afvist. Endnu ved Nedlæggelsen 17. April 1739 af mange smaa Latinskoler gik begge de borringholmske Ram forbi. Først 18. Juni 1742 paabød Kongen, at den i Nexø kun skulde være en Dansk Kristendoms-skole, mens Rønne Skole skulde holdes i Stand til at sende Studenter ind til Universitetet. Da Biskop Hersleb ingen Udvej saa til at stampe Penge og latinske Skoledrenge op af Borringholms Jord, gjordes dog 13. Juli Rønne Skole kun til en lavklasset Latinskole, som skulde føre sine Lærlinge frem til Optagelse andensteds i en højere Latinskoles 3. eller 4. Klasse med

Forlods Adgang til Skolelegater. En dygtig Rektor gaves nu 24. Avg. denne Skole i den borringholmske Bondesøn Hans Jørgen Schougaard (1701—76), theologisk Kandidat siden 12. Marts 1726, Magister 29. Juli 1746. Han havde i Reglen en Snes Dreng i Skolens danske Klasser, knapt halvt saa mange i de latinske. Da den paastaelige Provst Jens Buchhaue formente ham den ham som Kordegn tilkommende Lod i Offerpengene, saa at Kongen 23. Juli 1745 maatte tilsikre ham hans Ret, og da Provsten vedblev at fortrædige ham, nedlagde han Rektoratet i April 1755 og tog nu paa sine ældre Dage juridisk Examen ved Universitetet for at kunne underholde Hustru og Børn, blev 26. Maj 1758 By- og Herredsfoged i Hasle, udgav 1771 en kort og klar Afbildning paa Borringholms Vedtægt om Adgangsret til Selvejergaarde, 24 Sider i Oktav, og da Ancher Anthoni Müller, som ved Mikkel Nansens Død 7. Marts 1747 var bleven Borringholms Landsdommer, døde 19. Maj 1773, blev Schougaard Landsdommer for et stakket Aarrum. I sine forskelligartede Embeder gjorde han god Fyldest og døde 7. Nov. 1776 i Hasle.

Lykkelig Kraft til at stampe Latinere frem havde Christopher Schrøder Andresen, født 3. April 1760 i Rønne, Søn af Amtsforvalter Christian Andresen; efter 1783 at have gennemgaaet en Sindssygdøm blev han 1787 baade theologisk Kandidat, Magister i Filologi og 14. Dec. Rektor i Rønne. Hans Ærgjerrighed var at hæve sin Skole op i de ægte Latinskolers Tal, alle dens 12 til 24 Dreng skulde terpe Latin og Græsk, selv om det kun faldt ud til Karakteren male, slet. Rønne Borgere paatalte skarpt, at deres By nu stod uden en Dansk Skole, skønt Nexø forlængst havde sin, Aakirkeby havde bygget sin 1743, Svanikke sin 1750 og Hasle fik sin 1790. I elleve Aar 1792—1802 indstillede Andresen 28 Studenter til Universitetet, som gav de 16 første, de 12 anden Karakter, og hans Ry drog endog et Par norske Dreng til Skolen. Han fik 28. Febr. 1800 Titel af Professor; da kunde Knudsker Sogn bryste sig af at have en Professor til Degn. Men saa tabte han Skolelysten; fra hvad han kaldte Danmarks byrdefuldeste Rektorat, lod han sig 18. Okt. 1805 forflytte til Vissenbjerg Præstekald i Fyen, som gav ham store Bryderier, ved at hans magre Forkyndelse bragte ham i Strid med de Menighedslemmer, for hvilke Troen var Liv og

Fylde. Han blev 1820 Sognepræst i Kerteminde, hvor han døde 18. Maj 1832. Den af ham fremdrevne Latinskole omgjordes 12. Dec. 1806 til en tarvelig Middelskole, som endda maatte kæmpe haardt mod Dødvande.

Landsognene manglede faste Skoler. En eller anden forhutlet Skriverkarl kunde til Tider bage sig et Levebrød af som Løbedegn at gaa paa Omgang i Bøndergaardene og i en Uge eller to at indøve Stedets Ungdom i at læse og skrive. Dog lærte mange Bønder sig op endog til at skrive dygtigt for sig, dels under deres Drengetids Farter til Søs, dels i deres Lyst til at tjene sig frem til Milisofficerer og til selv at tale deres Ret for Domstolene. Udviklede under Landets frie og friske Forhold veg de sjeldent tilbage for at tage en Tørn med Præsten om Troens Sager eller med Herredsfogden om Lov og Ret. Det sagdes 1804, at i de fleste Bøndergaarde havdes en Bibel og Danske Lovbog til flittig Granskning; ogsaa Historiebøger gjen-nempløjedes med Lyst, og særligt Peders Paars tiltalte det bor-ringholmske Lune saa stærkt, at enkelte Bønder lærte den udenad og med kraftigt Vid flettede dens Kernesprog ind i deres Tale.

Som i at tilegne sig Viden var Borringholmerne ogsaa stærke i at fastholde oldgammel Tro. Landets underjordiske Skytstvæt-ter lod sig jevnlige se, især i Den store Krig 1709—20 og i Engelskkrigens Tid 1807—14, da Puslingerne mylrede ud af Strandbakkerne, og deres talløse Skarer skræmmede Fjenden fra Landet. Folkets Mund og Minde gemte trofast Bonavedde, Bønders Vette, Storbonden med de overmenneskelige Evner, maaske en Kristenhelt i Kamp mod indgroet Hedenskab paa Erik Menveds, den stærke Skytstvættes Tid, maaske en driftig Landmand i Kamp mod Naturkræfternes Smaapuslinger Sandskorn og Vindstød, som igjennem Aarhundreder truede Flyvesandegnens Gaarde med Undergang. I haandgribelig Arv til Efterslægten efterlod Manden sig Bonaveddegaarden i Persker og det Bæger, han tog fra Bakketrollet og gav til Pers Kirke. Dette ottekantede Kobberbæger med ophøjede Helgenskikkelser paa Siderne, høj Fod og spidst opløbende Laag var et Røgelsekar fra den katholske Kirketjeneste; det forsvandt under Kirkens Ombygning 1880, hvad enten Smaatrollene i Faalhøj nu hentedet det hjem, eller en jordisk Skelm stak det til sig. En ind

i det tyvende Aarhundred levende Kirketjener paastod i ram Alvor, at Æggebjerg stod paa tre gloende Pæle, en Nat han kørte forbi det.

Som de jordsatte Hedningeslægter steg op til Hjemlandets Forsvar, saaledes saas hyppigt mere ondsindede Kristenmænd gaa igjen som Dødnings; de 965 i Søvne slagtede Svenskere fra Opstanden 1658, som talte kun ti dræbte, rumsterede livligt i Bøndergaardenes Sengekammere. Bonaveddes pudserlige Sammenstød med Faalhøjfolket stillede ham paa nært Trin med de Sognepræster, som mentes djerve til at mane Fanden og alle hans Poddengle eller Smaadjæveler. Endnu om den stjernekyndige Sognepræst 1772—91 i Vestremarker, Magister Oluf Andersen Borrebye hørtes, at han med overvældig Kraft havde manet en drilsk afdød Forgænger ud af sin Præstegaard. Længe lød Kimningen med de tre Kirkeklokker, fra den store højrungende til den mindste, iltre finmælede, som: Dær kommer enj Døinj! — Hvor ble hajn aa? — Faninj tau'inj, Faninj tau'inj!

Mod denne stærke Tro udenom Kirkealterne tragtede Præsterne efter at rejse Sogneskoler til at styrke den rette Katekhismelære, og selv ikke helt katekhismestive ønskede de at tilrane sig Sognebøndernes Gildesboer hertil. Den kendte Sogne- degn R. P. Ravn udkastede 1671 denne Tanke, og da Christian den Sjettes Pietisme havde smittet store Dele af Præstestanden, vandt den vidt Raaderum. Kongen forbød 12. Marts 1735 alle Gildesamlinger, særligt Sommergilder, og da dette Forbud intet virkede paa Rø Sognemænd, udtalte deres Præst Frederik Monrad sig 1738 skarpt fordømmende om deres Fylder og Gudsfortørnelse i dette Aars to Sommergilder. Ganske modsat indtog den viltre Vestermarpræst C. F. Gerlach ligesom sine Formænd Forsædet som Sogneherre i Gildets Møder og paadrog sig herved 1734 en skrap Paatale af Biskopen. Om sine Menigheder i Allinge og Sandvig deroppe Nord for Nørre Herreds Ret skrev Sognepræst Hans Chr. Mahler 1735, at de i elleve Aar ikke havde haft nogen Skolemester, men ladet de unge leve som vilde Kreaturer, hvorfor mangen af dem var opvoxen i Synd og Sikkerhed og traadt i sine Forældres onde Fodspor.

Saa forordnede Christian den Sjette 28. Juli 1739, at Bønderne skulde afgive deres Gildesboer til Oprettelse af Sogneskoler; men de lod sig ikke saaledes frarane sine ældgamle

Gildeklenodier. Da Regeringen 30. Maj 1781 paabød Klemmedsker Gildesbo inddraget til Skoleformaal og lod det stille til Bortsalg, købte paa alle Gildesbrødrenes Vegne en enkelt det for Spotpris, og derefter holdt de Gildet smukt i Live. Som god Menneskekender tog Rødskerpræsten Johan Chr. Melbye 5. Marts 1805 Gilderne varmt i Forsvar: Under aaben Himmel samles Landboerne med Hustruer og Børn to eller tre Gange aarligt strax efter Middag for at glæde sig med hverandre ved Øl, Brændevin, Tobak, Spøg og Samtaler og gaa igjen hver hjem til sit, naar Dagen gaar af Himlen. Al ny Snak om Skoler fejede Bønderne til Side med en lun Henvisning til, at de selv var skikkeligt oplærte i deres Kristendom og ikke kunde ønske sine Børn anden Skole. Hans Rømer havde ikke kendt nogen Skolegang hjemme paa Knarregaard, han blev dog Skovrider og kanhænde Bornholms dygtigste Embedsmand.

I Landets kirkelige Styrelse indførtes 19. Okt. 1680 en Lettelse ved Oprettelse af Rønne Kapitelsret, dannet af Guvernøren, Landsdommeren, Provsten og tre Præster, som skulde samles i Fastetiden og sidst i Sept. for at paakende Ægteskabsplid; herved slap gnavne Ægtefæller for at skulle følges ad helt over til Roeskilde Kapitel. Skilsmisse var dog næsten ukendt blandt Borringholmerne, skønt Ægtemænds Udskejelser fra Arnen var ret hyppige; derimod kunde hidførte Embedsmænd blive Kunder hos Kapitelsretten, som 18. Sept. 1683 maatte skille Kptltn. paa Hammershus Adam Krampe fra hans Hustru, Jacob Bjørnsen Maccabæus's Datter Ursula Margrete. Dens og Guvernørens Sæde i Rønne medførte 9. Juli 1698 den Forordning, at Landsprovstens Gjerning skulde være fast knyttet til Rønne Præstekald, og den stod ved Magt frem til Nov. 1870.

Borringholmernes Trosliv var, som det burde, stille og indadvendt; det galdt at vinde gennem smult Vand frem til den sidste Havn i viet Jord. Christian den Sjettes pietistiske Præster satte dog krap, men kortvarig Bølgegang i mange Sind, især i Nørreherred, hvis barske og karrige Klippegrund kunde kue dem ind i tungt Grubleri over det timelige Livs usalige Trellekaar som den trange Sti frem til de saliges frigjorte Samfundsjubel hinsides Graven. Ud fra deres Selvstændighedstrang tog ret mange Borringholmere villigt ved Sektlære; deres sunde Sans holdt dog de fleste frie af al den gølge Selvgodhed, den

aandsmørke Dømmesyge, den livsødende Sektsplid, som Sekt-rasen andensteds udsaaede paa Trods af den Johannes, der som sit lange Livs Frugt forkyndte den ene og evige Kristendom: Børnlille, elsker hverandre!

Pietismens Bølge slog først op paa Christiansø. Her var 1690 født Magnus Langhorn, ældste Søn af Fæstningens Feltskær, Holsteneren Peter Magnussen Langhorn (1668—1733) og Ane Rasmusdatter fra Rønne; han blev 1712 Overbarber paa Flaaden og 1720 Kammertjener hos den senere Konge Christian den Sjette, som 1733 gjorde ham til Oberstltn. og Kommandant paa Rosenborg. Selv nævnte han sig Pietist, udgav et Par Opbyggelsesskrifter, men holdt sig dog udenfor de stridvækkende pietistiske Broderskabskrese. I disse gik derimod hans Broder Henrik Langhorn (1704—44) ind med brændende Hjertehu, mens han uddannede sig i København til Landkadet, og saa snart han 9. April 1732 var udnævnt til Færnik paa Christiansø, tog han sig for at omvende hele Øen til Pietismen; strax næste Aar sendte han Trosbrødrene i København det glade Budskab, at han paa een Nat havde omvendt hele Vagten, sexten Mand, ligesaa Kommandant Hirschnachs Datter. Med en Nylærlings unge Ildhu vandt han Kompagnikpt. Caspar Henrik Stiboldt (1692—1779) og Garnisonspræst Thomas Jacobsen From (1699—1771) for sin Forkyndelse.

Ogsaa Borrhholm inddrog han i sine Omvendelsesforsøg. Hans Stifsøster Elsebet Ancher blev 1733 gift med Povlskerpræsten Thomas Trojel (1702—69), og denne sluttede sig til Pietismen sammen med Olskerpræsten H. C. Mahler og Røpræsten F. Monrad. Ogsaa rettede Henrik Langhorn sine dømmesyge Stormløb mod sin Stifbroder Peder Kofoed Ancher, hvis Moder Johanne Kofoed (1679—1762) som Enke efter Østrelarskerpræsten Jørgen Poulsen Ancher havde ægtet Feltskær Langhorn. Født 1710 var Kofoed Ancher bleven theologisk Kandidat 1730 og levede nu som Huslærer i Rønne. Om ham skrev Henrik Langhorn 4. Avg. 1733: Min Halvbroder, som formedelst sin naturlige Klogskab er bleven hindret i at antage Sandheden i Enfoldighed og formedelst sin Visdom er falden til mange Grovheder endog i det udvortes, begynder nu ret at skønne paa sin egen Visdoms Galenskab og søger at faa den sande Kundskab om Christo; han er nu beredvillig til at lade sig undervise af

de enfoldigste, som have nogen levende Erfaring i deres Sjæl om Guds Raad til Salighed, da han tilforn var den allerklogeste i sine egne Tanker og vilde ikke lade sig sige, ja han beken- der, at der fattedes ikkun lidet udi, at hans naturlige Visdom havde bragt ham til at blive Atheist. Til Held for Borrhholm og for hele Danmark gav Kofoed Ancher dog ikke helt Slip paa sin naturlige Klogskab og skred stadigt frem paa sin retslærde Bane; han blev juridisk Kandidat 1738 og Universitetets Pro- fessor tre Aar senere.

Pietismen blev mest enkelte Præsters Sag, Menighederne greb den ikke eller satte sig imod dens Udskejelser fra Fædre- nes Tro. Dette fik skarpest Præsten Mahler at føle i Hammers- hus Birk. Den examinerede Smed og uexaminerede Prokurator Jesper Hansen (1698—1775) sammen med ni andre Allingemænd rejste 1734 Retssag mod ham for hans forargelige Forhold i og udenfor Embedet og udvirkede, at han foreløbigt maatte over- lade en Nabopræst Kirketjenesten, samt at Kongen 3. Dec. gav alle Rigets Præster Tilhold om strengt at følge Loven og Ritu- alen og ikke at fjerne sig fra disse i at nægte dødssyge Nad- veren og i at afstraffe aabenbare Syndere paa anden Vis. Først fem Aar senere naaede selve Retssagen frem for Højesteret, som gav baade Præsten og Prokuratorsmeden noget nær lige Uret: hin 30 Rdl., denne 20 Rdl. at bøde til Kongen.

Da nu Christian den Sjettes Forordninger 12. Marts og 23. Dec. 1735 om streng Kirketugt mod skandaløse Syndere lagde de iltre Præster skrappe Straffemidler i Hænderne, brast Kær- ligheden mellem Præst og Menighed. Der rejstes endog Gabe- stokke paa Kirkegaardene, i hvilke forsømmelige Kirkegængere skulde staa udstillede og gabe eller paagabes en Time før eller efter Søndagstjenesten. Præsterne fik Ret til at faa Mænd af Menigheden udtagne til Medhjælpere i at opspore Sabbats- krænkere, for at disse kunde indstilles for deres verdslige Øv- righed til Straffidelse. Disse Medhjælpere nægtede som ærlige Mænd at angive deres Menighedsbrødre, og de blev da selv skrappt viste til Rette af Sognepræsterne. Guvernør West var flink i at underkende Præsternes Anklager, og Herredsfogderne lod de indstevnte gaa sagesløse hjem uden Bødestraffe for Hellig- brøde. Ogsaa den gamle Provst Hans Poulsen Ancher lod Knudskirke Gabestok staa tom, da han fandt det undskyldeligt,

at en og anden hundredes af Alder og Svaghed i at møde til alle Søndagens tre Prædiketider; fra 55 Aars Præstevirke paa sit Hjemland døde han 8. Febr. 1740 i Rønne. Dette pietistiske Uvæsen fandt ingen Gro i Menighederne og visnede hastigt; kun faa Aar knejsede dets kolde Gabestokke ved Kirkernes Døre som Skræmsler.

Staaende udenfor den magtsyge Pietisme kom en anden Præst til at gribe mægtigt ind i Landets Styrelse. Conrad Frederik Gerlach, født 1692 i København, var 29. Marts 1727 bleven kaldt til Sognepræst i Vestremarker, hvor hans Indtræden som Skraaherre i Sognegildet og hans Raadslagning med misfornøjede Bønder fra hele Landet om ulovlige Foretagender 1734 havde paadraget ham skarpe Irettesættelser fra Biskopen og fra Kanselliet. Da Kirkens Værge Lars Mogensen af St. Bjerregaard Søndag 19. Dec. 1734 vilde tage Voxlysene i sin Forvaring, overfaldt Gerlach ham i selve Kirken med Stød og Raab paa, at han var en Hund, Jagtstøver og Kirkens Dreng; Guvernør West og Provst Ancher gav 7. Jan. Kirkeværgen Paalæg om at afkræve Præsten Alterlysene, men denne jog ham ud af Præstegaarden med Ord om, at han ikke vilde miste Lysene til Brug i sit Læsekammer. Degnen Samuel Hertel maatte sidst paa Aaret 1737 indstevne Gerlach for Retten, da, han havde oppløjet Dele af Degnegaardsjorden og forrykket Markeskellene. Gerlach var selv forrykt. Dækket under Navnet Menneskevennen, Philander, og under Lybek som Hjemsted indsendte han 10. Dec. 1737 til Christian den Sjette et salvesefyldt Anklageskrift mod Guvernør West og hans Svigerson Amtsforvalter Christopher Schrøder for vederstyggelig Egennytte, med hvilken de skulde have skabt sig adskillige ulovlige Fordele af deres Embeder.

Til at undersøge dette Klagemaal med største Forsigtighed udnævnte Kongen 28. Avg. 1738 Generalmajor Chr. Lerche og fra Rentekammerets Side Berregaard og Braem og gav 3. Okt. West Paabud om at gaa dem til Haande i deres Undersøgelser af forskellige Forhold der paa Landet. I Storvadskan skylledes megen gravsomt Præstesværte af Wests Skyldbrædt, dog blev saa megen staaende uslettet, at hans Guvernørdage var talte. Mod smaa Villigheder havde han undladt at lade Tyve og andre Forbrydere forfølge til Dømfældelse paa Ting og at sætte Straffedomme i Værk samt ladet Landet være uden Skarpretter

siden 1733. Ved at forskaane Milisens Mænd for unødigt Ægtkørsel, Vagthold og Ordonnanstjeneste havde han tiltusket sig af dem paa Mynstringsdagene, som deraf nævntes Havremynstringer, at de solgte ham en Tønde Havre otte Skilling under almindelig Salgspris 32 Sk.; men som de glade Bønder forklarede, hos Købmanden vilde de ikke have faaet det meget Øl, Mad, Brændevin og Tobak, som General West lod dem nyde i Lidkøb. Han havde hjulpet Frender og Venner til hastig Oprykning i Milisen; begge hans Konebrødre Ole og Knud Sonne var blevne Majorer omkring deres 40. Leveaar. Amtsforvalter Schrøder havde tiltaget sig ulovlige Fordele af Fæste- og Kendsespenge og i Udmarksjordernes Bortfæstning.

Den kongelige Kommission havde Domsmyndighed; den unge Jurist Peder Kofoed Ancher var sat til Forsvarer for West og Schrøder. Inden Dommen afsagdes, tilstilledes den Kongen, som 9. Marts 1739 godsindet gav Synderne Valget mellem at indfly til hans Naade eller at lide Dom. De valgte klogeligt det første, og af Hensyn til Wests brave Krigerbane og høje Alder frelste Kongen 28. Maj hans gode Navn og Rygte og gav ham Afsked med en Aarpenge paa 500 Rdl., ud fra den Grund at Guvernørstillingen skulde inddrages; dog skulde han bøde 500 Rdl. at afdrage med 100 Rdl. aarligt. Schrøder skulde i Dækning af sit Underslæb og i Bøde udrede 262 Rdl. og dermed forblive Amtsforvalter. Kun nødigt tog Borringholmerne Afsked med deres godlidende Guvernør Niels West; Nørre Herreds Milismænd gav 9. Sept. 1738 til Kende, at de intet havde til Gode hos ham, og at det var deres Hjerters Ønske, at han maatte leve og dø med dem her paa Landet, helst som ingen Guvernør i Mands Minde bedre end han havde iagttaget baade Kongens Tjeneste og Bondens Bedste; hertil sluttede sig ogsaa de tre andre Herreders Milis, og 14. Febr. 1739 samledes alle Landets Bønder i et Bønskrift til Kommissarerne om, at West maatte vedblive at styre Landet. Med Føje havde Regeringen ikkun døve Øren for dette. Imidlertid var Generalmajor West falden saa godt i Lavg med Borringholmerne, at han forblev boende i Rønne til sin Dødsdag 25. Marts 1752.

Stadigt i Skjul fik Angiveren Gerlach kun kort Fryd af sin haltende Sejr. Han dristede sig i Kamp med Landets nye Kommandant Jørgen Kruse. Fra dennes første Mynstring af Milisen

tvang han sin Karl, der skulde møde som Præstegaardsrytter, til at blive hjemme, og da saa Karlen blev sat fast, hentede han egenmægtig ham ud af Fængslet og indstevnede med et grovt Brev Kruse for Domstolen. Ogsaa Provst Ancher blev forulempet af ham i en kras Paategning paa en Rundskrivelse fra Provsten til Præsterne. Biskop Hersleb, som havde Stiftskisten fuld af drøje Klager over Gerlach og flere Bryderier af ham end ellers af et helt Herred, fik ham 20. Nov. 1739 kaldt over til København, og Kongen lod ham 11. Dec., skønt han godt havde fortjent helt at afsættes, af sær Naade forsætte ind under Aarhusbispen til det lille Ry Sognekald. Ogsaa her kom, han i Strid med sine Omgivelser, nægtede sin Hustru med sine sex Smaabørn nødvendigt Underhold; og Generalkirkeinspektionen indstillede 20. April 1747 dette onde og forhærdede Menneske til at afklædes Præstekjolen og sendes med Matrosunderhold til Munkholmen eller Sankt Croix. Frederik den Femte forviste ham 29. April til Christiansø med 35 Rdl. i aarlige Tærepenge; der voldte han ny Trætte og døde 19. Nov. 1753.

Til Borringholm kom 1739 en ny pietistisk Drivkraft. Andreas Agerbech, født i Dec. 1701, Søn af en Hjulmand i Varde, sattes først i Apothekerlære og kom 1725 som Student fra Kolding til Universitetet, hvis theologiske Forelæsninger førte ham ud i Vantro. Han tog dog 1727 theologisk Examen, men som uopbyggelig Tvivler kom han i Vanry for Galmands Færd og Tale, og for at uddanne sig til Læge drog han 1732 med Kongens Støtte til Universitetet i Halle. Dette var den tyske Pietismes Højborg; dens Livsopfattelse forkyndtes endog fra dets lægevidenskabelige Lærestol, afgjorde selvsikker, hvor Medicinskabet skulde staa, og hvad det skulde indeholde, og hovmodede sig til at forkynde sin Tankebygning som evig og urokkelig, det endegyldige Maal naaet baade i Videnskaben og i Troen. Over Holland, hvor han paavirkedes af Boerhaaves Lære om Lægeplanterne, kom Agerbech 1734 hjem til København, skrev 1737 som glødende Hallenser en Afhandling, om Sjælen som den bedste Læge, til Forsvar for Doktorgraden, men denne fik han ikke. Uventet blev han 18. Okt. dette Aar udnævnt til Kapellan i Norge. Christian den Sjette, hvis Helbred var undergravet, lod ham hente som Læge til sin Sygeseng, ogsaa fik han Orlov til Lægedont i Christiania, og efter eget Udsagn tjente han i

sit Kapellanaar over 3000 Rdl. som Læge; af sit udtalte Ønske om at kaste Præstekjolen, „denne babylonske Horedragt“, gjorde han dog ingensinde Alvor. Da hans rettænkende Provst indgav sytten Klagemaal over hans ukirkelige Lære og upræstelige Vandel, stemplede Agerbech et af dem som „saa pur Løgn, som om Fanden selv havde indberettet det,“ og om Stedets Skolemester skrev han, at han var det liderligste Bæst der i Byen. Han laa i Strid baade med sig selv og med Alverden. Kaldt for Kirkekollegiet i København mislykkedes det ham at rense sig for Urigtigheder i Læren, Forsømmelser i sit Embede og Levned, Selvraadighed og Opsætsighed ud fra en uordenlig Indbildning om sig selv, og han maatte give Kollegiet højtidelige Løfter om at afholde sig fra sligt i Fremtiden. For at undgaa Landery fritog Kongen 9. Jan. 1739 ham fra at stilles for en Provsteret, og med skarpt Tilhold om, at hans norske Sag skulde vaagne op til at føres Rettens Gang, saa fremt han afveg fra sine givne Løfter, fjernedes Agerbech til det sædvanlige Forvisningsland Borrhholm, ved at Kongen 13. Febr. satte ham til Præst i det lille Povlsker Sognekald og forflyttede Trojel herfra til det gode Vissenbjerg i Fyen.

I to Aar holdt Agerbech sig spag. Hans pietistiske Forkyndelse samlede en Menighed om ham, enkelte Præster og den dygtige Amtmand Urne sluttede sig til ham; andre Præster klagede til Biskopen over hans Færd. Han skaffede Løsgængere Arbejde, underviste sine Sognebørn i Læsning og søgte at skaffe et Skolevæsen Indgang. Han øvede tillige sin Lægedont; Kommandant Peucker paa Christiansø fik i Sommeren 1740 Orlov for at ty til hans Hjælp, og han uddelte Lægemidler. Mens han selv laa syg, vakte han grov Forargelse ved at tage Kirkens Daabsfad til Sygebækken. Kongens tyske Hofpræst J. B. Bluhme, Pietismens Førstemand, nævnte sig hans Ven og Forfordrer, og da Agerbech 15. Maj 1741 forfremmedes til det store Klemmedsker Præstekald, glemte han hastigt sine to Spægelsesaar og optog sin tilvante Stridsvandel.

Den fredelige Christian den Sjette havde to Hjertebørn, Kirken og Hæren, og for at gjøre sine Soldater Livet lideligt fornyede han 14. Nov. 1740 sin Faders Paabud om, at de skulde gaa frie af Kirketugt for deres første Lejermaal. Denne Fritagelse galdt meget for Borrhholmerne, der i deres bedste

Ungdom alle var Milissoldater, og blandt hvilke Lejermaal var jevn Sti ind i Ægteskab. Da nu to saadanne Syndere ønskede at stedes til Kirkens Nadverbord, nægtede Agerbech dem Adgang til det. Kommandant Kruses og Provst Buchhaues Paamindeiser, endeligt ogsaa Biskop Herslebs Paabud til Præsten magtede ikke at skaffe de unge Mænd deres lovhjemlede Ret. Det gik hedt til i Klemmeds Kirke, fra Prædikestolen tordnede Agerbech løs mod Synderne og deres Værger med uhumske Ord hentede fra de værste Kipper, saa at Sveden randt af ham, han maatte løfte Paryken af for at tørre Panden, bruge Kammerpotten i Prædikestolen og efter endt Tale skifte Inderlinned i Kirken. Særligt 11. Nov. 1742 udraabte han imod Provst, Biskop og Kommandant: Lad blot en Sort, en Hvid og en Rød komme til mig, jeg har Mod og Forstand, og Forstanden har jeg af Biblen her, Skide være med dem!

Ogsaa for Domstolene søgte Agerbech at tilsøle Kommandanten og Provsten, idet han indstevnede dem for at have sat ham, hans Præsteembede, Myndighed og Ære i Vanry; paa N. Herreds Ting 15. Febr. 1743 gjorde hans grimme Mund baade Kruse og dennes fremmødte Prokurator Smed Jesper Hansen til Skive for grove Sigtelser. Mod Provsten brugte han baade Haand og Mund, da han samme Aar trængte ind i Rønne Raadhus for der at holde Bønnemøde med Læsning og Sang for en ugift Barnemorderske, som sad i Fangekelderen og ventede paa sin Død for Bøddelsværdet; den rethaveriske Provst lod Bysvenden jage ham ud, herunder slog han Provstens Hat til Jorden, raabte til Folkemængden, at han ikke maatte prædike for den forbandede Kanaljeprovst, og fortsatte Mødet paa Gaden, hvor han fik Folket til at slænge sig paa Knæ under Talen. Saa lod han 22. Okt. Provsten indstevne for Rønne Byting at dømmes for sine æreskændige Paasagn og græsselige Paadigtelser mod ham.

Men allerede den næste Dag maatte Agerbech møde hos Provst Buchhaue for at faa forelæst, at Kongen 6. Sept. havde sat en kirkelig Kommission til at paadømme hans præstelige Forhold, at han skulde fravige sit Kald, indtil Dommen var fældet, og at han ufortøvet skulde indstille sig for sine Dommere i København. I sine Indlæg for Domstolen dristede han sig her til vederstyggelig Gudsformastelse i at jevnføre sig med Jesus

for det jødiske Raad og tillægge sine Anklagere at føre Satans Sag. Af de to Kommissionsdommere var den stærke Pietist Professor J. F. Reuss stemt for en ret stor Bødestraf, men overlod Justisraad L. Munck ene at afsige Dommen 21. April 1744, der ikendte Agerbech, for Opsætsighed mod Biskopen, uærbar hadsk Tale paa Prædikestolen, Embedsmisbrug og skamløs Mund paa Retsting og her for Kommissionen, svære Bøder paa tilsammen 190 Rdl., og som erklærede alt, hvad han havde talt og skrevet i denne Sag, dødt og uden Magt. Kongen fritog ham 27. April fra Bøderne, men lod ellers Dommen usvækket og tildelte ham en skarp Formaning for hans lovstridige Opførsel.

Med den vendte Agerbech hjem til Klemmedsker Præstegaard, og da Pietismens verdslige Magtvælde sank i Jorden 1746 ved Christian den Sjettes Død, faldt ogsaa han til Ro. Først 1755 væltede han sig i en rent verdslig Sag om Landets Forsvar ind paa Vicekommandant A. A. Schor med skammelige Ord og uhøvisk Mund, og Frederik den Femte lod 27. Juni Biskop Hersleb tildele ham en streng Tilrettevisning for hans uanstændige Optræden. Ustandset af denne indstevnede han baade Kommandant Schepelern og Vicekommandanten til Retsningene at paahøre Vidner førte om Landets forsømte Forsvarstilstand; mærkeligt nok valgte han den dygtige Allingesmed Jesper Hansen til sin Prokurator, og Sagen kom til at staa dem begge dyrt. Kongen forbød 7. Maj 1756 med Trusel om Fæstningsarbejde Smeden at skrive eller gaa i Rette for andre uden at være tilsagt af Øvrigheden dertil; hermed fik han smedet en forsvarlig Laas for sin Tunge paa Tinge. Da Agerbech havde svigtet Kongens Haab om, at han gjennem Eftertanke kunde vorde et nyttigt Redskab i Kirken og trods mange Advarsler havde ved sin Trættekærhed voldt en Hob Urolighed paa Borringholm, forsatte Frederik den Femte ham 16. Juli til Garnisonspræst paa Christiansø, hvor han vilde have mindre Agerbund for fortrædelig Adfærd.

Christiansø var gleden ind i Sømands Varetægt 14. April 1741, da Frederik Neuspitzer, der paa Krigstogter 1711—17 havde kæmpet sig op til Flaadepolitajn, sattes til Major Peuckers Efterfølger som Fæstningens Kommandant. Den aldrende Søkriger skrev 8. Okt.: Jeg er, Gud være lovet, kommen fra megen

Uro til alt for megen Rolighed, det er virkelig, som laa jeg til Ankers midt i Østersøen med et Orlogsskib og ikke kan komme videre. Han kendte endnu ikke ret sit Skibs brogede Mandskab, og snart skulde særligt Pietismens Stridsmænd Lt. Langhorn og Præsten From gjøre ham Livet broget. Idet dansk Samfundslivs yderligst gaaende Rørelser blev tvungne ind paa hinanden i denne Stump Danmark, tog de stridere Fart og stejlere Rejsning end andensteds, som vilde de kappes med Hammervandets krappe Strømhvirvler ind om Klippeknoldene. De tegnede et dansk Tidsbilled, malt i djerne Penselstrøg og med kraftige Farver.

Oprøret mod Pietisteriet fik sit krasseste Udtryk i Lt. Langhorns yngre Broder Jacob Frederik Langhorn (1709—62), der var bleven Fæstningens Feltskær efter sin 22. Dec. 1733 døde Fader. Som Enkemand ægtede han 5. Juni 1742 den tyveaarige Louise Marie Kofoed (1722—92), et af Nexøpræsten Johan Kofoeds atten Børn. Han var religiøst modtagelig, en flittig Kirkegæst, dog en ligesaa flittig Krogæst. Pietismen var ham en Pest; henved et Aar holdt han sig fra Altergang hos Præsten From, der da i Jan. 1743 sendte ham et haardt Fordømmelsesbrev. Dette bragte ham Uro Dag og Nat; han dadlede til Gjengæld Præsten, som havde øget sin Velstand ved at sælge Vin og Vadmæl. Aaret blev stormfuldt for Feltskæren; om hans Fordærv sammensvor sig tre livsødende Magter, Pietisme, Alkoholisme og Skinsyge, og i Overenskomst med Wessels Regnestykke: „Thi trende Furier der er per Helvede,“ gjorde de ham Livet saa hedt, at han rasede med, at han vilde hellere tjene Satan i Helvede end Kongen paa Christiansø. Til sin Trøst søgte han Kroen, som han sagde, ikke for Øl eller Brændevin, men for Kompagni; men saa ofte han alligevel, efter at Tappestregen havde lydt, bar sin fuldgode Rus hjem derfra, dukkede bag hans tyngede Pande den stingende Tanke frem, at det var et svart Vovestykke, at han, Enkemand Langhorn, ifjor havde fæstet en tretten Aar yngre Ægteviv.

Ud paa Eftermiddagen 1. Febr. sad Feltskæren paa Kroen med Adjutanten Grolau, og blev da talt om Pauli Brev til Efeserne, hvorpaa Grolau tog Biblen og vilde slaa den op; hvorpaa Feltskæren sagde: Paulus var en Hundsvot, og var han til Stede nu, da burde han have Stryg; hvorpaa Grolau svarede:

Sig ej saa, Herr Feltskær! han har skrevet mange opbyggelige Ting, som vi burde rette os efter; hvortil Feltskæren svarede: Det nægter jeg ikke; og blev ej mere talt om Paulus. Den tysk-fostrede Pietismes ubodelige Synd, mod alt hvad Dansk er, var, at den tvang Holberg til at grave sit Vid ned under Jorden i et dødt Sprog: Nicolai Klimii Iter subterraneum 1741. Ikke hans livstruttende Danske Skueplads, men kun Krigsrettens muldne Spændebog gav Eftertiden at skue dette Optrin fra Pietismens Krostuer, hvor man havde lige nær til Biblen og til Bimplen. Hjemvinglet fandt Langhorn ikke sin unge Hustru i Feltskærboligen, og nu rasede de trede Furiers Gift i hans Sind. Han løb op paa den høje Fæstningsmur, flengede sine Klæder af sig, skreg op, at han var en Hanrej, og vilde styrte sig i Havet. Tililende Folk afværgede dette med Magt. Fæstningens Bager, Brygger, Skriver og Avditør Hans Jørgen Eskildsen formanede ham til at tænke paa den Herlighed, der ventede hans dyrebart købte Sjæl efter et fromt Levned; ham spurgte Langhorn: Faa vi Pandekage og stegt Sild i Himmelen? Til sin Broder Lieutenanten raabte han: Du er ikke min Broder, du er en Pietist, du har forført Præsten, den Hund, den Kanalje, til det Brev, hvori han fordømmer mig til Helvedes Pøl og Pine; om jeg kommer der et Aar før eller senere, er ligemeget, da jeg dog skal være i Helvede. Saa raabte han til en gift Kone: Se der kommer ogsaa en af Fandens Apostler. Hun sagde kun: Herr Langhorn, kom og gaa hjem! Han svarede hende: Ja, det var godt i de Dage, se her staar jeg med det, Vorherre har givet mig; vil du have det? Hertil sagde den ærbare Kone: Jeg har mit saadant hjemme. Det tilkaldte Vagtmandskab bar endeligt Feltskæren hjem i hans Seng.

Denne mægtige Rus vilde være gleden sporløst hen paa Tidens Elv, om ikke Ltn. Henrik Langhorn den næste Dag havde affattet en Klage over sin Broders Selvmordsforsøg og anden Ugudelighed og paavirket Præsten From til to Dage senere at indgive en lignende Klage til Kommandant Neuspitzer, som herved blev tvungen til at stille Feltskæren for en Krigsret. Under Forsæde af den pietistiske Garnisonskpt. C. H. Stiboldt modtog denne 17. Febr. Langhorns angerfulde Afbigt og Forpligt til Forbedring i sit Liv og Levned. Loven er ærlig, men 14. Dec. sad Feltskæren atter i Kroen sammen med Lyder

Schiøtt, en udskejende Ødeland hidkommen 8. Juni fra København efter sin Fader Urtekræmmer Baltzar Schiøtts Ønske til Forbedring. Ved Nattetid vinglede de to Venner sammen til Schiøtts Barakke, men i optirret Skinsyge drog Langhorn sin Kaarde mod Schiøtt, hans Raab kaldte Vagtmandskabet til, og han førtes til Hovedvagten, hvor han søgte at støde sig en Tollekniv i Brystet og skreg paa, at Schiøtt skulde dø for hans Haand, om han saa selv skulde klæde Stejle og Hjul derfor. Vagtformanden Ole Anchers Indmelding til Kommandanten om dette Optrin endte med den muntre Oplysning: da Feltskæren kom i Vagten, gav han os 1 Mark 11 Skilling, som vi købte Brændevin for imorges paa Kroen, hvoraf hver af Vagtholdet fik 1 Portion. Man drak fra Skanse til Bak; 2. Nov. havde Kromanden Alexander Johansen Schiønning klaget over, at Kpt. Stiboldt, Præsten From og Proviantforvalter Fuglsang gik ham i Næringen med at brænde Brændevin til Udsalg i Pæglevs samt sælge Øl, Vin og Røgtobak i Skillingsvis, og han havde faaet Kommandanten til Talsmand for hans Eneret paa slig Handel, som var de andre kongelige Embedsmænds Stand og Rang ganske uanstændig.

Kun nødtvungen optog Neuspitzer Feltskærens svare Udskejelser hin Nat til krigsretslig Undersøgelse Lille Juleaften; som erfaren Sømand sagde han: Det hele var en Rus. Saa nær ind under Juleglæden løslod han Langhorn af hans Arrest efter at have modtaget hans Løfte om et skikkeligt og ædrueligt Levned. Til denne Afgjørelse kunde Præsten From ikke fromt tie, han trængte ind paa Kommandanten med mundlige Formaninger og fik ham til at forkynde Langhorn ny Arrest og ny Krigsret. Da Neuspitzer paabød Feltskæren fortsat at yde de syge Lægemidler og lade sin Svend tilse dem, nægtede Langhorn at lystre ham heri, thi enten var hans Kongens Arrestant, eller var han Kongens Feltskær, hver Ting til sin Tid. Krigsretten, til hvilken hidkaldtes en Kapitajn og to Lieutenanter fra Borringholm, afsagde under Neuspitzers Forsæde 27. Jan. 1744 en drabelig Dom, i hvilken den i Henhold til Krigsartikler, Danske Lov og Kongens Duelforordninger tilkendte Feltskær Langhorn, som havde i Drukkenskab udfordret Schiøtt, undsagt ham paa Livet og nægtet at lystre Kommandanten, at halshugges og nedgraves i Galgebakken, at udrede de hidkaldte Offi-

cerers Rejsepenge og at sluttes i Jern, indtil Kongens Stadfæstelse af Dommen forelaa.

Da denne Dom indkom til Admiralitetet, maatte dets ti Medlemmer under den dygtige Frederik Danneskiold-Samsøes Forsæde tilstaa aldrig at have set en mere ugrundet, haard og lovstridig Omgang og Dom end denne; saa langt fra Udfordring og Duel var det hele idel Drukkenskab og Klammeri. Langhorns Straf kunde højst blive fire Maaneders lideligt Fængsel paa Vand og Brød og var afsonet til Overmaal ved hans Hensiden i Lænker nu paa tredje Maaned, hvorfor han strax burde løslades, dog med en skarp Formaning om at undgaa Fylder og dets lastværdige Følger. Hans Dommere burde straffes og Præsten irettesættes, for at have blandet sig i en ham uvedkommende Sag. Ud herfra ophævede Christian den Sjette 18. April Dommen ganske, frigav Feltskæren med en Trusel om Afsættelse i Gjentagelsesforhold og tilkendte Krigsrettens Officerer at bøde to Maaneders Lønning og dens Underofficerer at tjene to Maaneder som menige Soldater. Desuden paalagde Kongen 18. Sept. den hertil ret uvillige Biskop Hersleb at tildele Præsten From en alvorlig Advarsel for hans ukaldede Optræden i denne Sag.

Fri og kry gaves Langhorn tilbage til Livet og dets mange Ruse, der ofte satte Krigsretten i Aande og Vaande. Hans livlige Sigtelser mod From fremkaldte nye Krigsforhør, som gjorde dem begge brøstholdne. Præsten maatte vedstaa at have spillet Kort i Selskaber, dog ikke som noget Haandværk, at have tildelet uagtsomme Dreng Nævestød i Kirken, at have selv uagtsom ved Alterbordet uddelt Vinen før Brødet og at have forhandlet Vin, Brændevin, Tøjer og Baand; den altid urolige Feltskær havde forfulgt Præsten endog med dragen Kaarde. Følgelig lod Kongen 28. Okt. 1746 Biskop Hersleb give From en skarp Paamindelse og ikende ham en Bøde og Greve Danneskiold tildele Langhorn den vanlige Trusel om Straf, hvis han ikke afstod fra sine Trusler mod Præsten og ikke stille og kristeligt forrettede sit Embede. Langhorn overlevede sin Dødsdom fulde atten Aar som urørlig Fæstningsfeltskær og døde 21. Juni 1762 paa Christiansø; hans Hustru, som trofast havde født ham otte Børn, døde 1792 i Nexø. Hans Broder Lt. Henrik Langhorn havde søgt den af ham omvendte Kommandantdatter

Johanne Hirschnach og var død 12. April 1744; hans Forflyttelse fra Christiansø allerede et halvt Aar tidligere var søgt fremkaldt af Kommandanten, som i ham saa |en Spliddjævel, der øretudede From at udtale fra Prædikestolen, hvad han selv ikke turde yttre aabent.

Den aabne og djærve Sømand Neuspitzer havde haft adskillige Knuder med Præsten From, som i et retsligt Forhør havde sigtet ham for at lade Forbrydelser hengaa ustraffede og at holde Haand over Drik og Fylder. From havde to Menighedslemmer til sine Medhjælpere i at tæmme Ugudelighed, men udbad sig 2. Avg. 1742 yderligere to edsvorne Medhjælpere i Vendinger, som bragte Neuspitzer til at forlange Admiralitetets Bistand mod hans grove Sigtelser, paa det at han kunde være Kommandant og From Garnisonspræst. Saa samlede Præsten 21. Febr. 1743 alle Fæstningens Embedsmænd om sig, drog med dem op i Kommandantboligen og afbad her alt, hvad han havde talt eller skrevet imod Neuspitzer, som nu hjerteglad haabede paa et roligt Levned i kærlig Samdrægtighed. Haabet henvisnede hastigt paa de haarde Klippeknolde, hvor Samlivet giftkryddredes af den uelskelige Indmeldingspligt, som Admiralitetet paalagde hver enkelt Embedsmand vedrørende hans Embedsbrøders Skrøbeligheder. Allerede 1. Okt. gjentog Præsten sit Krav om fire Hjælpermænd, skønt Provst Buchhaue paa sin Sommer-visitas havde nedsat det til to. Ogsaa From ønskede Neuspitzer da at se forflyttet til et godt Kald og en fredelig sagtmodig Præst hidkaldt.

Ind i det stride Liv paa Christiansø greb de sært omtumlede hid forviste Menneskeskæbner. Listen var lang. Ltn. Baron Gustav Winterfelt kom 1722 og afgik 25. Sept. 1723 som Fange til Borringholm. Fra Bremerholm overskibedes 15. Maj 1725 ti grove Skelmer til at arbejde i Lænker, blandt dem Henrik Piper, som døde her 29. Jan. 1747. En til Galgen dømt Tyvekvind Ulrika Lovisa Adelskronen fra Andvorskov hidsattes 11. Maj 1728 for Livstid. Sammen med hende kom Kptltn. i Flaaden Jens Kiøge at gaa i Jern til Straf for formastelig Værtshussnak; han frigaves 25. Okt. 1730. Kpt. Jacob Georg Sidenborg kom hid 13. Maj 1728 til at tjene her som Musketær; i Juli 1733 forsøgte han at hænge sig, derefter at sulte sig i 21 Dage, men døde dog en naturlig Død 26. Avg. 1736. Præsten Peder Chr.

Piper fra Aarhus Stift hidskikkedes 13. Dec. 1734 for sindssyg Optræden med 64 Rdl. af Kongens Kasse til Aarsunderhold; Fæstningens Officerer tog ham strax til Lærer for deres Sønner, Kommandanterne Hirschnach 1735 og Neuspitzer 1742 søgte at frie ham ud af hans kummerfulde Ophold paa Fæstningen, da ingen kunde finde noget forrykt hos ham, og han førte et ædrueligt og kristeligt Levned; men først Døden friede ham ud 19. Sept. 1749. Raadmand Raff i København fik 8. Juli 1735 sin ustadige Stifsøn Ægidius Kreyer hidsat som Korporal og 23. Avg. 1738 Tilladelse til at faa ham tilbage til Hjemmet. Hospitalsforstander J. P. Piper i Randers lod 31. Maj 1738 sin Søn Vilh. Fred. Piper sende hid, men da det fandtes uheldigt, at han her færdedes sammen med sin Broder Præsten, blev han 9. Juni overført til Borringholm. Den modsatte Rejse maatte den sindsvage Student Urban Reindorf gjøre 1740, og først Døden forløste ham fra Christiansø 22. April 1763. Den nittenaarige Henrik Hansen Schnell fra Aalborg hidkom 7. April 1743 at tjene som Musketær og fik 1. Okt. 1757 Løbepas. Lyder Schiøtts Moder fik 15. Maj 1747 sin fortabte Søn hentet hjem til København, hvor han døde halvtredje Aar senere. Den juridiske Student Johan Didrik Petersen blev 1734 af sin Fader, en Borgmester i Rostock, sat til Grenadersergent i København og 27. Maj 1744 sendt i Arrest som Musketær paa Christiansø, hvor han tjente sig op 5. Avg. 1747 til Værkbase, halvanden Maaned senere til Garnisonsskriver og 28. Marts 1749 til Avditør; dette Aar ægtede han den fromme Kommandantdatter Johanne Hirschnach, Lt. Langhorns Enke; den ufromme Synder ødede alt hendes og hendes Børns Eje paa Krosvir og Kropigen, slog hende blaa og blodig og unddrog hende Livsophold, saa at hun 1757 maatte flygte til Rønne, hvor hun døde 1764; næste Aar giftede han sig med Cathrine Christensdatter Elling, søgte 1773 Landsdommerstillingen paa Borringholm og sendte da Kongen to pragtfulde haandskrevne Folianter om Christiansøs rige Fugle verden; han fik sin Afsked som Avditør i Sommeren 1785 og døde tre Fjerdingaar derefter. Han mindes endnu som Fuglekender.

Baron Mogens Holck, født 1724 paa Holckenhavn, var 10. Okt. 1742 bleven optagen i Søkadetskolen, men manglede Nemme for Søfartsmathematik, rømte fra Akademiet, og da Kongen paa ny tvang ham derind, søgte han 25. Avg. 1744 om at maatte

udtræde af det. Christian den Sjettes Svar herpaa blev, at han skulde kasseres og sendes til Arbejde paa Christiansø, hvortil han kom 14. Okt. uden noget til sit Underhold. Kommandant Neuspitzer og andre ynkedes over, at han gik saa godt som nøgen uden Sko, Hoser eller andet at dække sig med. Frederik den Femte var ubønhørlig; saa rømte Knøsen 16. Okt. 1749 sammen med en Jernfange Knud Thomsen i en Rostockerskude for at søge sin Lykke udenlands. Hans ni Aar ældre Broder Ejler Holck var puttet som Matros om Bord paa Flaaden, rømt derfra 1742 og 46 og nu uden Dom sendt i Musketærtjeneste paa Christiansø, hvortil han kom 16. April 1747, og hvorfra Døden udløste ham o. 1756. I Fæstningens Varetægt modtoges 13. Avg. 1745 Hans Johansen Gierling efter sin Fader Rebslager Johan Jensens Ønske, som 12. Sept. 1748 atter kaldte ham hjem til København; sammen med ham den københavnske Brygger Mogens Sejlstrup paa sin Svigerfader Provst Hans Nygaards Ønske, dog 13. Juli 1747 løsgiven til sin længselsfulde Hustru. Pagehovmester Schönhutt hos Markgreven af Kulmbach forvistes for et Selvmordsforsøg til Borringholm, hvorfra han sendtes hid 7. Juli 1746 for atter at løsgives til sin Fader 17. Juni 1747. Vestremarkerpræsten Gerlach havnede her 8. Maj 1747 og døde 19. Nov. 1753. Københavneren Johan Peter Hartvigsen, straffet og frigivet nogle Gange for et af ham 1739 udgivet falskt Pengebrev, hidkom 14. Maj 1748 at arbejde blandt de ærlige Fæstningsslaver og rømte 21. Okt. 1749 herfra. Alle Fangerne maatte stuves sammen i en enkelt Barakke, og næppe nogen vilde paa dette dyre Sted tage dem i Kost for de dem undte Dagpenge, hvorfor Neuspitzer 15. Maj 1747 bad yderligere Tilgang stoppet.

Frederik Neuspitzers blæstfulde Livssejlas endte Juleaften 1749, og 22. Jan. 1750 udnævntes Garnisonskpt. Caspar Henrik Stiboldt til Kommandant. Han modtog i Varetægt o. 1750 den sindsvage Kapellan Ole Pedersen Kleve for en halv Snes Aar, da han overflyttedes til Rønne, hvor han døde i Dec. 1779; han var Magister og Broder til Adelshistorikeren Terkel Klevenfeldt. Gehejmearkivar Jacob Langebek udvirkede sin Broder Ødelanden Didrik Langebeks Hidkomst 6. Maj 1753 fra København; samme Skib hidførte den sindssyge Præst Peder Lorentsen Nørholm. Overretsadvokat i Altona Georg Schade, som ud

fra et Fornuftstade havde angrebet den kristne Aabenbaring, overførtes fra Ekernefærde hertil 26. April 1761, sendtes allerede 8. Dec. til Borringholm og frigaves 21. Nov. 1769 af sin Forvisning. Sekondlt. Walterstorff af de slesvigske Ryttere blev 13. Okt. 1772 skikket til Christiansø at tjene to Aar som Musketær og to Aar som Underofficer, men slap 1. Juni 1774 fri af Militærtjenesten for at søge sin Lykke i udenlandsk Tjeneste.

Paa denne sammenklumpede Stump Danmark dalede Andreas Agerbech ved sit tvungne Kaldskifte 16. Juli 1756 med Thomas From ned som Garnisonspræst med skarpt Tilhold til at afbryde alt Samkvem med Borringholm. Der gik dog et Fjerdingaar, inden han rev sig løs fra Klemmedsker Præstegaard, og kun endnu et Fjerdingaar, inden han væltede sig ind i Strid med sine nye Omgivelser. Over Jørgen Togsverd, født 1725 i Østrelarsker Præstegaard, theologisk Kandidat 1749, Degn her 31. Avg. samme Aar, tillige Skolelærer fra den faste Garnisonsskoles Oprettelse 28. Okt. 1752, gift 26. April 1754 med Præstedatteren Mette Michelle From, førte Agerbech hidsige Klager for Drik, Spil, Dans, Hujen, Banden og Skælden, saa et Krigsforhør maatte til under den pietistisk sindede Kommandant Stiboldts Forsæde. Men i det kunde Agerbech ikke gjøre sine Sigtelser vidnefaste, Officerernes og alle andres Vidnesbyrd gik tvært imod dem, strax sigtede Agerbech dem for usandfærdige Vidner, og da dette gjendreves som falsk Tale, skyldte han hele Retten for at handle lovløst, ophævede Sagen her og forlangte Udskrift af Forhørsbogen for at kunne føre den frem for lovfast Myndighed. Hermed tvang han Stiboldt til at føre Sagen frem for Regeringskollegiet, som lod Krigsretten optage nye Forhør om Præstens upræstelige Opførsel, og Udfaldet af disse Forhør førte Frederik den Femte til 25. Marts 1757 at paabyde, at Agerbech for at have rejst en grundløs Sag uden at raadføre sig med Provst eller Biskop skulde bøde 20 Rdl. til fattige Præsteenker, 10 Rdl. til Justiskassen, afholde alle Sagens Omkostninger og irettesættes af en Provsteret for sin vedvarende Urolighed, Brændevinsdrik og Fylderier og for de usømmelige, ofte latterlige Lignelser, som han fremførte fra Prædikestolen til hele Menighedens Forargelse, samt ogsaa advares at se sig i Spejl hos de til Christiansø forviste urolige Præster, hvis Skæbne ogsaa vilde blive hans, hvis han fremturede i sin Leve- og Prædikemaade;

i Provsteretten skulde han underskrive en Forpligt til at holde sig ganske rolig, varetage sit Embede, rette sig efter Ritualen i alle Stykker og intet andet prædike end Guds Ord rent og til Opbyggelse, ikke til Latter. Saaledes tog Regeringen med stor Lempe paa Agerbech, som selv ikke foer lempelig med sine Medmennesker.

For at undgaa sin Ydmygelse søgte og fik Agerbech 1. Juli 1757 sin Afsked i Naade med en Aarpenge paa 70 Rdl.; selv mente han at kunne vente den sat til 200 Rdl. fra Eftermanden, skønt Præstelønnen ikke var mere end 342 Rdl. aarligt. En vitterlig Uret skete ham dog, idet den gældsunkne Avditør Petersen skruede sin Skriverfordring op til 180 Rdl. og hans Ejedele bortsolgtes paa Christiansø til Spotpriser, for at Sagsomkostningerne kunde dækkes. Kongen forlangte, at det ulovlige Salg skulde gaa tilbage, den griske Avditør afgive den modtagne Pengesum og Agerbech holdes skadesløs. Nu helt Læge bosatte Agerbech sig i Svanikke, øvede sine Kure ogsaa i København og udgav her fire vidsvævende Lægebøger 1758 og 64, tilsidst en markskrigerisk Efterretning om sin Universal Feber- og Slagbalsam og manede Præsterne til at spilde mindre Tid paa Ordkrig og Hjernesvind, som ikke gavnede deres Tilhørere for en Avne, og mere foredrage Botanik og den deri grundede Lægekunst, hvormed de vilde blive nyttige Mænd for Kirkegængernes baade ind- og udvortes Menneske. Selv foregreb han med denne Tale det ramme Bagslag, som den krasse Pietisme gav dansk Kirkeliv i den frembrydende Rationalisme. Han døde 30. Jan. 1770 i Svanikke; hans Enke Karen Lütken sad her i gode Kaar med 800 Rdl. Kapital udsat paa Rente og aarligt 30 Rdl. fra Christiansø til sin Død i Dec. 1805.

Agerbechs fortunlede Liv gav et udpræget Tidsbilled; men hverken som Læge eller som Præst satte han varige Spor hos de sindige Borringholmere. I det store Klemmedsker Sogn fandt hans nære Trosbrødre de hernhutiske Separatister faa Aar efter hans Afgang herfra kun tre fire Tilhængere af hans Forkyndelse; og da Froms Eftermand her, den i selve Sognet paa Sømlegaard fødte Jørgen Kofoed 1771—1808 søgte at slaa Følge med Hernhuternes Broderskab, vakte han Splid i sin Klammersker Menighed. Denne ærlige Præst blev Overgangs-

led ind til det følgende Aarhundreds urimeligt mange Sekter, som mylrede frem paa Borringholm talrigere end andensteds i Danmark, og hvis Splid forkyndte alt andet end Biblens Bud: Kives ikke med din Broder, mens I ere paa Vejen!

7. AMTMANDSFEJDE OG PRIVILEGIEDYST

Guvernør Niels Wests bratte Afsked mildnedes for ham, ved at hans Embede ophævedes og dets Forretning deltes mellem en Amtmand for Landets borgerlige Forhold og en Kommandant for dets Hærvæsen. West mente, at passeligt han kunde blive Kommandant, det mente Borringholmerne ogsaa, men Christian den Sjette mente det ikke; Oberst Jørgen Kruse udnævntes 13. April 1739 til Kommandant. Midlertidigt overdroges det nye Amtmandskab 5. Maj til Vicekommandant siden 2. April 1737 Johan Cronenberg, som søgte om at turde blive virkelig Amtmand; ogsaa Landsdommer Nansen søgte denne Stilling, der dog tilfaldt Justisraad Kay Frederik Schnell. Uden at have seet sit Amt døde denne 14. April 1740 i København, og endeligt nu saa Borringholm sin første Amtmand i Urne.

Johan Christian Urne var født 5. Marts 1705, ligesom Kruse af gammel dansk Adel; hans Farfars Farfader var den Johan Urne, der 1573—77 havde styret Kongens Kirkegods paa Borringholm. I ti Aar havde han tjent Christian den Sjette som Sekretær i Det tyske Kanselli; misfornøjet med dets Styrer Greve J. S. Schulin søgte han ud af det og fik Kongen til at forfremme ham 4. Maj 1740 til Amtmand paa Borringholm. Først 26. Okt. kom han hid; han var ugift og lejede sig Bogaard i Rønne, sin længste Tid boede han i den nordre Hjørnegård mellem Storegade og Raadhusstræde. Her døde hans Fader, fhv. Fodfolkkpt. Fr. Chr. Urne 11. Febr. 1746. Han var en virkedydigt Amtmand, som viede Landet og Folket stor Nidkærhed; af alle dets fremmedartede Forhold undgik intet hans aarvaagne Opmærksomhed. Paa sine Rideture medførte han en Skindbog, i hvilken han indskrev Optegnelser om hver enkelt Bondegaards Navn, Ejer, Bygninger og Avlsjord. Utrættelig indsamlede han Oplysninger om Landets Fortid og Nutid, Jordbund, Dyr, Planter, Retsforhold, Skikke, Sprog, Kirker, Præster og fortjenstfulde Mænd. Uden selv at udarbejde nogen Afhandling til Trykken

grundede han med sund historisk Sans sine store Samlinger, af hvilke Lavrids de Thuraus rige Pragtværk om Borringholm fremgik 1756, og som stadigt aabne utømmelige Fundgruber for historisk Forskning; hans lagttagelser af Folkesperoget raadspørges med frugtbart Udbytte af Nutidens Sprogmand; selv Smaatræk, som hans flittige Gaasepen nedskrev, bidrage til Liv og Fylde i enhver Skildring af Landet. Heri kom hans sindige Omdømme og klare Indsigt Borringholm til Fromme, og hans kraftige Amtmandsgjerning virkede Landet til Fremme.

Stor Møje mødte den nyslagne Amtmand i det nyslagne Embede uden noget Arkiv at raadføre sig med og uden fæstnede Grænser mod det tidligere Guvernørskabs nærmeste Arvtager Kommandantstillingen. Disse var vanskelige at drage, her hvor Bønder og Borgere alle tillige som Milismænd stod i Hæren, og deres Tvestilling virkede ind i Retsforhold, Skifter, Avktionsalg, Skattepaalæg, Ombudspligter, kirkelige Forhold og andet. Saaledes sattes endnu saa sent som i Dec. 1895 en Lieutenant og andre Krigsretsofficerer til Dommere i det dem vildfremmede Emne, om Militærlægen havde forsyndet sig i at undlade at indmelde til Dødslisten et uleve- og utjenstdygtigt Foster, efter alle dagældende Lovregler frikendte de ham; saa blev Dommen kasseret af Hærens Generalauditør, de samme Dommere maatte dømme om igjen og ikende Lægen en lille Bøde, skønt deres første Dom var rigtig nok, thi først 11. Marts 1896 kom Loven om Meldepligt i saadanne Tilfælde fuldbaaren til Verden. Saaledes greb ofte militære Hensyn uheldigt ind i rent borgerlige Livsforhold.

En ublid Modtagelse fik Urne af Borringholmerne, hvem tre Misvæxtaar 1739—41 førte til højlydt at klage deres Nød og prøve den nye Amtmand, om nu han kunde hjælpe dem lige saa bravt som sin Forgænger, den vellidte Guvernør West. Klagerne rejstes af Kongens Forbud 28. Juli 1739 mod Opdyrkning af Udmarken og hans Henvisning af Landets Børn til at forlade deres Hjemland. Ny Misnøje kom til Udbrud, da Landets Dragonhold 6. Juli 1742 paalagdes efter vilkaarligt Skøn 500 af dets 950 Bøndergaarde. Ved sindig Optræden og ved forstandig Forhandling vakte Urne dog hurtigt Folkets Tillid, og selv fæstede han god Tiltro til det; hans fortrinlige Ordning af Kongens store Gaardsalg i April 1744 gjorde ham endnu mere vellidt end

West. Saaledes kom han til o. 1745 at skildre Landets indfødte som „belevne, vittige og maneerlige“, Ungdommens Sørejser gav dem „Erfarenhed, Forstand og civilisert Væsen“, „deres Troskab gjorde Mord og grove Misgjerninger fast uhørte, alvorlige Slagsmaal meget sjeldne“, deres fleste Overtrædelser ramte det sjette Bud; de var meget mere forfarne i juridiske Sager end Menigmand andensteds og navnligt Bønderne „mere frie og raffinerede“ end de sjællandske; videlystne og ejende medfødt Nemme, Værkstedslid og skarpt Blik klarede de sig dygtigt i Livets Forhold; de elskede deres Hjemland højt og var meget paastaaelige paa deres Privilegier og gamle Skikke. Ad en Snarvej havde Urne fundet Nøglen til at forstaa og samføle med Borringholmerne.

Ulige vanskeligere faldt det Urne at krysse sit nyfødte Amtmandskab op mod skrap militær Modvind. Kun paa faa og smaa Omraader fik han det afgrænset mod Kommandantskabet. Ene ham overdroges 15. Maj 1741 Udstedelsen af Rejsepasser til de fra Hjemlandet udsøgende Borringholmere og Skifteforvaltningen efter Herredsofficererne; men Kruse fik hurtigt Grænsen forrykket. Det paalagdes 8. Nov. 1743 Urne at bruge al Forsigtighed og strax lade Kommandanten vide, hvilke Passer han havde udstedt; og 25. Febr. 1746 forbødes det ham at skrive Passer uden Kommandantens Indvilligelse. Ligesaa forordnedes 2. Dec. 1741, at militæres Skifter skulde forrettes af den borgerlige og militære Øvrighed i Fællesskab, men 7. Sept. 1742 kundgjordes om igjen, at disse Skifter skulde forvaltes alene af den borgerlige Skifteret; kun skulde Avktionsretten efter Landskompagniernes Officerer efter Paabud af 26. April 1743 forblive hos Militæret. Helt Held fulgte Urne i Maj 1743 at fravryste Kruse Rønne Lodseri som rent borgerligt, Lodserne skulde ansættes af Amtmanden efter Prøve ved forfarne Skippere og indmelde indkomne Skibe til ham; kun fik Kruse 27. Sept. den Selvfølge indskærpet Lodserne, at de skulde lystre hans Paabud til Kongens Militærtjeneste.

Adskillig Erfaring høstede Urne saaledes om Regeringens Vankelmod. Fra sin egen Kansellitid forstod han let, at det skyldtes en Tovtrækning mellem Kollegierne, om i Øjeblikket Danske Kanselli eller Krigskollegiet ejede den dygtigste Mand til at vinde Overtaget hos Kongen. Han foretrak da selv sejgt

at trække Tov med Kruse i den sunde Tanke, at Regeringen havde skilt Amtmandsstillingen ud fra Kommandantposten for at stille den selvstændig og uafhængig af denne; kun i Krigstid kunde maaske Borringholm sættes som en Fæstning under militær Overmyndighed, men nu under Rigets dybeste Fred at pine Landets borgerlige Samfundsliv ind bag Fæstningsmure kunde ikkun skade dets Tarv og stride mod Regeringens gode Forsæt. Herimod stræbte Kruse at holde det mest mulige af den tidligere Guvernørs Myndighed fast under sit Kommandantskab. Allerede 20. Nov. 1739 havde han sendt Krigskollegiet et Forslag om Oprettelse af en stedsevarig Kommission, i hvilken Landets øverste militære og borgerlige Embedsmænd skulde efter Stemme flerhed træffe forefaldende Indstillinger og fremsende dem til Krigskollegiet. Regeringen tøvede i to Aar, inden den indhentede Urnes Udtalelse om en saadan Kommission, hvilken han fandt overflødig, og som i hvert Fald ikke burde hindre Amtmanden i at forhandle sine Embedssager umiddelbart med Danske Kanselli og med Rentekammeret.

Trods Urnes Modstand saa Kruse sit Forslag gennemført 6. Juli 1742, da Christian den Sjette stiftede Den bestandige Kommission for Borringholm, i hvilken Kommandanten som dens Formand, Amtmanden, Landsprovsten og Amtsforvalteren skulde drøfte og overlægge hele Landets Bedste og hver enkelt Stands Opkomst og i Ening eller med Stemme flerhed affatte Indstillinger herom til Regeringskollegierne; den skulde samles den første Søgnedag i Marts og i Okt., kort før Sejlasens Aabning og dens Vinterdvale, desuden kunde Kommandanten om fornødent sammenkalde den til andre Tider, og i uopsættelige Sager kunde dens Vedtagelser strax træde i Kraft paa forventet Tilslutning af Regeringen. Den fik strax paalagt det Hverv at affatte et staaende Reglement for Landet, ogsaa nævnt Instrux for Kommandanten i hans Tilsyn med Landets Forhold. Saaledes samlede Kommandant Kruse 3. Avg. 1742 Amtmand Urne, Provst Buchhaue og Amtsforvalter Schrøder til Den bestandige Kommissions Første Møde i hans Lejebolig; og nu blev den Skuepladsen for Amtmandens og Kommandantens iholdende Tovtrækning.

Kommissionen affødte liden Glæde for sin Ophavsmand Kruse, for sine andre Medlemmer, for Borringholmerne, for

Herrerne i Regeringskollegierne. Urne følte sig i født Mindretal indenfor den, da Amtsforvalteren som Milisens Ammunitionss- og Materialeforvalter og som den afsatte Guvernør Wests Svigersøn sluttede sig nær til Kommandanten, og da den Fredens Mand Provsten helst stemte med Flertallet. Allerede i dens Arbejds møde 5. Marts 1743 udtalte Urne, at den militære og borgerlige Øvrighed var bedst tjente med som hidtil at sende hver sit Regeringskollegie sine Indstillinger for at undgaa Forvirring i Landets Sager, hvoraf ikkun adskillige Utilbørigheder, Uorden, Skinsyge og Fortrydelse kunde fremkaldes indenfor Kommissionens Møder. Da Kruse lod den ham underlagte Kommissions Indstillinger alle vandre ind til sit foresatte Krigskollegie, skønt Kongens Stiftelsesbrev krævede dem afgivne til de vedrørende Kollegier, saa Urne ved at fremsende sine Forslag udenom Kommissionen sig udsat for den Krænkelser, at Danske Kanselli afgav dem til Krigskollegiet og dette lod dem gaa tilbage til Fællesovervejelse i den bestandige Kommission. Denne truede med at skulle blive en bestandig knirkende Kommission. De stærkest indgribende Foranstaltninger, Salget af Kongens Gaarde og Udmarksordningen lykkedes det dog Urne at holde udenfor Kommissionsknirkeriet, og næppe nogensinde indbragte han af egen Drift nogen som helst Sag for Kommissionen. Derimod forelagde Kruse dette sit Hjertebarn en Del halvmilitære Sager.

For faa Aar tilbage havde Landstinget 3. Sept. 1738 dømt Fæstebonden Gotfred Nielsen paa Gudmingegaard i Rø, hvem Guvernør West havde ladet Amtsforvalter Schrøder forfølge i en Tyvssag, til sex Aars Fæstningsarbejde og varig Forvisning fra Borringholm; han var bleven sat ud af Fæstegaarden, paa hvis Opbygning han havde kostet et Par Hundred Daler. Efter halvandet Aars Slaveri paa Bremerholm var han bleven frikendt af Højesteret med Adgang til Erstatning hos sine Forfølgere og Dommere og havde 1740 faaet Sognepræsten Monrad og Skovrider Hans Piil indsatte til at skønne dennes Størrelse. Hjemkommen havde han samlet Bøndernes Underskrifter paa en Fællesklage, og skønt Urne erklærede, at sligt var gængs Brug paa Borringholm og der ikke fandtes utilbørligt, lod Statsraadet 6. Juni 1740 Bonden tiltale som Almuens Opvigler. Under Sagens Gang døde Gotfred Nielsen 1742 paa sin tilbagevundne

Gaard, og det blev da 13. Juli paabudt Indbyggerne, at de kun gjennem den bestandige Kommission turde fremkomme med Andragender til Kongen. Heri gaves den nyskabte Kommission et fornuftigt Formaals til at fritage Bondestanden fra kostbare Sendefærd til København og Regeringskollegierne fra tidspildende Forhandling.

Et hertil svarende Forhold forebragte Kommandant Kruse 4. Marts 1743 Kommissionen. For at give en Skarpretter paa Borringholm anstændigt Levebrød havde Regeringen 10. Avg. 1742 paalagt Bønderne ud over de vante 80 Rdl. og 1 Skilling Skarpretterpenge en ny aarlig Skat paa 4 Sk. af hver Gaardbonde, 2 Sk. af hver Husmand. Ud fra fattig Erfaring om, at ligesaa snar og snap en Skat kom til Verden, ligesaa sen og sejt var den at afdanke for dem og deres Børn, samlede Bønderne sig om at underskrive en Forespørgsel til Oberst Kruse om, af hvad Magt de nye Paafund med Gaardenes Dragonhold og nu med denne Skarpretterskat var paabyrdede dem, og hvo der var Ophav til sligt, og de krævede deres tilvante Ret til at sende Kongsmænd over at tale med Kongen om den Ting. Urne kunde intet ulovligt se i Bøndernes Fremfærd, og hans Samvittighed forbød ham at underskrive de tre andre Kommissionsherrers Indstilling om denne Sag, hvortil han jo heller ikke i Følge Kommissionens Indstiftelsesbrev var pligtig. Tremands Udtalelsen førte til, at Kongen 26. April paalagde Amtmanden at indskærpe Bønderne det gamle Forbud mod Sammenrotning med Trusel om streng Straf for Overtræderne.

Af en ringe Sag om en Dragons Vidnepligt for Domstolene, hvilken Præsten Agerbech havde krævet tagen i Brug, oprandt Urnes sejgeste Kamp med Kruse, som forelagde den for Kommissionen med en Udtalelse om, at militæres Vidnepligt stred imod Loven. Heri havde Kruse sikker Uret, da det 17. Nov. 1739 var kundgjort, at Borringholmerne i alle almene Forhold stod under den borgerlige Retspleje, og at kun de Forseelser, som øvedes, mens de stod under Gevær som Milissoldater, faldt ind under Krigsretten. Urne afviste al militær Indblanding i denne Sag og vilde unddrage den fra Drøftelse i Kommissionen. Dennes andre Medlemmer fandt, at den maatte medoptages i Udarbejdelsen af den faste Instrux for Kommandantens Mynlighed i Landets Forhold, og til en saadan forelagde de nu et

Udkast, hvorimod Urne 14. Dec. 1743 indsendte sit Særforslag lige til Danske Kanselli. Dette sendte det 2. April 1744 til Kommissionen og forlangte en enstemmig Fællesindstilling fra den. For at undgaa ethvert Skin af at tiltro Kommandanten nogen Overmyndighed greb Urne til en dristig sejgpinende Nølen. Paa de halvaarlige Arbejdsmøder udtalte han sit stadige Haab om at have sit Indlæg færdigt om en Uge, og først to Aar senere truede Danske Kanselli ham 25. Febr. 1746 med Rettens Gænge, hvis han ikke havde sin Indstilling skreven inden fire Uger. Da var han dog skudfri, idet han afledne 22. Okt. havde afgivet sin vidløftige Opsats i Kommissionen og denne vedtaget at tilstille Regeringen sine Medlemmers særskilte Udtalelser om Kommandantinstruxen; Sejlasens Vinterdvale havde hindret deres Fremkomst til København. Urne naaede, hvad han tilsigtede. Regeringen kundgjorde 21. Juli 1746 ikkun, at da Borringholm modsat andre Fæstninger husede en stor rent borgerlig Folkemængde, skulde her kun de af Kongen lønnede Over- og Underofficerer staa under militært Værneting og Kommandanten søge den borgerlige Øvrigheds Bistand ligeoverfor alle andre Indbyggere. Til denne alment formede Regel indskrænkedes Afgrænsningen mellem Fæstningen Borringholms Amtmands og Kommandants Myndigheder.

Efter saaledes at have kampprøvet hinandens Styrke sank Kruse og Urne til Ro i Kommissionens Lænestole. Der gik jevnligt et Par Aar hen, uden at noget som helst kom til Forhandling paa dens Pligtmøder. Gammelkære Borringholmere fandt den ganske overflødig og foretrak at gaa lige til Kongen. Saa maatte Frederik den Femte 19. Maj 1747 kundgjøre sit store Misnøje med, at nogle af Almuen havde understaaet sig at plage Kongens Kansellier med Andragender, i hvilke de ikke bluedes ved at dadle de Indretninger, der grundedes paa kongelige Paabud; og skønt sligt et opsætsigt og gjenstridigt Forhold meget vel fortjente, at dets Ophavsmænd og deres Hjælpere fik eftertrykkelig Straf til Advarsel for de øvrige urolige, saa vilde Kongen dog af sær Naade eftergive dem for denne Gang, men for Fremtiden skulde alle melde sig hos den bestandige Kommission med deres Klager, saa fremt de ikke vilde straffes som Overtrædere af Kongens Forordninger.

Mest Smaatterier dryssede Borringholmerne ned paa Kom-

missionens Bord, Havnelaan, Vejjudbedringer, Brændevinsbrænding, Krohold, endog om en Pige burde tilbagegive sin fordums trolovede hans Fæstegave, et Sølvspænde, eller om tre Svogre kunde afholde deres alderstegne Svigerinde fra et ungt letsindigt Ægteskab. Den bestandige Kommission led under bestandig Mangel paa Arbejdsstof; jevnligt forløb dens Møder som indskrevet i Forhandlingsbogen: Anno 1754 den 1. Okt. er denne højlovlige Bestandige Kommission atter samlet, hvor da samtlige Herrer Kommitterede Membra var til Stede saavel som Notarius ved denne højlovlige Kommission, hvor da samtlige Herrer Kommitterede satte sig for at ventilere, om noget til Landets Opkomst og Bedste var at opfinde, hvor da er passeret som følger: Højædle og Velbaarne Herr Generalmajor og Kommandant Johan Gotfred von Schepelern havde for denne Sinde ej noget til Landets Opkomst og Bedste at proponere; Højædle og Velbaarne Herr Etatsraad og Amtmand Johan Chr. Urne saavel som samtlige øvrige Membra havde for denne Gang ej heller noget at proponere; og som da ej noget for denne Sinde ved denne højlovlige Kommission var at proponere eller ventilere, saa blev denne Kommission for denne Gang sluttet og underskrevet. Actum ut supra. J. G. von Schepelern. J. C. Urne. C. Andresen. J. Thanch. — Et tro Spejlbilled af den Stilstandsdvale, hvori Enevælden nedsænkede Danmark, var Borringholms højtidelige Bestandige Kommission.

End ikke den hastige Krigsfare, der rejste sin Trusel mod Danmark ved Gottorperprinsen Zar Peter den Tredjes Throntiltrædelse i Rusland 5. Jan. 1762, satte Hast i Kommissionen. Den danske Flaade kryssede i Østersøen for at forsvare Rigets fremskudte Forpost Borringholm, Kommandant C. U. Bülow satte Milisen paa Krigsfod, store Skanser byggedes langs Kysterne, mandhaftige Vagtposter vaagede Dag og Nat, fra Rytterknægten og Kysthøjderne gaves Flag- og Lyssignaler til Flaaden. Fra sit halve Aars Zarmagt styrtedes Peter den Tredje 8. Juli, og hermed drev Krigsfaren over. Den havde blottet saa store Skrøbeligheder i Landets Forsvarsevne, at Værket med nye Kystskanser maatte fortsættes ogsaa de følgende Aar; men denne Byrde tog Borringholmerne uden at kny, de forstod, at den hørte sig til. Derimod forstod de ogsaa ud af deres dyrebare Privilegier, at det ikke hørte sig til for dem ud over deres

tunge Milistjeneste at bære den trykkende Extraskat, som Frederik den Femte 23. Sept. paalagde hele Riget til Dækning af de dyre Rustningsudgifter. De rejste en dristig og vældig Privilegiekrig imod Regeringen, og endeligt den gav Den bestandige Kommission Arbejdsstof.

Skattepaabudet naaede først 1. Dec. frem til Borringholm; efter Landets Mandtal, lidt over 17000 Mennesker, skulde den nye Skat blive 12000 Rigsdaler aarligt. Borringholmerne havde hidtil været fritagne fra slige Extraskatter, baade Krigsstyrene 1709—20, fordi de selv gik Soldater for deres Gaarde til Landets Forsvar, og nu sidst den 31. Okt. 1757 af Riget udskræve Extraskat. Nu mente de at staa overfor en Krænkelse af deres Lands Privilegier. Gode Købstadborgere af de fremmelige Slægter Ancher, Arboe, Bohn, Dam, Kofoed, Leegaard, Marcher, Predbjørn, Rasch, Stender, Thiesen samledes 14. Dec. i et Bønskrift til Kongen om at forskaane Landet fra Extraskatten af Hensyn til dets Privilegier, til Aarets byrdefulde Skansearbejder og Milisvagter og til den almene Pengeknaphed. Bønder fra alle fire Herreder affattede et lignende Bønskrift og søgte 28. Dec. den Bestandige Kommission om Udsættelse af Skatteopkrævningen, indtil Kongens Svar kunde foreligge. I sit Møde 5. Jan. 1763 indgik Kommissionen paa, skønt Rentekammeret allerede to Gange havde krævet Amtstuen for Skattens Mønt, at lade Skattens Inddrivelse hvile, saafremt de tilkaldte Rønne Borgere vilde skriftligt borge for dens lovlige Fremkomst fra hele Landet, naar Kongens Svar var indkommet; men da ingen havde Vovemod hertil, turde Kommissionen ingen Frist tilstede. Paa dens nye Møde 13. Jan. paatog Borgerkapitajn Jørgen Stender og sex andre Købmænd sig at borge for Rønne By, men først da Stender kunde lægge tilsvarende Borgensbreve fra Landets samtlige Købstæder paa dens Bord, paatog Kommissionen, Kommandant Bülow, Amtmand Urne, Amtsforvalter Andresen og Provst Steenbech, sig 31. Jan. det tunge Ansvar at lade Regeringens Skattekrav hvile, indtil Sejlasen kunde aabnes efter Vinterlukningen.

Vægtig Aarsag havde Kommissionen til denne Udsættelse. Ingen Borringholmer vilde lade Landets Privilegier i Stikke, naar han saa dem faarestedte, Uro havde grebet alle Sind, og dens Styrke lod sig maale af Forholdene i den sindige Købstad

Rønne. Paa et Raadstuemøde her 14. Dec. havde Byfoged Lorens Asmus Selmer kundgjort Borgerne Skattepaabudet og mødt stor Tumult, de vilde ikke give ham Lyd og æskede at se Kongens egenhændige Lov, da Hans Majestæt ikke kunde ville krænke deres Privilegier. Efter Paalæg fra Kommissionen 5. Jan. havde Byfogden tillyst paa Kirkestevne, at Skatten nu skulde inddrives med militær Magt. De urolige Borgere tiltvang sig et nyt Raadstuemøde, paa hvilket de krævede en retslig Kendelse, om deres Privilegier stod ved Magt eller ikke. Selmers Forsøg paa at tale dem til Ro mødte idel Bulder og Larm, og da han foreholdt dem deres Skyldighed baade af Biblen og af Loven, svarede en Borger ham, at det var Sladder imod deres Privilegier. Stillet overfor denne Almenstemning maatte Kommissionen udtale, at Tvangsmidler vilde drage mange Slags Fortrædeligheder efter sig, og at Regeringens Afgjørelse maatte afventes. Da denne efter mange Gjenvordigheder endeligt indtraf, var paa væsentlige Omraader Enevælden vegen tilbage for de egensindede Borringholmere.

Amtsforvalter Andresen blev Manden for den lykkelige Tanke, som til sidst gennemførtes, idet han 1. Febr. foreslog Regeringen at lempe den aarlige Skst til en fast Sum en Gang for alle. Foreløbigt blev den afvist, og Kongen paalagde 15. Febr. Urne at bruge sin velkendte Troskab, Aarvaagenhed og Forsigtighed i at bringe Folket til Lydighed under sin Skattepligt. Andresen paaviste 22. Febr. for Rentekammeret Umuligheden af at inddrive Skatten ved militært Mandskab, da Milisens Officerer var lige saa dygtige Skattesmolere som de andre; hidtil var kun 45¹/₂ Rdl. af Skatten indgaaet fra enkelte Præster, Degne, Sandemænd og Officerer. Ogsaa Byfoged Selmer traadte 26. Marts i Skranken for Indbyggerne, som atter i Aar skulde gaa i Skansearbejde, og af hvilke de fleste havde kun Dagen af Vejen og ikke Føde i Huset for to Dage. Sjællands Stiftamtmand Holger Skeel talte 30. April for Billigheden af, at Borringholmerne fritoges for denne Extraskat saaledes som for alle tidligere, og Regeringens juridiske Raadgiver Henrik Stampe sluttede sig til denne Opfattelse, idet han paapegede, at de Indbyggerne givne Privilegier just ikke var af de allertydeligste. Urne fremhævede 8. Juli Folkets indgroede Afsky for at paadrage sig og sine Børn en ny Skat for et uafgrænset Aaremaal.

Bøndernes Kongsmænd Jens Madsen Viol, Hans Larsen og Chr. Jørgensen var tidligt komne til København, og da Kongen 15. Febr. havde udtalt, at ingen burde formenes i at forestille ham Landets Tarv, Privilegier og Kaar, hvilket han altid vilde optage med kongelig Mildhed og faderligt Hjerte, havde de 6. April til Rentekammeret og 18. Maj til Kongen indgivet Ansøgning om Extraskattens Bortfald. Alle deres formaaende Talsmænd blødgjorde Rentekammeret til 10. Juni at foreslaa Extraskatten omsat til en lempelig Pengeydelse en Gang for alle af Hensyn til Indbyggernes store militære Arbejdsbyrder ifjor og til samme Aars Misvæxt, men sandeligt ikke af Hensyn til deres Privilegier, som forelaa nøje opfyldte ved deres Fritagelse for tidligere Extraskatter, Familie- og Folkeskat og ved, at deres Hartkornskat var ikkun en Ottendedel af det øvrige Riges. Efter Overvejelser i Statsraadet gik dog Kongens faderlige Mildhed ikke dette Skridt fuldt ud; 15. Avg. nedsatte han Extraskatten for Borringholm med Halvdelen til 6000 Rdl. aarligt.

Med dette smukke Udbytte vendte Kongsmændene hjem. Men det uoverskuelige Ord „aarligt“ skurrede i Borringholmernes Øren, og de udeblev ganske med Skatten. Næste Aar maatte Kongen knæsette Andresens Forslag og 30. April 1764 af særdeles kongelig Naade paa Grund af deres Forfædres allerunderdanigste Troskab for over Hundred Aar siden lempe Extraskatten til i det hele 18000 Rdl. fordelte paa tre Aar. Endnu tog Borringholmerne sig god Tid til at sunde sig af deres Uro, ved Aarets Udgang var knapt en Femtedel af den forfaldne Skat indgaaet i Kongens Kasse, og i et offentligt Julegilde i Sandvig erklærede en Gaardbonde fra Olsker højlydt, at hvo som ydede denne Skat, var ikke bedre værd end at lægges paa Stejle og Hjul. Han og andre førtes ind for Retten, Urne og Andresen forlangte militær Bistand af Kommandanten til Skattens Inddrivelse fra Bønderne og holdt alt rede til Udpantning i Købstæderne. Sindigheden sejrede dog, da den lokkende Udsigt til inden kort Aaremaal at frigjøre sig fra den forhadte Extraskat fremkaldte et hastigt Omslag i Borringholmernes Optræden. Snart strømmede de med sine kære Kistedalere til Amtstuen i saa tætte Skarer, at her maatte arbejdes fra tidligst Morgengry til frem paa Natten med at modtage Skatten. Længst nølede nogle Rønneborgere, men ved Midten af Marts 1765 havde alle

klaret deres forfaldne Skat. For at afværge Forhaling i denne Iver dristede Urne sig til foreløbigt at tilbageholde Kongens Kundgjørelse af 18. Jan. af sin alvorlige Vilje til at se de 18000 Rdl. uvælgeligt fremkomme som nødvendige til Kongens Tjeneste; thi Urne ventede uheldigt Overløb af dens vante aller-mildeste Afslutning, hvori det tilstedtes Borringholmerne at foredrage deres Tarv for Kongen, som lovede dem af landsfaderlig Kærlighed, at han, naar de afdad deres Forseelse og viste Bedring, vilde med Aarvaagenhed paase deres Anliggender. Ved Mortensdag indgik den sidste Tredjedel af de 18000 Rdl., med glad Lettelse imødesaa Urne og Andresen en fredelig Række Aar hos de pligtivrige kongetro Borringholmere, og disse følte sig sikke paa deres Privilegier og Frihed for al Extraskat for Tid og Evighed. De havde endda vundet et lille nyt Privilegie, idet hin Extraskat omfattede Rangskat, og denne saaledes nu var bortfalden for de faa paa Borringholm fødte og bosatte Mænd, som udenfor Statens Embedsstand trinede op ad Rangstigen. Men ellers varede hin Evighed ikkun halvtredje Aar.

Christian den Syvende udskrev 14. Maj 1768 nye Extraskatter af hele Riget at yde med en kvart Procent af alt Hartkorns Værdi, med otte Skilling i Saltskat af hver over tolv Aar gammel Undersaat samt med en Tiendedel af alle Embedsindtægter; for Borringholm kunde det blive 1200 Rdl. Hartkornskat og 700 Rdl. Saltskat aarligt. Borringholmerne følte disse Skatter som grov Svig mod deres Løskøb 1764 fra Extraskat. Amtsforvalter Andresen gav 12. Juli Regeringen til Kende, at Hartkornet paa Borringholm var for højt sat og Gud veed hvorledes reguleret, da her ingen ordenlig Landmaaling var skeet. De fire Herreders Bønder bad sig 10. Avg. fritagne for Skatten i Kraft af deres Privilegier, Milistjeneste og knappe Kaar, som gjorde, at de vel maatte give Hans Majestæts andre Undersaatte Fortrin i Evnen, men i Vilje, Troskab mod Kongen og Kærlighed til Fædrenelandet veg de for ingen. Rentekammeret afviste dem 20. Avg. med, at deres Bønsskrift ikke kunde forelægges Kongen. Provst M. L. Hiorth og samtlige Præster, ganske uvante med selv at give Tiende, bønffaldt 15. Sept. som Hans Majestæts tro Forbedere om at fritages fra Tiendeskat. Den bestandige Kommission afslog 3. Okt. at fremsende de den forelagte Bønsskrifter. Bøndernes Kongsmænd i København bad 6. Okt. Rentekam-

meret om en foreløbig Udsættelse indtil Kongens Hjemkomst fra Udlandet. Stiftamtmand E. G. C. Knuth indstillede at afgrænse Skattens Varighed som sidst til tre Aar. I Statsraadet sluttede Otto Thott sig hertil, ud fra at en hel Del kunde tale til Gunst for Borringholmerne; og det udsatte 9. Dec. den af Rentekammeret krævede militære Inddrivelse af Skatterne til Kongens egen Afgjørelse efter hans Hjemkomst.

Herredsbønderne affattede 18. Jan. 1768 et nyt Bønsskrift til Kongen ud fra, at Kvartprocentskatten var udskreven for at afløse den tidligere Extraskat, men fra denne havde de 1764 afløst sig en Gang for alle. Deres Kongsmænd Mads Larsen af Østrelarsker, Mathias Hey af Aaker, Peder Madsen af Knudsker og Markus Markussen af Rø overrakte 16. Marts den hjemvendte Christian den Syvende denne Ansøgning. Endnu havde Andresen kun faaet 80 Rdl. af Skatten ind fra Landboerne og ønskede blot en hurtig Afgjørelse til eller fra. Kongen nedsatte 16. Maj den extra Hartkornskat med en Fjerdedel, idet en Td. Hartkorn skulde sættes til 60 Rdl. i Skattens Udregning mod det øvrige Danmark 80 Rdl. Dette var altid et, dog ikke det fulde Skridt frem mod Retfærdighed; Værdiforholdet mellem en almindensk og en borringholmsk Td. Hk. var som 80 til 54¹/₉, men det tog man endnu halvhundred Aar til at opdage. Et nyt Indlæg fra Kongsmændene om fuld Fritagelse afslog Rentekammeret 7. Juni at forebringe Kongen. Urne og Andresen maatte 8. Sept. foreslaa den stadigt tilbageholdte Skat inddreven ved militært Mandskab; Stiftamtmanden billigede dette, og Statsraadet vedtog det 11. Nov., dog at Vederlaget til Militæret sættes yderst lavt til 16 Skilling dagligt af den gjenstridige Bonde, 8 Sk. af Udbyggeren eller Fiskeren. Den truende Uro bragte Landets Embedsmænd som Stødpuder mellem Folket og Regeringen til at søge at afværge Rentekammerets haarde Haand. Kongsmændene gjentog 14. Nov. deres Bøn om Fritagelse og havde faaet Kommandant Bülows og Vicekommandant A. A. Schors Paategning 2. Nov. paa Skriftet, at de af Hensyn til Borringholmernes Flid og Nidkærhed i deres byrdefulde Milistjeneste ønskede at tjene dem med en Ansøgning hos Kongen, men var afskaarne herfra, ved at denne Skattesag laa udenfor det militære Omraade. Urne og Andresen meddelte 3. Nov. Rentekammeret, at de i deres tunge og vanskelige Stilling maatte

endnu afvente dets endelige Afgjørelse, hvilken de haabede tagen med Landets Ro for Øje. Men efter Rentekammerets Indstilling paabød Kongen 5. Dec., at de over halvandet Aar forsinkede Extraskatter skulde inddrives med militært Mandskab. Hermed gik man ind i Vintermulmet og Sejlasens Afbrydelse.

Det viste sig hurtigt haabløst at bruge Landets Milis til at tvinge Skatterne frem. Dens Officerer var ligesaa flinke Skatteenægttere som de andre Sognebønder, og de fra et Herred over i det modstaaende indlagte Mandsstyrker lod sig afvæbne uden alvorlig Modstand, thi Borringholmere var de jo alle. Man stimlede sammen paa store Herredsmøder, talte ørelydt om at sætte haardt imod haardt og togtede mandsstærke til Rønne for at tugte Amtmand og Kommandant til at holde inde med Skattens Inddrivelse. Embedsmændene var magtløst prisgivne den ophidsede Folkemængde, og i en Il fik de Avditor Boye Rasch midt i Jan. 1770 sendt over til København med Melding om Landets Oprør. De fik tilbage ikkun Christian den Syvendes trykte Forordning af 1. Marts til Borringholmerne, at de som lydige og tro Undersaatter uvælgeligt skulde udrede Kvartprocent- og Saltskatten inden fire Ugers Frist, og at enhver Forømmelse heri vilde blive paadømt efter streng Retfærdighed. Men der skulde skarpere Lud til urolige Hoveder. Skatterne kom ikke frem, Uroen steg.

Da endeligt udvirkede det haardt trængte Rentekammer hos Statsraadet, at to Krigsskibe skulde ilsomt udrustes til at overføre 1000 Mand Tropper og Artilleri til at nedkæmpe Borringholmernes Oprør. Nu kastede Borringholms navnkundige Søn, Retslæreren Peder Kofoed Ancher sig imellem, fik Krigsskibene holdte hjemme i Flaadens Leje og sendtes af Statsraadet til sit Hjemland for at lære Indbyggerne at læse deres Privilegiebreve rigtigt. Han kom 22. Maj til Rønne, fandt virksomme Støtter i to andre Borringholmere Landprovst M. L. Hiorth og Nexø Borgerkapitajn Hans Ancher, og velkendt som en af deres egne fik han under fire Dages Rejser rundt i Herrederne sine Landsmænd overtlydede om, at de burde falde til Føje. Med Stolthed pegede han paa sit Udspring fra de to prisværdige Slægter, hvis Navne han bar; som Poul Ancher havde med sin Mynlighed og snilde Raad styret Opstanden 1658, til hvis Udbrud den raskhændede og kække Jens Kofoed havde givet Stødet,

lød hans Ord, saa galdt det nu for deres Efterkommere at redde de gjennem deres Daad vundne Privilegier fra truende Forlis. Det vidunderlige skete, Skattens Mønt tog paa at glide sindigt ind i Kongens Kasse, og mangfoldige afbad skriftligt deres Forseelse og indflyede til Kongens Naade.

Kofoed Ancher hastede 26. Maj tilbage til København, og paa hans Fremstilling af Indbyggernes ændrede Sindelag sendte Statsraadet i Stedet for kanonspækkede Orlogsmænd tre fredelige Kommissionsherrer til Landet i det Hverv at foreholde Borryngholmerne, at deres Privilegier stadigt stod ukrænkede ved Magt, og at Kongen vilde give disse en klar og tydelig Affattelse til at modvirke al lettroende Misforstaaelse, dernæst at ændre Extraskatternes Opkrævning derhen, at de velstaaende kun skulde udrede dem for sig selv og ikke tillige hjælpe de uformuende i Skattelægdene, idet disse nu skulde fritages helt fra at svare Skatterne. Kommissionen fik medgiven Kofoed Ancher til at træde i Skranken for sine Landsmænd. Fred blev hurtigt stiftet, og det toges ikke som Skaar i den, at endnu 25. Juli udestod af to Aars forfaldne Extraskatter næsten 2000 Rdl. Kongen nedsatte 24. Sept. den nye Hartkornskat fra $\frac{1}{4}$ til $\frac{1}{8}$ Procent for Borryngholm og lod Saltskatten bortfalde helt, af Hensyn til at Indbyggerne 1738 havde afløst deres Sise med en fast aarlig Pengeskat, og at det ganske havde glippet for Regeringen at hidskaffe Salt til Køb for den i Loven fastsatte Taxt, saa at de i Salttrang havde maattet sætte Saltlage fra Sildebaljerne paa deres daglige Spisebord.

I de samme milde Høstdage, 21. Sept. 1770, udstedte Christian den Syvende den lovede Forklaring paa de Borryngholms Indbyggere givne Privilegier, som fremdeles skulde forblive opretholdt med deres lave Hartkornskat, deres Frihed for Kongetiende, for Folke- og Familieskat og for Udskrivning [til Militærtjeneste udenfor Landet selv], mens de vel maatte bære fremtidige Extraskatter sammen med andre danske Undersaatter, dog heri se sig behandlede paa det lemfældigste, og til Gjengæld Kongen holdt sig forsikkert om deres Troskab fremdeles som hidtil. Det var den gamle velsindede Greve Otto Thott, som affattede dette Kongebrev i Statsraadet; inden Aarets Udgang maatte han vige ud af dette for Struensees Magtvælde. Næste Gang fritog Regeringen 11. Marts 1789 Borryngholmerne

og Færingerne helt fra den da udkrevne Formue-, Indkomst- og Næringsskat.

Den Lære Regeringen og Borringholmerne nemmede af Privilegiedysten, turde næppe siges ganske sund. Viltre Karle trængte til revet Skind; at føje dem førte Ulempe sig, og Bolle Luxdorph og de andre Herrer i Danske Kanselli høstede knubbede Ord for ved sagtmodigt Nøleri at have fremmet den borringholmske Ufærd. De privilegiestærke Borringholmere skubbede selv deres Land ligesom ud til en Side paa Danmarks-kortet op hos Færøerne. Deres gammelkære Mangel paa Fremdrift, deres selvraadige Modstand mod Forbedringer i Landets Sædvaner paadrog dem en stor Skyld i dets Stilstand nu, da den unge Kronprins Frederik 1784 greb Enevoldsmagten og brugte den til at lade indgribende Almenlove lægge Grund under Rigets dygtige Fremskridt. Lovene naaede blot ikke frem til Kraft her paa Landet; det var, som indeholdt de et stiltiende: Gælder ikke paa Borringholm. I det mindste gik der ret ofte en god Snæs Aar, inden de gennemførtes her. Trods Tilløb fra Regeringens og velsindede Præsters Side grundedes her ingen faste Sogneskoler i dette Aarhundred, idet Bønderne var uvillige til at bære Udgifterne til saadanne. De nye Love, som de hørte læste paa Landstinget, om Vejbygning, Sandflugtsdæmpning og sligt, huede ikke dem og lod sig ikke iværksætte imod deres Uvilje. Indgreb i Bondens hævdvundne Ret til at hjemmebrænde sit Korn til Brændevin opfattede de som Brud paa Landets Privilegier og rejste dem til Strid.

Indlevede i at møde blind Underkastelse hos den forkuede Bondestand i andre danske Landsdele var Enevældens Embedsmænd vanskeligt stillede overfor de selvstændige borringholmske Gaardejere, af hvilke mange som Kapitajner, nogle endda som Majorer i Milishæren turde se dem over Hovedet, og som næsten alle var knyttede tæt sammen i gamle Storslægter og stod som en sammensvejet Mandsflok overfor den hidførte Embedsmand. Maaske bragte Indsigt i dette Forhold Regeringen til at hidflytte Mænd fra Norge, hvis frie Bønder hævdede sig en lignende Odel, saaledes tre Amtmænd, en Kommandant, Præster og Fogder. Rystet i sin Grundvold blev Øvrighedsmandens Stilling, naar hans Iver for at hævde sin Myndighed jevnligt sveges af den landsfaderlige Regering, som med Chri-

stian den Sjette erkendte, at Folket her burde tages med Lempe. Da den dygtige Herredsfoged Hans Gad i Hasle 1789 vilde med Loven i Haand gennemføre Vejforbedringer i det stejle N. Herred, udeblev Storbønderne SV. i Klemmedsker fra Arbejdet paa Sognevejen ved Brogaard; paa Herredstinget dømte Gad dem skyldige i Opsætsighed mod Øvrigheden, men paa Landstinget fandt Landsdommer Rogert deres Optræden ustrafbar som Forsvar for deres gamle Ret og idømte dem kun en lille Bøde paa 8 Rdl. hver for Lydigheds Forsømmelse. Langt ind i det næste Aarhundred vedblev Borringholmerne at age i de gamle Vejes dybe Hjulspor, ufremkommelige for alle andre Køretøjer end deres egne smalsporede Fjælevogne; og samme træge Fremfærd sporedes i noget nær alle Landets Forhold. Vilde man lidt hurtigt frem, red man, baade Kvinder og Mænd, til Kirke, til Gildelag, til Bys, og uden for Gaardsporten havde man ofte en høj Sten, en Rytaraknajt, til at træde op paa, naar man stadsklædt skulde stige i Sadlen. Da den almindelige Vejforordning for Danmark var udstedt 13. Dec. 1793, blev det 1. Nov. 1794 kundgjort, at den galdt ikke for Borringholm; først 29. Nov. 1816 fik Kommandant Hoffmann den udvidet til dette uvejbare Land.

Fra en Rejse hid gav Stiftamtmand Holger Skeel 20. Juni 1753 Kongen en Skildring af Borringholmerne som hans første og ældste, kongetro Arveundersaatte, og saaledes forstod ogsaa Landets øverste Embedsmænd, Urne, Bülow, dem, saa snart deres til Tider udskejende Selvraadighed atter var falden i Ro. Selv følte de sig i Hævdelsen af sine ældgamle Rettigheder og kongegivne Privilegier som mere kongetro end de høje Regeringsherrer, ja næsten end Kongen selv; og naar de trods alle Forbud sendte sine Kongsmænd over til denne, bar dette Navn en Underklang af, at just de var Kongens Mænd og tro Hævdere af hans Love, saaledes som de maatte forstaas og følges. At møde en saa urokkelig, slægtarvet Kongetroskab kunde klart bringe Regeringen til at vige tilbage fra Indgreb paa tvers af den, selv naar vitterligt Loven var overtraadt, saa hellere lade den sove paa Borringholm; det var dog den samme djerve Troskab, som 1658 havde skænket Kongen dette Land. Men ihvor gyldigt grundet Indbyggernes Selvhævdelse end var, gjorde den dem ulærvillige i den Kunst at underordne sig Samfunds-

livets uafviselige Lydighedslov. Særligt muntrede den sig i Milistjenesten, hvis faatallige Øvelsesdage ikke kunde skyde Dagligdages Slægtskabs-, Formue- og Omgangsgrader helt til Side for de militære Lystringsgrader, som naar en alt formaaende Sognegubbe skulde lystre en fattig Lieutenant, maaske hans egen Søstersøn, der havde maattet laane hans Penge til sin pæne Uniform. Borringholmerne havde vist sig ypperlige agtpaa-givende Krigsmænd, men den snevre militære Aand laa udenfor deres Forstand. I sine hjemmevirkede uensartede Uniformer udlo de den stramme Støvletpudsning, der kendetegnede det attende Aarhundred som Støvlettiden. Talrige kvikke Tildragelser fortaltes fra Exercisen, om hvor stærkt det kneb med at holde Tridt, Takt og Agt. Ske kunde paa Mynstringspladsen, at Mandskabet laa i et langt Hvil, pludseligt raabte Kapitajnen: Ret! „Skal det være strax?“ spurgte Fløjmanden; „Ja gonn skal det være strax,“ maatte Kapitajnen forklare, „se I ikke, der kommer Kommandanten?“ I Storprygleriets Aarhundred, da alle de store prygled de smaa, holdt Borringholmerne sig heldigt frie af den almeneuropæiske Fugtel med Korporalstokken; Guvernørerne Fuchs, Schröder, Barteldt og andre Officerer havde prøvet at svinge den, men det havde svidt i deres egne Rygge. De frie Borringholmere taalte ikke og trængte mindst af alle til at skulle have den varme Fædrelandsfølelse banket ind i deres ranke Rygstykker.

Kun enkelte Gange fik Bristen paa stram militær Dressur uhyggeligt Bagslag. Under en Mynstring 1779 paa Frennemark sprængte en pludselig Uvilje hos Andet Landskompagni mod dets Major Hans Henrik Schor alle Diger, det unge Mandskab gik med Vaabnene vildt løs mod ham, han maatte gemme sig ind i Krudtmagasinet, og da Kommandant Hans Nansen, født Borringholmer ligesom Schor, søgte at kalde den vilde Skare tilbage under militær Lydighed, joges ogsaa han ud fra Mynstringspladsen. At paadømme dette Oprør overdroges 9. Sept. en blandet Domstol, hvis to borgerlige Medlemmer Landsdommer Graah og Amtsforvalter Münster det dog 8. Marts 1780 tilstedtes at overlade Domafsigelsen ene til de militære Dommere, to hidsendte Stabsofficerer. Disse dømte 2. Okt. to Ophavsmænd til Galgen, to til Slaveriet og Kompagniets 184 andre Soldater i Pengebøder; Dommen lempedes dog saaledes, at

Brødrene Niels og Peder Nielsen Gram af Østremarker, Mikkel Nielsen Trul og Peder Jakobsen Sejt sendtes 28. April 1781 ind til livsvarigt Slaveri i Københavns Stokhus. Sagens Rejsning havde fremkaldt en Række urolige Samlinger af Landets Bønder, paa hvis Vegne den gammelkendte Urostifter Mads Larsen, nu Ejer af Lille Hollændergaard i Olsker, havde rejst løgnagtige Sigtelser mod Majoren og Kommandanten; saa lod Kongen 15. Okt. 1780 ogsaa ham vandre ind i Slaveriet for nogle Aar.

Var end den stejle Selvhævdelse Borringholmerne i Blodet baaren, sugede den dog kraftig Næring fra oven. Barteldts Kendingsnavn Komorten og Wests Havremynstringer nedbrød Agtelsen for Guvernørens Myndighed. Ene den strenge, men ogsaa strengt retfærdige Guvernør Reedtz mindedes med udelt Højagtelse. Deckners Forbrydelser, Amtsforvalter Schrøders Forseelser tjente til at fjerne Borringholmerne fra blind Eftergivenhed. Adskillige stridbare Præstemænd, særligt Agerbech gav de lærenemme Menigheder en ond Vejledning i at yppe haard Modstand mod deres indsatte Øvrighed. De høje Milisofficerer viste jevnligt en skarp Uvilje mod at lystre dem foresat Myndighed paa det militære og paa det borgerlige Omraade; den bragte 1678 Landskapitajn Jens Kofoed et halvt Aars Fængsel og satte Ritmester Westerswaldt af fra hans Kompagni. De Friheder, der tilkom dem som Officerer i den staaende danske Hær, drev de gjerne ud over de lovhjemlede Grænser og nægtede at lyde deres borgerlige Samfundspligter. Muntert nok gik Artillerikapitajn H. A. Dilleben 1704 lige til Højesteret med en ham idømt Bøde for at have jaget en Hare op i Kongens Almingskov og bøjede sig først for dens Godkendelse af Bødedommen. En gaardejende Major maatte finde, at det undergravede al militær Agtelse, at han skulde lystre en milismenig Sandemands Tilsigelse til Vejarbejde eller anden Sognebyrde. Paa Sekondltn. Balthazar Rømers Ansøgning for Officererne om Fritagelse for slige borgerlige Byrder gav Kongen 18. April 1838 dem det snildt udregnede Tilbud, at de godt kunde gaa frie af at tages til Rodemestre ved Vejarbejder, mod at de saa tillige gav Afkald paa at blive Bjergere ved Strandvrag; da de ikke vilde slippe dette indbringende borgerlige Ombud, vedblev Officererne tillige at være Rodemestre.

I Den bestandige Kommission havde imidlertid Amtmand Urne trofast værget sit Sæde næst efter sex skiftende Kommandanter. Generalmajor Kruse døde 30. Nov. 1751 og efterfulgtes 19. Jan. 1752 af Vestfaleren Generalmajor Johan Gotfrid Schepelern, hvis Krigerbane 1701—20 laa i Italien, Ungarn og Norge, og som hidkom 16. Maj, tog sin Afsked 15. Sept. 1756, drog 6. Juni 1758 over til Svendstrup Gods paa Sjælland og døde der 80 Aar gammel 19. April 1759. Efter ham kom 1. Maj 1757 Oberst Jens Mule, født 8. Febr. 1700 i københavnsk Handels-slægt og Søstersøn af Landsdommer Nansen, en velvillig og almindannet Mand, hvis Død 30. Marts 1759 gav Urne Sorg. Hans Eftermand Oberst Carl Ulrik Bülow, født 16. Juni 1710 og udnævnt til Kommandant 30. Maj 1759, til Generalmajor 4. Sept. 1772, var en dygtig og omgængelig Officer, som tog skyldigt Hensyn til Landets og Folkets særegne Forhold; han tog sin Afsked 5. Nov. 1772 og døde i Næstved 18. Dec. 1773. Hans Afløser Oberst Frants Ludvig Arenstorff af Overgaardslægten blev 21. Okt. 1774 Generalmajor og døde 20. Juni 1775 i Rønne, 57 Aar gammel; i sin militære Magtudfoldelse søgte han at overgaa Kommissionens borgerlige Medlemmer og rejste Tvist om Rejsepassernes Tal, om Bjergningsretten, hvis Afgjørelse Urne tillagde ene Amtmanden, og om Officerers borgerlige Pligtbyrder, i hvilken Sag Kommissionens Medlemmer afgav delte Indstillinger til Regeringen. Sin første indfødte Kommandant fik Borringholm 19. Juli 1775 i Landsdommersønnen Oberstlieutenant Hans Mikkelsen Nansen, født i Svanikke i Maj 1723; han blev 22. Okt. 1783 Oberst og døde 12. April 1787 i sin store Ejegaard, som indtog hele Nordsiden af Rønne Storeplads.

Samme Dag døde i sin lille Lejegaard paa Rønne Storegade Johan Chr. Urne mæt af 82 Leveaars flittige Arbejdsdage. Igjennem lange 38 Aar havde han ud fra dyb og sund Indsigt i Landets og Folkets skarpt særprægede Kaar som Amtmand tjent Borringholms Velfærd, og kun hastigt lægte Brud paa den gjensidige Tillid mellem Folket og ham havde Udmarks- og Privilegiedysterne fremkaldt. Han fandt en fortrinlig Medhjælp hos Christian Andresen, der var født 30. Okt. 1720, Søn af en sjællandsk Bonde og 20. Febr. 1753 udnævnt til Amtsforvalter paa Borringholm; han hidkom 11. Maj og ægtede 12. Dec. sin 11. Jan. døde Forgængers eneste, knapt femtenaarige Datter Michelle

Ottolie Schrøder. Hans nære Samarbejde med Urne styrkedes ved, at Rentekammeret 21. Jan. 1758 udbad sig et Fællesforslag af Amtmanden og Amtsforvalteren om Udmarkernes Udnyttelse, og Urne saa det med Glæde yderligere fæstnet ved, at Andresen 13. Marts 1775 udnævntes til Andenamtmænd. Kun i to Aar havde Borringholm to Amtmænd; da døde Chr. Andresen 15. Marts 1777. Urne, som 1753 var bleven Etatsraad, og hvem Kommandanterne efter 1772 overlod Forsædet i Den bestandige Kommission, afgik paa Grund af sin høje Alder 16. Nov. 1778 fra Amtmandskabet som Konferensraad; endnu ønskede Regeringen at bruge hans gode Indsigt ved at lade ham forblive Førstemand i Kommissionen, men det følgende Aar udbad han sig helt forlovet fra denne og levede saa sine sidste otte Aar i Ro med 500 Rdl. i Aarpenge.

Til Amtmand blev Islænderen Thorkel Fieldsted, født 30. Nov. 1741, nu hentet ned fra Finmarkens Amt. Han sendte 29. April 1780 Regeringen en kyndig Fremstilling af Landets Forhold og udtalte i den, at de faa Smaaforretninger, som faldt i Amtmandens Lod, naar først Kommandanten havde taget sit og Den bestandige Kommission sit, uden Skade kunde gaa samme Vej, saa at Amtmandsembedet passende kunde forsvinde. Samme Aar lod han sig forflytte tilbage til Norge, hvor han 1786 blev Stiftamtmand i Trondhjem; vendt tilbage herfra 1795 døde han 19. Nov. 1796 i København. Hans nævnte, lidet overvejede Udtalelse faldt i god Jord hos Regeringen, som 23. April 1781 tog Livet af Borringholms Amtmandskab i dets unge Alder af kun 42 Aar; dets Gjerning lagdes helt ind under Den bestandige Kommission, som snarest burde være aflivet, og i hvilken nu under Kommandantens Forsæde Landsdommeren og Amtsforvalteren blev faste Bisiddere, mens Landsprovsten kun tilkaldtes til Forhandlinger om Kirke, Skole og Fattigdom. I dens nye Skikkelse blev Møderne hyppigere, omkring en Tylvt aarlig, men Emnerne ikke rigere; dog satte den Aarets Kapitelstaxt.

Nyssens to Amtmænd, nu ingen. Undrende saa Borringholmerne paa det urnesatte Amtmandskab, som noget nær kom og gik med deres højagtede Amtmand Urne. Snart meldte de sig brøstholdne. I Kongsmændenes Sted, som var kaldte frem af en eller anden Lejlighedssag og atter traadte tilbage, naar denne var ført til god eller gal Ende, gjorde nu en Bondemand sig til

deres dristige Talsmand og blev deres første Avissskriver eller Publicist, omfattede sit Fødelands almene Kaar med aarvaagent Blik, kastede sig uegennyttig i Kamp for at fremme Samfundets Vel og Menigmands Tarv. Han hed Jep Jørgen Kofoed (1771—1836) og sad paa sin gode Kofoedegaard i Østremarker, som hans Forfædre igjennem sex Slægtled havde siddet der siden 1543 og skuet ud over Landets Tilskikkelser. Hans Oldefader Hans Madsen Kofoed havde 5. Juni 1674 hjemkøbt Gaardens af Kongen bortskødede Jordebogsskyld til sig og 11. Maj 1682 indhentet Christian den Femtes Stadfæstelse af dette Køb; 1778 havde J. J. Kofoed arvet Gaarden efter sin Fader. Som Borringholmernes Ven Philoborringius affattede han i Okt. 1785 en frimodig Fremstilling af, hvad der laa hans Landsmænd paa Hjerte; over hele Landet toges flittigt Afskrifter af den, fordi Folket her saa sine egne Tanker gjengivne i kraftige Farver, og som et Vidnesbyrd om den egne Aandsdannelse, hvormed en borringholmsk Bonde svang sin Gaasefjer i Johannes Ewalds Tid, turde et sammentrængt Uddrag af den endnu eje Værd:

* Saa skal da Borringholm være Stifbarn, det Land som allerførst overdrog sin rette Konge Arveret. Hvorfor skal det ingen Amtmand have? Gaar man tilbage i Tiden, finder man Amtmand og Kommandant forenede i een Person. Her var den fuldkomneste Despotisme. Endeligt mærkede man paa højere Steder, at en Amtmand kunde være nyttig for Landet og Folket. Den uegennyttige og retskafne Urne blev den første; han maatte finde Vanskeligheder, inden den borgerlige og den militære Myndighed kunde blive adskilte. Han arbejdede, han gjorde Forslag, men for slige, som fortjente Bifald, fik han endog Tilrettesættelser, ja for at fortrædige ham indrettede man Den bestandige Kommission, hvori Kommandanten indtog Forsædet. Man lade Amtmanden gjøre Forslag og de høje borgerlige og militære Regeringskollegier drøfte Sagerne indbyrdes, men ikke sætte man den militære Øvrighed til at dømme om den borgerlige Øvrigheds Foretagender. Følgen blev, at det militære Væsen fik Overhaand til største Skade for Landets hele Forfatning.

* Rang vidste dette Lands Bønder ikke af; Officererne gjorde dog samme Nytte da som nu. I nyere Tid skaffede en Kommandant dem Rang. Var dette overensstemmende med sund Politik og med Lommen? Halvhundred Rigsdaler har en Lieute-

nant og en Kapitajn det dobbelte. Politikerne have endnu ikke afgjort, om Rang og Overdaadighed ere skadelige i de højere Stænder, men om i den arbejdende Stand, derom kan vel ikke tvistes. Nu det militære forum; Loven sætter det kun for hvervede Soldater, men her have disse Bønderdreng, naar de blive Officerer, militær Domstol endog i borgerlige og i Gældssager, hvad ikke Generalen har i København. Deraf flyder Opsætsighed mod den borgerlige Øvrighed og Uorden i det offentlige Væsen. Nu den skammelige Mængde af Officerer udenfor Nummer; istedenfor atten Officerer tilforn have vi nu henimod Hundred. Ingen Bondedreng, der er voxen lidt rank eller har nogle Hundred Daler, han jo higer efter denne smukke Porte-épée; og hvo ser ikke Følgen. Tidligt maa han derfor føre sig stands-mæsigt og bruge fint Klæde; han kan ikke tjene, ikke gifte sig, ikke købe Gaard, thi hans Stand fordrer flere Udgifter; og dette strækker sig til den unge Herr Lieutenants hele Fætterskab. Jeg kender en Bondegaard, hvor man kan finde i Stadsestuen fire dejlige Porte-épées, Faderen er nyligt bleven virkelig Officer, hans tre Sønner ere overtallige Officerer, tre raske Karle, tredive Aar gamle, som ere ugifte, uden Tjeneste, uden Gaard, men de have Porte-épées.

* Skal da alt være Militær? Skal Agerdyrkningen forsømmes? Den menige Mand har ingen Lønning, Officererne kun liden. Er det da Ret at gjøre dem næsten til blotte Soldater, da de dog burde være Bønder tillige? Istedenfor formaaende Bønder, iblandt hvilke tilforn var atten agtede Officerer og Gaardejere, faa vi nu Landet fuldt af Don Quixotter og Prakkere med Porte-épées. Skulle Don Quixotteri, Overdaadighed, Rangsyge og Armod vedblive at tiltage som i de sidste tyve Aar, hvor skal da Kongen faa Skatterne fra med Tiden? Er da Landet ikke militært nok, siden den borgerlige Øvrigheds Myndighed og Tillid skulle svækkes og Kommandanten være tillige den første borgerlige Øvrighedsperson? Hvorfor skal dette Land ikke have Amtmand saa godt som andre Landsdele? hvorfor skal denne Almue ingen have, den kan henvende sig til og faa Raad og Hjælp hos? Hos Kommissionen, vil man svare. Men kan en Almue have Fortrolighed til en Samling af Mænd, som tænke hver paa sin Maade? Den løber fra en til en anden: „Det er ikke min Sag,“ svare under Tiden alle tre eller: „Jeg

kan ikke sige noget alene, jeg skal tale med de andre.“ Nu den skønne Lejlighed til Uenighed mellem Kommissarerne indbyrdes, nu Arkivets og Papirernes Deling i trende Dele, hvilket Khaos! Hvad om en kommende Amtsforsvalter faar Lyst at trække Almuen op, til hvem skal den da henvende sig? Nu tager det militære Væsen Overhaand, hvo uden en Amtmand tør tale et Ord?

* Men hvor skal nu en Amtmands Løn komme fra? Have Kommandanten, Amtsforsvalteren eller Landsdommeren Ret til deres Tillæg for Amtmandsforretninger, naar en ny Amtmand skulde tilskikkes? Kommandanten har, om han mister disse 200 Rdl., endda 1200 Rdl. som Kommandant, 100 Rdl. som Nansen, 50 Rdl. af Hammershuses Græsning, 50 Rdl. Sportler, hvortil kommer, at alle vise ham Velvilligheder, og han kan med god Samvittighed baade modtage disse og gjøre Gjentjenester uden Skade for Tjenesten i Fredstider. „Fire Mynstringsdage om Aaret og en Kvaritime om Dagen,“ sagde Bülow, „er al den Tid, en Kommandant maa bruge til det hele Embede.“ Og om Forordningen, der tillægger ham de nævnte 200 Rdl., gælder vel den gamle Regel: cessante causa cessat effectus [ophæves Aarsagen, ophører Virkningen].

* Nu Amtsforsvalterens Indkomster. Hans Formænds Enker og Fuldmægtige ere de bedste Vidner; de sige, at ham godskrives halvandet Lispund paa hver Tønde Smør. Regnes for Svindets Skyld kun et Lispund, bliver af 350 Td. Smør, hvert Pund til tolv Skilling, 700 Rdl. ham til Indtægt. Havren kan nu i Oktober faas til Købs paa Amtstuen, naar man vil give det, den gælder til Foraaret i København, dog Fragten fradragen, saa billig er man, Philoborringius har skriftligt Vidnesbyrd om dette jødiskkristelige Tilbud. Københavns Foraarspris bliver venteligt 2 Rdl. Tønden; godskrevet Overmaal paa Havren kan blive 300 Td., paa Byg over 50 Td. à 2 Rdl. og paa Rug 10 Td. à 3 Rdl. tilsammen 730 Rdl., med Smørret 1430 Rdl., dertil 500 Rdl. Løn, Renten af 1500 Rdl. til Bopæl, Sække- og Skibningspenge og en Tiendedel af Indfæstningspengene for Udmarken, det bliver i saadanne Aar som de to sidste over 2200 Rdl. Kan da Amtsforsvalteren klage, om han maatte overdrage Indtægterne af Skifter og Passer til en Amtmand?

* Landsdommeren har vel lige saa liden Ret til at beholde

de ham tildelte 300 Rdl., men han har en anden, større Ret. Skal man være uretfærdig imod den, af hvem man fordrer Retfærdighed? Man straffer ham for Uretfærdighed, men Levebrød giver man ham ikke. 270 Rdl. har Landsdommeren haft at leve af tilforn; ingen af Underdommerne har under 400 Rdl., Byfogden i Rønne over 600, Toldvisitøren lader haant om at leve af ringere end 800, Tingskriverne have alle 300 Rdl., men Landsdommeren, den anden borgerlige Embedsmand paa Landet, skal have under 300 Rdl. Hvilken bliver Følgen? Han maa sælge sin Vare ligesaa dyrt som Amtstuen. Hvorfor blev i et helt Aarhundred ikke saa mange Landstingsdomme stadfæstede i Højesteret, som nu i fem Aar, men enten ganske forandrede eller hjemviste? Som Lønnen, saa Arbejdet. Ikke alle have Evne og Lyst til som nuværende Landsdommer Graah at sætte 300 Rdl. til aarligt. Skal man da binde Munden til paa den Ox, som tærsker? Lad Dommeren leve af Retfærdighed, saa skal han gjøre Retfærdighed. Han kan intet undvære af disse 600 Rdl. i Løn og i Amtmandstillæg. Lad Kommandantens Løn blive 1000 Rdl. som tilforn, med Sportler 1100 Rdl., og lad Landsdommeren, som ikke har 30 Rdl. i Sportler, og som ikke har Lejlighed til at vise noget Menneske den mindste Velvillighed, thi saa sker den paa Tredjemands Omkostning, og som altsaa ikke bør modtage Velvilligheder, lad ham faa 600 Rdl. De trenedes faste Løn bliver da tilsammen 2400 Rdl.

* Men af to onde Savn maa Borringholm hellere undvære en Landsdommer end en Amtmand, og aldrig blive her nogen fast Landsdommer med saa ussel en Løn som 300 Rdl. Landstinget er det hele Lands sidste Tilflugt, endog naar de fornærmes af Øvrigheden; og farligt er det at bo paa et Land, hvor Overdommeren skal være nødt til at være enten ulykkelig formedelst Trang eller — græsselige Valg! jeg gyser ved at nævne dig. —

Ved Udsendelsen at sit veltalende Flyveskrift affattede J. J. Kofoed og underskrev sammen med tre Bondefuldmægtige fra hvert af Landets fire Herreder en Ansøgning til Kongen om at udnævne Justisraad Thomas Georg Münster, hidkommen i Slutningen af Dec. 1777 som Amtsforvalter efter Andresen, til Eneamtmand i Den bestandige Kommissions Sted; Ansøgningen blev flittigt ombaaren og fik Underskrifter i Land og By. Den

faldt som en splittende Bombe i den stilfærdige trekantede Kommission, hvis to andre Medlemmer, Kommandant Nansen og hans Svigersøn Landsdommer Rogert, lod Byfoged Jens Biørn i Rønne iværksætte en kriminel Undersøgelse af dens Herkomst. Münsters to Fuldmægtige og fjortenaarige Skrивerdreng indstevnedes til Vidneforhør, som skulde holdes fra 26. Jan. 1786 tre Dage paa Rad for Bytinget, men de udeblev, da Münster forbød dem at møde, fordi han forudsaa, at en saadan Sags Rejsning vilde fremkalde Uroligheder i Folket; han bøjede sig end ikke for Tingets Domkendelse 13. Maj, ej heller for Landstingsdom 25. April 1787. For Danske Kanselli indklagede nu Nansen, Rogert og Biørn Amtsforvalteren som skyldig i Majestætskrænkelser; men Kanselliet afviste 26. Maj ganske deres Indstillinger, som ikke kunde fortjene at tages i Overvejelse til videre gaaende Foranstaltning, og alt det i Sagen foretagne skulde regnes for ugjort. Det forflyttede midt i dette Aar 1787 Münster til det større Amtsforvalterskab i Aalborg; Retstiltalen mod hin Ansøgnings Ombærere var imidlertid ført frem til Højesteret, som frikendte dem.

Et endnu vægtigere Skridt tog Danske Kanselli ved at faa Kongen til 30. Maj 1787 at gjenoprette Amtmandsembedet og deri indsætte den hidtidige Amtmand i Finmarken, Normanden Christen Heiberg. I det korte Tidsrum af halvandet Aar havde hermed J. J. Kofoed med sin vittige Gaasefjer naaet sit foresatte Maal, hvad Nutidens hastige Maskinpresse næppe kunde have gjort bedre. Sit Navn tro vedblev dog Den bestandige Kommission at sidde, ført tilbage til sin oprindelige Skik, men fra 14. Nov. 1788 udvidet ved at optage Landsdommeren som fjerde faste Medlem; til at afbøde Tabet af de 300 Rdl., der havde været ham tillagte for Amtmandsforretninger, fik den høje Dommer nu aarligt 100 Rdl. af Amtsforvalterens, 50 Rdl. af Amtmandens Løn i Tillæg til sin lave Dommerløn paa 270 Rdl.

I øvrigt havde Landstinget gennemgaaet nogen Forbedring. For at komme ud af at det maatte leje sig under Tag i Aakirkeby og her oftest gik paa Værtshus, havde Landsdommer Schougaard foreslaaet et Landstinghus bygget her for 300 Rdl. og dermed givet Stødet til, at det rykkede sine sexhundredaarige Høj-sædestøtter op fra Landets Midtby og 27. Dec. 1776 flyttedes

til Rønne Raadhus med en Aarsleje paa 9 Rdl. og 3 Rdl. til Brændsel. Rønne Byfoged sattes 16. Maj 1777 til fast Afløser for Landsdommeren i dennes Forfald. I en Alder af 27 Aar udnævntes 21. Maj 1777 den i Jura og i Danske Kanselli dygtigt skolede Peder Hersleb Graah til Landsdommer og overtog 29. Okt. Embedet; han udvirkede 16. Dec. 1778, at kun eet Tingbud fra hvert Herred skulde møde i Landstinget mod forhen femten Sognebud; han affattede en lempelig Sporteltaxt, godkendt 20. Avg. 1779 og trykt til Ophængning i Domsalen; han udarbejdede en udførlig Bjergningsordning, som 23. April 1781 og 27. Maj 1785 stadfæstedes af Kongen, og som tillagde Landsdommeren og Amtsforvalteren Overtilsynet ved Strandinger, hvilket dog 30. Maj 1787 gik over til den gjenskabte Amtmand. Ogsaa fremkaldte Graah 1783 Paabud om Bygning af Tinghuse i Nexø, Svanikke og Hasle, hvilke dog først 1796, 98 og 1803 kom under Tag; indtil da havde man holdt Bytingene i Kroerne, hvor Parternes Prokuratorer, ofte ustuderede Mænd fra By og Land og snu Lovtrækkere, havde foredraget sine endeløse Indlæg; i disses Sted fik Graah udnævnt sex danske Jurister til Rettens faste Prokuratorer.

To Maaneder efter Graah var den ligesaa ihærdige Amtsforvalter Münster hidkommen, og deres Samvirken fra 1781 i Den bestandige Kommission medførte Splid, om hvem af dem var nærmest til at varetage Amtmandsforretningerne. Ked af Forholdene fik Graah allerede 27. Nov. 1782 Rogert hidkaldt til Vicelandsdommer og gik 1784 til København som Assessor i Højesteret indtil 1827; han døde 14. Dec. 1830 i Hjørring. Boringholmerne agtede ham højt og opfordrede ham ved Amtmandskiftet 1801 til at søge Amtmandstillingen, men dette af slog han. Hans Efterfølger i Landsdommersædet Ditlev Ludvig Rogert var i mangt hans Modsætning, otte Aar ældre af Fødsel, men to Aar yngre som juridisk Kandidat, ofte paa Kant med den bedske Jura, derimod Ven af Musik og af Ewald, han skrev den højskattede Melodi til denne Digtters Sang: „Kong Christian stod ved højen Mast“, trykt 1783. Som Enkemand ægtede han 3. Avg. 1785 Kommandant Nansens sexten Aar yngre Datter, købte 1789 Tornebygaard i Klemmedsker, hvilken fra ham fik Navnet Landsdommergaard, og gjorde sig den til et landligt Hjem for Syssel med Planter, Jagt, Bøger og Musik; Avl af

Hvede, Kartoffler, Kløver og Humle gjorde han kendt i Omegnen, deltog i Oprettelsen af Stenkulværk og af Rønne Fajensefabrik og kæmpede 1796 og 1802 for Flyvesandets Dæmpning. Derimod visnede Borringholms urgamle Landsting hen; han blev ene om at forvalte det 29. Avg. 1800, da dets indbringende Skriverstilling forenedes med Dommerembedet, og Højesterets kolde Jura lod ham ret ofte trække det korte Straa lige overfor Landets nu bedre skolede Underdommere. Han døde som Enkemand 9. Marts 1813 paa sin Gaard, Landsdommer og Bonde lod han sig kalde paa sin Gravsten, og hans Ven Skovrider Rømer satte ham, Naturens lykkelige Elsker, en Mindesten midt i Almingskoven. Med ham sank ogsaa Landstinget i Graven, dets Domstol ophævedes 29. Juni 1813.

Samme Maaned som Heiberg blev Amtmand, var en anden Normand Oberstltn. Andreas Undall 11. Maj 1787 bleven sat til Kommandant; han var født 4. Nov. 1738 og nød høj Tillid hos Kronprins Frederik den Sjette. Borringholmerne fik at se de to grætnede Normænd nappes, skønt Heiberg fæstede Bo i Nexø og saaledes lagde hele Landets Bredde, 30 km, mellem sig og Kommandanten i Rønne; han maatte føre Urnes Kamp mod militære Overgreb om igjen. I den højtidelige Kommission rejste Undall og Rogert 10. Avg. 1789 den ærerørige Sigtelse mod Heiberg, at han havde foretaget Forvanskninger i en Skrivelse, efter at den var vandret rundt til Medlemmernes Erklæring, og de fastholdt deres Paastand, skønt Amtsforvalter siden 1787 Lavrits Skierbech og Provst Chr. Transe paatalte dens Urigtighed. Amtmanden rejste til København og foredrog denne Sag for Kronprins Frederik, som maatte svale sine Normænds Kamphede, saaledes som følgende Indførsel i Kommissionens Forhandlingsbog viste: „I Overensstemmelse med det Kgl. Danske Kansellis Skrivelse af 6. Nov. skal i denne Protokol flg. Kgl. allernaadigste Resolution af 29. Okt. indføres, at da Kammerherre Undall og Landsdommer Rogert ikke have efterkommet den dem kundgjorte Allerhøjeste Befaling, hvorefter de lovligt skulle bevise de mod Amtmand Heiberg nedlagte Beskyldninger, saa skulle disse hermed være mortificerede og denne Resolution indføres i Den bestandige Kommissions Protokol. Hvilket hermed i allerdybeste Underdanighed efterkommes. Rønne, 30. Dec. 1790. A. Undall.“

Ved Hjemkomsten fra sit Københavnstogt 26. Juli havde Borryngholms Amtmand lidt den grimme Tort som en tarvelig Tilrejsende under Militærvagt at føres op til Nexø Borgervagt for at tilmeldes hos den vagthavende Kpt. Hans Sonne. Over dette klagede Heiberg til Krigskollegiet, som, saafremt denne Modtagelse havde været sat i Værk for at fortrædige ham, vilde have udtalt sin alvorlige Misbilligelse heraf, men som, da Kommandanten helligt forsikkrede, at den var sket uden hans Paabud, maatte lade Sagen falde uden Paatale. Efter hint Lille Nyaarsaftens Nederlag satte Undall ikke sin Fod i Den bestandige Kommission og fortrak 17. Juni 1791 hjem til Norge som Kommandant i Christianssand, hvor han døde 11. Jan. 1795; hans Enke og Børn vendte tilbage til Rønne. Efter ham hidkom Oberst Thomas Frederik Wichfeld som Kommandant; fire Aar senere drog han herfra til sit Gods Engestofte paa Laaland, og 20. Nov. 1795 udnævntes Oberst Ditlev Nikolai Ammon i sit 73. Leveaar til Kommandant; han døde Juledag 1801 i Rønne. Under deres Forsæde blev Kommissionens Møder at ligne med selskabelige Sammenkomster.

Da skærpede Jep Jørgen Kofoed paa ny sin Pen for at udrydde Den bestandige Kommission; dens Forretninger, skrev han, var kun at møde, sætte sig og rejse sig igjen. Heiberg døde 21. April 1801 og fik 13. Maj en evnerig, virksom Efterfølger i Jacob Mandix, som, født 18. Jan. 1758 i København, inden sit 22. Aar havde taget baade theologisk, juridisk og filologisk Universitetsexamen og viet Statsvidenskaben sit Liv. I sit første Amtmandsaar foreslog han Rentekammeret at ombygge Kommissionen fra Grunden af saaledes, at den, som tidt havde været ikkun et Splidens Sæde og nu mest var en Selskabsklub, endeligt kunde gjøres Landet nyttig. Gjennem Forhandlinger med de andre Regeringskollegier udvirkede nu Danske Kanselli Fremkomsten 12. Nov. 1802 af det kongelige Paabud, som kistelagde Borryngholms bestandige Kommission for bestandigt. Ingen savnede den, og nu havde den dristige Publicist J. J. Kofoeds Fjerpen naaet sit Maal fuldt ud; bedre end Kommissionen forstod han at føre noget igjennem. Intet stort Fremskridt havde den knyttet til sin Tilværelse, snarest virket som en Hemsko paa den borgerlige Øvrigheds Frem-

drift i Landets Styrelse og paa Borringholmernes forud ret ringe Trang til at aabne nye Fremskridtsbaner. Til deres afsondrede Land kom kun faa Tilskyndelser udefra, og de følte sig lykkeligst i at leve under sine gammelvante privilegerede Kaar.

FREMFÆRDEN MOD NYTID

1. PAA KAPERTOGET

Skærtorsdagslaget 2. April 1801 paa Københavns Rhed indvarslede det nye Aarhundreds Lidelsesdage for Danmark. Det satte gennem Folkets Harmen over Englændernes Stimandsfærd sine Efterdønninger ogsaa paa Borringholm. I den første Uge af Juni ankrede en engelsk Flaadeafdeling under Admiral Totty ud for Nordøstkysten, ønskede Forsyning af friske Fødevarer og sendte Oberst Wincent med to Kapitajner i Land til at træffe Aftale herom med Kommandant Ammon i Rønne. Her vidstes endnu intet om den efter Slaget sluttede Vaabenhvile, og Menigmand opfattede de engelske Officerers Tale om denne som en Krigslist. De tilbragte dog en fredelig Pinsedag som Gæster hos Ltn. Mads Davidsen i Svanikke og derefter ved Præsten Elias Gads Gildebord i Rø Præstegaard til ud over Midnat. Næste Dag ledsagede tilsagte Dragoner dem tvers over Landet til Rønne, men lod dem under Vejs forstaa deres Mistanke om, at de var komne for at udspejle Landets svage Forsvarsevne. Dog naaede de tre Englændere uskadte Rønne om Morgenen 8. Juni, men var aldrig saa snart komne under gæstfrit Tag hos Kommandanten i Toldinspektør H. C. Lohmanns Gaard, før Dragonerne stimlede sammen, med Pallask i Haand forlangte dem fængslede og nægtede at lystre Kommandantens og de af ham tilkaldte Milisofficerers Opfordringer til Ro. Ilterheden gik dem dog af Blodet, men blussede op to Dage senere ved Rygtet om, at Kommandanten skulde have sat deres Fører, Udbygger Jens Hansen Høg af Rø, i Fængsel; de troppede op for at frie ham ud, andre hastede til for at staa dem bi, og Ammon maatte lade Høg, som stadig var paa fri Fod, opsøge og vise sig for den

ophidsede Folkeskare, inden Sindene faldt endeligt til Ro. Ud fra fælles Harmen over Englands Voldsfærd fandt han de stedfundne Brud paa den militære Lydighed ret tilgivelige, og først Admiral Tottys Klage over det forefaldne tvang ham til at indmelde det til Regeringen, som 3. Juli sendte en Kommission hid til at paadømme det. Denne Vending i Sagen græmmede Ammon, han døde Juledag i sit 78. Leveaar. Kommissionen rejste Tiltale mod 222 Borringholmere, maatte dog 11. Sept. 1802 frikende 42 af disse helt og efter den for Milisen gældende Landeværnsforordning lade 178 slippe med Bøder og Sagsomkostninger, kun paa de to Hovedmænd toges der haardt, idet Dragon Høg dømtes til sex Aars Fæstningsarbejde i Københavns Citadel og Konstabel Hans Hellesen Bistrup til at gaa tolv Gange Spidsrod gennem 200 Mand, ialt 2400 Stokkeslag fordelte paa to Dage. Men hvor stramt militærbrystet end Frederik den Sjette var, slog hans Kongehjerte dog sammen med de djerpe Borringholmeres i Harmen mod Briten, og 9. Dec. 1803 nedsatte han Høgs Straf til kortvarigt Fæstningsarbejde, Bistrups til otte Dages Fængsel paa Vand og Brød og de øvriges Pengebøder til det halve.

Hurtigt faldt Sindene tilbage i fredelige Stemninger; 1806 kunde Rektor Andresen gjøre Englændernes Søhelt Nelson til Emne for et Foredrag i Rønne Saa pustede det nye engelske Overfald i Avg. 1807 med Københavns Brand og Flaadens Ran det danske Folks retfærdige Had i lys Lue. Da engelske Orlogsskibe 21. Avg. havde overhalet og lastplyndret tre Rønnejagter udfor Falsterbo, forlangte Allinge Sømænd 25. Avg. af Amtmand Thaarup, at han øjeblikkeligt skulde udstede dem Kaperbreve til at øve Gjengæld mod engelske Handelsskibe. Først 4. Sept. indløb Efterretning om Fjendens Landgang 16. Avg. ved København, i Spænding maatte afventes, om det bar mod Krig eller mod Fred, og først da Melding om Englændernes Fjendefærd forelaa over Skaane, kunde Amtmanden 3. Nov. udfærdige de første tre Kaperbreve for utaalmodige Allingskipperne og 8. Nov. et foreløbigt Kaperreglement med Oprettelse af en Prisedomstol i Rønne. Da han tre Dage senere modtog Kongens Kaperforordning af 14. Sept. viste sig kun smaa Ændringer i hans egen nødvendige til at bringe Overensstemmelse mellem dem.

Nu stod Farvandene Borringholmerne aabne for dristige

Kapertogter i alle Kompassstreger. Under Ledelse af Hans Jørgen Holm gik 6. Nov. fem Baade med 48 Søgutter ud paa Allinge Rhed, entrede to engelske Brigger og førte dem som gode Priser ind under Sandvig Kystbatteri; de var o. 40000 Rdl. værd. I Rønne dannedes 8. Nov. Det borringholmske Kaperselskab paa 44 Partsdele, det sendte strax to Jagter i Søen med Christian og Mogens Peter Marcher til Kapitajner og tilsammen 60 Mand om Bord, og de to Brødre kaprede 13. og 16. Nov. to Brigger, nær 80000 Rdl. værd. Inden Aarets Udgang havde Rønne Priseret dømt ni Brigger at være gode Priser, o. 310000 Rdl. værd, og 110 engelske Sømænd indhusedes i Rønne, indtil de i Vinterens Løb kunde overføres til København. I Nexø fik Lars Johansen Holm 8. Nov. Amtets Kaperbrev; i ni Aar havde han som Underofficer i den engelske Flaade lært Kaperkunsten saa bravt, at han nu aarligt kunde hente sig henved Hundred Rdl. af sine oplagte Prisepenge i det engelske Admiralitet. Paa sin Jagt Den virksomme Svane, udrustet fra Svanikke, kaprede han 13., 16. og 20. Nov. tre Brigger, kun mod den første maatte han bruge sine Kanoner i halvanden Time, og han indvandt herved henved 110000 Rdl. Lars Holm viste saaledes Fjenden, at han havde gaaet i en dygtig Skole hos ham, og han fortrød intet paa, at han selv afskar sig fra at hæve sine Hundred Rdl. i London.

Med fuld Føje kundgjorde Frederik den Sjette 15. Dec. Amtmand Thaarup sin ypperlige Tilfredshed og Tak for hans Handlekraft og Kløgt i at sætte Kaperiet i Gang til stort Forlis for den troløse Fjende og sin faste Tillid til hans fortfarende Nidkærhed i kraftigt at støtte de brave Borringholmeres Mod og Attraa til at hævne Fødelandets Fornærmelser og deri vise sig sine Forfædre værdige. Heri lod de intet skorte, den store Kaperkrig holdt dem i Aande gennem halvsyvende Aar, og de gav Prisedomstolene flittigt Arbejd; alene i 1810 afsagde Rønne Priseret Domme om 49 tagne Priser til over $3\frac{1}{3}$ Million Rigsdalers Værd, og i 1813 prisedømtes her atter over 3 Millioner, nær op til de for Københavns Prisedomstol vundne Summer. Tilsvarende Virksomhed øvede Christiansø Priseret; her udrustede Officererne og Matroserne Fæstningens Lodsbaad og den Tyveaarers Langbaad til Kapertogter. Ogsaa den københavnske Kaperflaade talte mange fødte Borringholmere som Rhedere og

Kapitajner og jog jevnligt Byttet op i de velkendte Hjemme-farvande. Paa selve Landet byggedes mest Eger med en Svingbasse og en halv Snes Mand om Bord, i Rønne mindst tolv med Navne som: Fanden, Snilde Cathrine, Holdfast; derimod kun faa Jagter og en enkelt Skonnert Delfinen, som fik to Kanoner og sexten Mand under Valerius Schou, senere under Herman Boss.

Men allerede 22. Dec. 1807 skød Kongen den priselige Amtmand Thaarup til en Side, idet han satte sin Generaladjutant, Kommandør i Flaaden Georg Albrekt Koefoed, født 11. Jan. 1753, til Guvernør over Borringholm og Christiansø under Kri-gen med uindskrænket Myndighed over alle offentlige Kassers Pengemidler og saaledes, at samtlige militære og borgerlige Embedsmænd, Øvrigheder og Indbyggere uden nogen Undtagelse skulde lyde og udføre ethvert Paabud, som han maatte give til Landets Forsvar. Med den Udsigt for Øje, at Fjendens Flaade kunde afbryde alt Samkvem over Østersøen, gjorde Kongen Borringholm til en selvstændigt styret Militærstat, med Henblik paa Indbyggernes kendte Opsætsighed mod landmilitært Enestyre gav han dem en Søofficer, paa hvilke han efter Flaadens Ran havde Overflod, tilmed en Koefoed; Kongen regnede her rigtigt, den nye Guvernør vandt Folkets Tillid, kun Landets Amtmand viste sig opsætsig, mens Kommandanten tog sin Til-sidesættelse med sindig Ro. Oberstlt. Johan Christian Funch, født i Dec. 1746 i Rønne, hvor hans Fader havde været Major, hans Farfader Rektor, hans Morfader Cronenberg Vicekommandant, og han selv siden 27. Jan. 1802 sad som Kommandant efter Ammon, havde ydet et dygtigt Arbejde i Milisens Opøvelse, navnligt ved 1803 at udvirke tolv Underofficerer og sex Officerer sendte til sjællandsk Skoleuddannelse, men nu inddroges Kommandantposten, og han døde 12. Juli 1808. Som Amtmand havde den evnerige Jacob Mandix hurtigt følt Borringholm for snevert for sin Virkelyst og 13. April 1804 ladet sig forflytte ind i Det kgl. Rentekammer, hvor han gjorde ypperlig Fyldest og samtidigt skabte sig et fremragende Navn i Statsvidenskaben; han døde 22. Maj 1831 i Sorø hos sin Svigersøn B. S. Ingemann, som vel nok over hans Fortælling dannede sit borringholmske Æventyr: De Underjordiske, trykt 1817. I hans Sted var Frederik Thaarup 2. Maj 1804 bleven Amtmand; født 9. Dec. 1766

i København, havde han hidtil været Foged i Norge, nærede store, godt grundede Tanker om sin egen Dygtighed og sit Embedes Værdighed og fremmede adskilligt godt, nu sidst Kaperiet; men hans Selvfølelse, hans kunstlede Tale, hans Trang til at sprede sine Indgreb uden grundig Undersøgelse ind i Landets mangeartede og gammelgroede Forhold lagde mange boringholmske Klippesten i hans Vej. Med en saadan Amtmand maatte den nykomne Guvernør tage en sejt Kamp om Myndighedsgrænsen mellem deres Embedsomraader, og herunder kunde snart Retten, snart Uretten falde paa hver af dem.

Ved sit Komme til Rønne udstedte Guvernør Koefoed 24. Jan. 1808 en Kundgjørelse til Landets Indbyggere om, at han med sine Stabsofficerer var kommen for at hjælpe dem i Landets Forsvar ved at paavise dem Nutidens Krigsmaader, gennem hvilke deres længst kendte Mod og Pligtiver kunde bære ønskelig Frugt, et Hverv hvoraf han følte sig stolt, da han stammede af deres Blod, den tappre Jens Kofoed. For Amtmand Thaarup galdt det først 6. April at værge Almingskoven mod uskaansom Brændehugst til Christiansøs Brug; senere dukkede Tvist op om Landets bedste Forsyning med Salt og om andre Smaatterier. Guvernøren bad 9. Juli Danske Kanselli om at udtyde Kongens Vilje med Oprettelsen af Guvernementet for Amtmanden, og ved samme Tid skrev denne til Rentekammeret, at Guvernøren gjorde rettest i at afholde sig fra borgerlige Sager, med hvilke han var ukendt. Kongen maatte nu 30. Juli paabyde kundgjort, at Guvernøren som første og højeste Embedsmand paa Landet skulde have Myndighed til at foreskrive midlertidige Foranstaltninger i alle saadanne borgerlige Anliggender, der stod i Tilknytning med Forsvarsvæsnet, saaledes i Politi- og Vejsager, Indkvarteringer, Udskrivning af Forplejningsvarer m. m., og at alle borgerlige Embedsmænd, ingen undtagen, havde Pligt til at efterkomme og opfylde Guvernørens Paabud i de nævnte med flere borgerlige Sager, dog Retsplejen og Domstolene herfra aldeles undtagne. Kongens mæglende Advarsel klarlagde endnu kun delvis Skillegrænsen mellem Guvernørens og Amtmandens Myndighedsomraader.

Guvernør Koefoed meddelte 1. Avg. Thaarup: Da jeg nu veed Kongens Vilje, maatte jeg være svag, ja særdeles svag, om Embedsmænd her paa Landet kunde sætte mig en Grænselinie i

den Myndighed, Kongen har overdraget mig. Dog denne Embedstvist burde og med stor Lethed kunde være undgaaet. Thaarup var i høj Grad Forhandlingsmand, smidig til at føje sig efter Guvernementets Foranstaltninger og ganske uvillig til at hemme deres Gjennemførelse, naar de var nødvendige eller blot ønskelige; men da Amtmandskabet ikke var nedlagt, maatte han med Rette føle sig pinligt tilsidesat, ved at dets Raad og Bistand ikke paakaldtes, inden saadanne Foranstaltninger, som greb ind i det borgerlige Samfundsliv, paabødes rent militært. Skønt bosatte i By sammen forbigik Militærguvernøren helt Amtmanden, drøftede hverken mundligt eller skriftligt sine paatænkte Forholdsregler med ham, men holdt sig ene til den hidkomne Guvernementssekretær Chr. L. Sehestedt som sin Vejleder paa det borgerlige Omraade. For at afværge Dyrtid paa Brødkorn blev 15. Maj Brændevinsbrænding forbudt, og da Koefoed vilde aabne nogen Adgang til den paa ny mod en Afgiftsydelse, rejste Thaarup 9. Sept. Indsigelse mod at indføre en saadan Afgift, som Aarets Kornhøst gjorde overflødig, og som var egnet til at vække Uro i Folket. Ved samme Tid 6. Sept. og vel mest for at tøjle den embedsivrige Amtmand udnævnte Kongen Flaadekpt. C. A. Rothe til som Andengvernør at støtte Koefoed, i hvad han maatte ønske, med samme Myndighed over Landets Embedsmænd som selve Guvernøren. Ganske uventet for denne og alle andre kom Rothe 15. Sept. til Rønne, og fra nu af gav Guvernementet Amtmanden end ikke Meddelelse om trufne Foranstaltninger paa det borgerlige Omraade. Uventet pludseligt døde Guvernør Koefoed 11. Nov. og blev gravlagt udenfor Taarnmuren af Østremar Kirke, under hvis Gulv hans Farfars Farfars Broder Jens Pedersen Kofoed laa jordfæstet; hans og hans Hustrues Portræter ophængtes i Kirken, nu i Borringholms Musæum. Rothe udnævntes 8. Dec. til Enegvernør.

Carl Adolf Rothe, født 8. Dec. 1767, var en frisk og djerv Sømand, koldblodig som faa, rolig og sindig i alle Livets Prøvelser; han førte en stram Tøjle over sig selv og over andre. I Slaget paa Københavns Rhed 1801 havde hans Stykpram udholdt Ilden fra en Række engelske Fregatter med voldsomt Mandefald, og tilsidst havde han frelst den næsten synkefærdig med samt en anden Pram paa Slæbetov ud af Fjendens Haand

ind paa grundt Vand. I Kampen 23. Marts 1808 ved Sjællands Odde var han som Næstkommanderende paa Linieskibet Prins Christian Frederik bleven haardt saaret i venstre Arm og havde trods dette reddet en syg Skibsfælle op fra Lasaretet, i sidste Øjeblik inden Skibet sank. Udløst af engelsk Krigsfangenskab kom han til Borringholm, hvis kloge og kyndige virkelystne Styrer han blev igjennem sex Aar. Hans ihærdige Tilskyndelse bragte her adskilligt til at blomstre og sætte Frugt midt i Krigens Nødstig; han vandt Borringholmernes Hu og lagde hos dem en varig Glans over Guvernementstiden, men Thaarup drev han paa Flugt.

Ved en engelsk Handelsbrig Famas Indstranding paa Hammerkysten 23. Dec. 1808 modtog Herredsfoged Mads Arboe fra Guvernøren Paalæg om strax at sende ham Skibspapirerne, men som Overøvrighed i Følge Strandingsloven tog Amtmanden dem med sig til Rønne, lod dem her tørre og tilstillede først to Dage senere Rothe dem. Dette gav alle de høje Embedsmænd en urolig Jul. Rothe tildelte 26. Dec. den usalige Arboe en skrap Irettesættelse for hans Overtrædelse af sin Lydighedspligt mod Guvernøren og sendte de andre Byfogder en streng Paamindeelse om ikke at lade sig forlede af Amtmanden til slige Pligtbrud. Haardt krænket sendte Thaarup Danske Kanselli glødende Forestillinger om sin lovlige Overstyrelse af Strandingsager, men fandt ikke dets Støtte. Han udtalte da sit Ønske om at afgaa fra den brydsomme Stilling og modtog 19. Marts 1809 Meddelelse om, at Kongen 1. Febr. havde givet ham sin Afsked i Naade og med 800 Rdl. i aarlige Ventepenge og udnævnt den af ham varmt priste Byfoged Chr. Jespersen i Nexø til midlertidig Amtmand med fuld Amtmandsløn. Borringholm mistede en dygtig Amtmand og fik en endnu dygtigere. Thaarup sad endnu et Aar paa sin Ejendom Rosmannegaard i Knudsker, og nu da ingen Embedsnykker kom dem imellem, omgikkes Rothe og han selskabeligt; saa drog han til København, hvor han vandt et hædret Navn som Statistiker og Historiker. Hans flittige Pen spredte sig rastløs ind paa mange Omraader; fra den udgik 1806—10 Smaa Bidrag til Borringholms Statistik, 1810 Kort Oversigt over Borringholms Amt, 1839 Borringholms Amt samt Christiansø, sammen med hans syv Bind skrevne Bornholmiana og Brevsamling i Rigsarkivet

grundlæggende Værker for Indsigt i hans Tids Borringholm. Han døde 9. Juli 1845 i Jægersborg.

Med Føje priste han 1810 Guvernør Rothe som Grundlægger af en ny Fremskridtstid i Landets Forsvarsvæsen, endnu efter tredive Aars Forløb udmærkede de under hans Øjne uddannede Aargange af Milisen sig ved sin militært skolede Holdning frem for dens øvrige Mandskab. I sin Stab medførte Rothe dygtige Officerer af alle Vaabenarter til at opøve Mandsstyrken, blandt dem den i Rønne fødte Premierlt. Chr. Gotfred Ditlev Lohmann (1785—1829) ved Fodfolket og Kpt. Poul Magnus Hoffmann (1778—1842) ved Artilleriet, to Mænd hvis heldbringende Virksomhed paa Borringholm skulde sætte Frugt langt ud over det militære Omraade, samt Ritmester Johan Adam Ulrik Salchow (1774—1859), der udarbejdede en grundig militær Topografi over Landet til Hærens Arkiv. Under Søkrigen blev Kystartilleriet Landets Hovedvaaben; fra eet Kompagni paa 200 Mand fik Rothe det 1809 sat op til den dobbelte Styrke; gamle Strandkanser udbyggedes, nye opførtes, saaledes 1809 den firsidige Voldplads Arnaga Østre Batteri med Magasin og Skilderhuse; under Engelskkrigens stærke Udvikling af Kanonforsvaret turde ogsaa være byggede de andre paa Kystbrinkernes Kamme lagte Brinkbatterier, fra hvilke Fjendens Skibsdæk kunde rammes med Bueskud fraoven, mens de gamle Strandkansers Fladskud strøg ind over dem fra Siden. I alt holdtes 45 Kystbatterier stadig kamprustedes. Milisen fik 7. Juni 1811 sin første Tøjmester i Kapt. Chr. Peter Mossin (1763—1827). For øvrigt mødte den Krigen med 145 Skansekanoner, deraf 40 Attenpundigere, med et flyvende Markskyts paa 45 lange Trepundigere og med 9060 Flintesten til Flintbøsserne.

Næst i Rækken red Landets to Dragonkompagnier frem. Ved at fordele deres 500 Mand i fire Kompagnier med en tilsvarende Fordobbling af Officerstallet sørgede Rothe for at uddanne dem til større Krigskunst. Da mange af de 500 hertil Aar 1742 udtagne Gaarde nu var saa udpinte, at de ikke evnede at ruste Hest og Rytter, fik han efter en kyndig Undersøgelse 6. Avg. 1809 Dragonholdet paalagt de 500 nu tjenligste Gaarde; snart paakommende Armodsaar gjorde 20. Okt. 1833 en ny Omlægning nødvendig. Rothe udtog 68 andre Gaarde til at holde hver to Forspandsheste rede for Fodfolkets rullende Markskyts, naar

forlangtes. Desuden oprettede han 14. April 1809 et Jægerkompagni paa 200 Mand. Naar de hidtil nævnte Vaabenarter havde udsøgt sig det bedste Mandskab af Milisen, gik endnu 1000 Mand ind i de fire Landskompagnier Fodfolk, som regnedes for tarveligt Krigsgods. Endnu mindre Krigslid slog Rothe til de fire Herredskompagnier af udtjente, mest over 50 Aar gamle Bønder og til de syv Borgerkompagnier med deres brogede Mandskab af alle Aldersklasser. Strax ved Krigens Udbrud havde Milisen afgivet 280 unge Mænd til Fæstningstjeneste paa Christiansø, hvor de maatte forblive i indtil to Aar ad Gangen, inden de afløstes af nye Hold. Denne Bortsendelse ud af Landet var Borringholmerne ukær og syntes dem at stride mod Privilegierne; Rothe fandt, at denne Mandsstyrke var uundværlig i Borringholms eget Forsvar, men hans Indstilling 1809 om at faa den hjemkaldt forblev frugtesløs. Ogsaa de borringholmske Sømænd, som i København hvervedes til Kanonbaadene, ønskede han sendte tilbage til Hjemlandets Milis. Som alle de landmilitære Guvernører under tidligere Krigsforhold og som Krigsministeriet 1848—50 indsaa han, at Landets egen Milis ikke var mandstærk nok til kraftigt at dække dets Hundred Kilometer Kyst, og han fik 1809 et Kompagni jydsk Grenaaderer og en Bataillon holstensk Fodfolk hidsendt. Holstenerne gjorde sig ildelidte ved krigsmandsraa Ufærd i sine Kvarterer.

Man vidste ikke, at Fjenden slet ikke var til Sinds at erobre danske Lande. Den store Krigstummel kunde være sparet, og selv den alvorlige J. N. Madvig maatte trække lidt paa Smilebaandet, naar han mindedes denne krigeriske Tids talrige Parade-mynstringer som Folkegammen, i hvilken Officerernes flunkende Færd vandt en let Sejr over modstandsløse Kvindehjerter. Kun af og til prøvede Fjendens Orlogsskibe at ryge de drilagtige Kapergaster ud af Reden, og da skød Kystbatterierne skarpt Gjensvar, saaledes 1809 Sandvig og Hasle 22. Juni, Nexø 6. og 7. Juli og 28. Avg., Svanikke Batterier kom 23. Juli i Ilden med 88 Skud, Gudhjem 9. Avg. Rønne maatte 18. Juni 1810 afgive 160 Skud, deraf 47 attenpundige, inden Fjenden forlod Farvandet; 26. Juni og 25. Juli havde Nexø, 29. Juli Sandvig smaa Skærmysler med engelske Krigsskibe. Kaperkrigen bandt til Tider henved Hundred engelske Orlogsskibe til at føre Handelsflaaderne saa nogenlunde værnede gjennem de danske

Strømme og frem i Østersøen, dog magtede de ikke at afholde de borringholmske Kapere fra at gjøre 1810 til det rige Priseaar. Mange dristige og driftige Kaperførere vandt Ry i Folkehjertet, de overstraaledes dog alle af Ridder Wolffsen.

Caspar Henrik Wolffsen var født 16. Dec. 1781 i Rønne i den unge Helt fra 1645 Albret W.s Slægt. Hans Farfader Herman Bohn W. havde paa Christiansø fra Værkbasse tjent sig frem til Kommandørkpt. og 1779—83 Kommandant efter sin Svigerfader C. H. Stiboldt og døde 1791 i Svanikke i sit 83. Aar. Sønnen Christian Leegaard W. (1746—1809) blev Skipper, Borgerfænik, Overformynder og Forligskommissær i Rønne, giftede sig med Else Cathrine Boss og lod alle sine fem Sønner gaa til Søs. Af dem kom Caspar hjemmefra i sit tiende Aar og tog fjorten Aar gammel Langfartshyrer paa Ost- og Vestindien, blev Skibsfører i en Alder af 21 Aar og gjorde fire Vestindietogter inden Krigens Udbrud 1807. Strax 16. Nov. stod han ud fra København som Kaperkpt. paa Skonnerten Mandal med 8 Kanoner og 66 Mand, tog adskillige store Priser mest i Øresund og udholdt fire svære Kampe med engelske Orlogsskibe, inden han Vinteren 1809 overlod sin Broder Chr. Leegaard W. Førerskabet af Mandal og selv 4. April som Fører og Medrheder af den smukke Skonnert Greve Danneskiold med 12 Kanoner og 72 Mand gik paa Krystogt i Skagerak og dristede sig tre Gange i haard Dyst med Fjendens Krigsskibe. Kongen lønnede 28. Juni 1809 hans kække Færd med Ridderkorset, og paa Borringholm, hvor dette var noget nær uset, nævntes han nu altid Ridder Wolffsen; om Bord hos danske Orlogsmænd var Wolffsen nok, strax vidste man Manden. En norsk Forfatter har 1892 lignet ham med Tordenskiold; højere Ros i en Normands Mund er utænkelig. Hidtil havde han taget og faaet prisedømt 22 større og mindre Skibe.

Atter 16. April 1810 tog han Søen og førte sine vovelige Krystogter helt ind under Skotlands Kyst, hvor han kaprede tre store Priser, hvilke dog overmægtige Krigsskibe afjog ham. Selv kom han i god Stand ind til Christianssand først i Avg. og søgte ud paa Efteraaret Farvandet under Borringholm, hvortil han fra 29. Nov. til 18. Dec. indbragte fem kaprede Skibe. Med to af disse laa Greve Danneskiold opankret paa Rønne Rhed, da en pludselig Storm af NV. Natten til 20. Dec. sprængte

Fortøjningerne og satte alle tre Skibe paa Grund indenfor S. Rev. Wolffsen selv var i Land; sammen med andre Sømænd bar han en let Jolle ud til Strandingstedet og bragte alle Skibenes 58 Mand, som kæmpede med Braadsøer og Overisning, frelst i Land tre for tre; men Skibene var Vrag. De følgende Aar lagde en Hemsko paa Kaperudrustningerne, og først i Nov. 1813 stod Wolffsen ud fra København som Fører og Ejer af en ny lille Skonnert Danneskiold med 24 Mand paa Togt omkring Borringholm, hvor han 28. Dec. kaprede sin sidste gode Prise og 3. Jan. 1814 fik Dom paa den i Rønne Priseret. Elleve Dage senere satte Kieferfreden Ende paa Kaperkrigen; det blev Wolffsen selv, som efter Vinterspærringen 13. April i en Baad hentedede det første Budskab om den fjerdingaargamle Fred til Borringholm.

Kaperrigdommene kom og svandt lige hastigt. Wolffsen kunde ikke leve af at være Ridder, han tyede ud i Fiskeri og fiskede sikkert mangan kostelig Smuglertønde inden Baadspanterne ligesom Broderen Christian, der smuglede Brændevin ind paa Svenskekysten, opbragtes med sin Jagt Willemoes til Stockholm og døde 6. Sept. 1836 i Toldfængsel der. Af en stedkendt Smugler kunde gjøres en kyndig Tolder, og Ridder Wolffsen blev 4. Nov. 1821 kgl. Toldbetjent i Rønne og 1829 Toldinspektør for Borringholm. Munter og levelysten var han med til at oprette Rønne Theater 1823 og optraadte 77 Aftener paa dets Brædder baade som Komiker og som Kavaller. Under Prins Frederik den Syvendes første Borringholmsfærd i Avg. 1833 anførte han Rønne Skipperes Fakkeltog og Velkomstsang og fulgte troligt Prinsen i at trille paa Maven ned ad Skrænterne ved Hammershus; den uvante Bakketur nedbrød adskillige maveføre Embedsmænds Helsen. Ved et hastigt sammenstimlet Gadeopløb 11. Avg. 1834 udenfor Kommandant Hoffmanns Gaard ilede han denne sin nødstedte Nabo til Undsætning, kaldte fra hans Trappe alle brave Søgutter til sig og rensede i en Kortvending Grønnegaden for alle Urostifere. Han døde 29. Nov. 1836, hans Gravsten paa Rønne søndre Kirkegaard burde sikres for Eftertiden.

Kendte med Farvandene undgik Kaperførerne i Reglen let Fjendens Efterstræbelser, værre Fortræd voldte hændelige Uheld dem. En københavnsk Kaperjagt Die Hoffnung med 8 Kanoner

og 45 Mand under Kpt. Nis Hansen Barm havde 24. Maj 1808, skarpt forfulgt af en engelsk Kutter, fundet Dækning under Hasle Strandbatteri, da en af dens Kanoner sprang og tændte Ild i dens Krudttønder, en Ildsøjle skød til Vejrs, Braget fik Ruderne i Land til at klirre, og Jagten sank i samme Øjeblik; kun fem Mand reddedes af tililende Baade. Blandt de omkomne var den unge Prisemester Frederik Undall; hans Moder, Kommandantens Enke, saa fra sin Have N. i Rønne Skibets Undergang, og endnu samme Aar 22. Dec. mistede hun sin unge Datter Marie Elisabet, der var gift med Caspar Wolffsen. Et Uheld af anden Art traf Peder Hansen Rønne, som med sin Kaperbaad Neptunus i Dec. 1811 opbragte en Jagt og forankrede den S. for Gudhjem, hvor den forliste i Storm. Overadmiralitetretten frikendte 6. Dec. 1812 det kaprede Skib og idømte Kaperføreren at erstatte det med 104000 Rdl. Navneværdi. Medrhederne trak sig ud ved at udrede hver 3000 Rdl. til Kaperhederiet. Den unge Kaperfører blev sat fast, indtil det lykkedes hans Fader Jens Hansen Rønne at stille den kaprede Skipper til Freds med 16333 $\frac{1}{3}$ Rdl. N.V. I Juli 1810 gik en Nexøbaad, som Sølulke spydigt nævnte Kavallerkaperen, ud at kapre, men blev selv kapret af Fjenden. En Matros faldt i Kampen, alle Kavallererne, Kpt. Herman Jacob Sonne og hans Broder Mikael, Herman Dam, Sophus Winsløw, Mads Birch og flere andre Borgersønner, maatte købes ud af Fangenskab med artige Summer; alene Byskriver Peder Jespersen gav 2000 Rdl. hertil, ligesom han iøvrigt af sine sparsomt tilmaalte Midler støttede Nexø nødlidende Husstande gennem de trange Krigsaar.

Et broget bølgende Liv førte Kaperkrigen ind over de smaa Havnebyer og mest over Rønne som Priserettens Sæde. Priseskibenes Indsejling, de fangne Søfolks Indhusning under Vagt hos Borgerne for smaa to Rdl. om Ugen, Priserettens Domfældelser Slag i Slag, de store Avktioner over de tagne Skibe og deres ofte rige Ladninger, som bragte Landet haardt savnede Varer, Korn, Sukker, Urtekram, Klædevarer, Sejldug, Tovværk, Tømmer, Tjære og Talg, Kapergasternes støjende Færd paa Landjorden som Storhanser, der pralede med at bruge sine lidet værdifulde Femdalersedler til Pibetænding, — sligt var Øjet ikke tidligere vant at møde. En ypperlig Sømandsskole blev Kaperfogterne, de lærte Borringholmerne at klare truende Fare og

Forlis fra sig til Søs bedre end til Lands. Kun overfladisk dækkede det sprudlende Kaperliv Krigens tro Følgesvende Nød og Elænde, som groede sig dybt fast og tog hastig Væxt frem mod Statens Pengesammenbrud 1813. Landets vante Erhverv laa øde, mange Søfolk vendte hyreløse hjem, Søvejen var spærret for de uundværligste Livsmidler Brødkorn, Klæder, Brænde; Dyrtid og Sult lagde Mulm over det ganske Folk. Naar Kapermatrosen tog Landlov, fandt han sin Husstand i bitter Nød og maatte i Utide sælge sine bravt vundne Udbyttelodder for at skaffe den blot det dyre daglige Brød; under den vilde Omsætning af disse Lodder endte de i Reglen i en snu Opkøbers Lommer. Det oprørte Peder Jespersens strenge Retfærdssans, han købte Lodderne ind og holdt dem paa de nødstedte Kapergasters Navne, indtil Udbyttet blev udloddet og kom dem til Gode, som ene havde fortjent det ved kæk Daad.

Under den hvirvlende Penedans indtraadte en mærkelig Mangel paa Mønt. Til dens Afhjælpning lod Amtmand Thaarup 1. Jan. 1808 to højt ansete Rønnekøbmænd Jochum Ancher Bohn og Chr. Leegaard Wolffsen med Byskriver Peter Henrik Barclay som Notant og under Amtets Segl udstede de borringholmske Andels- eller Assignmentssedler, 200 paa ti og 800 paa fem Rdl., til hvis Sikkerhed var indlagt 6000 Rdl. i store Sedler hos Amtstuen, og som skulde modtages til fuld Værd i alle Oppebørsler. Kun 1160 Rdl. kom i Omløb; allerede 5. Febr. paabød Regeringen dem inddragne som utilstedelige.

Arnagabugten 8 km SØ. for Rønne blev en yndet revdækket Smuthavn for Kaperne og deres Priser, og Guvernør Rothe byggede stærke Kystbatterier her. Den unge Sølieutenant og Ridder Jørgen Fønss valgte den 1813 til Tilhold, men efter Prisereglementet maatte Salg af de vundne Priser kun foregaa i en Købstad. Rothe paaviste de heraf flydende Ulemper for Kaperfogternes raske Udførelse, og Kongen, som ikke vilde bryde den af ham satte Lov, ej heller fortrædige Købstædernes Handelsstand, greb den snilde Udvej 14. Dec. 1813 at ophøje Fiskerlejet Arnaga til Købstad i Henseende til alt Kaperfarten vedkommende. Lige en Maaned varede denne indskrænkede Købstadsherlighed, da sluttedes Freden i Kiel, Kaperne forsvandt af Østersøen, og Arnaga blev det fattige Fiskerleje som tilforn.

For Alvor kom kun Fæstningen Christiansø i Ilden. Her havde

Thomas Chr. Stiboldt 1783 afløst sin Svoger H. B. Wolffsen som Kommandant og var 5. Maj 1795 bleven efterfulgt af Andreas August Kohl, som døde allerede 6. Juni. Hans Søn Johan Henrik Valentin August Kohl var 1786 bleven Sekondlt. paa Christiansø og arvede nu Kommandantstillingen, en pligttro Mand, hvem modig Redning af skibbrudne havde bragt Fortjenstmedaillen i Guld og andre Hæderstegn. I Fæstningshavnen laa i Okt. 1808 omkring 25 Priser, de fleste tagne af Caspar Wolffsen, som havde for Skik at staa ud fra Havnen om Aftenen, skære et eller to Priseskibe ud af de ved Carlskrona samlede Handelsflaader og bringe dem ind i Havnen næste Morgen. I denne dristige Leg vilde Engelskadmiraalen J. Saumarez tale et Alvorsord med, og 24. Okt. lod han tre Fregatter overdænge Christiansø østfra i fem Formiddagstimer med over 200 Bomber. Fæstningen undlod at give ham Svar, thi dens eneste Bombemorter sprang under Løsningen af sit første Skud. Bombardementet voldte den ringe Skade, at en Bombe faldt i et Hus paa Frederiksholmen, hvor sex svenske Fanger sad i roligt Kortspil, og Døden tog dem alle hjem. Kohl selv blev kvæstet i venstre Laar af en mat Bombesplint, men vedblev at føre Forsvaret, i hvilket Wolffsen og to andre Kaperkapitajner med sine 150 velrustede Gaster tog ivrigt fat. Til sidste Afsked styrede Saumarez sine øvrige fem Flaadeskibe under smaa Sejl forbi Fæstningen og lod dem give den et glat Lag af Skibskanonerne, hvorved sexten Mand blev letsaarede; ogsaa nu holdt han sig i forsigtig Afstand, saa at Fæstningens kortrækkende Kanoner ikke kunde naa Skibene. Dette blev første og sidste Gang, Christian den Femtes stormægtige, men nu yderst svage Fæstning kom under Fjendens Ild.

Havde den engelske Admiral anet, at dens frygtvækkende Skanser kun var løstsatte Stabler af Kampesten, havde han vel prøvet at faa Tag i den og i Kapernes Vovemod. Nu 4. Avg. 1809 tog dens eget oprørske Mandskab den i sin Haand. Strax efter Bombardementet havde Guvernør Rothe hidsendt Artillerikapitajn Hoffmann og efter hans Forslag iværksat omfattende Udbedringer af Skanserne gennem de følgende Krigsaar. De sidste Rester af Stjerneskanssen paa Græsholmen sløjfedes for ikke at give en her landsat Fjendestyrke Dækning, og paa dens Sted indviedes 1811 en Kirkegaard; paa Frederiks- og Chri-

stiansholmen byggedes svære Dækskanser af kløvede Sten mellem de otte Kanonbatterier, særligt Havnens to Indløb forskansedes stærkt; Storetaarn forstærkedes til at bære fem Attenpundigere, og om dets Fod udsprængtes en Voldgrav i Klippegrunden; talrigt Kanonskyts anbragtes bag overhvelvede Kanonporte i Stenskanserne og paa Paradepladsen, bombefaste Krudtmagasiner indrettedes. Mandskabets 200 Marinesoldater, hvervede under Krigen fra mange mest tyske Hold, fløj i Flint ved at gaa i dette uvante Stenarbejde; 3. Avg. fik to opsætsige Marinere hver 27 Slag Kat ved Pælen udenfor Storetaarn, næste Morgen gjorde hele Kompagniet Oprør, tog Fæstningens Officerer til Fanger, fornagledede Kanonerne, udrustedede to kaprede Galeaser med Vaaben og Mundforraad og styrede ud i Østersøen. Ti km til Søs satte Oprørerne Officererne fra Borde i en Robaad, med hvilken de ved Femtiden kom tilbage til Fæstningen. En Time senere kom en kendt Kaperfører Færingen Mikkel Møller med sin Jagt Røverfjenden ind under Christiansø, opjog Oprørernes Galeaser og tvang dem med Skud til at kappe de to gode Sejlbaade Langbaaden og Lodsbaaden fra sig, hvilke han da bragte tilbage til Fæstningen. Denne modtog tre Dage senere nyt Mandskab af unge Borringholmere oversendt af Rothe. De undslupne Oprørere styrede til Carlshamn og lod sig hverve ind i den svenske Hær; Sverig var fra 29. Febr. 1808 til 10. Dec. 1809 i Krig med Danmark og havde offret mangan god Prise til Kaperreden Christiansø, og fra Carlshamn udsendes nu Orlogsbriggen Vänta litet mod denne, men havde den ventet stort i Indtagelse af en forsvarsløs Fæstning, havde den nu ventet langt ud over rette Tid. Efter ny Opsætsighed i Sverig blev nogle af Marinerne skudte i Følge Krigsretsdomme; syv af dem dristede sig 1812 til København, blev gjenkendte her og hængte.

Den kække Kommandant Kohl tog sin Afsked 5. Febr. 1811 og flyttede til Rønne, hvor han blev Ejer af tidligere Undalls Gaard langs Nordsiden af Storetorv og døde 13. Juli 1820; hans smukke høje Sandstenstøtte paa Byens søndre Kirkegaard er fredet. Paa Christiansø afløstes han af Kommandørkpt. Hans Munk. I Sommeren 1813 kom en ny lille Krig med Sverig; Frederik den Sjette kundgjorde 11. Juli Vaabenstilstand, men fik først 29. Juli bragt sin Kundgørelse Guvernør Rothe i Hænde.

Imidlertid kryssede siden 16. Juli Briggen Vänta litet under Kpt. Cronstedt mellem Borringholm og Christiansø og afskar paa Fjendevís al Baadfærd mellem disse. Efter Rothes Paabud gik de fire Kanonbaade Rønne, Nexø, Svanikke og Allinge, som han havde ladet bygge 1809 til 10 af de sidste Storege i Almingen, ud fra Christiansø under Premierlt. Hans Emanuel Wulff 24. Juli og gav henad Middag Briggen det første glatte Lag af deres otte svære Kanoner. De saa den gjerne vente lidt, men under deres fortsatte Skydning trak den sig ud af Skudvidde Kl. 2; ved at bruge sine Aarer indhentede Baadene den en Time senere, men efter en halv Times Kamp hjalp endeligt en opfriskende Kuling den adskilligt skadeskudt ud af Farvandet nordefter. Kanonbaadene led næsten ingen Skade, de krøb atter paa tørt Land i deres fire Baadskure paa Frederiksholmen og kom aldrig senere paa Søen.

Denne raske lille Fægtning blev den sidste, hvis Kanondrøn gav Gjenlyd i Borringholms Klipper. Rothe maatte undskylde Brudet paa Vaabenstilstanden hos Kongen, som svarede ham: „Naar en Ting er udført med Raskhed og til en lykkelig Ende, er dermed mit Svar givet; jeg venter kun paa Vaabenstilstandens Udløb for at optage Kampen mod Sverig.“ Svenskekrigen kom 3. Sept. atter i Gang og gav Kapergasterne øget Udbytte, indtil Freden sluttedes i Kiel 14. Jan. 1814 med Tabet af hele Norge. Under de forudgaaende Forhandlinger i Wien var den østrigske Regering en Stund villig Talsmand for, at Danmark alene skulde afstaa Trondhjem Stift til Sverig, og da vilde danske Mænd, Udenrigsminister Niels Rosenkrantz og Statsminister Ove Malling, 7. Dec. 1813 foretrække i dets Sted at overgive Sverig Borringholm. Heldigvis fandt Kanselliet inden Jul Frederik den Tredjes Løftbrev paa aldrig at afstaa Borringholmerne til deres Fjender Svenskerne, og der sendtes 27. Dec. den danske Sendemand Chr. Bernstorff i Wien Paalæg om at undlade at bringe dette Lands Aftrædelse i Forslag. Saa nær havde man endnu til at se i Borringholm en Stump afhændeligt Løsøre, som Riget ejede fjernt ude i Østersøen; saa langt borte laa Forstaaelsen af, at dette Land var et ægte uløseligt Stykke Danmark.

Den samme spænstige Kraft, hvormed Guvernør Rothe opbyggede Landets Forsvar, satte han ogsaa ind paa Fremhjælp

af dets borgerlige Samfundsforhold, som Krigen truede med Sammenbrud. Hans sunde Samfølelse med Indbyggerne, hvem han fandt ofte falskeligt sværtede for Kongen af uforstaaende selvkloge Embedsmænd — han tænkte her paa Amtmand Thaarup — som gjenstridige mod alt, hvad der tilsigtede Landets Opkomst, hans varme Omtanke for Landets Hovederhverv kom til Orde i hans Indstillinger til Kongen; han skrev saaledes 19. Maj 1809: Borringholmernes Ønske at faa sine Agre til-saaede, inden Landet angribes af Fjenden, er snart næsten fuld-ført, og jeg har det faste Haab, at de da skal vise sig værdige at være deres Majestæts Undersaatter. Allerede 11. Marts havde han skrevet om Hartkornskatternes ubillige Tryk paa mange magre Smaagaarde med endog større Skatter end fede Stor-gaarde og om Vejledning for den lærvillige og tænksomme Al-mue ind i et bedre Agerbrug. Videre paapegede han 27. Avg. Nødvendigheden af en retfærdig, paa Opmaaling hvilende Ma-trikelsættelse og foreslog 6. Okt. en Landkommission sat til at fastslaa Skattelettelser for Gaarde, som ikke kunde bære deres fulde Skattetyngte. Frederik den Sjette billigede 19. Okt. Rothes Forslag, men lod dog 20. Marts 1810 Tanken om en Kom-mission falde, dog med den udtalte faste Vilje, at en Matrikel-maaling med dertil knyttet Udskiftning af Gaardenes Jorder og Udmarkernes Optagelse i Dyrkning skulde nu ordnes til Iværk-sættelse, saa snart Krigen tillod det. Herigjennem blev Rothe den kraftigste Tilskynder til Landets første Matrikelmaaling efter Krigens Slutning og de dertil knyttede store Fremskridt i dets Jordbrug.

Mod Dyrtid paa Brændsel og Brødkorn maatte Rothe gribe ind. Landet maatte Aar efter Aar indføre o. 600 Favne eller 1300 m³ Brænde og kunde ikke selv brødføde sig; kun af graa Havre udførte det et Par Tusend Tønder og af Ærter o. 2500 Td. aarligt, men udefra maatte det hente sig af Byg samme Mængde, af Rug et halvt og af Hvede et kvart Tusend Tønder, dog omskifteligt efter som Landets egen Høst skeppede eller Kornvrag indstrandede. Med Tilførslen hemmet og hastigt Fald i Penges Værd svimlede Priserne op i Højden, langvarige strenge Vintere gav fattig Høst paa Markerne. I Febr. 1808 maatte Re-geringen undsætte Borringholm med 1000 Td. Rug, i Nov. med 997 Td. Rug og 1134 Td. Byg og gjennem alle Krigsaarene fri-

tage dette Land for den over hele Riget paabudne Udskrivning af Korn til Hærens Brug, ligesom Rothe 1809 udvirkede, at Korn til de hidkomne Hærafdelinger hentedes fra de militære Forraad andensteds. Han paabød 16. Jan. 1810 Amtstuen at lade trængende Folk faa Byg i Haandkøb til den da lave Pris af $4\frac{1}{2}$ Rdl. for Tønden; dette godkendtes 8. Maj af Kongen. I det slugvorne Nødaar 1813 tvangsudskrev han 25. Febr. hos kornpugende Sognebønder 1050 Td. Byg til Kapitelstaxt, for at nødlidende kunde købe det til samme Pris, og 19. Juni udlaante han i samme Øjemed 440 Td. Rug og 100 Td. Havre af de militære Forraad, indtil de kunde ydes tilbage efter Høsten; 28. Marts 1814, da Rug kostede henved 35 Rdl. Tønden, paabød han Amtstuen at sælge Byg i Potte- og Fjerdingkarvis til trængende for $8\frac{1}{3}$ Rdl. Tønden, halv Kapitelstaxt, hvilket 18. Maj fik Kongens Billigelse.

For at spare paa Brødkornet maatte dets Tilvirkning til Brændevin hemmes. Den hævdvundne Frihed til at brænde Byg regnede Bønder og Borgere for et umisteligt Privilegie og mødte enhver Indskrænkning heri med studs Uvilje. Hjemmenes Festræk var Honning og Brændevin sammenrørt i en Skaal og søbet med Ske eller spist i deri udblødte Kommenskringler. Paa en lang Høstdag bødes der Karlene en Snaps hver tredje eller endog hver anden Time. Selv Smaabørn taalte godt at tyllse med lidt Akvavit, Livsens Vand, der reddede Menneskeliv gennem strenge Sygdomme, og i hvilket man fandt ikke blot et Lægemiddel, men tillige med Føje et Fødemiddel. Allerede under Kornmangel 1801 havde Regeringen 1. April forbudt al Brændevinsbrænding; af Frygt for Følgerne havde Den beständige Kommission søgt at afværge dette Indgreb, men hentet sig en drøj Paamindelse hos Regeringen; Herredsfogderne var trevne til den ildsete Forsegling af alle Brændevinspanderne, Byfoged Wiborg i Rønne fik lige den sidste forseglede, en halv Time før der indløb Melding fra Regeringen om, at den efter nye Overvejelser nu frigav Brændingen. Aaret 1801 stod herefter i Folkets Omdømme som det Aar, da Byfogderne løb April.

Rothe lod sig dog ikke skræmme af sligt. Krigens Nød tvang ham til 1812 at forbyde Bønderne Brændevinsbrænding hjemme i Gaardene, og da nu blot Købstadsmændene brændte saa meget desmere til Salg, gik han 23. Dec. til at forbyde al Brænding

fra 18. Jan. 1813 og til at lade indsamle alle Brændevinshatte og -piber til Forvaring; Kongen godkendte 9. Jan. dette Forbud, som gav Borringholmerne en bedsk Snaps at tømme. De mest stridbare havde den grumme Uvane, naar en Mand vakte deres Misnøje, at skyde efter ham, blot som en grovkornet Advarsel, det vilde være ren Vaade, om Skuddene ramte. Ud herfor kom Rothe paa et Aftenridt med sin Adjutant Peder Kofoed fra Smøreng i Vestremarker. „Der skydes paa Guvernøren,“ meldte Adjutanten. „Sludder, Kofoed!“ var Rothes Svar, „der er ingen, som skyder paa mig, det maa være Dem, der skydes paa.“ Mere blev ikke talt om det Skyderi. Ogsaa J. N. Madvig mindedes fra sin Barndom, at der ved en Mynstring var kommet Smaasten og en enkelt Ladestok til det løse Krudt i Bøse-piberne; da Rothe mærkede dem svirre om sig, gjorde han intet andet end ridende foran Mandskabet at lade Skydeøvelsen gjen-tage et Par Gange. Alle Smaatterier lod han koldblodigt uæn-sede; han kendte den rette Maade at tage Borringholmerne paa og at vinde deres Hjertelag. Da imidlertid det umistelige Næ-ringsmiddel indkøbtes i dyre Domme udefra, indstillede han 12. Juli og fik 23. Juli af Kongen frie Hænder til at lempe eller ophæve Forbudet; han frigav da Redskaberne, mod at der af hver Brændevinskedel under 100 Potter svarede 1 Td. Byg i Afgift, stigende for større Kedler, og 30. Okt. billigede Kongen denne Ordning, ligesaa 18. Maj 1814, at Rothe havde overladt trængende Husstande det indvundne Afgiftskorn for billigt Køb.

Til sit knebne daglige Brød havde Borringholmerne Overflod af Smør. Aarligt modtog Amtstuen 308 Tønder Skattesmør, hvis Fedme gjorde det lidet holdbart, saa at det 14. April 1694 var tilstedt Amtsforvalteren at tilregne sig 10,7 Procent som natur-ligt Svind, og ved dets Fremkomst i København maatte jevnligt en Tredjedel udskydes som ubrugeligt til Kostsmør og kun tjen-ligt til Mastesmør paa Flaadens Skibe. For at modvirke dette mislige Forhold tillagde Rentekammeret 30. Dec. 1803 Amtsfor-valteren fem Rdl. for hver Tønde brugbart Kostsmør ud over tre Fjerdedele af Aarets Smørmængde, men kom næppe til at afgive nogen Femdalerseddel herpaa. Skaden bundede dybt; Bønderne holdt Slagtekvæg, lidet værdt som Malkekøer, Flø-den maatte henstaa i Uger, inden der blev samlet nok til Smør-kærnen; i smaa Haandbøtter bragtes Smørret lejlighedsvis fra

Sankt Hans til henad Fastelavn til Amtstuen, hvis Smørtræder saa traadte det ned i Tønden sammen med dennes ældre Indhold; ud af Tønden kom da fortrædeligt, lidet velædeligt Smør. Men var Borringholms Smør lidet holdbart, saa var Statens Husholdning ligesaa uholdbar, naar den lod Landet afgive sin dyre Fedme til Mastesmør. Da Krigen afbrød Udførslen til København, forespurgtes paa Christiansø, om Smørret kunde modtages til Brug for Mandskabet der, men 21. Juli 1808 afgaves det afskrækkende Svar, at Fæstningen havde Smør i Forraad for hele femten Maaneder, — Velbekomme. Smørret paabødes da 9. Jan. 1809 solgt i Rønne for 18 Skilling, 1810 for 40 Sk., 1812 for 112 Sk. eller 1 $\frac{1}{6}$ Rdl. Pundet, Opkøbere sværmede om Smørtønderne og forstod som sin Kunst at drage sælgeligt Kostsmør ud af hele dens Indhold med Midder og alt.

Rothe bar lignende Omsorg for Landets Fiskeri, Haandværk, Handel, Skovbrug, Retspleje. Han lod undersøge Muligheden af at omdanne Hammersø til Orlogshavn og fandt den 28. Dec. 1809 udførlig, men yderst kostbar, hvorimod en rummelig Handelshavn kunde bygges ved Rønne med smaa Omkostninger. Hans lykkelige Guvernørdage stundede mod Afslutning, da Ridder Wolffsen fra sine fem Døgn farlige Isbaadsfærd med sex Mand over til Skaane hjembragte 13. April 1814 Efterretning om den længst sluttede Fred. De fremmede Hærafdelinger afsejlede 6. Maj; Hammerens og Christiansø Fyr tændtes paa ny 8. Maj. Endnu 6. Maj, da han selv snart skulde forlade Borringholm, forestillede Rothe Kongen, at ene med den til Landets vidstrakte Kystforsvar svage Milis vilde den kommende Kommandant være ude af Stand til at holde en Fjende ude fra Landet, ganske samme Tale som Guvernør Reedtz havde ført Hundred Aar tilforn. Guvernementet blev nedlagt 25. Juli; samme Dag saa Rothe, skønt andre havde været paa Tale, sin dygtige Medhjælp P. M. Hoffmann udnævnt til Kommandant og Oberstltn. Hans anden ypperlige Støtte Chr. Jespersen blev 4. Juli 1815 fra midlertidig gjort til virkelig Amtmand og afgav nu sin Byfogedstilling i Nexø; han blev den eneste Amtmand paa Borringholm, som var barnefødt der, den eneste i Danmark med kun en dansk juridisk Examen i Ryggen, en arbejdsom, indsigtfuld, retsindig og uegennyttig Embedsmand, der vandt Borringholmernes ligesom forhen Thaarups og Rothes varme

Tillid, Fortrolighed og Paaskønnelse. Baade Hoffmann og Jespersen tog handlekraftig Haand i Landets Fremskridt gjennem den følgende Snes Aar. Rothe selv vendte tilbage til Flaaden, sad 1820—22 som Guvernør i Dansk Vestindien og døde 12. Juli 1834 i København som Kontreadmiral og Admiralitetsraad. Amtsforvaltergjerningen, hvilken Peter Severin Due 1. April 1803 var tiltraadt efter Skierbecks Død, var ved Dues Afgang 16. Jan. 1810 overdragen Chr. Ludv. Sehestedt; han vaagnede 30. Sept. op til, at Amtstuekassen var ganske borte, dog heldigvis paagrebes de frække Indbrudstykke inden et halvt Aar med samt det allermeste af dens 41352 Rigsdaler. Paa Christiansø blev H. E. Wulff 22. Maj 1814 Kommandant indtil 1831, hvorefter yngre Søofficerer afløste hverandre efter kortere Aaremaal i denne Stilling. Denne mærkværdige Fæstning, der stod aaben for alle Søfarende som Havn, mistede endeligt 1863 sit sidste militære Mandskab for ene at tjene fredelig Skibsfart og Fiskerdont. Den danske Østersø stod nu fæstningsløs.

2. BAG PLOVEN

Fra Oldtiden var Borringholm et Bondeland. Nybyggerne var ihærdige i at bryde den stride Højlyng op og lægge den under Ploven, men ingen tænkte paa at bryde det middelalderlige Agerbrug op og lægge det bedre om. Saa længe det kun havde de gammelvante Afgifter til Staten at bære, gik alt taaleligt i Lempe; men da Krigene i Aarene efter 1800 krævede nye Skatter lagte til de gamle, blev Mislighederne i Hartkornsatsernes Fordeling og i det forældede Landbrug aabenbare, og for at skabe et lidt bedre Skattegrundlag greb Regeringen ind. Den havde 1. Okt. 1802 udskrevet en ny Afgift af Nytte og Brug af faste Ejendomme, hvilken Borringholmerne med sine Privilegier kun skulde svare halvt mod Rigets andre Indbyggere. De slog sig denne Gang til Taals med selve Extraskatten, kun bad de 1. Febr. 1803 Kongen om at frie dem fra de 9. Dec. til dens Paa-ligning indsatte Skattekommissarer, Byskriverne Peder Jespersen og Mads Arboe og Amtsfuldmægtig Holstein, ganske som deres Forfædre 1668 havde ønsket Poul Ancher afsat som Skattekommissar. Opgaven at lægge et retfærdigt Grundlag for Skatte-ligningen var uløselig nu som da. I Handel og Vandel regnedes

en Tøndeland efter Udsæden og udmaaltes i Skridt; en Tønde Byg kunde saas i et 100 Skridt langt og 80 Skridt bredt Jordstykke, og herefter kunde en Tøndeland Bygjord skønnes at være 12000 Kvadratalen og tilsvarende en Tdd. Rugjord 14000, en Tdd. Havrejord godt 6000 Kvadratalen, henholdsvis 4730, 5520 og 2365 m². Skønsviis maatte dog ogsaa Jordernes Gødningskraft og Frødighed tages med i Regnestykket, ligesaa Gaardbygningers Værdi og Jordbrugerens Pantegæld, Aftægtsforpligtelser m. m. Under megen Modstand sled de nævnte Kommis-sarer Aar efter Aar i det utaknemlige Arbejde, til hvilket de først 29. April 1805 fik knyttet en udlært Landmaaler, Lt. Henning Petersen. Skattens fulde Sum blev o. 4590 Rdl.; gjennem Forhøjelser 1803 og 1806 steg den til 6885 Rdl., og endeligt 6. Juni 1811 udskreves den i det øvrige Danmark med 12¹/₂ Gange, paa Borringholm med 5 Gange sin oprindelige Størrelse. Men saa ubilligt virkede dens skæve Grundlag, at Rønne alene udgav over 100 Rdl. mere end alle Landsognene og over 1000 Rdl. mere end de sex andre Købstæder tilsammen, og at en enkelt Rønneborger Otto Arboe skattede 192 Rdl. eller 31 Rdl. mere end hele Svanikke By. Ved Siden af denne Extraskat var Bøndergaardenes gamle Hartkornskat 32 Skilling af hver Td. Hk. stegen 1770 ved Ottendelsprocenten med henved 8 Sk. og 1808 ved en Indkvarteringsskat med 24 Sk.; nu forhøjedes den 15. April 1818 til 224 Sk. eller 2¹/₃ Rdl., og dog var den kun o. en Syvendedel af Hartkornskatten andensteds i Danmark; den udgjorde da godt 16000 Rdl. Ogsaa de efter Kapitelstaxt ydede Jordebogsafgifter naaede svimlende Højder i Krigsaarene. Bankhæftelserne 9. Juli 1813 til Nationalbankens Grundelse sattes til 3 Procent af de faste Ejendommens Værd paa Borringholm mod 6 Procent andensteds.

Efter Guvernør Rothes Tilskyndelse saa Regeringen, at det var paa høje Tid at sikkre sine Skattepaalæg et Matrikelgrundlag som det, der 1688 var givet de andre Landsdele, og 9. April 1816 satte den en Stab af elleve Landmaalere under Ledelse af Landinspektør Major Henning Pedersen i Gang med at matrikellægge Borringholm. Hertil ønskede Frederik den Sjette at knytte en Udskiftning af Bøndergaardenes Fællesagre; han havde for Øje den store Landbrugsforordning af 23. April 1781, som gennem fremtvungen Udskiftning havde ført Landsbyernes Mark-

jorder fra bunden Fællesdrift over til fri Ejerdrift og fremkaldt et stærkt Opsving i Agerbruget. Paa Borringholm var denne Forordning dog ganske uanvendelig, da her ingen Landsbyer fandtes og uden for det lille Arnaga ingen Fællesdrift af opdyrkede Jorder. Den tunge Hemsko, som her snærede Agerbruget ind i middelalderlige Baand, trykkede paa en helt anden Knyst. Gjennem Landets stykke- og løkkevise Opdyrkning var hver Enkeltgaards Jorder komne til at ligge vidt spredte, inde ved Husbygningerne en Hovedlod paa 10 til 16 ha Bygiord i stadig staldgødet Drift og en Snes eller flere smaa Udlækker Havrejord indtil 4 km fra Gaarden, nogle endda inde i Nabo-sognet, kun i Ny og Næ pløjede og tilsaaede og aldrig gødede. En anden grum Knyst var, at man efter Indhøstning opgav Ævred, brød Hul i alle Markgjerder og lod Køer, Heste, Svin gaa hele Landet over, i Pløjeagre, i Skove, hvor helst de vilde husere. Ved Siden af det overvættes brydsomme Matrikelarbejde med Kortlægning af de talrige Havrelækker og Værdsætning efter Jordbundens Godhed, der ud fra Landets geologiske Dan-nelse ofte skiftede stærkt fra Lod til Lod, satte Major Pedersen ogsaa sin Kraft ind paa den af Kongen tilsigtede Udskiftning, som her maatte blive en Magelægning til at samle hele Jord-tilliggendet ind om hver enkelt Gaard.

Henning Pedersen var født 10. Dec. 1775 i Sorø, hvor hans Fader var Tegnemester ved Akademiet. Efter at han 1816 var kommen til Borringholm, faldt hans Livsvirke som Landinspektør her, han byggede eller maaske kun indrettede sig den kendte Bindingsværksgaard i Rønne Laxegade til kunstnerisk udstyret Bolig; den kunde godt høre hjemme i H. C. Andersens hygge-lige Æventyr, til hvilke hans Brodersøn Vilh. Pedersen gav sine Tegninger. Han oprettede 1825 en geometrisk Tegneklasse ved Rønne Borgerskole og døde 7. Febr. 1837, hvorefter Gaarden købtes af Prøkurator Thomas Erichsen. Han blev Landet en nyttig Major, hvilken Titel han bar fra sin oprindelige Tjeneste i Artilleriet under Krigsaarene. Han overtalte mange Gaardejere til at ønske sig deres Jordlodder samlede, Ansøgninger herom fremlagdes hos Sognepræsterne til almen Underskrift; allerede 29. Sept. 1817 kunde Amtmand Jespersen indsende dem, en fra hvert af de femten Landsogne, til Kongen, dog maatte han ved-lægge dem Andragender fra andre Gaardbønder i fem Sogne

om ikkun at maatte eje og drive deres Jorder, saaledes som de havde dem i Arv fra Fædrene. Frederik den Sjette tog denne gavnlige Sag ivrigere op end sit Rentekammer, og da Amtmand Jespersen 29. Maj 1818 foreslog et første Forsøg gjort i det lille Povlsker Sogn, hvis Agerjorder var ret ensartede, fremkom 24. April 1819 den kgl. Kundgjørelse, at Magelægning af Povlsker-gaardenes Jorder skulde søges gennemført og lettes for Ejerne ved, at Staten bar Halvdelen af de paaløbende Omkostninger, og ved at Ejendommenes Matrikelkort overlodes dem mod ikkun at afholde Udgiften ved Kopitegningen, samt at en Landvæsens-kommission skulde oprettes til at fremme en saadan frivillig Magelægning over hele Borringholm. Til dens Medlemmer udnævntes 17. Jan. 1820 Major Hans Madsen Kofoed, fh. Byskriver, nu Sandflugtskommissær Peder Jespersen og Stenbruds-inspektør Lt. Henning Petersen; da den første døde 31. Okt., blev de to sidste ene om at trække det tunge Læs i Lade.

Mangen gammelsejg Modstand var at overvinde, inden man fik den borringholmske Bondestand enig om noget saa nyt som et alment Jordmageskifte. De fleste satte en Ære i at lade sin Enejord, som deres Forfædre havde svedt med at dyrke, gaa uændret i Arv til Gaarddrønten. Desuden burde Klogmand ikke give en Mark fra sig uden Udsigt til at faa en Rigsort igjen. Ejede man en Skovlække med gode Asketræer, byttede kun en Taabe den bort mod en anden Skov, hvis Aske var mindre og færre. Man sad lykkelig i sit ældgamle Jordbrug med de mange Lækker, og Fordelen ved at faa alle sine Jordstykker samlede var noget ganske uprøvet og usikkert. Utrættelig holdt Major Pedersen Møder i Povlsker, optog Kort over Jordloddernes tilsigtede Fordeling ind til Gaardene, tegnede dem om efter de rejste Indsigelser og naaede endeligt 16. April 1823 til, at alle Sognets Jordejere paa fire nær gik ind paa Mageskiftet. Men da det viste sig, at han ved Retning og Sløjfning af Vejspor mellem Havrelækkerne havde indvundet godt $4\frac{1}{2}$ ha Jord og afsat denne paa Kortet til fremtidig Brug som Skolelod, nægtede flere Bønder at afstaa denne ringe Del af deres Jordeje til Almen-nytte; han maatte tegne Kortene om paa ny. Først 15. Febr. 1825 kunde det kgl. Rentekammer stadfæste Mageskiftningen i Povlsker som fuldbragt, idet det afviste to stadigt stædige Lods-ejeres Indsigelser imod den.

Halvsjette Aars Arbejd havde det kostet at gennemføre Mageskiftet i det nemme lille Povlsker Sogn. Slig Erfaring hemmede Lysten til at optage det i de andre Landsogne, og Borringholmerne tog sig et langt Pusterum. Men 30. Maj 1832 kundgjorde Frederik den Sjette paa ny sin Vilje til at borttrydde de Hindringer for et velordnet Landbrug, som Jordernes Spredthed voldte, og tillagde hver enkelt Jordejer Ret til at faa sine Agre samlede ved de hertil nødvendige Magelæg, hvilke de andre Sognemænd ikke skulde kunne hindre; for at fremme et enigt Almenønske om Magelæg gjentog han sit Tilsagn om Statskassens Tilskud hertil og overdrog Jordejerne Jagtret paa deres samlede og indhegnede Jorder. Da det nu ogsaa havde vist sig, at Povlskerboerne ved at give Marken fra sig havde vundet Rigsorten ind gennem forbedret Agerbrug, samtidigt med at endeløs Tvist om Gjerder og Veje var forstummet, vaagnede pludseligt Ønsket om Mageskifte i alle Landsognene. Arbejdet fuldførtes 1835 i Ibsker og Persker, 1836 i Bolsker og Rø, 1837 i Østremarker, 1838 i Klemmedsker og Nøkker og omkring 1840 i de øvrige Sogne.

Mageskiftet fandt Sted paa Grundlag af den 1819 væsenligt fuldførte Matrikellægning med dens Udmaaling og Værdsættelse af alle Jorderne. Denne satte Landsogdenes samlede Hartkorn, hidtil opgjort til 8102 Tønder, op til 8325 Td., men gav endeligt Syn for Sagn paa, at for hver skattepligtig Td. Hk. fandtes paa Borringholm ikkun 49600 Kvadratalen Normaljord mod 72000 Kvadratalen i det øvrige Danmark, saaledes at Bønderne skattede af henved en halv Gang, nøjagtigt $1\frac{4}{31}$, mere Hartkorn, end de efter almindelig Udregning havde Jord til. Det kgl. Rentekammer ændrede kun Hartkornetøndens Inddeling, hidtil i sex, nu efter almindelig dansk Skik i otte Skepper, men lod Værdforholdet mellem en Td. borringholmsk og en Td. dansk Hk. blive staaende urørt som 31 til 45, hvortil da senere Skattepaalæg maatte tage Hensyn. Matrikelarbejdet medførte hist og her Omlægning af Sogneskellene og ændrede Sogdenes og Gaardenes Skattebyrder ret stærkt. Vestremarker Sogns Hk. steg med 123 Td. til 788, Klemmedsker med 113 Td. til 954, mens Rødsker lettedes for 94, Nylarsker for 63 Td. Hk. Sømlegaards Hk. sank fra 37 til 28 Td., Vajllansgaards steg fra 18 til 35, Almegaards fra 8 til 21 Td. Stigningerne ramte især de gamle

Frimandsgaarde med deres paa Samfrændeskifter lavt satte Afgiftsværd, oftest en Td. Smør svarende til 12 Td. Hk.; men næppe gik nogen Bondegaard helt fri af Ændring i sit Skattehartkorn. Det tog Ejerne god Tid at gjøre sig fortrolige med den Tanke, at Skattebyrden nu hvilede paa et for alle ensartet Grundlag, hvis altid omtvistelige Retfærd bundede i et menneskeligt Skøn. De Fremskridt i Agerbruget, som Samlingen af Jorderne ind til Gaardene udvirkede, lettede dem Skatteplagerne.

Hævdelse af Markfred var hidtil ukendt. Tre Landmænd, som 1817—20 havde indhegnet sine Markjorder, Sandflugtskommisær Jespersen paa Sejersgaard, Toldinspektør Lohmann paa Vibegaard, begge i Knudsker, og Skibskpt. Hillebrandt paa Dalegaard i Olsker mødte Naboernes ondt varslende Spørgsmaal: Vil du nu yppe Strid?, og deres haardhændede Selvtægt i at bryde Huller i Stengjerderne og aabne det løsgaaende Kvæg Gang ind paa de afspærrede Agre. Endnu 11. og 12. Sept. 1834 overfaldt studse Nabobønder Adolf Sonne paa Loftsgaard i Aaker med Vold og Drabstrusler for at tvinge ham fra at hævde Markfred, og Højesteret sendte to af dem to Aar i Forbedringshuset og straffede fem andre med Vand og Brød. Man maatte da saa og høste samtidigt med Naboerne og var afskaaren fra at dyrke nye Sædarter. Ud af Jordsamlingen voxte o. 1840 Ønsket om Markfred frem over hele Landet. I Ly af sine Stengjerder kunde man nu forbedre og udnytte sine Agre langt kraftigere end tilforn. Den første til at faa alle sine Jorder opgødede til fuld Dyrkning var Ole Jensen paa Skovgaard i Nøkker. Da man kun havde Staldgødning, maatte større Gaarde bruge Aaringer her til. Den fremmelige Landmand Jochum Bohn Jespersen fandt ved sit Køb 1824 af Kannikegaard i Bolsker kun 17 af dens 136 ha gødede og maatte bruge tolv Aar til at sætte endnu blot 35 ha i Gødningskraft; saa slog han sig paa Brændevinsbrænding af Kartoffler for at faa Mask til at fede Svin, som derpaa gav den til Markernes Opdyrkning fornødne Gødning. Saa lang en Omvej maatte driftige Jordbrugere gaa i hine slidsomme Dage.

Ogsaa vendte man sig nu til at aflede Vand fra side Jorder gennem aabne Grøfter eller dækkede Stenrender, hvori Mads Stender paa Ladegaard i Klemmedsker aarligt lagde et stort Arbejd. Egenlig Rørdræning bragtes frem efter 1840; Hans

Kofoed Jespersen paa Sejersgaard i Knudsker optog hertil et Laan hos sin Svigerfader, der harmedes ved at høre paa den Snak, at Svigersønnen gravede hans rare Dalere ned i Jorden til ingen synlig Nytt; dog gav de smukke Renter senere. Hidtil var kun Havre, Byg og Rug, Ærter og Vikker alment dyrkede; med den vundne Markfred kunde Avl af Hvede, som kendtes allerede 1569 i det smaa, af toradet Byg, af Boghvede, hidbragt 1807 fra Sjælland af Bonden Jens Jespersen i Østrelarsker, og af Kartoffler tage god Udbredelse. Kløveravl, kendt fra 1775, kom især de udpinte Havrejorder til frodigt Udbytte; Raps til Olieudvinding dyrkedes af Sandflugtskommissær Jespersen. Et lille Indelukke til Høravl fandtes fra gammelt ved alle de husflittige Landbohjem, og i en Del Haver dyrkedes Hamp, Humle og Kommen.

Et mægtigt Skridt frem tog Svingploven, som fra 1827 afløste de tunge Hjulpløve. I de følgende Aar fik Smed Peder Nikolai Holm i Rønne god Afsætning for en af ham bygget Plov. Fra 1836 lod Efterslægtsselskabet, stiftet 28. Jan. 1805 af Amtmand Thaarup, foretage aarlige Præmiepløjninger. Forhen havde man med lun Spot sunget om de haardlerede Marker i Klemmedsker: Højt oppe i Skarpeskav / der er det godt at være, / der gaa otte Heste for en Plov / og fire for en Harve. Nu kom man bort fra det store Hestehold, som 1815 skønnedes at overstige Landets Kvægtal, 9000 Stykker, med 1500 Stk.; 1838 optaltes 7800 Heste mod 13400 Køer, hvortil kom 23800 Faar og 4300 Svin. Spredte Forsøg paa at opdrætte forædlede Husdyrstammer var hidtil strandede paa Manglen af Markfred, hvorved Indblanding af Naboernes Husdyr opstod. Landets egne Faar, Køer og Heste var lavstammede og magre som Følge af ringe Røgt og fattigt Foder; kun Landsvinene trivedes trinde. Nu indførtes i det smaa finuldede spanske og engelske Faar som Tillægsdyr; ivrigst kastede man sig over forbedret Hesteopdræt. De borringholmske Landheste lignede mest efter sultefødede Norbagger paa halvanden Meters Højde; for mange af dem, Lyngøgene, var Højlyngen Hjemsted det meste af Aaret, man maatte spænde sex af dem til at trække Hjulploven; inde i Lyngen gik ogsaa de helt vilde Hestestod, som fra Middelalderen tilhørte Kirkerne og kun en Dag om Aaret indfangedes for at blive med Føl, det sidste, Rø Kirkes Stod, uddøde o. 1780.

Byfoged Niels Peter Arboe i Nexø fremmede Hesteopdræt ved 1831 at udsætte 70 Rdl. i Præmier til en Vædderidning 8. Okt. ved Aakirkeby og ved at faa Foreningen til Hesteavlens Fremme stiftet 18. Okt. 1832. I dette Aars Væddeløb tog Ridder Wolffsens to smaa sorte Hopper første og anden Præmie ved at løbe 585 m i Minuten, en vakker Ydelse. Foreningen lod indføre Blodsheste som Avlsdyr, men havde ringe Held med Krysningsafkommet, den sygnede hen og indgik i Borringholms landøkonomiske Forening, som dannedes 10. Juli 1852, og som 26. Okt. 1868 blev Arvtager af Efterslægtsselskabets efterladte Formue 1000 Rdl.

Endnu en mægtig Løftestang til Landets Opdyrkning tog Frederik den Sjette i sin Haand, da han 30 Maj 1832 forkyndte sin Vilje til at se de store Udmarker udskiftede af det hidtidige Fællesskab mellem Staten som erkendt Grundejer og Bønderne som Brugsejere. I over halvhundred Aar havde Landets Embedsmænd og det kgl. Rentekammer tilskyndet hertil, men Bøndernes Modstand havde holdt dem Stangen, og endnu skulde gaa henved fire Aartier, inden denne Udskiftning fuldførtes til Velsignelse for Landet. Den lagdes nu i Hænderne paa de to dygtige Landmænd Mads Stender og Jochum Bohn Jespersen samt de to stedkendte Landinspektører Henning Petersen og Carl Vilhelm Balsløv. Forlods havde Staten tiltaget sig de til Skovplantning indgjerdede Strækninger Almingen 775 ha og Sandflugt- eller Blikobbeskoven 525 ha. Ved kgl. Forordning 25. Maj 1842 fastsloges, at de øvrige Udmarker skulde fordeles med o. 5250 ha til Staten, o. 6400 ha til Bønderne. Først 1848 kunde de nævnte fire Mænd slutte deres fortjenstfulde Udmarksarbejde; Staten blev gjort til Ejer af godt 6000 ha, nemlig alle tidligere i Dyrkning optagne Fæstelodder, o. 2200 ha, hvis Indtagere, Gaard- og Husmænd, blev Statens Arvefæstere, dertil o. 1650 ha til Brug for fremtidig Indfæstning, o. 1600 ha til Udvidelse af Almingskoven og henved 600 ha til en ny Statskov Rø Plantning. Af Fæstelodderne tjente Staten en ny Aarsindtægt paa 2100 Td. Havre omsatte i Penge efter Aarets Kapitalstaxt, og ved Fæsterskifte fik den i Indfæstningspenge henved 4 Kr. af hver Hektar.

De Bønderne til Eje tilkendte o. 5700 ha af Udmarkerne fordeltes mellem Sognene i Forhold til disses Hartkorn. Nu forstod

Gaardejerne Husmændene grov Uret, idet de skred til at udstykke den hvert Sogn tillagte Udmark alene mellem dets Hartkornsejere. I Frihedsgryets Dage galdt det for dem at afværge, at nu Husmændene tog sig for megen Frihed. Ingen Storbonde kunde passeligt færdes i Lag sammen med Udbyggerne. Saaledes da Nylarsker Sognebønder omlavede til kgl. Stadfæstelse 8. Marts 1863 Skraaen for deres oldgamle Sognegilde, jog de Husmændene ud af Gildet med grimme Ord om ubudne indtrængte Gæster, skønt det oprindeligt havde samlet alle Sognets bosatte Mænd som Gildebrødre. Ogsaa fra det Gilde Hartkornsbønderne nu holdt paa Udmarkerne, blev Husmændene stængede ude, skønt de just paa disse hidtil havde tiltrellet sig nøjsomt Udkomme. Inden 1857 havde Gaardbønderne i tolv Sogne loddet Udmarkerne mellem sig efter Hartkorn. Naar Stakkeler skulle til Gæstebud, kommer aldrig Dag dertil, sagdes af gammelt paa Borringholm. Igjennem atten urolige Aar maatte Husmændene bie paa Dagens Gry; i en kostbar Rettergang maatte de søge Højesteret, som 1. Dec. 1862 fastslog deres Adkomst til Del i Udmarksudskiftningen indenfor Sognene. En virksom Hjælper blev dem en Borgermand Ole Edvard Sonne i Nexø; som Landstingsmand udvirkede han 9. Febr. 1866 Lov til endelig Ordning af denne Udskiftning ved en Kommission, der fik en forstaaende Leder i den unge Amtmand Emil Vedel. Den Sognene overdragne Udmark blev saa vidt gjørligt holdt samlet til Skovplantning, ved hvilken Husmændene fik Arbejd, og i øvrigt solgt til Arvefæstelodder. Herunder var Borringholmskortet blevet udstyret med de saakaldte Sogne-Enklaver, idet Povlsker, Persker, Nøkker og Rødsker Udmarksskove maatte udlægges for sig, adskilte fra selve Sognene.

Saa var tre Hundredaars Strid om Ejerretten til og Opdyrkingen af Udmarkerne ført frem til en fredelig og varig Afgjørelse. Men imidlertid havde Finansministeriet 1850 tændt en ny Stridsbavne. Først 1802 var en Landmaaler, Lt. Henning Petersen, bleven bosat paa Borringholm, hvor man hidtil havde hjulpet sig bravt uden Landmaaler, idet Sandemanden med to Synsmænd havde skridtet de til Indgjerdning udlagte Udmarkslodder af og skønnet deres Brugbarhed til Sædsjord eller til Kløvgang og dernæst Amtmanden sat dem i Aarsafgift. Det kgl. Rentekammer var fuldt indforstaaet i denne Fremgangsmaade gjennem

Jordtaxation; dets godkendende Indsigt traadte tydeligt frem i dets Fornøelse 15. Nov. 1823 af et Fæsteskøde fra 1779, idet det nu lod det lyde paa $11\frac{1}{2}$ Td. Land Sædsjord og $1\frac{1}{2}$ Td. Ld. Kløvgang, af geometrisk Indhold $32\frac{12}{14}$ Td. Land (o. 18 ha). Uden grundig juridisk og historisk Indsigt i det stedfundne Taxations-skøn rejste fhv. Amtmand Thaarup 1839 den løse Sigtelse mod Sandemændene, at de for Gunst og Gave havde tilmaalt Ud. marksfæsterne tre eller flere Gange større Jordsmon, end det de skrev i Fæsteskøderne; Sigtelsen manglede al Føje, idet han ene støttede den paa tre Tilfæstninger, som alle var foretagne af selve den kgl. Kommission 1723, og denne havde aabent med Rentekammerets Vidende fulgt den Rettesnor at udlægge Kløvgangsjord tredobbelt i Vidden imod Sædsjord, hvis Størrelse i Skønsmaal atter skiftede efter dens større eller mindre Brugbarhed til Avlsmark. Det blev et ulykkesvangert Fejlgreb af Finansminister Greve W. C. E. Spønneck, at han valgte at følge Thaarups uvederhæftige Fremstilling frem for at hente sig bedre Kløgt ved at granske Rentekammerets Arkivsager, dem havde vel Grundloven gjort ganske forældede for ham. Han udvirkede 6. Maj 1850 den kgl. Forordning, i Følge hvilken de gamle Fæsteskøder nu kun skulde omfatte 1 Td. Land geometrisk Maal eller 0,55 ha for hver Td. Land Sædsjord eller Kløvgang, som de lød paa, og det overskydende Jordsmon som ulovligt indtaget falde tilbage til Kongen og kun med et nyt Fæstebrev mod Indfæstningspenge og nysat særlig Afgift overlades Fæsteren. Modsatte denne sig at tage et saadant, udsatte han sig for Retsfølgelse til Fravigelse af Fæstet. Den nye Tillægsafgift opgjordes til 905 Td. Havre aarligt.

Lokkede ved Løfte om faa Førsteaars Afgiftsfrihed, bragte i en fortvivlet Stilling ved Udsigten til forhøjede Afgifter og truede med at skulle fravige den Jord, i hvis Opdyrkning deres Arbejd var lagt, og det Hus, de havde bygget sig paa Udmarks-lodden, gav Udbyggerne efter ligesom Gaardejerne. En eneste Gaardejer saa Husmændenes bittre Nød og kastede sig i Skansen for dem imod Finansministeriets Overgreb. Student fra sin Fødeby Rønne lærde Skole og juridisk Kandidat fra 1833 havde Adolph Schoubye Stender 1839 købt St. Gadegaard i Vestremarker. Bondestanden lærte hurtigt at skatte den retsindige juridiske Støtte, som han redebon ydede til Fremme af alle lovlige

Formaal; kun da en Storbonde fra Nordlandet, hvem Birkefogden var ude efter for mislig Tilegnelse af oplagret Strandingskorn, kom ridende til Gadegaard, fik han det Svar: „Ja, har du stjaalet, Per, da faar du ingen Hjælp her,“ og han maatte da ty til en snu Bondeprokurator i Nabosognet, som hjalp ham ud af Klemmen ved at true Birkefogden med, at Per skulde faa Følge af alle Birkets Bedstemænd, lige gode som de var om at rapse Kornlagret. Standsfællernes faste Tillid bar Stender 1842 ind i Amtsraadet, 1847 ind i Stænderforsamlingen, 1848 ind i den grundlovgivende Rigsforsamling. Kongen udnævnte ham til Kanselliraad 6. Okt. 1862, fulde sex Døgn efter hans Død; sligt var selv Kongen udsat for med de Dages Postgang.

Gadegaardsbonden Adolph Stender tog broderligt Husmændenes Sag op som sin. Det kgl. Rentekammer havde 30. Juni 1781 udloddet og bortfæstet hele den lille Gadegaardsudmark til de den omgrænsende elleve Gaarde, og 31. Jan. 1839 havde Stender faaet Fæstebrev paa den hans Gaard tillagte Lod en halv Td. Ld. Sædsjord, i geometrisk Maal $2\frac{1}{7}$ Td. Land eller knapt 1,2 ha. I Storgaardens Drift havde den lille Lod yderst lidt at sige, men han saa Velfærden sat paa Spil for alle Udbyggerne paa Lyngen, om det nye Finansministerie frit kunde kuldkaste deres gammellovlige Fæstevilkaar, og ene af alle Boringholmere nægtede han at yde Ministeriets nye Tillægsafgift og tvang det til at sagsøge ham. Baade Underretten og 6. Okt. 1852 Overretten gav i sine Domme ham fuldt ud Medhold; og Ministeriet veg tilbage fra at høre Højesteret. Den fulde ventede Sejr for alle Udmarkens Opdyrkere nægtede det dog Stender, idet det greb til at fortolke Overretsdommen derhen, at den kun galdt den særlige Gadegaardsudmark, og uforknyt indrev sin Tillægsafgift fra alle andre bortfæstede Lynglodder. Den blev hos Staten, Æren hos Stender.

Som Rentekammerets Misgreb 1739 havde jaget unge Boringholmere hjemmefra, saaledes drev Finansministeriets Misgreb 1850 mandskraftig Ungdom bort fra Hjemlandet. I de følgende Aartier fandtes næppe nogen Bondeslægt, som ikke havde udvandrede Frender bosatte i Amerika eller i Avstralien, og i det sidste Femaar inden 1860 steg Landets Folketal kun med 355 eller 12,25 pro mille mod det tre- til firedobbelte i de omliggende Femaar. De hjemmeblivende Fæstere tog sejgt Kampen

op mod den ublu Tillægsafgift, en Flom af juridiske Fortolkninger skyllede Aarevis tvers over Østersøen op om Borringholm, de druknede ikke i den. En Borgermand Sagfører Janus Laurentius Olsen (1849—1926) i Rønne satte sin store Arbejds-kraft ind paa at gennemføre Fæsternes Ret, indtil endeligt 1. Juni 1907 Regeringen maatte sætte en Kommission til at prøve og ordne de omtvistede Forhold. Selv om denne endnu i meget var hildet af Fortidens Fejlsyn, søgte den dog at trænge til Bunds i den stærkt forvirrede Udmarkssag, rejste selv til Borringholm og afgav 29. Jan. 1910 sine bindstærke Overvejelser og Forslag, paa hvilke Loven af 29. April 1913 byggedes. Loven gav Fæsterne en Nedsættelse af den dem paatvungne Tillægsafgift, dog kun paa omkring 30 pro cent, Resten blev hos Staten. Da den tillige fastslog, at Fæsteafgiften skulde uden forhøjet Aarsydelse være afløst og helt bortfalde senest 1971, turde hermed Udmarkstriden være falden i Fred paa en efter Omstændighederne ret heldig Vis.

Ved Siden af meget andet udvirkede maaske mest Lynghedens Opdyrkning, at Borringholm fra i 1801 tarveligt at brødføde 19500 Indbyggere i 1850 gav 27900 og i 1901 ydede 40900 ret rigeligt Brød. Allerede i det Tiaar 1840—50, da man rustede sig til den, steg Folketallet strax med over 2700, henved 11 pro cent, og mod 29300 Borringholmere i 1860 taltes der 44400 i 1921, en Tilvæxt paa godt 50 pro cent; særligt de to Aartier 1871—90 øgede Tallet med o. 6900 eller aarligt 343, altsaa en femdobbelst saa stærk Stigning som i det mislige Femaar 1855—59. I Løbet af 28 Aar fra 1861 øgedes Landets Pløjemarker med 8400 ha, 27 pro cent af dets dyrkede Agre, 14,5 pro cent af dets hele Jordsmon. Tyve Aar senere, 1919 havde Agrene videt sig yderligere ud over 3000 ha, og af Heder og Lyngbakker, Stenløkker og Klitter laa kun 4270 ha urørte tilbage. I 1839 havde Bondelandet 1555 Huse med Jord, 608 jordløse Huse mod i 1905 optalte 2737 Huse med Jord under 1 Td. Hartkorn og 837 jordløse.

Gamle Borringholm skiftede Ham. Hus ved Hus vandrede ind paa den øde Lyng, omgivne af Haver med farvestærke Blomster; ryddede veldyrkede Kartoffelmarker og Kornagre lunede sig bag snorlige Naaetrærækker, hvis ranke Toppe kiggede Klipperundingerne over Hovedet. Mangen svedig Menneskeryg

krøgedes i det haarde Slid, Urtidens Stenudsæd maatte sankes til Side og stables i Gjerder, Klippeblokke sprænges og sænkes, Lyngskjolden brydes, Vandhuller udgrøftes, Drænrør nedgraves, Mergel og Gødning paakøres, inden Grøde kunde høstes. Altid bør ære de Husmænd, som her lagde Ryg og Næver til og af egen Fattigdom gjorde Borringholm rigt. Videst naaede Skovplanteren Hans Christian Kofod (1840—1923), som paa den bare Aaker Lyng fremplojede sin 42 ha store Blomster- og Træhave Graneli og blev sine Landsmænds Læremester i Skov- og Frugtavl; hans flinke Lærling blev Bolsterbjergmanden O. Julius Hansen (1851—1930) paa Nøkker Højlyng; Granelihaven blev 1925 fredlyst som aabent tilgængeligt Folkeej. Ogsaa Arbejdsmand Hans Mikael Krøjer og den tresaarige Bonde Ole Nielsen opdyrkede sig af Klemmedsker Lyng hver sin værdifulde Jordejendom paa o. 28 ha. Ved billigt Tilkøb og pengeslugende Opdyrkning af Lynglodder gjorde Otto P. H. Jespersen (1840—1917) ikke blot sin Splidsgaard i Klemmedsker 119 ha stor, men kunde tillige udskille fra den en hel Storgaard Lyngholt med 104 ha under Plov; kun i sit lykkeligt lille Hartkorn, halvfemte Tønde, mindedes den nyfødte Gaard sin Opkomst af Urlyngens Øde.

Trives nu end Sogne- og Statsskovene frejdigt og lysteligt paa dertil egnede Strækninger af Lyngheden, tør man dog sukke ved hist og her at møde Synet af forkrøblet Menneskeværk, som brød Klippernes varme Lyngskjold, hvor Grunden var af Naturen kun skikket til at bære kraftig Lyng. Endnu bider den haardføreste Del af Klippegrunden fra sig, urørlig i sin øde Skønhed og Stilhed vil den være kommende Slægter et kosteligt Urtidsminde. Her i Paradisbakkerne kan Vandreren føle sig som Eneherre over den ganske Jord, han møder hverken Folk eller Fæ, han aander frit ud, han er Hundred Meter til Vejrs; her er knæpt saa livsfrodigt, men fuldt saa ensomt som i hint første Paradis, og han gaar her som Adam i Tidernes Morgen. Han kan slænge sig til Hvile paa Lyngbakken og halvt i Drømme faa at se Majestæten af 1739 skride i Kejserens nye Klæder ned over Bakkeheldet med sine Rentekammerherrer til at bære paa Slæbet, som ikke er der, og ned over den modsatte Lyngbakke triner Majestæten af 1850, afklædt end en Gang af sine Ministre, der holde hans Slæb højt, som var det der. Og fra

Lyngdalens sladrende Bækløb kan han faa at høre som af en skinger Barnerøst: „Men de har jo ikke noget paa!“, ja, og i Gjenlyd fra Bakke til Bakke høres fra de høje Herrer: „Deres Majestæt har ikke noget paa, men nu maa De holde Processionen ud.“

Magelægssamlingen af Gaardenes vidspredte Marklodder og Udmarkernes Udskiftning løste Borringholms Landbrug ud af dets gammelstivnede Folder og styrkede det til at møde som alt dansk Landbrug Samfærdselsaarhundredets tredje dybgribende Omvæltning, den af Verdensmarkedets Varepriser fremtvungne Overgang fra Salg mest af Kornvarer til Fremstilling af Husdyrvarer. Denne Kapgang med Alverden førte Borringholmerne opvakt hurtigt og sejrrikt igjennem. Ingen kræsen Englændergane kan nu smage Forskel paa borringholmsk eller andet dansk Smør og Skinkesul. De sultfødede Køer paa Lyngen, hvilke Kvægtuberkulosen hjemsøgte som Pest, ere vegne for renspejlede Malkekøer, fra hvilke al Tuberkulose ihærdigt holdes ude, selv om enkelte Landbrugere mene, at man kan købe ogsaa Guld for dyrt. Som i dette, saa og i andre Forhold blev Borringholm en fremmelig Forpost i Danmarks Landbrug; ogsaa blev det en Borringholmer, Provst Hans Chr. Sonne (1817—80), der gav dette den banebrydende Samvirketanke ved, om end saa fjernt borte som i Thisted, 1866 at stifte det første danske Forbrugerfællesskab.

Fører i Landbrugets raske Opsving blev Borringholms landøkonomiske Forening, stiftet 10. Juni 1852 af Hans Kofoed Jespersen (1810—90) til Sejersgaard i Knudsker. I sit første Aar samlede den over 200 Gaardejere og omfatter nu en Del mere end 2000 Landmænd. Med Glæde nemmede Borringholmerne nu Lære fra andre Landsdele; af Foreningens handlekraftige, maalsikre Formænd i de rigeste Udviklingsaar efter 1880 afløstes deres egen Otto P. H. Jespersen allerede 1882 af Jyden Morten Emil Kirketerp (1848—1908) til Lensgaard, som vedblev med en kortvarig Afbrydelse at være Formand til sin Død. Som Vejleder paa Korndyrkningens og Foderplanternes Omraade satte Foreningen god Frugt, ligesom den gennem sine aarlige Dyrskuer med Prisuddelinger fremmede Husdyravlen; Dyrskuedagen samlede snart hele Borringholm i Almingskoven til feststemt Fryd over Landbrugets store Frem-

skridt og var nær ved at skubbe den lyse lystige Sankt Hans til Side for slet ikke at tale om Prinsedagen og Skyttedagen. Senere greb Foreningen ind ved selv at hidkøbe fortrinlige Avlsdyr og støtte Heste-, Kvæg- og Svineavlsforeninger, Fjerkræ- og Biavlsforeninger, Frøavls- og Pileplantningsforeninger. Kraftigst Fremdrift virkede den i at oprette Andels- og Fællesmejerier, det første 1888. og i at faa bygget 1890 Borringholms Andelssvineslagteri ved Rønne, hvor nu aarligt over 100000 Svin maa lade deres unge Liv og skaffe Borringholmerne et smukt Omdømme modsat hin dem paaløjede Svineslagting 1658. Som Landbrugets Samlingskraft tog Foreningen alle dets Omraader op, Maskiner, Prøvepløjninger, Saasæd, Dyrkningsforsøg, Kunstgødning, Frugtav, Skovplantning.

Særligt turde den landøkonomiske Forening prises for sit forstaaende Samarbejde med de nys foragtede Udbyggere. Siden 1872 tilkendte den fortrinligt dyrkede Husmandslodder Flidsløn, 1888 førte den fremstræbende Husmænd rundt paa Landet selv og fra 1894 støttede den dem til lærerige Rejser i det øvrige Danmark. Den satte den ypperlige Plantekender Lærer N. H. Bergstedt, som 1883 udgav sin Borringholms Flora over dette Lands henved 1050 højere Plantearter, i Stand til paa aarlige Omrejser at vejlede Husmændene i Frøavl og samle dem i Frøavlerforeningen. Den fordomsfrie M. E. Kirketerp saa i Husmandsstanden Bæreren af Fremtidens Landbrug: I gjensidig Fordragelighed skete Skilsmissen 1903, da Husmændene havde lært at røgte sine Forhold bedst selv og med Ludvig C. Andersen som Formand stiftede den borringholmske Husmandsforening, som 1910 optoges i de samvirkende danske Husmandsforeninger. Denne fik sin første store Op-gave i at medvirke til den kgl. Fæstekommission 1907, hvis Arbejde til Loven af 29. April 1913 lettede noget Udmarksfæsternes trykkende Fæsteafgifter. Ogsaa 1907 blev den Medstifter af Borringholms Udstykningsforening til Opkøb af Gaarde for paa deres Jorder at grunde Husmandsbrug i Overensstemmelse med Lovene 1899 og senere om smaarentende Statslaan til disse.

Aar	Borring- holmere	Hornkvæg	Heste	Svin	Faar
1800	— 19000	— 8800	— 8400	— 6000	— 23000
1838	— 25000	— 13400	— 7800	— 15800	— 23600
1871	— 32000	— 20300	— 7300	— 25000	— 28400
1903	— 41000	— 32200	— 8500	— 76000	— 9200
1920	— 44000	— 45600	— 9900	— 19500	— 5200

Denne Taltavle er hidsat for Nutidsmennesker, som ere forlystelsessyge i Taltale; hvo der endnu gider lytte til jevnskri-
dende Dagligtale, kan forlange en mindre overfladisk Fremstil-
ling af Landbrugets Hamskydning i det udrundne Aarhundred.
Ved dets Indgang trippede her flere Faar end Mennesker og
lige saa mange som alle andre store Husdyr tilsammen; men da
de mistede sin frie Græsning paa Lyngheden, hvis krydrede
Urter havde givet borringholmskt Lammekød Ry for særlig Vel-
smag, svandt Faareflokkene ind, den lækre Faaremælk udgik
af Livets Glæder, og Vogtedrengenes kønne Sang ind under
Aften forstummede: Ha driv hjem, ha driv hjem til Far og Mor
og faa Faaremælk og Grød. Et haardt Stød fik den igaaende
Husflid, som havde bragt Landets Kvinder Ry for Dygtighed
og Dyd; dens kunstfærdigt virkede Skatte maa nu mest søges i
Borringholms Musæum. Hvert Landhjem havde sin Ære i selv
at forsyne sig med alt fornødent, bage sit Brød, brygge sit Øl,
brænde sin Brændevin, slagte og salte sit Kødforraad, væve
Vadmæl og Lærred, tilhugge og snitte sine Markredskaber,
splejse sine Reb, bøde og tække sine Huse; saaledes samledes
de lange Vinteraftener baade Mænd og Kvinder om den hjemme-
spedede Tællepraas. Aarligt 1801—08 vandtes endog 4800 m
hjemmegjorte Tøjer til Udførsel og 370 Tønder Hørfrø i 1861.
Endnu kan en bortgæmt Linstæl, Hørhave eller en rund-, men
tommavet Bagerovn ved en enkelt Gaard minde om Fortidens
Hjemmeflid, mens nu Færdselsaarhundredets hæsblæsende Bisse-
kræmmere bile ad Landevejene og bilde lettroende Mennesker
ind, at deres Bedsteforældre, de indgroede Hjemmefødninge, var
bravt dumme, da alt fornødent bringes rappere fra Købstaden
— og ogsaa slides rappere.

Ved 1800 holdt Bønderne lige saa mange Heste dyrt fodrede
som tarveligt fodrede Køer. Dette Misforhold svandt heldigt ind
frem til Halvfjerdsaaarene, idet man stræbte at afløse de lidet

kraftgivende Landøg med letbyggede Trækdyr af Frederiksborgblod og naaede til aarligt at kunne udføre 2—300 Heste. De følgende Aartiers Stigning i Hesteholdet har sin Grund i Fremkomsten af talrige smaa Gaardbrug. Verdenskrigen slog Svinene ned ved at røve dem Adgang til Foderstoffer og til oversøiske Rejser; denne bratte Nedgang var dog forlængst indhentet og langt overstegen, inden Verdenskrisen atter blæste baglængs. Da de glubske Andelsmejerier slugte al Gaardenes Sødælk, lagde Husmændene sig Malkegeder til, og 1920 gav 654 saadanne sund Mælk ud af Landets Grøftekanter. Samtidigt rykkede en lille Hær paa 1200 Kaniner ind i Havehusene ved Siden af en 2000 Bistader. Fjerkræet fløj op sammen Svinene, 1890 optaltes 100000 Høns, 30 Aar senere 164000 med 194000 Kyllinger samt 4000 Kalkuner, 44000 Ænder og 5300 Gæs. Endnu i Halvfjerdserne var Udførslen af Fjerkræ og Hønsæg yderst ringe, allerede 1901 udførtes 37000 Kræ og 353000 Snes Æg. Den kvindelige Hjemmeflid vinder nu rigt Udbytte i Hønsogaardene.

Ogsaa Tallene for Landbrugets Udførselsvarer tale højt om dets Om- og Opsving. Ved Aar 1800 evnede det ikke at kornføde Landets Indbyggere; i Aarhundredets første otte Aar maatte aarligt indføres 500 Td. Hvede, 1130 Td. Rug og 1500 Td. Byg; kun af den magre graa Havre kunde udføres 1535 Td. og af de ligesaa graa Ærter 1735 Td. aarligt. I et ædru Regnskab maatte dog ikke glemmes, at man forædlede eller rettere forødede megen Byg til ædelig Brændevin, hvoraf man endda fik 340 Ankere til aarlig Udførsel, mest til Indsmugling paa de svenske Skærgaarde. Endnu frem ved Aarhundredets Midte regnede man over en Pot Brændevin om Ugen for hver levende Mand fra Vuggens Fjæle til Kistens Fjæle; Verdenskrigen skulde til, for at lære Borringholmerne taalelig Nøjsomhed ved Snapsebordet. Udførselsvarerne o. 1801 viste, at Borringholmerne stadig avlede mere Kvæg end Korn, men det hele var ret smaat: 40000 k Flæsk, 24000 k Kød af Oxer, Faar og Gæs, 550 Oxehuder, 6700 Kalve- og Lammeskind, desuden 58000 k Smør i Kost- og Mastesmør til Staten. Først da Markfred indfandt sig, tog Kornavlens fart; 1861 udførtes 41600 Td. Hvede, 10000 Td. Rug, 16000 Td. Byg, 20000 Td. Havre, 650 Td. Ærter og Vikker, 1850 Td. Rapssæd, 10000 Td. Kartoffler. Samme Aar havdes til

Udførsel 26500 k Flæsk, 18000 k Kød, en Snes Heste og Køer, 23000 k Huder og Skind, 19000 k Dyrebæn, 600 k Uld og udover Skattesmørret 120 k Smør. Det store Omsving efter 1880, da Landbrugeren maatte forædle sin Marks Afgrøde til lække Fedevare efter Verdensmarkedets Smag, bragte Ærtemarkerne til at vige for Foderroerne og laa klart for Dagen i Udførselstallene for 1901: kun 1500 Td. Hvede, 88 Td. Rug, 6000 Td. Byg, værdsat af de københavnske Storbryggerier som fortrinligt Maltbyg, 3300 Td. Havre, 3 Td. Ærter og Vikker, 18 Td. Raps, men dog 11300 Td. Kartoffler; derimod halvanden Million k Flæsk, 12000 k Kød, 6500 k Talg, 260 Heste, 2400 Køer, 1460 Svin, 280 Faar, 24000 Fjerkræ, 260000 Snes Æg, 120000 k Huder og Skind, 23000 k Ben, 350 k Ost, 1¼ Million k Smør, femten Aar senere fordoblet, endeligt som noget nyt 3500 k Frugt. Landbrugets Høstudbytte sattes til henved sex Millioner Kroner; dets Fedme sendtes ud over Havet, Hjemmenes Levemaade var stadigt nøjsom.

Landbrugets kraftige Fremskridt gav sig Udslag i Gaardenes Prisstigning. I de sidste halvhundred Aar inden 1800 var Gaardpriserne blevne nær tredobbele, en jevn Gaard stegen fra 600 til 1800 Rdl. Pengeknapheden efter Statens Opbud 1813 slog dem voldsomt ned; Vestregård i Vestremarker med dens 20 Td. Hartkorn var købt for 26000 og blev 1817 solgt for 5000 Rdl. Sedler. Ind under 1850 sattes Gaardene til gennemsnitligt 560 Rdl. for hver almindansk Td. Hk., adskilligt lavere end i andre danske Landsdele; o. 1890 var Prisen 8300 Kr., og o. 1900 stod den i 7730 Kr., over 1000 Kr. højere end i Danmark som Helhed. Overprisen skyldtes ikke blot Husdyrstandens, Maskinredskabernes og Bygningernes større Værd, men ogsaa Landets lempelige Hartkornskatter og lette Adgang til billig Menneskekost. I den første Tredjedel af det tyvende Aarhundred have særligt Verdenskrigen og Verdenskrisen medført bratte Omskiftelser i Gaardpriserne som i alle Landbrugskaar, og de ere endnu ikke afgærede til endelig Klaring. Kun kan siges, at, om nogen sinde, saa er nu Nøjsomhed nødbuden, selv om Krisen er mindre haard end den, som ramte Danmark 1808—33. Dengang holdt den dygtigste Borringholmer Hans Rømer, dybt nødstedt, sin Grundsætning fast: „En Daler er en Daler, en Mand en Mand; man maa holde sit Ord eller gaa til Grunde.“ Vore

Oldefædre stod Nøden igjennem som Mænd; ogsaa nu har deres gamle Læreord: „Ærlighed varer længst“, god Rod hos Borringholmerne.

Af egen Vilje gav Bondestanden fra sig det gamle Arvesmykke, Borringholms Arvevedtægt, som satte Yngstesønnen til Gaarddrønt eller Arveprins af Gaarden og hindrede, at denne gik ud af Slægtens Eje uden først at være lavgbuden til Overtagelse af nær Slægtning. Kongen ophøjede 14. Okt. 1773 denne Vedtægt til Lov og satte ti Aar som Tidsfrist for Slægtens Indtale af Gaarden, efter hvilken Frist den skulde være ugyldig. Den nysatte Tidsfrist bragte Sagførerne i Aande, Borringholmerne veg sjældent fra at hævde deres Ret, jevnligt lidt uovervejete, og nu bragtes langt ældre Slægtskrav for Domstolene, for at de ikke skulde forældes. Frimandsgaarden Almegaard i Knudsker havde 1669 til 85 været ejet af Amtskriver Storch og hans Enke; han havde lagt dens Nabo 26. Selvejergaard, som i en Menneskealder havde ligget hen som en øde Stæl, ind under Gaarden mod at svare dens Skatter, og hermed gled den frie Almegaard ind i Selvejergaardenes Talrække. Hans Enke maatte 22. April 1685 se fire Ridemænd indsætte Oberst Løvenhielm til Ejer af Gaarden for ham skyldig Gæld 467 Rdl. Efter to Ejerskifter købtes den 11. Maj 1690 af Mads Hansen Kofoed for 533 Rdl. Hans Sønnesøn Alexander Kofoed maatte væрге sin Rede mod en Storcheunge, Amtskriverens Sønnedatters Datter, som krævede ham dømt til at fravige Gaarden for hende mod at faa hine 533 Rdl. givne tilbage, skønt den nu var 4000 Rdl. værd; Herredstingets Dom 3. April 1777 lod hende dog løbe Aprilsnar og ikendte hende Bøder for dumdristig Rets-trætte om en længst forældet Paastand. Fra Kofoeds Efterslægt købte Hans Mikael Ancher 1830 Almegaard, og her fødtes 22. Febr. 1838 hans Søn, Dybbølhelten Johan A. P. Ancher. Den dygtige Landmand Jesper Nicolai Jespersen bragte 1856—77 Gaarden i ypperlig Fremdrift, og hans Søn solgte den med dens 98 ha for 115000 Kr. 1901 til dens nuværende Ejer Kpt. Niels Chr. Kofoed, Formand for den landøkonomiske Forening 1926 til 32. Almegaards Historie gav saaledes et grelt Billed af, hvad trættesyge Folk mente at kunne misbruge den gamle Arvevedtægt til. Ellers højnede denne Bondestanden ved at holde Gaardene udelte som Slægtsodel; men kun godt Hundred Aar fik

den Lov at staa som Lov; da den kom i Vejen for Tidens Trang til frie Forhold, til Salg og Udstykning, blev den ophævet ved Loven af 8. Jan. 1887; den vimse Tid kastede den over Bord som gammelt Skrammel.

Samme Vej gik Fædrenes hidsigt elskede Privilegier. Kun deres Sildefødning, Frihed for Rangskat, trives endnu, om end kummerligt; to Jægermestre, en Professor, en Etasraad, nogle Justis-, Kanselli- og Kammerraader og kgl. Agenter blev de faa Naade- eller Vaadedryp, som stænkede paa Borringholmerne udenfor Embedsstanden. De gyldne gamle Privilegier, Lempe i Hartkornskatterne og Fritagelse for Krigstjeneste udenfor Hjemlandet, undlivedes ganske stille, og deres Bortfald greb dybt ind i Bondestandens Kaar og Liv. Hartkornets lave Grundskat, som dog i Tidernes Løb skød flittige Yngleknopper, havde sit Udspring i, at den oprindeligt kun skulde dække Udgifterne til selve Landets militære Formaal; men denne Regnemaade var for længst forladt, inden Milisens Afløsning 1867 vilde have bragt et skærende Misforhold i den. Den sidste Rest af denne Forret forsvandt, da Statsskatterne fra 1. Juli 1904 og Kommunalskatterne fra 1. April 1925 her som overalt i Danmark blev at udrede efter Ejendomsskyldsætning, Indkomst- og Formueligning. Fra ældre Tid, da Land- og Byliv gik nær i eet, gaa endnu Landsogne og Købstæder i eet om at fodre den slugne Amtskasse; dennes aarlige Udgifter var o. 1800 langt under 1000 Rdl., endnu 1835 under 4000 Rdl., men ved Aarhundredets Udgang 160000 Kr. og er siden da sprungen op til det femdobbelte heraf.

Kraftigst virkede Undlivelsen af Borringholms Milis. Dens Officersliv havde trukket mange Penge ud af Sognebøndernes Landbrug, som J. J. Kofoeds djerpe Paatale 1785 viste; han led for øvrigt den Tort selv at se sine tre Sønner som Milisofficerer med flunkende Slirer. I den Skabning, som Guvernør Rothe havde givet Milisen, holdtes den paa Fode, skønt der i Roeskilde Stænderforsamling 1846 og end mere under Grundlovsforhandlingerne 1849 og senere hævdede sig kraftige Røster mod Borringholms Særstilling i Rigets almene Værnepligt; andre saa i den netop et mønsterværdigt Forbilled for Folkedeforsvar. Efter Hoffmanns Død 30. April 1842 fik den sine sidste Kommandanter i Oberst Peter Henrik Schøning til hans Død 1866

og Oberst Morten Edvard Fallesen, dygtig Batterichef i Dybbøl-kampen 1864 og dygtig Theaterchef fra 1. Juli 1876 til sin Død 6. Juli 1894. Skønt Krigen 1848—50 ikke truede Borringholm, fandt Regeringen det nødvendigt at styrke dette Lands Forsvar ved at holde Orlogsskonnerten Delfinen paa Vagt i Rønne Havn, mens Milisen maatte afgive Fæstningsmandskab til Christiansø. Baade da og i Krigen 1864 følte Borringholmerne det som et Misforhold at staa som Tilskuere til Danmarks Livskamp. Amtmand Krabbe og Kommandant Schøning fik dem 1848 til at danne et frivilligt Jægerkorps paa 200 Mand til Indtrædelse i Felthæren, men Krigsministeriet afslog at optage dette Korps i Hæren; kun enkeltvis tillod det syv Artilleriofficerer at træde ind i frivillig Krigstjeneste; af disse gjorde Korporal Lucianus Kofod, som blev haardt saaret i Forsvaret af Frederikstad, og Sekondlt. Philip Rasch Dam sig senere velkendte som Landets Folketingsmænd. I 1864 optog Krigsministeriet ni Officerer og 42 milismenige i Felthæren og 200 paa Krigsflaaden; ogsaa nu mødte de to nævnte Officerer frem, den manddjerveste af dem alle blev dog Lieutenant Johan Ancher (Anker).

Johan Andreas Peter Ancher var født 22. Febr. 1838 paa Almegaard i Knudsker, traadte 1856 ind i Artilleriets Elevskole i København, blev derfra Sekondlt. i Borringholms Milis, giftede sig 1860 med Roberta Caroline Qvintus i Rønne, optraadte frivilligt som Theaterhelt i Rønne Theater, og da den sølle Officersløn svandt hastigt hen i et forsøret Lieutenantsliv, lod han sig hverve ind i Alhambras Skuespillertrop i København. Ingen kunde ane Alvorstundens Helt i denne overstadige Borringholmer; men da Krigen kaldte, tog han 1863 frivillig Tjeneste i Felthæren. Han sattes til Artillerikommandør i den stærkest udsatte Dybbølskanse Numer 2, skiftende Dag og Nat med Lt. Carl Castenschiold (1837—1919), og under den tilsidst næsten sammenskudte Skanses maanedlange Forsvar mod Prøjsernes langtrækkende Kanoner aftvang de to Mænds ukuelige Mod, Snarraadighed i at udbedre Skansevolden og Dygtighed i at føre Kanonskydningen endog Fjenden Agtelse. I April 1864 var de lige Dage Anchers. Han skrev 6. April hjem til Borringholm: Sønderborg brænder og har brændt i tre Dage, mageløs Jammer, Plyndring overalt; Slag over hele Linien, Prøjserne have taget vore Skyttegrave, og Stillingen er i stor Fare, —

dog vi holde den til sidste Mand; — nu sprang vort Magasin i Skansen Numer 7 i Luften, hellige Guds Moder hvad skulle vi nu! Batteriet Fallesen er kørt op, — Gud ske Tak, der komme Batterierne Kauffmann og Johansen, saa har det ingen Nød, vort Infanteri stormer og tager vore Skyttegrave tilbage; Gud velsigne vort gamle Danmark, vi have atter vor Stilling.

Stormdagen 18. April holdt Ancher og hans Mandskab de overtalrige Fjender under Skud, lige til de mylrede ind over Skansegraven. Deres Stab skattede hans Krigerdaad saa højt, at den havde givet dem Paabud om at tage ham levende, og da Fjenden stormede den nedskudte Skansevold, maatte han give sig fangen. Fra Fangenskabets vendte han tilbage til Borringholms Milis. Danske Mænd og Kvinder gav ham en Æres-sabel, nu i Borringholms Musæum. Fredstjenesten smagte ikke ham, han tog næste Aar sin Afsked med Titel af Premier-lieutenant, levede Livet i Frihed efter sin Vilje og døde ung 27. Jan. 1876 i trange Kaar. Paa hans Grav paa Garnisonskirkegaard i København rejste hans Vaabenfæller en Mindesten, hvorpaa læses: Værger denne Sten for Heltens Minde / Blot saa tro som han for Dybbøls Skanse, / Da vil man i sene Slægter finde / Heltens Gravhøj smykt med friske Kranse. Og endnu længe efter Smertens Aar 1864 frydedes borringholmske Drengene i at høre Fødelandets Klippevægge, paa deres Tilraab: Hvem frygter Tysken mest, naar Dansken banker?, give til Gjensvar: Ancher.

Anchers Vaabendaad kastede Aftensols Straaleglans over Borringholms Milis, hvis Søn han var. Efter en Fjerdedels Aar-tusends Virke blev den skrinlagt 6. Juli 1867, da den nye Hærløvs for Fremtiden kaldte de unge tjenstdygtige Borringholmere over til militær Uddannelse paa Sjælland. Opvakte og lærenemme brugte de her sine Øjne og Øren godt, tilegnede sig almindensk Skik og fik sine borringholmske Særegenheder pillede ud af Sindene. Siden da er en mere dansk og mindre borringholmsk præget Slægt voxen op. Megen anden Udvikling, særligt den stigende Samfærdsel, bar Gjennembrudet til Nytid frem over Landet, men uden Tvang kan 6. Juli 1867 sættes som den Dag, da Borringholm fra at kiles ud i et tomt Hjørne af Danmarkskortet rykkede ind paa sin tilbørlige Plads i Moderlandet. Et stort Stykke søgte Borringholm gik i Jorden sammen

med Milisens sidste Bavn. Bavnerne, som tegnede sine Linier højt op imod Luften over Bakkedragene, lagde en egen Stemning over Landskabet som Budbringere om vore Forfædres brave Vagt for Borringholm; de savnes nu, og det vilde være en god Gjerning at gjenrejse deres fire Gjerdestaver omkring Kvasbunken paa nogle af de talrige Bavnehøje; simplere og tillige smukkere Minde om Milisens trofaste Vaabentjeneste kan ikke tænkes.

Milisen, som var en Del af den staaende danske Hær, fik en svag Afløsning i Borringholms Væbning, hvis værnepligtige Mandskab efter Rekrutuddannelse i Linjetropperne forsattes over i Forstærkningen i dets Hjemland med aarlige Øvelser her. I Overgangstiden hørtes en malende Skildring af en tjenstivrig ældre Miliskapitajn, der havde læst sig til nye Øvelsesord, som de brugtes i den staaende Hær. „Mod Angreb fald ned, dæk!“ raabte han paa Øvelsespladsen, og alle Mand knælede ned i Græsset, saa skøn en Øvelse var aldrig tilforn seet paa Borringholm, sjæleglad og stolt skred Kapitajnen op og ned foran den snorlige Linje, men tilsidst stod han stille og maatte mod i Hu sige: „Nu kan jeg mingonn ikke huske, hvordan jeg skal faa Jer op igjen, Karle!“ Henved 1890, da Væbningen skulde forevises Krigsministeren, maatte man holde Rytteriet skjult, thi det havde vel sex Officerer, men kun fem menige. Saa 1923 maatte ogsaa Væbningen vige for Borringholms Værn, hvis Mandskabs Øvelser foregaa ved Indkaldelse til de sjællandske Hærkompagnier, i hvilke det er uddannet. De herlige Dragonryttere og de muntre Musikanter sloges af Marken; kun fem sex Kapitajner og en Kommandant have endnu til at føre Kanonerer og Fodfolk frem i Værn af sit Hjemland, hvis pludselig Krig afskærer dem fra at møde i sine Delinger i Felthæren.

Da Milisen gled ud af Historien, tabte ogsaa Kommandanterne sit historiske Ry. Ind i den store Købmandsgaard paa Rønne Storegade, som Staten 1844 havde købt til Kommandantgaard, rykkede en Række dygtige Oberster i Forstærkningen, men kun som flygtige Gæster; inden de ret havde kunnet leve sig fast ind i Borringholms Forhold, maatte de i Reglen efter fem Aar atter flytte af Gaarde for Efterfølgeren. Deres Navne ere Fallesen til 1876, Posselt til 87, Blom til 92, Crone til 97, Krag til 1901, Viale til 1906, Laub til 10, Petersen til 16, Kofoed-

Hansen til 21, Schouboe til 25, Thornberg til 30 og Stürup. Af dem drog Oberst Thorvald Marius Thornberg, født i Svanikke 29. Marts 1865, priselig Omsorg for at udforske og fredlyse talrige Kystskanser og andre gamle Voldanlæg som varige Minder om den hedengangne Milis; samtidigt skrev Oberst O. B. Schouboe en bindstærk, skrap militært præget Fremstilling af Borringholms Forsvarsvæsen, nu i Hærens Arkiv; begge havde en varm Forstaaelse af, at Borringholms Milis dyre har fortjent at mindes med Hæder frem i Tiden. Saa længe Rovmodet stadigt er Menneskehedens Kajnsmærke, tør Nutids Smaafolk næppe spise Krigsbær med Stormægtigheder uden at faa Stenene i Øjnene.

3. TO SKOVFYRSTER

Et Sideskud af Landbruget er Skovdriften. Den blev under Enevoldskongerne et Fyrstedømme, en særstillet Domæne, mest for deres kære Jagts Skyld; dens øverste Styrer nævntes Hofjægermester og Overforstmester. Himmelhøjt voxte dens Udsæd op over Bondemarkens; dens Id var Tømmer og Brænde for sene Slægter. Skoven er dog ikke ene saa og saa mange Favne Brænde og m³ Tømmer; at dvæle i dens kraftige Liv gennem Aarets Tider og Aarenes Hundreder er Menneskesindet en Husvalse, dens Mænd blev Folkets kaarne Venner. De to djervstøbte Borringholmere Hans Rømer og Peder Jespersen, som trods haard Modstand gennemførte efter Aar 1800 Almingskovens Nydannelse og Sandflugtskovens Nyskabning, blev Brydningsmænd i Overgangen fra Landets Gamledage til dets Nytid. Baade Skovenes Liv og disse Mænds Levned gav fyldig Opklaring af det meste, som rørte sig hos Landets Folk.

Almingskoven havde Christian den Fjerde sat under Tilsyn af to Skovridere med streng Forskrift om at spare Vildtet og skyde Krybskytterne, men ingen om at opfrede den ilde forhugne Skov. Til Holtsførster over dem udnævntes 11. Avg. 1688 Borringholmeren Hans Christensen Piil paa Pilegaard i Klemmedsker, en dygtig Mand, tjenstivrig i at faa 1698 bygget Skovløberhus ved Kolde Kilde midt i Skoven, indhegne Ungskov her, udlægge en Plantehave og omgjerde Engen Eskeviske til Høslæt for Krondyrenes Vinterfoder; inden sin Død 1733 saa

han i Skovens Udkanter rejste sexten statelige Stenstøtter med Frederik den Fjerdes kronede Navnetræk indhugget og 29. Marts 1727 udstedt kgl. Forbud mod al Enerhugst og Lyngskær indenfor disse Grænsepæle. Men hans Landsmænd lod sig vanskeligt snakke fra den Hugst, deres Fædre havde brugt af Arils Tid; alene i Aaret 1774 paavistes 707 friske Stød efter tyvehugne Ege og Avnbøge, hvorfor 79 Skovtyve idømtes en Bødesum paa tilsammen smaa 695 Rigsdaler. Af egen Drift fremstod Østremarker og Østrelarsker Sognebønder med Indstillinger om at afværge Skovens Skændsel og Undergang. Ogsaa Regeringens egne Udvisninger af Brænde til Embedsmænd og almene Bygninger tærede haardt paa den. Bøndernes Køer, Heste og Svin traskede vaareløst i Skoven og spillede frit Forstmestre; Stortebakkerne, de bratstyrtende Klipper sagdes, om end med Urette, at have Navn efter de mange Køer, som trimlede ud over dem ned i Kodalen; dennes oprindelige Navn er dog hentet fra de Flokke Køer, som uskadte gæstede dens saftige Engdrag, selv om det allerede 1787 var forvansket til Ekkodalen. Til sidst var af Almingens fulde Fladerum 600 ha ikkun 165 ha fra Kolde Kilde langs V. for Svenskebækken ned til Gamleborg dækket af gammel pjusket Skov, Resten krøbet i Lyng og Smaakrat. Da den sidste borringholmske Kronhjort døde 1776, var Øxen lagt ved Skovens Fod, idet Regeringen optog et 1759 af Amtmand Urne fremsat Udstykningsforslag og 9. Nov. 1774 lod den opraae til Bortsalg delt i 23 Lodder; der bødes tilsammen kun 3707 Rdl. for den, og denne Spotpris forkastede heldigvis Rentekammeret 28. Jan. 1775. Men hermed opgav Regeringen helt Skovævred.

Almingen fik en Bejler. Paa sine Ridt ud til sin Fader i Rønne bluedes Svanikkekebmanden Jochum Ancher Bohn (1756—1809) ved Tyvehændernes Værk, gruede for Brændselsnød paa Borringholm og tilbød 2. Maj 1796 Kongen at købe Almingen for at indhegne og skovplante den, 5000 Rdl. i Købesum, 30 Rdl. i Aarsafgift og Udredelse af fuld Løn 162 Rdl. til Holtsførsteren og de to Skovfogder i deres Levetid. Bohns Købetilbud var uegennyttigt, vel værdt at overveje, men 18. Nov. 1797 afviste Rentekammeret det. Bohns Bejlerridt blev dog ikke omsonst; thi samme Dag paalagde Rentekammeret Overførster C. A. C. Claussen at rejse næste Sommer til Almingen og bygge

et Forslag til Skovens Røgt og Pleje. Dette Forslag kom til at lyde paa, at hele Almingen skulde indhegnes med et Stengjerde, hvis Omkostninger kunde dækkes ved Rydning af al den gamle Egeskov til Bortsalg, at derefter Ungskov skulde saas og plantes og de omgivende Udmarksjorder indtages til Skovplantning; men at dette laa over den gamle Holtsførster Kapitajn Hans Bidstrups Forstand, han maatte afløses af en kyndig, maalsikker Mand.

Hjemkommen til Tokkekøb holdt Claussen ikke tæt med de forestaaende Ændringer i Borringholms Skovvæsen; i Helsingør kom de Sekondltn. Hans Rømer for Øren, og han søgte 27. Okt. 1799 Rentekammeret om at blive Bidstrups Afløser som Holtsførster. Han hørte til det syvende Slægtled i den gammelborringholmske Slægt, hvis første Led var Landsdommer (1550—56) Hans Reymer i Rønne, og af disse Led bar de fem Navnet Hans Rømer (Rømmer); men hans Farfader havde heddet Christen og havde ejet Rømeregaard i Vestremarker, som allerede 1598 var Slægtens Eje, og hans Fader Anders Rømer (1707—88) havde 8. Juli 1737 fæstet og ved Kongens store Gaardsalg 1744 tilkøbt sig Knarregaard i Rødsker for 190 Rdl. Efter et barnløst Ægteskab med Kirsten Hansdatter ægtede den gamle Miliskpt. Anders Rømer 16. Jan. 1764 Karen Kirstine Kofoed (1742—1824) fra Kofoedegaard i Vestremarker, en Sønnensønsdatter af Landskapitajn Jens Pedersen Kofoed og nær Slægtning af Russergeneralen Herman Bohn. Alle deres otte Sønner gik ind i den militære Bane, mens Moderen i sin lange Enkestand tog Savn og Mangel paa sig hjemme i den tarvelige Knarregaard, 41 ha lidet frugtbar Jord.

Her fødtes Hans Rømer 22. Okt. 1770. Til egenlig Skoleundervisning for Drengen havdes ikke Raad. I Faderens Dødsaar 1788 sendtes han hjemmefra og traadte som simpel Jæger ind i det sjællandske Jægerkorps i Helsingør, blev 1794 Fænrik og 8. Nov. 1799 Sekondltn. Dette Langsomridt huede lidet den snart trediveaarige Mands Ildhu. For at nyttiggjøre den kostbare Hær til fredelig Dont under den lange Fredstid holdtes en Forstskole for Jægerkorpsset i Gang paa Kronborg 1786—91. Skolen satte sin ypperste Frugt i Hans Rømer, som dog kun fik godt to Aar til at følge dens Øvelser i Geometri, Trigonometri, Tegning og Skovlære, men senere paa egen Haand

tilegnede sig Dygtighed i Skovbrug i de store Skove omkring Helsingør og nu turde, støttet af et smukt militært Vidnesbyrd fra Jægerkorpsets Chef, søge Rentekammeret om at blive Holtsførster paa Borringholm. Kammeret udbad sig Overforstmester Linstows Skøn om hans Ansøgning; men aldeles uvidende om denne Sekondlieutenants Duelighed til Forsttjenesten vovede Linstow ikke at tilraade dens Fremme; og da Kammeret saa udbad sig et dueligt Subjekt foreslaaet, fremsendte han Overførster Claussens stærkt rosende Indstilling af Skovfoged Hans Lund i Farum som den, der ejede det sikkreste Hoved, Kundskab, Nidkærhed og Troskab; men til alt Held for Borringholm føjede den aabenmundede Overførster til, at Lund som alle andre Forstmænd havde Frygt for Borringholm og maatte have Løfte om efter faa Aars god Tjeneste der at forfremmes tilbage til Sjælland. Denne Frygt faldt Rentekammerherrerne for haardt for Brystet; til Almingskovens Nyskabelse kunde de ikke bruge et Subjekt, hvis Sjæl forblev paa Sjælland, den krævede sin Mand hel og holden.

Til Holtsførster indstillede da Rentekammeret den duelige Hans Rømer, der forbandt nøje Kundskab om Landet med Lyst til at opholde sig der. Heraf udgik 6. Avg. 1800 Kongens Paabud, at Almingskoven skulde indhegnes til Fredning og Træplantning med Flaadens Tømmerforsyning for Øje samt til sin Tid udvides med omliggende Stykker Udmærket; at Holtsførster Bidstrup og den ene Skovfoged strax skulde afgaa med Aarpenge, og Hans Rømer ansattes som Holtsførster med Aarsløn 300 Rdl., frit Hus og Jord eller 60 Rdl. i Stedet herfor og 10 Favne Brænde, dog ikke af Eg, mens den anden Skovfoged fortsatte sin Tjeneste med aarligt 30 Rdl., 5 Favne Brænde og Fribolig. Dette var tarvelige Kongeord, men Hans Rømer omsatte dem gennem sit Arbejdsslid til en kongelig Gave for Borringholm. Gennem Tilfældes lunefulde Spil kom nu Manden og Skoven sammen, Almingen fik sin Elsker, og Rømers Terningkast for sin Fremtid blev et Lykkekast for Borringholm. Han traadte 19 Sept. ud af Hæren.

For strax at tage fat tingede Skovrider Rømer sig i Hus ved Kolde Kilde hos sin Skovfoged Ole Hansen Nørregaard, som blev hans paalidelige Medhjælper lige til sin Død 6. Jan. 1836. I Foraaret 1801 kaldte Forstsvæsenet ham over til Hørsholm

Planteskole for i henved to Maaneder at skaffe ham den Uddannelse, som efter dets Opfattelse endnu kunde skorte hos ham. Han fandt det nødvendigt at bo ved Skoven for at udrette sin Dont forsvarligt og købte sig 13. Juni 1803 for henved 1000 Rdl. Udbyggerstedet Eskeviske i Kodalen, som han i Aarenes Løb ombyggede til Skovridergaard med Navnet Rømersdal. Imidlertid havde han i Efteraaret 1801 grundet en stengjerdet Planteskole under Gamleborg paa godt en halv ha, og herfra kunde han 1805 udflytte Axelbærtræer paa Gamleborg efter at have udbedret dennes Ringvold hist og her for at holde løsgaaende Svin ude fra at oprode Opvæxten. Han kunde Aar 1808 sælge fra Planteskolen 1000 treaarige Rødgraner til Gaardejere, som ønskede dem indplantede i deres Skovlunde; paa Borringholm var hidtil Granskov ukendt. I selve Almingen kunde han ikke udplante sine flyttevoxne Planteskolebørn; dens Indhegning trak stadigt i Langdrag.

Rømer var ikke Mand for at taale lang Ventetid. Han indgav Tilbud om for 10000 Rdl. selv at opføre hele det 9500 m lange Stenhegn med Stenkister, Led og Stenter, et Redskabshus og et Tømmermagasin ved Gamleborg, alt at fuldføre inden Marts 1809; Rentekammeret godkendte 21. Juli 1804 hans Tilbud. I dette Arbejde maatte Rømer holde otte Heste og til disses Fodring købe 1806 sin mødrene Gaard Kofoedegaard i Vestremarker for nogle Aar. Redskabshuset havde han under Tag 1805 og samtidigt mellem det og Planteskolen bygget Hovedvejen ud mod Aaker. Hegnet opførte han grundigt og fast med et Stengjerde udad, et Jorddige indad og paa dette en dobbelt Række Hvidtjørn og Pil; det staar endnu urokket. Allerede under dets Opførelse fik han det lagt uden om Rytterknægten og Stortebakkerne, hvorved den gamle Alming strax voxede med 175 ha, en lille Tredjedel af sit oprindelige Omfang. For at føre Gjerdet igjennem i lange snorlige Retninger brød han sig fejl om gamle Skeldiger, som bugtede sig paa Steder dybt ind i Almingen; han kom herved til at klippe Jord bort fra Vajllansgaards Grund, og han fik en dybnagende Ærgrelse ved, at det kgl. Rentekammer 1810 maatte afkøbe Gaardejeren disse Grundstykker tarvelig Lyngjord for 50 Rdl. Ret almen Uvilje vakte det hos Bønderne at se deres Kvæg spærrede ude fra de hævdevundne Almingsgræs gange; de mest ondsindede nedrev Sten af

det nye Gjerde, oprød Planteskolens Portled og gjennede Svin ind i den i Avg. 1808.

Trods alt var det Rømer en Glædesdag, da han 1809 kunde meddele Amtet til Læsning paa Kirkestevnene: Det om Lyn-gen og Almingen opførte Hegn er nu færdigt, og sammes Led vorde allerede lukkede førstkommende Fredag 26. Maj. Men dyrt var Gjerdet blevet ham, med Pengenes synkende Værd var Arbejdslønnen alene i det sidste Aar stegen til den tredobbelte, til en Rdl. om Dagen. „En Daler er en Daler, en Mand en Mand,“ tænkte Rømer; „man maa holde sit Ord eller gaa til Grunde.“ Gældsbyrden trykkede ham i Knæ, men han kastede den ikke fra sig over paa andres Skuldre, gennem dyre Penge-laan i sin lille Ejendom gav han enhver sit og blev for al Tid sine Landsmænd en Læremester i, hvad en ærlig Borringholmer er værd.

Endnu byggede Rømer 1809—11 de fire Ledvogterhuse ved Indkørselsvejene i Almingen og 1814 det femte, Segenhuset og fik udnævnt Skovløbere til disse. Fra 1812 til 14 byggede han i de gamle Hjulsfors Sted de fire første egenlige Landeveje paa Borringholm fra Kolde Kilde midt i Skoven ud til hver sit Her-red, ti m brede, tilsammen 5700 m lange med Brokister, Ud-fyldning af Dalsænkninger og Bortsprængning af Klippeknolde; de skulde lokke Købere til hans Skovavktioner. Han opdyrkede 1810—14 sin anden Planteskole, en lille ha, paa Østsiden af Jomfrubjergene, plantede 1809 et Læbælte af Fyr og Avn i Al-mingens nordre og vestre Udrand, 1810—11 tilplantede han Vognsbjerg med Lærk, som allerede 1816 bar spiredygtigt Frø, og 1813—14 tilsaaede han de skaldede Stortebakker omkring Rytterknægten med Birk. I Foraaret 1812 modtog han 100 k Ædelgranfrø, som spirede frodigt op til Højskov; Ædelgranen blev de borringholmske Statsskoves ypperste Gavntæ. Saa-ledes bredte sig nu Rømers unge Skov ud over de gamle Lyng-bakker.

Ved Engelskkrigens Udbrud søgte Rømer at værgе den gamle Skov mod den af Guvernør Koefoed paabudte skaanselsløse Hugst til Landets Brændselsforsyning, men forgæves, skønt Amt-mand Thaarup stillede sig skrappt ved hans Side. Derimod kunde Thaarup bringe ham 1808 det glædelige Budskab, at det var Kongens Vilje, at Skovdriften ikke maatte standses af Krigen,

og at de til dens Fremme nødvendige Penge for Fremtiden uden Forhaling skulde ydes af Amtet. Dog høstede Thaarup alt andet end Tak herfor hos Rømer; hans noget stakaandede Embedsiver stod dennes Sindelag skarpt imod, og særligt da Thaarup 1810 efter sin Afsked udgav „Kort Oversigt over Bornholms Amt“, i hvilken han udpegede, hvad der havde mødt ham som Lyder i Borringholmernes Fremtræden, følte Rømer og andre brave Borringholmere sig med største Uret stillede i Gabestokken af ham. Derimod vandt den nye Guvernør Rothe Rømers varme Tillid, begge var de Handlingens Mænd, Friluftsmennesker og Hadere af alt Kontorstøv. Han sluttede sig ganske til Rømers Andragende 16. Avg. 1809 om aarligt at faa anvist 2000 Rdl. til Skovdriften; men ogsaa han stillede store Krav til de smaa Rester af den gamle Skov, alene til Christiansø skovedes aarligt 300 til 600 Favne Brænde, mest af Eg, foruden hvad der medgik til at afhjælpe Borringholms Brændselstrang og til at tømre Kanonrappeter. De største og bedste Træer i hele Skoven faldt for Øxen 1809 og 10 for under Rømers Tilsyn at tilhugges til Bygning af fire Kanonjoller, som 25. Juli 1813 jog en fjendeligt sindet svensk Orlogsbrig ud af Farvandet omkring Christiansø.

Da Ammunitionslagrene fra de farestedte Kyster flyttedes i Sikkerhed ind paa Rømers smukke Tømmermagasin ved Gamleborg, saa han dette nær ved at segne under den uvante Byrde og fik den lempet. Da Mandskabet fra den paa Rytterknægten oprettede optiske Telegraf søgte sig Snarveje gennem hans Nyplantninger, fik han Rothe til at forbyde sligt. Sine Tørvegravere fik han fritagne fra militære Øvelser. Ogsaa vandt han Guvernørens Øren for at standse Brændekørslen paa Borringholmernes gladeste og længste Frihedsdag Sankt Hans Aften og tillige Morgendagen derefter.

Denne Kørsel 12 km ad lidet fremkommelig Vej til Gudhjem, hvorfra Brændet førtes i Baad til Christiansø, voldte stor Ulempe; dagligt kørte Ægtbønderne adskilligt Vogntøj i Stykker, skønt hvert Vognlæs kun tog en Fjerdedel Favn Brænde. I Aaret 1813 brugtes 944 Ægtvogne og end flere Lejevogne om at køre 397 Favne Egebrænde og 103 Favne Avnbøg, hvis Værd inde i Skoven var efter Handelspris 25000 Rdl., men hvis Kørsel til Gudhjem kostede 127000 Rdl. Sedler. Det følgende Aar

paatog Rømer sig Kørslen for 9 Rdl. om Vinteren, 8 Rdl. om Sommeren for hver fremkørt Favn og skaanedes saaledes Bønderne for den opslidende Ægtkørsel. I disse dyre Brændear skaffede han Borringholmerne billigere Brændsel ved at tillade dem at rive Lyng paa de utilplantede Almingslodder, ved at brænde til Salg Trækul af Elletrunter og navnligt ved at optage 1809 med stor Kraft Tørveskær i Mosen under Lilleborg; til Afledning af Vandet byggede han en mandsdyb henved 100 m lang Rende, sat med svære Kampesten og overdækket med Egestammer og Jord, herfra ud til Græssø, og gjennem den fik han Vandstanden i Borresø sænket 3 m. I de følgende Aar tilvirkede han her flere Tusende Læs Tørv, skaffede Fattigfolk godt lønnet Arbejde og Forstkassen smukt Salgsudbytte. I Aaremyr optog han 1815 lignende Tørvegravning.

Hans Regnskabsaar 1814 viste udgivet til Skovkultur 2423 Rdl. (gravet 87200 Plantehuller, tilplantet henved 17 ha, tilsaaet 22 ha, lyngrevet og kultiveret til Saaning henved 28 ha, arbejdet i Planteskolen), til Hugst 1861 Rdl. (427 Favne Brænde, Gavntømmer, Bøgeklodser og Egeklodser til Bygningsstolper), til Udgrøftning 117 Rdl. (380 m Grøfter, 2,5 m brede, gjennem Aaremyrs Elletrunter), til Vejarbejder 2657 Rdl. (bygget 3140 m Veje, 10 m brede, med 2 store og 14 mindre, stensatte Brokister og megen Sten- og Jordkørsel), til Tørveskær 1060 Rdl. (141 Kubikfavne Tørv plødrede og røgtede), til Redskaber 39 Rdl., til Bygninger 1094 Rdl. (et 12 Fags Tørvemagasin ved Lilleborg, et 6 Fags Skovløberhus ved Segen), til Frøindsamling 281 Rdl. (154 k Birk, 80 Skepper Ask, 48 Sk. Hvidtjørn, 10 Sk. El), til smaa Udgifter 86 Rdl.; ialt udgivet 9618 Rdl. Sedler. Aarets Indtægt 9168 Rdl. fremkom ved Avktionssalg 5243 Rdl., Brændsel til Christiansø 2782 R. og til Skoler og Skovbetjente 343 R., Tømmersalg 270 R., Tømmer til Skovens Nybygninger 511 R., Høslet 19 Rdl. Sedler. For Underskudet 450 Rdl. Sedler forelaa fuld Dækning i tildannet, endnu usolgt Tømmer.

Saadant af et eneste Aars Gjøremaal at være vidnede dette om brede Arbejdsskuldre. Frodigt og vidt greb Hans Rømers ukuelige Virkestrang ind i mange Omraader, som laa en Skovriders Dagligdags Dont fjernt. Og da den danske Stat, som gav Midlerne hertil, 5. Jan. 1813 var styrtet i Pengekrisens dybe Afgrund, vidnede det tillige lydeligt om Forststyrelsens og

Rentekammerets urokkelige Tillid til Hans Rømer, at hans Arbejd skulde bære rig Frugt og han være med til at løfte Riget op af Svælget. I disse Nødaar laa hans talrige Skovarbejderen Ve og Vel ham stærkt paa Sinde, han overlod dem Korn af sit eget lille Forraad, deres Børn fandt daglig Føde i Rømersdal, han købte Ærter ind til en af Arbejderne, som med Kone og fem Rollinger levede hele Maaneder alene af Ærter og Vand og dog følte sig til Freds. Krigens og Krisens knugende Skygger laa tungt over det store Tal af Borringholmerne.

Endnu videre gaaende Krav stillede Krigsaarene til Rømer. Da Samkvemmet med København gjordes usikkert, indsatte Kongen 6. Maj 1808 en Overdomstol paa Borringholm og paa-bød, at de til Forbedringshus dømte Forbrydere skulde indsættes til Arbejd i dette Lands egne Arresthuse, mens Bødeafsonere skulde henvises til at arbejde i Frederiks Stenbrud og i Almingen. Rømer bød sig strax 1. Juli ivrigt til med at ønske sig to Fanger til sine Skovarbejder; men da Stenbrudet maatte standse som Følge af Pumpemøllens Brand, og da man maatte sende Smaatyve ud af de overfyldte Arresthuse paa Almingsarbejde, modsatte han sig med al sin iltre Kraft dette som et harmeligt Paafund af Amtmand Jespersen. Begge disse Mænd havde i sig Borringholms sejge Klippenatur, Jespersen mest af Nexøegnens regelbundne Møllestenlag, Rømer mest af Almingens ujevnt bulede Granitknuder; deres Møde slog Gnister. Rømer klagede 18. Juni 1812 til Guvernør Rothe over Amtmandens Luner med at sætte ham til Fangefoged for hidsendte Forbrydere, mod hvem han maatte sikkre sig og sit straatakte Hus; og 23. Juli skrev han til sin Overførster V. B. von Linstow: Saa fremt jeg kunde unddrages den kvælende Fremfærd, hvormed Amtets Øvrighed næsten lige fra min Ansættelse her har trykket mig, skulde Almingen uagtet sin Jordbunds Usselhed ved mig kunne bringes til at blive, ej blot nu, men for evigt det mest indbringende og nyttigste Grundstykke her paa Landet. Her tegnede han et smukt Billed af sin aabne, frimodige Tillid til Rothe og til Linstow; men stillede lige overfor det udstedte Kongebud kunde hans to Velyndere kun raade ham til at lempe sig efter Amtmanden. Tillige gav han en skarp Tegning af sin stolte Selvfølelse og sit stejle Egensind.

Rømer dæmpede dog ikke sit Oprør mod Amtmanden. Hans

voldsomme Udtalelser bragte endog denne til at forespørge Danske Kanselli, om Amtet burde sagsøge Skovrideren, men hertil fandt det dog ikke tilstrækkelig Grund. Men Amtmanden nødtes til 1813 at klage til Kanselliet over Rømers Skødesløshed i at paase, at Fangerne mødte ved Skovarbejdet, og at Dagløn, en Fjerdedels Rdl., udgaves kun til virkeligt fremmødte; da han sendte Skovrideren denne Klage til Udtalelse, henstillede denne i sin Følgeskrivelse, om Øvrigheden kan forsvare, at samme af smaa Aarsager stræber at udvirke saadanne kongelige Paabud, der ved første Øjekast af enhver blot med den simpleste Menneskeforstand begavet Borringholmer maa erkendes som skadelige. Kanselliet, som allerede 2. Marts 1813 havde paalagt Overforstmasteren at tildele Rømer en Erindring for hans upassende Skrivemaade imod Amtmand Jespersen, udstedte nu 4. Jan. 1814 et Paabud om, at alle Vedkommende i disse Forhold havde at holde sig de gældende Lovforskrifter efterrettelige. Snart efter endte Engelskkrigen og samtidigt denne stride Borringholmerfejde, med at Jespersen 17. April tilsendte Rømer Kanselliets Skrivelse og udtalte sin Glæde over nu efter Krigen at kunne fritage ham fra at modtage Fanger til Strafarbejde.

Smaa Sejre vandt Rømer dog i andre Sammenstød med Amtmanden. Denne havde i Væрге Kronhammeren til Stempling af Træer, som skulde fældes, og Skovrideren følte sig tilsidesat og ydmyget herved i sin Myndighed. Han udvirkede 1812, at al Hugst skulde ske efter Skovriderens Paavisning. Baade Amtmanden og Guvernøren gjorde sig 1813 til Talsmænd for, at Almingen burde afgive Tømmer til Bygning af et Arbejdshus i Rønne; Rømer værgede skarpt sin kære Skov herimod, og gennem Overforstmasteren fik han Rentekammeret til 17. April 1813 at afslaa at lade Almingen yde dette Tømmer. Amtmand Christian Jespersen bar dog aldrig paa Nag, ja da Rømer lod Amtet vide i Jan. 1818, at en stor Mængde Træer i hans Planteskole maatte gaa til Grunde, fordi Amtstuen var læns for Penge til Skovarbejdernes Dagløn, da gik den nidkære Jespersen strax rundt i Nexø Gader, fik paa sit Navn rejst et Laan paa 600 Rdl., sendte den nødstedte Rømer disse Penge og forebyggede saaledes den truende Standsning i hans Arbejde.

Som her ved Rømers Komme var knap Herlighed paa Skov, var her ogsaa knap Herlighed paa Skovridergaard. Ind paa Eske-

viske førte han 8. Juli 1804 Maglegaardsdatteren Kirstine Marie Kofoed som sin Hustru. Hun var lige fyldt 25 Aar; hendes Slægt sad paa Østlandets rigeste Gaarde, mod hvilke Eskeviske var at regne for en Visk. Her maatte hygges og bygges; og skønt Rømer kun ejede Stedet paa Borg, rejste han her 1811 til 13 sit nye Rømersdal; men Stuehuset fik kun Straatag og Bræddegavle, dets Mure var Bindingsværk med ubrændte Raasten i Tavlerne. Hans Stolthed var den brede Ladelænge, helt af Kampesten med Straatag, men Stenene var satte ene i Ler og skred let ud i Kodalens fugtmættede Luft; dog tog til Rømers Glæde nogle Aakerbønder den til Byggemønster. Fra Sjælland fik han 140 udsøgte Frugttræer, og hans Lyst til Frugtavl vandt Efterlignere i Omegnen. Ligesaa indførte han Tillægsdyr til Forbedring af Landets lavstammede Kvæg og solgte Avlsdyr til omboende Bønder. Sit og Landets Jordbrug drev han saaledes kyndig frem. Hans Hustru gik ham hjælpsomt til Haande i hans Skriverier og Regnskaber, styrede Husholdningen og Folkehølet sikkert og delte glad de nøjsomme Kaar med ham; kun var hun uglad ved at skulle drive Snoge og Hugorme, som tyede ind til Ildstedets Varme, ud af sit Køkken, inden hun selv kunde røre sig der. Blev Rømer hende en enkelt Gang for kaad, tog hun det rørende smukt; en Dag hun var gaaet ham i Møde i Skoven, saa hun fra et Vejsving ham staa sammen med en ung Pige og faa sig et Kys, hun gik stiltiende hjem, lagde en Forglemmigej paa hans Arbejdsbord og rørte aldrig senere ved, hvad hendes Øje havde set. Ægteparret fik to Børn, en Datter, som knapt halvandet Aar gammel døde i Sept. 1806, og 18. Nov. 1808 Sønnen Georg Albrekt Kofoed Rømer, i hvem Rømer tidligt mente at opdrage sin vordende Afløser. Hjemmet paa Rømersdal optog som kærkomne Gæster Overførsterne Linstow 1807 og 15, Paulsen 1827 og Løvenskiold 1832, den naturkyndige O. J. Rawert 1815 sammen med G. Garlieb og 1821, Biskop Münter 1816 og 21, Botanikeren Hornemann 1817, Veterinæren E. Wiborg 1818, den svenske Oldgransker Hyllander 1820, Naturforskerne H. C. Ørsted, hvis Navn Rømer knyttede til Kilden i Kodalen, L. Esmarch og J. G. Forchhammer 1819, Prins Christian (den Ottende) 1824.

Med sin knappe Aarsløn 300 Rdl. samt Huslejepenge, i hvilke Kongen 9. Marts 1804 havde undt ham en lille Stigning til

80 Rdl., sad Rømer nu i de dyre Nødsaar med kun jevn Dag-lejerløn. I Aarene 1809 til 14 gaves ham af Kongens Naade et Tilskud fra 100 til 200 Rdl. aarligt; men da han 1813 udtalte sig ret skarpt mod denne uvist faldende Løntilgift, faldt den bort: „Skulde min allernaadigste Konge,“ skrev han til Overførsteren, „nu ville give mig et udmærket Bevis paa allerhøjeste Tilfredshed, saa skulde intet være mig kærere end at modtage ovenmeldte 20000 Rdl. dansk Kurant = 3333 $\frac{1}{3}$ Rigsbankdaler,“ hvortil han opgjorde det af Skoven i hans Tid indtjente Overskud; „ved dem kunde jeg nu saa omtrent betale min Gæld; mine høje Foresatte havde næppe ventet saa godt Udbytte.“ Et saa storstillet Forslag fandt kun døde Øren; og ligesaa forgæves tilbød Rømer 1808, 10 og 15 at sælge Staten sin Rømersdal til Skovridergaard. Lige til 1818 maatte han bære sin sejgpinende Gældsbyrde.

Rømers Laangiver den stenrige Købmand J. A. Steenbech i Svanikke saa i April 1818 sin Fordel i at opsigte ham med tre Maaneders Frist alle sine Laan, for hvis samlede Sum 2700 Rdb. Sølv denne havde pantsat til ham „alt hvad han ejer og ejendes vorder,“ Paa den Tid var rede Penge en sjelden Vare, og med Amtmand Jespersen som sin varmhjertede Talsmand søgte Rømer 6. April Rentekammeret om et Laan paa 3000 Rdb. S. i Rømersdal, hvis Bygninger var brandforsikkrede for 2500 Rdb. Rentekammerets Svar af 29. April kom først 18. Maj ham i Hænde og var et Afslag af Laanet, men opfordrede ham til at indgive et Tilbud om at sælge Rømersdal til Kongen. Samtidigt med sit Tilbud skrev Rømer til Overførsteren i Angst for at se det forkastet: „Saa vil jeg da stræbe, saa godt jeg kan, at realisere alt for at betale Kreditorerne, som nu have faaet Midler i Hænde til at ødelægge Skyldneren; i Materialhuset ved Gamleborg kan jeg uden megen stor Bekostning indrette et Par Kamre for mig og Familje, der, Gud ske Lov! ej bestaar af mere end tre Personer; for mit Fødelands Skyld, som jeg lige godt kan gavne, haaber jeg dog, man vil forunde mig dette Fristed inde i den Kongelige Skov.“

Amtmand Jespersen, Overførster Linstow og dennes Fader Overforstmesteren, alle undtagen den glubske Steenbech, kappedes i Enighed om, at Almingens Redningsmand burde reddes for sin Skov og for Borringholm. Gjennem mundlige Forhand-

linger fik Overførsteren Finansminister J. S. von Mösting til at optage og gennemføre Købet af Rømersdal, efter at Kongens Billigelse var indhentet 15. Juni. Efter nogen Underhandling gik Rømer 4. Juli ind paa at sælge Rømersdal som varig Skovridergaard til Kongen for en Sum af 6500 Rbd. Sedler = 5200 Rbd. Sølv. Uændret vedblev han at afholde Gaardens Vedligeholdelse og Afgifter; ogsaa sine Huslejpenge vedblev han mærkeligt nok at nyde. Efter saaledes at have gennemstridt sin angstfuldt oprivende Kamp med Pengesorgerne, skrev Rømer 3. Sept. 1818: Jeg er efter Haabet igjen lykkelig og efter Evne igjen ganske Forstmand. Han følte sig frelst, fattig, fri.

Til at sejre over Livets Gjenvordigheder og selv de tungeste Sorger havde Rømer sit lyse Sind, sit muntre Lune nær ved Haanden. Men inde i den ensomme Lyngskov kunde ogsaa en opdukkende Mistemning faa Tid til at gro sig fast hos ham som bittert Nag, og paa de mest uventede Steder i hans aabenhjertede Embedsbreve dukkede Kanselliraad Peder Jespersens Skikkelse hadefuldt forvrænget op. Som nyligt ansat Sandflugtskommissær red den intet anende Jespersen 17. Nov. 1819 ind paa Rømersdal for at tage Lære hos Rømer i at bygge Ledvogterhuse og at plante Elleskov; han følte sig velvilligt modtagen, fik al ønskelig Underretning og Tilsagn om, at Rømer vilde holde Birke- og Ellefrø rede til hans Brug. Mindre blidt skildrede Rømer dette Møde for den nye Overførster Paulsen, idet han paaduttede Jespersen den Dumhed at ville bygge Huse om Vinteren, plante Træer om Sommeren og saa udbad sig Underretning, om og hvor vidt han skulde have noget med denne Mands Skovvæsen eller med Sandflugten i det hele at gjøre. Dog sendte Rømer ham henved 60 k Birkefrø, og i April 1820 søgte og fandt Jespersen paa Rømersdal Vejledning i Fremavl af Lærketræer.

Imidlertid havde Rentekammeret forelagt Forstvæsenet Jespersens første Aars Arbejdsforslag og dette videresendt det til Rømers Udtalelse. I sin drabelige Embedserklæring 2. Febr. 1820 nedsablede han det ganske: Jeg troer, at Flyvesandets Fredning og Tilplantning vil gjøre en Del Indbyggere Fortræd og ganske ødelægge nogle faa, samt at dette Anlæg kan have Udsigt til at ville koste Hans Majestæts Kasse i de første 50 Aar mindst Et Hundred Tusend Rigsbankdaler uden at kunne have efter

et saadant Tidsrums Forløb indbragt Een Skilling. Rømer opnaede her det modsatte af, hvad han tilsigtede, Rentekammeret godkendte 15. April Jespersens Arbejdsudkast, anviste ham de fornødne Penge og lod ham vide, at da det formeneligen vilde være forbundet med Omstændigheder at faa Birkefrø fra Almingen, maatte han lade Rentekammeret fremskaffe det, hvis det ikke kunde faas fra andre Skove paa Borringholm. Skønt Amtmand Jespersen de to følgende Aar indstillede at faa den sagkyndige Rømers Udtalelser om Sandflugtens Tilplantning, afstod Rentekammeret for Fremtiden ganske fra at afæske Forstvæsenet Erklæringer herom. En fjernere Følge var vel, hvad der 1824 kom Rømer for Øre, at Rentekammeret ikke tiere vilde sætte en Borringholmer i Embede paa hans Hjemland. De Omstændigheder, der medførtes af at have to Borringholmere knyttede til Skovarbejder der, kunde let have bibragt Regeringsherrerne den gamle lune Skipperlære, at man ikke skulde tage flere Borringholmere om Bord, end at man kunde knytte hver til sin Mast.

Fra gammel Tid bar Rømer paa et ustyrligt Fjendenag mod Sandflugtskommissær Jespersen, saa grundløst at denne intet anede om det. Endnu i Okt. 1817 udtalte Jespersen i et Brev, at man ved Almingens Skovplantning stedse tydeligere saa, at Kongens Arbejd var Landets Gavn og Tørvebruget her almen Mands Nytte. Derimod sendte Rømer 1. Nov. 1820 Overførsteren et stort Anklageskrift over Jespersen for at modvirke, at Landsfaderen skulde skænke en mindre ægte Søn en Tillid, som han ikke fortjente. Han kunde aldrig arbejde sig bort fra, at den af hans Ildhu tilbedte Skønhed havde før ham haft en Bejler i Købmand Bohn, som 1796 havde budt Kongen et Skambud 5000 Rdl. for hele Almingen, hvilken Skov Rømer nu havde gjort 100000 Rbd. værd mellem Brødre, og nu gav han Jespersen hele Skylden for dette Skambud, skønt Bohns da halvvoxne Datter først et Par Aar senere var bleven dennes Hustru; dernæst havde Jespersen været tilkaldt som Vajllansgaardsejerens Raadgiver i den for Rømer fortrædelige Sag 1810 om Almingsgjerdets Indgreb i Gaardens Grund og gjordes mistænkt for at have 1814 næret skumle Planer om at faa den nødstedte Stat til at sælge Almingen. Meget andet skrev Rømer paa Jespersens Regnebrædt, mere fulgte efter, indtil han mærkede, at han her

omsonst løb Panden mod en Klippevæg; et af sine hvasse Angreb endte han 12. Avg. 1824 med at skrive til Overførsteren: Jeg burde maaske rigtigst tie herom, da mine Erklæringer i den senere Tid synes at anses for overflødige. Denne sent vundne Erkendelse var heldigt nok sand; hvor fast sammenvejet end Forststanden var som en lille Stat i Staten, laa Sandflugtsdæmpningen helt uden for dens Rækkevidde og stod umiddelbart under det kgl. Rentekammers Styrelse.

Begge de to dygtige Borryngholmere laa Hjemlandets Velfærd varmt paa Sinde, begge offrede uegennyttigt den deres rastløse Livsarbejde inden for et og samme Omraade, idet deres Skovplantninger paa lidt over og lidt under 600 ha blev deres uvisnelige Arv til Efterslægten; deres Livsopgaver var kun deri forskellige, at Rømer nyopbrød den tilforn skovklædte Lynghede til Skov, Jespersen dækkede de nøgne vandrende Sandklitter med Skov. Hver for sig viste de Vej til de to mægtigste Landvindinger, der skabtes Danmark længere frem i Aarhundredet, den jyske Lynghedes og Vesterhavsklitternes Skovopdyrkning. Man føler sig fattig som Menneske i Tanken om, at disse to Skovfyrster ikke kunde enes Haand i Haand.

Sin jublende Lykke fandt Rømer i sin flinke Søn, om hvem han udtalte, at han snarligt kunde gjøre Nytte for een Forstmand. Kun elleve Aar gammel døde Georg Rømer 8. Jan. 1820 som Offer for en Fejlskrift, Spiseskefuld i Stedet for Theskefuld, paa Mixturflasken. Moderen forvandt næppe nogen Sinde sin Hjertekvide; Faderens mandige Livsmod og ukuelige Arbejdsvilje bar ham over Sønnenetabet. To Maaneder derefter havde han taget til sig en 21-aarig Brodersøn, hvem han sendte til Forstskolen i Kiel; i mere end tre Aar vandrede hele hans Aarsløn til Kiel, hvor Chr. Rømer 1824 tog sin Forstexamen. Farbroderen var stadigt Ild og Flamme for at bane ham Fremgang i det danske Forstland, lod ham kortlægge Almingen og Højlyngen og to Gange rejse til København for at forelægge Overførsteren og Prins Christian (den Ottende) sine Korttegnninger og fik ham fra Nyaar 1828 fast ansat som sin Medhjælper. Men det varede Christian Rømer for længe at vente paa at blive sin Farbroders Afløser, med den mest grovkornede Utak lønnede han ham for alle hans Opofterelser; saa vendte han tilbage til det jevne borryngholmske Bondeland og døde allerede 1831.

For at vinde frem over Tabet af sit eneste Barn kastede Skovrider Rømer sig ind i et helt nyt Arbejde, en fast planlagt Undersøgelse af Gamleborg og Lilleborg. Til Bygning af sin stensatte Afledningsgrøft fra Borresø havde han 1815 brugt to til tre Tusend Læs af de fra Lilleborgs Mure nedstyrtede Kampesten og herunder selv kostet Midler paa at blotte lidt af Borgknoldens Murrester. Landmaaler Ltnt. Jansen, som i fire Vintere havde været den lille Georgs Lærer paa Rømersdal, blev nu i Efteraaret 1820 færdig med den ham af Oldsagskommissionen overdragne Undersøgelse af Gravhøje uden fuldt at have brugt den Mandstyrke af Borringholms Milis, som Kommandant Hoffmann havde stillet til hans Raadighed hertil. „Da, skrev Rømer 20. Okt. til den kgl. Oldsagskommission, ilede jeg, som ej gjerne lader Vorherres Fugl dø, til Kommandanten og fik af denne højst gavnelystne Mand Tilladelse til at bruge det overblivende Mandskab til Undersøgelse af Lilleborgs med Jord og Buskværk aldeles dækkede Ruiner, hvor jeg nu allerede over fjorten Dage arbejder med otte Mand dagligt; denne Sag interesserer og morer mig, som udenfor min Dal og dens Skov- og Fjeldegn ej søger Adspredelser.“ Saa snart Frosten var ude af Jorden næste Foraar, fortsatte han dette Værk, og endnu 1822 havde han 112 Milissoldater, hver i to Dage, i Arbejde paa Lilleborg. Hans talrige Fund vandrede ind i Oldsagsamlingen i København, der redegjordes udførligt for dem i Antiquariske Annaler, og de skaffede ham varme Takskrivelser fra Oldsagskommissionen, med hvis Leder Christian Jürgensen Thomsen (1788—1865) han knyttede varigt Venskab.

Til alt sit øvrige Virke deltog nu Rømer som Oldsagskommissionens Tillidsmand med Lyst i forskellige Undersøgelser rundt om i Sognene og drog endog en Dag til Aakirkeby for at hjælpe sin Sognepræst Peder Thomesen Balle til at tyde Mester Sighrafs lange Runetale paa Kirkens Døbefont, men følte sig dog lettet ved, at Præsten mente at have klaret den hele inden hans Komme. Han stillede Kommissionen Forslag om at vælte Bavgasten for at fremdrage de derunder rimeligvis hengemte Guldskatte; der er desværre væltet Hundreder af Bavgasten, men hverken Guld eller andet findes under dem. Ogsaa som Borringholms første indfødte Oldgransker tørnede Rømer paa ny 1828 sammen med Kanselliraad Peder Jespersen.

Denne sendte Kongen et umodent Forslag om at tørlægge Borresø for at optage der nedsænkede Oldtidsskatte; Rentekammeret lod indhente Rømers Skøn over det, og han havde let Spil med at afvise dette ukaldede Indgreb i Almingen: „Herr Kanselliraaden skal jo ellers passe paa Sandflugten ligesom jeg paa de Kongelige Skove og Tørvemoser; vi have saaledes hver sit at passe.“

Almingen gemte ogsaa de tre mærkelige Rokkesten i Djevledalen. Den oldtidslærde Biskop Fr. Münter havde 1816 undersøgt dem, ladet dem opmaale og aftegne og 1820 i Antiquariske Annaler hævdede, at vore hedenske Forfædre havde lagt dem i det rokkende Leje med deres Gudedyrkelse for Øje. Paa en ny Visitasrejse fik Münter Rømer til som Kusk 11. Avg. 1821 at køre ham og Sognepræst Balle rundt i Skoven. „Da forefaldt en Scene, som uden Tvivl fortjente at males,“ skrev Rømer herom: „Midt inde i Skoven mødte os Kanselliraad Jespersen med Arbejdsvogn og Redskaber og fordrede af mig nogle Trækklodser med videre, som han sagde han behøvede, da han skulde op og omvælte de saakaldte Rokkesten. Forundret over, hvad der berettigede denne Mand til mod mit Vidende og Vilje og uanmeldt at lade nogen Slags Arbejde foretage inde i denne Kongelige indfredede Skov, vovede jeg at spørge ham, om han havde Tilladelse til slikt, over hvilket dristige Spørgsmaal han syntes at studse. Biskopen forundrede sig, tror jeg, lige saa meget, lagde sig derimellem, og hine vort Nordens allerældste Monumenter blev for den Gang reddede. Man har siden sagt mig, at selv Kommandant Hoffmann, som og var i Skoven, skal meget have interesseret sig for hint Projekts Udførelse.“

Dette muntre Optrins morsomste Skikkelse turde den angergivne Biskop blive; thi uden Aftale med ham var næppe baade Kanselliraaden og Kommandanten mødte frem til hans fortsatte Undersøgelse af Rokkestenenes godt gemte Hemmeligheder; lige overfor Rømers Opblussen fandt Münter det raadeligst at vige fra Djevledalen. Hos Overførsteren forespurgte Rømer, om Jespersen eller andre havde Ret til egenmægtigt at udføre Arbejder i Almingen eller uanmeldt at krybe over Hegnet og liste sig som Spioner omkring i Skoven: „Saa meget det glæder mig, at Lystrejser til Skoven ere i den senere Tid blevne de kæreste Sommerforlystelser for Landets bedste Familjer, saa

ondt gjør det mig ved Herr Kanselliraad Jespersens Adfærd at være sat i den Nødvendighed, herved at bede om en passende Indskrænkning i denne ellers i sig selv aldeles uskyldige Lystvandren af honnette Mennesker i den Kongelige Almingskov.“ Han fik et kraftigt Paabud til at hindre sligt Uvæsen, og Amtmand Jespersen fik Paalæg om at yde ham Støtte hertil. Gjennem C. J. Thomsen udvirkede han, at Danske Kanselli 24. Nov. 1821 fredlyste sammen med Gamle- og Lilleborg ogsaa de tre Rokkesten ud fra den Erfaring, at Folk, ledet af en falsk Tanke om, at de skulde rokke over en stor Ædelsten, havde villet skubbe dem til Side for at hente Ædelstenen frem. Men da Prins Christian (den Ottende) 1824 saa Rokkestenene, laa den ene bundfast, den anden væltet ud af sit Leje, og kun den største af dem vedblev at kunne rokke, indtil endeligt ogsaa den omkring 1890 lagde sig træt til Hvile.

Prins Christians Komme imødesaa Rømer uden stor Forventning, da hans smaa Træer endnu kun synede lidt i den høje Lyng. Sammen med Kanselliraad Chr. G. D. Lohmann og Major Henning Pedersen fik han dog Skoven smykket og byggede et lille Tømmerhus paa Søndre Jomfrubjerg, hvor Prinsen 21. Juli 1824 holdt Folkefest, til hvilken 10000 Borryngholmere, det halve Borryngholm, mødte frem; Sang, Tale, Kanonskud og Fyrværkeri vexlede med hverandre, Forfriskninger og Vin bødes rundt og til sidst Dansen gik i Fakkelskin. Uden Forskel dansede Hans Højhed hele Natten med enhver, indtil han udtrættet af Hyldest og Dans søgte nogle Timers Søvn under Rømersdals Straatag. Den følgende Formiddag førte Rømer ham paa en henved fem Timers Ridetur rundt til hver en Krog i Almingskoven: „Den Tilfredshed, Hans Højhed yttrede med alt, hvad jeg her har udført,“ skrev Rømer til Overførsteren, „gjorde mig maalløs, men saa lykkelig, som jeg i mit Liv kun denne ene Gang har været.“ Atter heraf voxte nyt Arbejde frem for Rømer; han vaagede over Tilhugningen og Rejsningen af den henved syv m høje firkantede Granitstøtte, som Borryngholmerne satte paa Søndre Jomfrubjerg, herefter Christianshøj, Stenhugger Peter Andreas Løppelmann tildannede den af selve Bjergets Graakamp efter Lohmanns Tegning og med Rektor P. G. Bohrs svulmende kongetro Indskrift, et Mesterværk af Landets egen Stenhuggerkunst, ren i sin sikke Stil, ædel i sine velafvejede

Forhold, stærk og dog slank i sin Bygning. Samme Sted byggede Rømer for egne Penge sit skønne og hyggelige grundmurede Skovhus, lige saa stilfuldt og ædelt, som en kostelig Gave til Borringholmerne. Begge indviedes de paa Prinsens Fødselsdag 18. Sept. 1825 under stor Fest med Kanondundren, mens alle Landets Kirkeklokker kimedede en Time igjennem. I Følge Kongens Paabud 1. Marts 1837 købte Staten Skovhuset af Rømers Enke efter dets Værdsættelse for 854 Rbdl. Dets Sal var smykket med oliemalede Billeder af Frederik den Sjette og hans Forfædre paa den danske Trone og aabnede sig altid gæstfrit for alle honnorte Lystvandrere i den Kongelige Almingskov. Først den nævenyttige Nutidsslægt har grufuldt misrøgtet Hans Rømers glade Kunstnersind i at omskabe Søndre Jomfrubjerg til en herlig og ubrydelig Helhed Christianshøj som et urørligt Mindested. Borringholmerne klistrede ind paa det 1891 et Hotel, 1929 et Forsamlingshus, ogsaa andre paatrængende Naboer og fornedrede det fra Duxesædet til Fuxepladsen. Vanrøgten er ubodelig.

Uden for Almingsgjerdet var Rømer de gammelvante Forholds Mand. Han stod ved Bøndernes Side i deres Modstand mod Jordernes Matrikelsætning og Magelæg, fremtvungne ved Lovbud og baarne frem af Henning Pedersen og Peder Jespersen, saa i dem en fuldkommen Omvæltning af det hele Landvæsen, og dog var de nødvendige Forløbere for Udskiftningen af Højlyngen, som nu først efter hans Død muliggjorde hans stolte Yndlingstanke: at skabe Storalmingen ved Indtagelse af den tilgrænsende Højlyng. Med stærk Uvilje saa han Staten sprede sine fattige Pengemidler paa Skovplantninger udenfor Almingen; Jespersens Tilplantning af Sandflugten mellem Rønne og Hasle bed ham i Sindet, Strandskoven ved Døndalen i Rø talte han ivrigt for at afhænde og saa den ogsaa solgt i Okt. 1835 for 1500 Rbdl. Sedler til fire af Sognets Gaardejere, et Salg Eftertiden har fortrudt. Kommandanterne Funch og Hoffmann, bosatte i Rønne, stræbte efter at faa deres fjerne Embedsjord Slotslyngen ved Hammershus stillet til Bortsalg, og Rømer blev Talsmand herfor; ogsaa Amtmand Jespersen talte 1819 for at sælge den. For 1700 Rbdl. solgtes Slotslyngen 20. Okt. 1846. For 42000 Kr. købte Staten tresindstyve Aar senere den tilbage, og dyrekøbt lagdes den da ind under Borringholms Statsskove.

Inden for Almingsgjerdet var Rømer Fremdriftsmand og Vejbaner saa vidt foran sin Samtid, at han allerede 1802 og endnu 1830 skrev glødende Indlæg om snarligt at lade Skoven voxte frem over 3000 ha af Nabolyngen; et saadant Overskud af Arbejdskraft sad han inde med; men hans Mangel paa Samarbejds-evne og Statens Mangel paa Penge nægtede ham Midlerne til at udnytte det, og han følte sig arbejdsløs midt i sin Arbejdsdag. I Pengenøden efter Krigen søgte Rentekammeret at sætte ham paa Smaltæring ved 17. Febr. 1816 at fastslaa, at dette Aars Skovarbejde ikke maatte overskride 2000 Rbdl.; men uanfægtet heraf lod Rømer sig anvise 8000 Rbdl. Næste Aar hævdede han 10000 Rdl. paa Amtstuen; engang traadt ind i Forststaten om end ad uregelret Vej følte han sig sikker paa varmt Medhold hos Overførsteren, men Rentekammeret fik at mærke, at det havde valgt sig en driftig, men dyr Skovrider; det maatte nu ogsaa billige, at Aarets Udgifter havde meget oversteget Indtægterne, men paalagde Rømer for Fremtiden at holde dem under denne Grænse. Ikke desmindre brugte han i 1818 hele 2200 Rbdl. ud over, hvad han tog ind. Intet kunde tæmme Hans Rømers Arbejdstrang.

Kongen satte Pris paa Rømers Værk, gav 6. Avg. 1816 Ltn. Hans von Rømer ny Afsked af Hæren som Kapitajn. Rømer fandt, at denne Udmærkelse nu kom sexten Aar for sent og kunde have ønsket sig Majorstitel for at hamle op med Major Henning Pedersen, hvis Matrikelarbejde inde i Almingen stod ham haardt imod. Skellet mellem V. og S. Herreder gik tværs over Rømersdals Jorder og over Skovfogedlodden ved Kolde Kilde; oprørt over dette Misforhold tog Rømer ikke sin hvasse Pen i Ave, og Rentekammeret maatte 15. Nov. 1823 lade ham vide, at hans Yttringer herom var lige saa upassende som grundløse. Dog lykkedes det ham at faa hele Almingen lagt ind under V. Herred og i eet Sogn Vestremarker. Kongen udnævnte 1829 Rømer til Justisraad og rykkede ham saaledes op paa samme Rangtrin som selve Amtmanden. Paa Opfordring af Overførster E. C. F. Løvenskiold søgte Rømer om Godtgjørelse for den ham tilkommende Brændselsudvisning, hvilken han havde ladet ubrugt indtil sin Indflytning paa Eskeviske 1803, samt for sit lidte Pengetab ved Alminggjerdets Bygning 1804—10. Frederik den Sjette kundgjorde da 1. Maj 1833: Holtsførster Justis-

raad Rømer vil Vi allernaadigst have tilstaaet 500 Rbdl. Sedler, dels som Godtgjørelse for flere af ham i hans Embedstid lidte Tab, dels som Belønning for den af ham udviste særdeles Duelighed og Uegennyttighed i Opfyldelsen af hans Kaldspligter. Disse gode og sande Kongeord har Hans Rømer sikkert paa skønnet med hjertelig Glæde.

Rømers fremskridende Plantningsarbejder kendtes paa hans Lyngsalg, som paa sin største Højde i 1819 indbragte Forstkassen henved 700 Rbdl. Til Læsning paa Kirkestevnene lod han 19. Avg. 1826 udgaa følgende Kundgjørelse: Da Alming-skoven nu er næsten ganske tilplantet, kan herefter ingen faa enten Lyng eller Græs paa Roden udvist i den Kgl. Skov. Slutteligt havde han i Foraaret 1827 fuldendt Tilplantningen af den gamle Alming. Briste maatte hans stadige Haab om uden Afbrydelse at fortsætte Arbejdet paa at skabe Storalmingen; men arbejdsløs kunde han ikke være. Kun i de lange Vinteraftener kunde vel han tage god Lære af Rousseaus verdenskendte Bog *Le contrat social* (Samfundspagten), som han 1825 bad sig tilsendt fra København. Ellers gik han i Gang med Indvinding af Skovfrø, særligt Birkefrø, som vandrede i Sækkevis til Sjælland. Selv fik han i Nov. 1832 tilsendt to Tønder Bog fra de sjællandske Skove. Oldenbøgen var en stor Sjældenhed paa Borringholm; 1687 kendtes ikkun een i Mælstad Fiskerleje, den faldt i en Septemberstorm 1914, men en anden vist af lignende Ælde staar endnu ved Paradisgaarden i Ibsker. Kanselli- raad Jespersen havde i Efteraaret 1811 udsaaet henved otte Potter Bog fra Aastrup Skove ved Holbæk, og i hans Sejersgaards Have i Knudsker staar nu den ældste lille Bøgeskov paa Borringholm. Og nu i 1832 lagde endeligt Skovrider Rømer Grunden til sin smukke Bøgeskov ved Svanikkevejen i Almingen.

Et stort Arbejde optog Rømer i Efteraaret 1828, idet han for grundigt at udnytte Tørverigdommen i Aaremyr og andre Skovmoser gravede sine tidligere Afløbsrender dybere, tildels igjennem Klippegrund. Ordningen af Skovavktionerne voldte ham endnu i Nov. 1827 bittre Timer: Maaske vil det være velgjørende for Hans Majestæts Forstvæsen paa Borringholm, skrev han, om saa vel Herr Amtmanden som Herr Amtsforvalteren aldeles kunde fritages for at have noget at gjøre med dette for

dem begge saa fremmede Væsen. En lille Sejr havde han vundet i, at Kongen 21. Febr. 1827 havde tillagt Skovrideren 2 Skilling af hver Rbdl. i Salgsbudene. Paa den kongelige Skovridergaard byggede han 1830 en tolv Fags Bindingsværklade, som sædvanligt uden at spørge nogen om Forlov; godmodigt dækkede Rentekammeret bagefter hans Udgifter hertil med 100 Rbdl. Sedler. Ogsaa ganske paa egen Haand tog Rømer 1834 et meget stort Arbejde op med at føre sine ypperlige Skovveje videre uden for Almingsgjerdet til Højlyngens Grænse i Retning mod Rønne, Svanikke og Nexø; nu fandt de høje Herrer i Rentekammeret, at han gik altfor vidt, de kunde ikke indse, at Vejanlæg uden for Skoven hørte ind under Skovdrift, men da Overførster Løvenskiold lod dem forstaa, at det fremmede Formaalene med og Indtægterne af Skov anlæget, faldt de til Ro i den Udtalelse 2. Maj 1835, at de store Vejudgifter maatte tilstedes for denne Gang, men for Fremtiden skulde Rentekammerets Godkendelse forud indhentes. De allerede i Arbejde værende Veje ud imod Hasle og ad Gudhjem til saa Rømer da ikke gjennemførte.

En alvorlig Sygdom 1834 truede Rømers Helbred, men længst muligt holdt han ud i sit Arbejde. Først Fireugersdagen før sin Død udbad han sig 25. Juli 1836 Forstkandidat Fasting given til Medhjælp. Ind i Avg. maatte han holde Sengen, lade sin Hustru føre Regnskaberne og give Skovarbejderne deres Løn. I Høst, mens Vinden omkring de nu skovklædte Stortebakker lod Sensommerens første gulnede Birkeblade flagre mod Jord, endte Hans Rømers travle Arbejdsdag; han henslumrede ved en rolig Død Mandagen 22. Avg. 1836 Kl. 6 Formiddag i sin Alders 66. Aar. Fire Dage senere mødte Arbejdere, Bønder, Borgere og Embedsmænd frem, det største Ligfølge Borrhholm havde seet siden Guvernør Koefoeds i 1808, for at føre ham til Jorden ved Aa Kirke. En flad Sandsten dækker hans Gravsted. Det bør fredes for hans Livsdaads Skyld. Hans Enke henlevede endnu 31 Aar i stor Stilhed i Rønne, hvor hun døde 7. Dec. 1867; hendes Gravsted paa Byens Ø. Kirkegaard blev ved dens Nedlæggelse ufromt sløjft. Borrhholmerne rejste ham 18. Juni 1893 en prydelig Mindestøtte i hans ældste Planteskole med hans Reliefbilled, til hvis Grundlag ene havdes et Silhouetteportræt; fortrydelig over at Støtten ikkun var en Gjen-

tagelse af en andensteds brugt, lod Musæumsinspektør Hauberg det smukke, den tiltænkte Vers indhugge i Kodalens Klippevæg ved Opgangen gennem Fuglesangsrende. Hans Rømers Minde er ikke en Stenstøtte, ej heller et Vers indristet i Kodalsklippen; det voxer friskt og frodigt i den store Almingskov, i den lever hele hans Arbejdslivs Attraa, og det voxer sig derfra ind i hans Landsmænds Hjerter. —

Sandflugt var en gammel Skade paa Borringholm. O. 1514 gik fem Perskergaarde i Løbet, og deres Rester blev ikkun tre Halvgaarde; en af dem var Bonaveddes Gaard. Det forbødes 11. Juli 1603 paa Herredstinget at rive Marhalm i denne Strandegn; men saasom Marhalm gav varigere Hustækning end Markstraa, adlød Bønderne ikke dette Forbud, og Kongen maatte 25. Nov. 1720 kundgjøre det paa ny. I Nabosognet Povlsker ødelagde Flyvesandet inden for Dueoddes Forstrand med dens hushøje Vandreklitter fire Selvejergaarde 1618, to andre inden 1630, og Christian den Fjerde maatte 29. Juni 1643 lempe Landgilden for de sex Sandboer, 22. til 27. Selvejergaard, med 22 Daler aarligt. Fire Nabogaarde gik 1711—17 under i Sandhavet og fik deres Landgilde nedsat til en Tredjedel. Sandflugten N. paa Lands ved Sandhammeren, Osandbugten og Sandvig var stor, men voldte liden Skade her mellem Hammerklipperne. Forholdsvis sent brød Flyvesandet løs paa Vestkysten mellem Rønne og Hasle; omkring 1680 fordærvede det Sandegaard i Knudsker, hvilken 1693 henstod som en forladt Ødestæl, 1738 fandtes Toftestæl i Klemmedsker skadelidt. Men Sandflugten her var farlig, pisket frem af Vestenstormene, særligt tog den Overhaand i en streng Barfrostvinter 1740, og ved at Milisens Artilleri og Kavalleri tog sig Øvelseplads ved Kjilehøje og skar Bredtørv til sine Skansearbejder; ogsaa Landevejen mellem de to Byer pløjede sine talrige Hjulspor ned i det løse Sand, og Bønderne holdt sine løsgaaende Husdyr paa fattig Græsning her i Strandudmarken. For at spærre dem ude fra Kornagrene maatte Udmarksgjerdet sættes af Ris hvert Aar, da ophobede Sanddriver dækkede det paa ny; Rester af den mægtige Sandrevle, som dannede sig over det stadigt forhøjede Risgjerde ses endnu ved Sandegaard og ved Holmegaard i Nøkker. Almegaard i Knudsker mentes at have lidt Sandskade for over 2000 Daler i de sidste to Aartier inden 1800; Rosmannegaard, Bagg-

gaard, Siegaard var ligesaa skadelidte. Da der første Gang rejs-
stes Tale om at dæmpe Sandflugten paa Borringholm, galdt den
Kysten mellem Rønne og Hasle som mest farestedt. Men der
skulde tales og tvistes efter hævdvunden Skik i 27 Aar, meget
unyttigt Flyvesand hvirvles op i Borringholmernes Sind, inden
Peder Jespersen kunde komme til at tage Dæmpningsarbejdet
op og gennemføre det.

Den kgl. Forordning 19. Sept. 1792 om Sandflugts Dæmpning
opfattede Amtmand Heiberg, støttet paa Herredsfogdernes Ud-
talelser, som uigjennemførlig paa Borringholm, hvor dens Iværk-
sættelse vilde vække bitter Modstand hos de gammelvante Ind-
byggere. Hvor Embedsstanden gav tabt, tog de skadelidte Gaard-
ejere selv Sagen fat. Efter Sandets Rasen i særligt voldsomme
Efteraarstorme søgte de fire tilgrænsende Knudskerbønder
5. Jan. 1796 om Tilladelse til at tilplante Strandmarken her og,
hvis dette lykkedes dem, at lægge den ind under deres Gaarde
som deres Ejendom. Strax kom Rønne Borgerskab i stærkt
Røre mod de fire Bønders Forslag, som tvert imod Kongens
Love vilde spærre Byens kære Husdyr ude fra Græsning i
Strandmarken; skulde man tro Rønne Borgere, var denne en
Edens Have, og alle Byens 500 Borgerhjem maatte gaa til
Grunde af Sult sammen med Kvæget, naar den lukkedes for
dette. Gaardejernes Pennefører Landsdommer Rogert gjendrev
vittigt Rønneboernes uvittige Tale, og den sloges dybt ned i
Sandet, da de af Herredstinget 29. Marts udmeldte fire Syns-
mænd fandt Knudsker Strandmark, saa langt fra en Edens Have,
gyselig at se paa, meget opbrudt af Stormen med Flyvesandet
blæst op i Banker og Kuler, dækkende Udmarksgjerdet som
dybt i Snedriver og føjet langt ind over Gaardenes dyrkede
Jorder. Men Amtmand Heiberg lod Sagen løbe ud i Sandet
denne Gang og ligesaa fire Aar senere, da Bønderne gjentog
sit Forslag.

Den nye evnerige Amtmand Mandix havde kun en Maaned
til Ende siddet i Rønne, da han 30. Juni 1801 meddelte Rente-
kammeret, at han agtede at gennemføre den nu ni Aar gamle
Sandflugtsforordning paa Borringholm. Hertil fik han ansatte
som Sandflugtskommissærer de to kyndige Bønder i Klemmeds-
ker, Landsdommer Rogert paa Tornebygaard og Ltn. Thomas
Kofoed paa Ladegaard. Han overtalte Kommandant Funch til

at forflytte Milisens Øvelser fra Sandmarken bort andensteds, indskærpede Forbudet mod at ødelægge dens svage Plantedække og paabød Nabogaardene at holde det lange Rishegn ved Magt hele Aaret rundt; ogsaa søgte han at faa lagt Landevejen fra den opkørte Sandmark ind paa Agermarkerne langs Udmarksgjerdets østre Side. Strax satte disse Krav ny Bølgegang i Borringholmernes Sind; den kgl. Vejforordning galdt efter Regeringens Kundgjørelse 1794 ikke for Borringholm, Bønderne udeblev fra de af Mandix krævede Vejarbejder, Herredsfogderne krympede sig ud fra tidligere Erfaringer ved at bruge Rettens Magtmidler imod dem, og da Vejens Stenlægning udbødes til Overtagelse, indkom intet Tilbud; det stred mod al gammel Vedtægt og Vane at holde Udmarkshegnet ved Magt efter Høsten og spærre Husdyrene ude fra at søge sin Føde, hvor de lystede over hele Landet. Nys havde Indhegningen af Almingen kostet dem 600 ha fed Græsning, der kunde let gaa for meget fra dem, naar de nu skulde jages ud af andre 525 ha ganske slet Udmark. Helt over fra Østkysten kom den dristige Bondepennefører J. J. Kofoed dragende, holdt Møder med Sognefolket og kastede Brand i dets Sind. Ganske uvante med, at en usselig Bondemand dristede sig uden for sit jordbundne Kald og tog Kongeviljens Haandhævere i Skole under Tugt og Formaning, fandt baade Herredsfoged H. Gad og Landsdommer Rogert ham moden til Forbedringshuset, og det var ham et Held, at han ikke hørte hjemme under N. Herreds Ret eller stod tiltalt for Landstinget.

Mens de andre sandlidte Gaardejere nødtes til 16. Sept. 1802 at udtale deres bittre Fortrydelse af at have søgt om Strandmarkens Fredning og sammen med ni Indsiddere, som havde sine Fiskerhytter paa denne ved Sorthat og Løvka, bad Kongen om at lade alt blive ved det gamle, holdt ene den brave Jens Ipsen Stange paa Rosmannegaard alle haardhændede Overtalelsesmidler Stangen og bad Amtmanden fremme Sandflugtsdæmpningen, i hvad end derimod maatte skrives. De to Sandflugtskommissærer fandt det umuligt at gennemføre den nødvendige Hegnfredning; „sædvanlig Brug er en Afgud, som meget andægtigt dyrkes af Almuen,“ skrev Rogert. Amtmand Mandix fraraadede da 2. Nov. Rentekammeret at paanøde Borringholmernes imod deres Vilje de kgl. Forordningers velgjørende For-

skrifter. Ævred var opgivet; og allerede 13. April 1804 forlod Mandix Amtmandstillingen for selv at tage Sæde i det kgl. Rentekammer. Nu overdrog dette 1. Febr. 1806 Professor Erik Nissen Wiborg som kyndig i Sandvæxters Dæmpning af Flyvesand at rejse til Borringholm for at skønne, om Sandflugtsstrækningen kunde tilplantes, og om Tilsynet med den maaske burde overdrages en enkelt duelig Mand.

Engelskkrigen kom imellem, begge de udnævnte Sandflugtskommissærer døde, i lange Aar laa Sandflugtssagen død, mens det levende Flyvesand boltrede sig frit. Først 1818 kom Wiborgs Borringholmsrejse i Stand, og 10. April 1819 meddelte han Rentekammeret sine Iagttagelser fra denne: den ufarlige Sandflugt ved Hammersøen kunde let dæmpes ved at tilplante Tverklitter for v. og ø. Ende af Søen; Sandmarkerne indenfor Syd-kysten var delvis tilvoxne med Klittag og Sandstar og burde udloddes til Nabogaardenes Ejere, mod at disse forpligtedes til at opdyrke Skov paa dem; den lange Strækning mellem Rønne og Hasle burde fredlyses og tilplantes paa tvers med 13 m brede Klitter i 150 m Afstand fra hinanden og hertil bruges Hjelmerør, hvis haarde Spirer Kvæget, der umuligt kunde holdes borte, vel vilde lade urørte; det var til dette ringe Arbejde unødvendigt at indføre den kgl. Sandflugtsforordning paa Borringholm, og til at forestaa det indstillede han den nidkære Major Henning Pedersen i Rønne.

Med dette fattige Udbytte af Wiborgs tolv Aar forsinkede Rejse tog det kgl. Rentekammer med Mandix i sin Midte sig kun fjorten Dage til at affatte sine gjennembrydende Forslag: den kgl. Forordning skulde gennemføres paa Borringholm og hertil udnævnes en enkelt Sandflugtskommissær med $2\frac{1}{5}$ Rbdl. Sølv i Dagpenge, fri Hest og Vogn for hver Dagrejse i Sandflugtsstrækningerne samt Udsigt til 100 Rbdl. S. som Paaskønnelse af et Aars udmærket Flid, særligt i at fremelske Skov; Knudsker, Nøkker og Klemmedsker Sognes Strandmark, som var Kongens Udmark, skulde afspærres med Stendigter mod S. fra Rønne og mod N. fra Hasle Købstæders Udmarker og hermed være helt omgjerdet til Fredning, idet den kgl. Forordning paabød Bønderne at holde det lange Udmarksgjerde ind imod Sognenes dyrkede Agre ved Magt hele Aaret rundt; til at vaage over Fredholdelsen skulde ansættes to Klitfogder, hver med sit Led-

vogterhus ved de nye Stendiger; Sandstrækningerne S. paa Landet skulde udskiftes mellem Nabogaardenes Ejere til Skovplantning. Rentekammeret bad Amtmand Jespersen udpege en kyndig Mand til Sandflugtskommissær; han fandt det strax let at paavise den rette Mand i Skovrider Rømers Broder Oberstlt. Jens Kofoed Rømer, men denne afslog at overtage Stillingen; derefter vilde Inspektør ved Frederiks Stenbrud Henning Petersen i enhver Henseende være den bedste, men bosat 35 km fra Sandflugten vilde han kun vanskeligt kunne føre Tilsyn med denne; Amtmanden vilde da indstille den unge Prokurator Niels Peter Arboe i Hasle til Stillingen, som kyndigt gjenemtjent kunde blive ham et Springbrædt til Forfremmelse; derimod udelukkede den kgl. Forordning § 1 ganske Kanselliraad Peder Jespersen i Rønne som Ejer af en til Sandflugten grænsende Bondegaard fra at blive Sandflugtskommissær, skønt han omfattede Sanddæmpningen med varm Iver. Dernæst paaviste Amtmanden, at de to Stendiger vilde blive dyre; saaledes havde Peder Jespersen sat Stengjerde omkring sin Sejersgaards 55 ha og herpaa kostet 10000 Rbd. Endeligt tvivlede Amtmanden om, at Gaardejerne i Povlsker og i Persker Sogne vilde eje de sandføgne Strandmarker der med Pligt til at skovplante dem.

Som nitten Aar tilforn ved at vælge Lt. Hans Rømer til Skovrider gik atter nu Rentekammeret sine egne Veje tvers over de sagkyndige Raad; det mente at turde lade § 1 hvile og indstillede til Sandflugtskommissær Kanselliraad Peder Jespersen, hvis Redelighed og Retsind vilde afholde ham fra at skaane sig selv for, hvad Dæmpningsarbejde der paalaa ham som Ejer af den til Sandflugten grænsende Sejersgaard. Udnevnt 17. Juli 1819 af Frederik den Sjette paa de af Rentekammeret foreslaaede Vilkaar blev nu Peder Jespersen Manden for at dæmpe det viltre Flyvesand paa Strandmarken og under langt bryskere Kamp det stride Flyvesand i Borringholmernes Sind.

Slægten Jespersen var udgaaet fra Kræmmergaarden i Allinge, hvis Ejere var 1624 Aage Jespersen, 1658 Jesper Aagesen, 1700 Hans Jespersen, hvis Søn, examineret Klejnsmed og uexamineret Prokurator Jesper Hansen (1698—1775) stod over Kraftmaalet selv her hos Nordlandsfolket, hvis Sind var djervt og

haardt som de Klipper, der fostrede det, og hvis Blod gik i stride og krappe Bølger som Hammervandet, hvilket det fra-
vristede Føden; selv det vilde nødigt se Jesper Hansen stige
op af Graven, derfor slog det Ild og Vand efter ham ved hans
Jordfæstelse, siges der. Hans sunde og kraftige Nordlandsblod
mildnedes noget hos hans Søn Niels Jespersen (1725—93), som
gjorde Jura til sin regelrette Livsbane, flyttede til det blidere
Sydland ved sin Udnævnelse 6. Avg. 1762 til By- og Herreds-
foged i Nexø, Aakirkeby og S. Herred og 8. Okt. 1763 ægtede
Barta Marie Dam (1740—1820), Datter al Borgerkapitajn Chr.
Dam i Aakirkeby og Datterdatter af Borgerkpt. Philip Rasch i
Rønne. Som skarp Jurist udvirkede han 1791 hele tre Højeste-
retsdomme over Landsdommer Rogert og Kommandant Undall,
som i Fællesskab idømtes at bøde 152 Rdl. til Justiskassen;
ikke klog af Skade ikendte Landsdommeren Byfogden en Bøde
af to Rdl. til Justiskassen for en vankundig Dom, men Høje-
steret fandt 3. Jan. 1794 Rogerts Dom vankundig og dømte ham
til at udrede 60 Rdl. i Kost og Tæring til Jespersens Dødsbo.
Af Ægteparret Jespersens fire Sønner blev den ældste, Chri-
stian, Amtmand, den yngste, Peder, Sandflugtskommissær paa
Borringholm.

Christian Jespersen (1766—1837) blev Student og det næste
Aar 1787 dansk juridisk Kandidat, men maatte give Slip paa
videre Universitetsstudier, da han samme Aar udnævntes til sin
stadigt sengeliggende Faders Medhjælper og 11. Juni 1793 til
hans Efterfølger som By- og Herredsfoged; dette Aar ægtede
han Amtmand Heibergs Datter Elisabet Cathrine (1769—1830),
og han blev selv 1. Febr. 1809 foreløbig, 4. Juli 1815 fast Amt-
mand paa Borringholm med stadig Bopæl i Nexø. Kongen kaldte
ham 1832 til København for som en af de 35 oplyste Mænd at
overveje Indførelsen af Stænderforsamlingerne. Efter at have
fulgt sin ustadige Ven Skovrider Rømer til Jorden blev han paa
sin 70. Aarsdag 30. Avg. 1836 ramt af en Hjerneblødning og
døde 30. Marts 1837. Mange Sindsdrag var hans og hans Bro-
der Peder Jespersens Fælleseje, særligt deres ufravigelige Ret-
færdssans og deres Glæde i pligtro uegennyttigt Arbejde til
Hjemlandets Tarv. Dog var der ogsaa en let kendelig Forskel
i deres Sinds Væsen, som saas allerede i deres Ydre; Christian
bar en sirlig Paryk med stiv sløjfebunden Nakkepisk fra Chri-

stian den Syvendes Tid, Peder lod som Frederik den Sjette sit Haar kruse sig som det vilde. Den ældre Broder var en ypperlig Embedsmand, holdt sig sindig i den lagte Bane og var som sine vanekære Landsmænd lidt sky for alt nyt; den yngre Broder var en ustadig Embedsmand, kastede sig ideligt ind paa nye Baner, klækkede alskens uprøvede Planer frem og trodsede sine Landmænds haardhændede Modstand for at iværksætte, hvad han fandt rigtigt og ønskeligt for Borringholm. Paa sit Kontor i Nexø modtog Amtmanden en Dag et langt skriftligt Forslag fra sin Broder i Rønne; efter at have gennemlæst det lænede han sig grublende tilbage i sin Stol, stirrede længe op i Loftet og udbrød højt: Jeg tror sandfærdigt, min Broder er bleven gal. Det blev næppe den eneste Gang, den krushaarede Peder Jespersen gav Amtmanden den Tro i Hænde.

Peder Dam Jespersen fødtes 11. Marts 1772 i Nexø, tog 1791 dansk juridisk Examen med bedste Karakter, var i to Aar paa Amtmand Heibergs Kontor, blev 11. Juli 1795 Prokurator ved de borringholmske Domstole og 22. Sept. 1797 Byskriver i Nexø, 13. Marts 1798 tillige Herredsskriver i S. Herred. Han ægtede 31. Jan. 1798 Barbra Kirstine Bohn (1781—1864), eneste Barn af Købmand Jochum Ancher Bohn og Maren Schor i den store Thiesenske Handelsgaard i Svanikke. Han var et Friluftsmenneske, tilkøbte sig 1796 Kongens Jagtret over hele Borringholm for tre Aar mod en aarlig Afgift paa 166 Rdl., ligesaa 1802 for fem Aar mod aarligt 138 $\frac{1}{6}$ Rdl. Under aaben Himmel lærte han grundigt Menneskelivets Kaar i deres Fortrin og Fejl, stræbte sit bedste med at fremme de første, hemme de sidste, og Regeringen kendte ham som kyndig Mand, da den 9. Dec. 1802 satte ham til sammen med Byskriver Mads Arboe i Hasle og Amtsfuldmægtig Holstein at være Skattekommissær for at gennemføre den ny paabudne Skat af Besiddelse, Nytte og Brug af faste Ejendomme paa Borringholm. Det var et brydsomt og utaknemmeligt Arbejde. De privilegiekære Borringholmere bad 1. Febr. 1803 Kongen om at fritage dem for den nye Afgift eller i det mindste for de tre Skattekommissærer, og i Mangel af al tidligere Matrikellægning maatte disse rejse Sognene rundt, skønne Jordernes Godhed, Ejernes Pantegæld og meget andet; først 29 April 1805 fik de en Landmaaler, Lt. Henning Petersen knyttet til Kommissionen, og gennem ihærdigt Arbejde

Aar efter Aar satte de endeligt Kongens Vilje igjennem paa Borringholm.

Vel var Peder Jespersen en paalidelig Byskriver, men følte sig bedst hjemme paa Bondemarken. Han ejede i disse Aar Dammegaard i Povlsker, Nabo til den sandføgne Strandmark ved Dueodde. Hans Tanker syslede ideligt med de Gamledages Landboforholds Omvæltning og Nyskabning. Til Rentekammeret sendte han 1804 et Forslag om Udmarkernes Opdyrkning, 1805 et om Samling af hver Gaards vidt spredte Markløkker gennem Magelæg og et om en retfærdigere Fordeling af Hartkornsbyrderne, 1806 et om Markfred gennem Hegning og Vogt og et om Vandafledning. Disse vidt gaaende Forslag faldt foreløbigt til Jorden, men som Sædekorn, der skulde spire frodigt i Fremtiden og bringe Grøde og Fylde ind over det borringholmske Agerland. Ogsaa andre Opgaver tog hans Tanker op; han byggede 1798—1800 Svanikke Tinghus for 770 Rdl.; med den dyre Stenkørsel fra Frederiks Stenbrud ind til Nexø Havn for Øje foreslog han 1805 Rentekammeret at lægge Havn i selve Stenbrudsgruben, just hvad Niels Birch oprindeligt havde tænkt sig, men da Kommandør Povl Løvenørn hidkom Aaret efter, undlivedes Tanken ganske. Støttet paa Det danske Kansellis rosende Udtalelser om hans Gjerning søgte Peder Jespersen 1808 først om Toldinspektør-, senere om Amtsforvalterstillingen paa Borringholm; dog dette glippede for ham.

Ved sin Svigerfaders Død 1. Maj 1809 arvede Peder Jespersen den Bohnske Købmandsgaard i Rønne paa s. Hjørne af Store- og Krystalgade, 2900 m² stor, med dens Gjenbo paa Storegade Nygaarden 600 m² og med 9 ha frugtbar Jord i Byvagen. Han flyttede nu did efter at have indhentet Tilladelse til paa sit Ansvar at lade Byskriveriet i Nexø udføre af den derboende Tolder Gram, hvem han overlod alle Embedets Indtægter. Men han var en jammerlig Kræmmer, kunde ikke hamle op med Købmænd, som helst solgte indsmuglede Varer, og ikke trække Kunder, som helst købte toldfrit. De store Toldsvig, som gik i Svang, bragte ham i Aarevis til at tumle med Forslag om at afløse Tolden og Tolderne med en fast Aarsafgift af Købmandsnæringen; tilsvarende Afløsning af Tolden med en Handelsafgift paa aarligt 2000, næste Gang 2700 Rdl. havde Rønne Købmænd allerede 1789 og 1803 tilbudt Regeringen, men denne

vedblev at vende døve Øren til dette, og Borringholm gik glip af at blive en fri Stabelplads. Et Par Gange forsøgte Peder Jespersen sig som Skibsrheder, men forliste begge sine Skibe. Han lod roligt i de vanskelige Aar efter 1813 Kræmmeriet ebbe ud i den gamle Købmandsgaard, forbi hvis smaa indad mod Gaardspladsen vendte Bodvinduer Kunderne havde fri Færdsel fra dens ø. til dens v. Port.

Landporten imod Ø. brugte Peder Jespersen dygtigt; den stod skraat frem i Krystalgade, for at de lange Høstlæs fra Byvangen i det snevre Gadeløb kunde svinge uskadte ind paa Gaardspladsen. Han købte 19. Juli 1810 den til Vangen grænsende Sejersgaard i Knudsker og indhentede 30. April 1817 Til ladelse til at nedbryde dens Bygninger og drive dens Avl under Bygaarden. Han fik 12. Avg. 1811 af Kongen overdraget til Eje $2\frac{3}{4}$ ha af Knudsker sandføgne Strandmark mod at indhegne Lodden og opdyrke den til Skov, den nuværende Have til Sejersgaard. V. for denne Skovlod tillodes det ham 1813 at op sætte en lille flyttelig Vejmølle, og han gav Stedet Navnet Frydenlund. Han købte endnu 1810 Skovlækkerne Bolleris og Fogeddalen i Klemmedsker og Brøddegaard i Olsker og et følgende Aar Sandemandsgaard i Knudsker. Ved Siden af Landbruget optog Byens Forhold ham stærkt, han blev Forstander for det gamle Hospital, der skyldte Slægten Bohn sin fortsatte Tilværelse. Som en anden Arv fra denne Slægt stod for ham Rønne danske Skole, som Jochum Ancher Bohn havde faaet bygget 1806 gennem en Gave af 500 Rdl. fra sin rige Svoger Brygger Hans Peter Kofoed (1743—1812) paa Christianshavn og tillagt 200 Rdl. ved sin Død; Peder Jespersen lagde andre 200 Rdl. hertil og lønnede fra 1810 i sex Aar en Andenlærer ved Skolen med 50 Rdl. aarligt. Han byggede Arbejdshuset i Rønne 1813, hvortil han selv gav 1500 Rdl. og hentede 8500 Rdl. hos sin Hustrues Faster, Brygger Kofoeds Enke Etatsraadinde Marie Kofoed født Bohn (1760—1838). Hans Offervillighed imødekom alle Krav, som de trange Krigsaar stillede til ham; han udgav 2000 Rbd. til at udløse nogle djerpe Sømænd fra Nexø af engelsk Fangenskab og støttede i Nødaarene denne Bys trængende Husstande. Til Rønne Fattigkasse ydede han aarligt 50 til 70 Rbd. og gav dens Styrelse Tilsagn om, at den maatte paalægge ham, hvad der tiltrængtes. Ved Statens Opbud

1813 sendte han sit Sølvtoj ind som Gave til Banken. Da Næringsvejene var lukkede ved Krigen, skænkede han 500 Rbdl. bort til Rønne fattige Borgere. Da de dristige Kapermatroser ofte gik Glip af det vundne Bytte ved at maatte sælge deres Udbyttelodder i Utide for blot at have det daglige Brød i Huset, købte han dem og holdt dem i Kaperguttens Navn saa længe, indtil det fulde Udbytte efter Prisekendelse og Avktion kunde komme denne til Gode, som ene havde fortjent det ved sin kække Kaperdaad.

Selv blev Peder Jespersen 7. April 1810 sat til Meddommer i den kgl. Priseret for Borringholm og Christiansø, som i dette Aar paakendte 49 Sager om kaprede Skibe. Som saadan udnævntes han 23. Jan. 1811 til Kanselliraad, søgte og fik 1. Maj samme Aar sin Afsked. Ved et Byfogedskifte 1817 blev han midlertidig Byfoged i Rønne. Ogsaa gjordes han til kgl. Forligskommissær for Rønne, V. og N. Herred. Fra Byskriverstillingen i Nexø afgik han 14. Marts 1816 med 150 Rbdl. i Aarpenge. Da havde Sammenbrudsaaene, i hvilke 100 gamle Sølvdalere svandt ind til 6 Rbdl. Sølvværdi, gjort ham, som fik tretten Børnemunde at mætte i Hjemmet, fattig, særligt da hans milde Sind holdt ham fra at volde andres Ulykke ved at hjemdrive udestaaende Pengekrav, og da der var eet, paa hvilket han sparede hverken Tid, Møje eller Penge. Dette var hans Landbrug. Han indhegnede Sejersgaards Jorder med 2600 m svære faststaaende Stengjerder; skønt Stenene toges fra Gaardens Marker og han selv stadigt gik med i Arbejdet, kostede Gjerdet ham den næsten utrolige Sum af 10000 Rbdl. Sedler. „Gjerde er dyrt, men Intet Gjerde er dyrere,“ mente Kanselliraaden. Det kostede ham haard Strid med Naboernes Spot over slig unyttig Stas og deres voldelige Selvtægt i at holde alle Landets Marker efter Høsten frit aabne for deres løst omstrejfende Husdyr. Men her gjorde Peder Jespersen sig til sejrrig Banebryder for Hævdelse af Markfred og var den eneste Bonde, som 1817 fik sine indhegnede Gaardsjorder undtagne fra andres Jagtret; saa nærgaaende kunde Jagtkøberne være, at Povlsker Præst maatte bede dem holdte ude af sin Præstegaardshave. Selv købte Jespersen Jagten fra Vestremarker op til Rødsker for ti Aar. Dernæst lod han til Vandafløb grave 4000 m Grøfter, brede og dybe, som ledte Vandet gennem den saakaldte Jesper-

sens Bæk ud i Byaaen; atter dette var noget hidtil ukendt. Ogsaa Sandemandsgaardens Jorder udgrøftede han; den maatte han trykket af Gæld atter sælge 1833, ligesaa sine Ejendomme i Klemmedsker og Olsker.

I Ly for alskens ubudne Gæster gav Sejersgaards Jorder gode Afgrøder. De udmarvede Havrejorder lagde Jespersen i rent Brak og gjorde dem herved efter et Aars Hvile ydedygtige. Ganske ukendte med Synet af brakpløjede Marker opfattede Bønderne dette Særsyn paa sin Vis: Han fattes Sæd kantro, han pløjer uden at saa. Men da de efter Brakaaret saa ham høste 24 Fold af Vintersæden, blev han deres første Læremester i Brakdrift. Ogsaa Kartoffler og Kløver avlede han i større Maalestok end almindeligt og dyrkede helt fra nyt af Sankt Hans-Rug og Raps, byggede sig en Mølle til at presse Olie af Rapsfrø. Han udtænkte og prøvede nye Avlsredskaber, talte omsonst for Bygning af et Korntørrehus. Som Vejbyrder frem til store Fremskridt i Borringholms Landbrug stillede han sig ved Siden af Toldinspektør Chr. G. D. Lohmann (1785—1829) paa Vibegaard ved Rønne og Kpt. Mogens Andersen Lind (1768—1836) paa Lindesgaard ved Ols Kirke; men han maatte vedstaa, at de alle tre var blevne gældbundne ved at stræbe hen til at blive Mønstre i Landbruget, og han maatte holde igjen paa sin Higen, da han 1820 stod i en Gæld paa 7000 Rbdl.

Imidlertid havde han ogsaa vist sine Landsmænd, at Enkeltmand kunde plante Skov paa sin Gaards Grund. Samme Aar 1811 da han overtog en lille Udmarksløkke til Skovplantning, fik han tilsendt af Brygger Kofoed otte Potter Bøgeolden fra Aastrup Skove ved Holbæk. Jordgrunden var Jernahl med stillestaaende Vand over; den maatte han grave sig igjennem og fylde hver Grube med god Muld, inden han her kunde skabe den første Oldenbøgeskov paa Borringholm. Selv hans Uven Skovrider Rømer maatte 1814 indrømme, at der var kostet stor Flid paa denne Skovplantning, og 1831 udtalte hans Broder Amtmanden til Rentekammeret, at Kanselliraad Jespersen havde sat dyre Penge ind paa at fremtvinge Skov paa en slig Jordbund for at give andre et Mønster. Ogsaa den store Sandflugtsegn, Sejersgaards Nabo ud imod Havet kaldte paa Peder Jespersen. Han foreslog Professor Wiborg under dennes Borringholmsrejse 1818 den gamle Plan om at tildele de tilgrænsende Gaardes

Ejere Strandmarken som Ejendom med Forpligt til at dæmpe Flyvesandet; men af dem kunde han kun overtale tre til at indgaa herpaa, og han blev da klar over, at de værste Sandflugts-huller vilde forblive utilplantede. Wiborg lod hans Forslag ganske uænset.

I et mangt ompændende Virke uden nogen sysselløs Time var Peder Jespersen naaet et godt Stykke ind i sit 48. Aar, da han 22. Avg. 1819 modtog fra Amtet det uventede Budskab, at Kongen fem Uger tilforn havde sat ham til ene Sandflugtskommisær paa Borringholm. Voldte det kgl. Rentekammer ham her en Overraskelse, bød til Gjengæld han det mange Overraskelser. Strax næste Morgen kastede han sig paa Hesteryg for at ordne Indsamling af Marhalmsvipper i Persker Strandmark, men i dette Aars Tørke fandt han kun Avner uden Frøsætning, og da under Vejs tilbage til Rønne forkastede han som Avner Professor Wiborgs Sanddæmpning med Marhalm, og hos ham modnede den Tanke, at Flyvesandet strax burde tilplantes med Skov. Kuu to Dage senere indsendte han sin udførlige Arbejdsplan paa sex tætskrevne Foliosider til Rentekammeret: Inden Nyaar skulde Sandflugtstrækningen staa indhegnet med Jorddiger paa sine 400 m lange Syd- og Nordsider, Lægtehegn ned over Strandbrinkerne, og for dens lange Landside mod Ø. skulde Udmarkshegnet af Ris og Tjørn holdes tilbørligt i Stand af de tilgrænsende Jorders Ejere; til at hævde Fred skulde sættes tre Klitfogder, og for dem maatte bygges Ledvogterhuse ved de to Jorddiger og midt paa Østsiden ved Blikobbeaaen, hvor Landevejen gik ud fra Sandmarken; derefter kunde Dæmpning bedst ske ved at plante Skov gjennem Udsaaning af El, Birk og Lærk, saaledes som Naturens viseste Overherre selv pegede paa ved at lade de sandføgne Steder tilgro med den favnlangt krybende Vidjepil, hvis vingede Frø var skabte for at flyve og slaa Rod i Flyvesand; Arbejdsudgifterne kunde blive 5—600 Rbdl. aarligt; Arbejdet maatte først sættes i Gang mellem Rønne og Hasle, og Flyvesandet ved Dueodde foreløbigt lades urørt. Rentekammeret godkendte hans Plan og fik Kongen til 19. Okt. at anvise 500 Rbd. til Jorddigernes Opførelse, 1000 Rbdl. til de tre Ledvogterhuses Bygning, og at tiltræde, at der skulde opelskes Skov paa Sandflugten.

Ud mod Hasle Udmark fik nu Jespersen ved Byfoged Mads

Arboes kraftige Mægling 13. Nov. Grænsediget lagt efter sit Ønske over det smalleste Sted af Sandmarken, og 15. Jan. 1820 tilkendegav Rentekammeret Hasle Borgerskab sin høje Glæde over dets og Arboes heri udviste velvillige Holdning. Hertil havde det saa meget des større Føje, som det denne Gang var Rønne Borgerskab, der viste stivsindet Uvilje. Rønne Raadstue-møde havde 24. Nov. forkastet Jespersens Forslag om her at føre Grænsediget ud paa de stejle Kystbrinker S. for Hvideodde i Stedet for gennem dennes brede Forstrand. Næste Dag skrev Jespersen til Amtet, at hvis hans Ret i Følge Loven til at indhegne alle Flyvesandsteder her skulde vige for Urostifterne, vilde han blot møde større og større Vanskeligheder fra disses Side, thi Udmarkerne var Borringholmernes Kæphest, og at udelukke dem fra at skamsulte sine Husdyr paa disse var som at rive et Øje ud paa dem; derfor foreslog han sig tilladt at sætte Hegnet paa det dertil udsete Sted. Rentekammeret ønskede dog al krushovedet Strid undgaaet og Hegnspørgsmaalet overdraget Landvæsenskommissionen. Først paa dens Aastadmøde 29. Marts 1820 enedes man om at Hegnet efter Jespersens Forslag ned imod Stranden maatte føres noget ind paa Rønne Udmark, mod at der altid skulde holdes Vej aaben for Borgerne til at hente Sand paa Hvideodde, og at Bjergningsretten for Rønne By paa Forstranden her skulde oprettholdes efter det gamle Skel, i hvilket skulde sættes en Sten med Indskrift: Rønne Købstads Frihed. Sandvejen og Frihedsstenen findes der endnu. Under Opførelsen af dette Grænsedige stødte Grøftegraverne paa stærke Flydesandsvæld, som undergravede hele Jordvolden, ofte var Jespersen bange for Arbejdernes Lemmer af Styrtninger, der ogsaa ramte ham selv og især var ham ukære ved at fordyre Digesætningen med henved 100 Rbdl., men ogsaa Naturforholdenes Modstand, som for kyndige Mænds Blik var skræmmende nok, overvandt han bravt.

Til Lysning paa Kirkestevne i Knudsker, Nøkker og Klemmedsker lod han 19. Nov. 1819 kundgjøre, at fra næste Foraar skulde Sognefolket efter Loven holde Udmarkshegnet mod Strandmarken i ubrudt Stand, da denne skulde være fredet, og alle Husdyr, som brød ind paa den, vilde blive indfangede af Klitfogderne. Som det var at vente, rejste sig almen Modstand mod dette Paabud. De tre Sognes Gaardejere og de paa Strand-

marken i Løvka og Sorthat bosatte Fiskere sammenskrev 6. Febr. 1820 et Bønskrift til Kongen, om al den Jammer deraf vilde flyde: Paa Strandmarken opfødtes Sommeren over 550 Faar, som afgav 375 k Uld til 1412 m Tøj af 1125 Rbdl. Værd samt 2800 k Lammekød til 350 Rbdl., 350 Lammeskind til $58\frac{1}{3}$ og Indmad og Talg til $87\frac{1}{3}$ Rbdl., ialt for Faareavlen $1620\frac{2}{3}$ Rbdl. Tab ved Afspærringen uden at tale om andre Husdyr som Gæs, af hvilke aarligt udførtes flere Hundreder, kort sagt Bønderne maatte tage Bettelstaven i Haand, halvnøgne hendrive et kummerfuldt Liv og se deres Sengesteder blottede for Klæder. Sandemændene paategnede Bønskriftet, at dets Indhold var Sandhed, og forlangte, at Amtmanden uden Tøven skulde underskrive det, men maatte slaa sig til Taals med et: Forevist Amtet. Det rokkede ikke Frederik den Sjette fra at hævde sin satte Lov, men var Peder Jespersen et barskt Varsel om Kampkaar i at gennemføre Loven.

I Bygningen af Ledvogterhusene ønskede Peder Jespersen at vise sine Landsmænd noget nyt; paa Amager havde han set Huse af stampet Ler, alentykke Lervægge paa en høj Kampestens Fodmur, og paa det lerrige Borringholm var saadanne værd at indføre. Rentekammeret billigede 8. Dec. 1819 dette Forsøg. Han prøvede dog kun den nye Byggemaade paa Klitfogedhuset ved Rønne, og det blev dyrere end de andre, dog kostede de tre Huse kun 605 Rbdl. 2 Mark 8 Skilling, langt under de tilstedte 1000 Rbdl., da han sidst i Okt. 1820 havde baade dem og Grænsedigerne fuldførte. Hans ærlige Sind og Omtanke for sine Medarbejdere lyste over den sidste Post i hans Udgiftsregnskab: „Det er Skik at give Tømmergilde ved Tømmerrejsning; at holde trende blev for kostbart. Mine Tømmere, Murmester og Sandflugtsarbejdere trakerte jeg med Tømmergildemad, Steg, Fisk, Risengrød, Øl, Brændevin, Ponts, Musik, Dans; men dette var saa min egen Sag, udføres derfor med — — — 0 Rbdl. 0 Mark 0 Skilling.“

Allerede Vinterfrosten 1819—20 havde han brugt til at lade grave Huller i de ellers utilgængelige Vandsumpe og udsaaet Ellefrø i de derved opkastede Jordtuer. Han havde indkøbt 250 k Birkefrø og agtede med sin svære Brakharve at oparbejde Lyngdalene mellem Sandklitterne til Saaning af Birk og El, og ved at indsamle Ellefrø af Træer, som stod i frodig Væxt i

Persker Sandmiler, vilde han bringe dem i god Trivsel paa det tørre Flyvesand, særligt naar han først havde drevet dem frem i sin lille Planteskole, til hvilken han ogsaa ønskede sig tilsendt Lærkefrø, ligesaa Fyrrefrø, som strax kunde udsaaes i Sandmarken. I sit Forslag her gik Jespersen som sædvanligt efter sit eget Hoved, hvis Tanker var Forstvidenskaben ganske nye og uprøvede, og da Rentekammeret forespurgte Forstvæsenet om dem, forkastede dette dem grundigt, især støttet paa en drabelig Embedserklæring, som det 2. Febr. 1820 havde indhentet fra Skovrider Hans Rømer. Men i sin blinde Fordømmelse af alt Skovarbejde udenfor Almingen og af al Kanselliraad Jespersens Dont skød Rømer langt til Siden for Skiven, og de styrende Mænd i Rentekammeret godkendte 15. April i et og alt Jespersens Arbejdsmaade og Forslag, og for al Fremtid afværgede de, at Rømer adspurgtes om hans Sandflugtsarbejder.

I dette Aar brugte Jespersen kun lidet Skovspaden, da Gravning af Plantehuller voldte store Udgifter; mere og mere gik han over til at opløje Jordsmonnet med en engelsk Baileys Plov, som Landhusholdningsselskabet tilsendte ham i Oktober. Sandklitterne lod han harve ned til jevne Skraaninger og tilsaa med Græsfrø fra sine Hølofter. Synet af bugnende Kirsebærtræer i nærliggende Husmandshaver bragte ham til med Rønne-drenges Hjælp at indsamle Kirsebærsten, som han saaede i Riller i Sandklitterne; Forstmænd dyrkede ikke denne Træart som Skovtræ, men snart hvidnede Peder Jespersens Sandflugtskov hvert Foraar af Kirsebærblomster og bød Vandringsmanden Læske i sine hvide, gule, røde og sorte Bær. Ligeledes udsaaede han Axelbær og Hyld, plantede Pilestiklinger og Esp. Ud mod Forstranden satte han en Hæk af Tjørneris med Bærene paa, for at Hvidtjørnen skulde saa sig selv. Han agtede paa de fremvoxende Vidjpile og Senegræsser, at de kunde sætte modent Frø til Vindspredning, og han foreslog indført fra Skaane Klithavre, hvis haarde Straa skyttede den mod at ædes af løsgaaende Kvæg. Den fugtige Sommer 1820 fik alt til at gro villigt for ham.

Fred er Hovedsag, skrev Jespersen; men trods Diger og Risgerde var den haard at naa frem til. Aarle og silde gik eller red han og de tre Klitfogder, endog om Natten i Maaneskin, i Sandmarken for at optage løsgaaende Høveder, især var Jens

Munk i Blikobbehuset flink Kvægfanger. Saaledes indfangede han to Heste, men endnu inde paa Sandflugten fratog deres Ejer Hans Kofoed paa Mulebygaard han dem med de Ord: Hestene er mine, og jeg skal bruge dem. Herredsfogden idømte Kofoed en Bøde paa elleve Rbdl. til hans svære Græmmelse: „for mine egne Heste“. Nogle Dage senere optog Munk en Tyr, dens Ejer Ole Kofoed Rømer paa Ø. Aabygaard nægtede at indløse den, Sandemanden P. Kure nægtede at modtage den og stille den til Bortsalg; Jespersen maatte selv opstalde den paa Sejersgaard, indtil Salget kunde finde Sted, og ved slige Bortsalg dristede faa eller ingen Købere sig til at byde, saa at Ejermanen kunde købe Dyrene hjem for mindre end Optagelsespengene. Aabymanden skrev til sin Broder Skovrider Rømer: Saaledes leve vi her som imellem Røvere og vel værre, thi disse ville sige, at de have kgl. Tilladelse til at handle saaledes med os, hvorfor man maa tie og lide; blive vi ikke naa nogen Maade hjælpne, da ere vi givne til Rov for de Onde. Trangen til i næste Øjeblik at gaa til voldelige Haandgribeligheder dirrede i Brevskriveren. Skovrideren sendte strax Brevet videre til Overførsteren, men fandt ingen Trøst hos ham. Naar Peder Jespersen færdedes i sit Kald, hørte han Haansordet „dæjn stora Väutehorrinj“ slynget efter sig, og om Natten mødte han knippelvæbnede Bønder, som truede ham med, at det var bedst at sove om Natten, da man i andet Fald fik se, hvorledes det vilde gaa; han maatte da føre ladt Bøsse med sig for at holde sig dem fra Halsen. Til at indjage Faar indhegnede han med Rentekammerets Tilladelse af 16. Dec. en Løkke indenfor Rønne-diget med 185 m Gjerde af kløvede Kampesten og høj Jordvold og byggede her en Halvtagsfold af Egebindingsværk paa en over meterhøj Kampestensmur.

Under den lovkrævede Aarskønning ved de fra det misfornøjede N. Herred udmeldte Skønsmænd fandt disse 18. Okt. Sandflugten, som den altid havde været med faa Undtagelser af nogen nykommen El og Lærk, men intet med Klittags eller Marhalms Saaning, som burde til for at dæmpe Sandet, hvorimod Græs, Lyng og Vidjepil havde bredt sig, siden Fred blev. Det kgl. Rentekammer skønnede dog ikke paa de gode Mænds Bedreviden og gav 16. Dec. alle Jespersens Forslag Fremme, saaledes at Udplantning af Sandvæxter ikke skulde foretages.

Samtidigt havde Jespersen 13. Nov. tilsendt det Regning paa sit første Sandflugtsaars Løn: Fra 23. Avg. ifjor til 6. dennes har jeg anvendt ved mit Tilsyn paa Sandflugten 366 Dage à 2 $\frac{1}{6}$ Rbdl. Sølv. I Skrivelse til Amtet skildrede han nærmere sit Arbejde: „Jeg har hver Dag haft Tilsyn undtagen Søndagene og nogle Vinteruger, for saa vidt jeg ikke skulde tilse, hvorledes det gik med Kulgravningen i Barfrosten, ogsaa har jeg om Søndagene tilseet Hegnet for Fred af Kvæg at overholde, men i Høsttiden var mit Tilsyn ikke meget, da Arbejderne høstede i to tre Uger; jeg har gaaet fra Rønne til Hasle omkring til Arbejderne i Sandbakkerne, og naar jeg da træet og øm under Fødderne er kommen hjem sildig Middag, har jeg om Aftenen maattet skrive i mange Timer om Sandflugtssager mere, end rimeligt kan troes; eller jeg har fundet det nødvendigt ofte at være hos Folkene fra Morgen Kl. 6 til Aften henad Kl. 10 med en eller to Timers Middagshvil; jeg er ogsaa ofte reden ud paa Sandmarken ved Dueodde. Han fremsatte Ønske om fast Aarsløn, da hans Nærværelse fordredes daglig Aaret rundt, og det stod ham imod selv at skulle sige, for hvor mange Dage han havde fortjent Løn, især da Folk lod ham høre, at blot han gik ud og vendte sig paa Sandflugten, saa tjente han strax to Speciedalere; derfor vilde han være glad ved 4 til 500 Rbdl. fast aarligt.

Hos sin Broder Amtmanden hentede Peder Jespersen sig en egen Ros, som særtegnede Tiden mer end Manden: Det er her temmeligt kendt, at Kanselliraad Jespersen som Købmand aldrig har lodtaget i den her saa gængse Toldsvig, og man kan da ikke tiltro ham i sin Lønregning at drive Svig mod Majestæten; endog med en Slags Sværmeri omfatter han alt, hvad han paatager sig, og arbejder selv med paa Sandflugten, fordi dette Arbejde er hans Lyst; naar jeg ved mit Komme til Rønne har spurgt efter ham, har jeg altid faaet det Svar: Han er paa Sandflugten. Rentekammerherrerne, som næppe havde tænkt sig, at den borringholmske Sandflugt skulde kræve mere end maaske een Dags Tilsyn om Ugen som andensteds, maatte overraskes over denne Sandflugtskommissærs 366 Tjenestedage i hans første Regnskabsaar, over 800 Rbdl. i Løn, og skyndte sig med efter hans Ønske at faa Frederik den Sjette til 7. Febr. 1821 at sætte ham paa en fast Aarsløn af 500 Rbdl. Sølv, halvt

af Kongens, halvt af Amtets Kasse, med Adgang til Flidstillæg for udvist Arbejdsiver. Godt taget fat og godt endt, mente Peder Jespersen om sit første Arbejdsaar, eller som hans Mundheld var: Vel gjort er halvt forsvaret.

Men 1821 blev ham et Skuffelsens Aar. Varm April, saa Nattefrost til ind i Juni og derefter Tørke dræbte næsten alle hans spæde Spirer, og i store Strækninger blev Efterplantning nødvendig; Ploven maatte han sætte ud af Brug, da Plovheste nu kostede tyve Rbdl. mod knapt det halve ifjor. Han maatte opgive sit Haab om Flidstillæg, hvilket dog vilde komme i god Jord hos ham, som var heldigere i at forplante Indbyggere af Mennesker end af Træer. Klitfogderne, hvis eneste Pengeløn var Halvdelen af de indkomne Løsningspenge, meldte sig brøstholdne, da disse nedsattes som hidtil for højt udregnede, og Jespersen fik da ved Rentekammerets Forordning 23. Febr. 1822 ogsaa dem satte paa fast Aarsløn af 12 Rbdl. Sølv. Deres Stilling var stærkt udsat; Filip Skovgaard i Hasle Klitfogedhus tog sin Afsked 1821 efter at have faaet sine Vinduer slagne ind, og hans Eftermand Mads Kofoed Ridder blev næste Aar overfalden af en særlig haardhændet Hasleborger og saa jammerligt forslaaet, at hans Ansigt lignede en stegt Flæskepandekage; Voldsmanden maatte udrede 5 Rbdl. i Optagelsesbøder, men dækkedes ellers for Retten med, at der ingen Vidner var til det af ham øvede Overfald. I 1822 indkom lidt over 41 Rbdl. i Bøder for 112 optagne Kalve, 33 Kør, 49 Heste, 26 Faar og 16 Svin.

Baade 25. April 1821 og 15. Marts 1822 foreslog Amtmanden Rentekammeret at høre Skovrider Rømers Tanker om Peder Jespersens Skovplantning, men det vendte sit nu stokdøve Øre hertil, og Kongen tilstod Sandflugtskommisæreren efter hans eget Forslag hint Aar 300 og dette Aar 500 Rbdl. til hans Skovarbejder. I Foraaret 1822 rejste han til Stettin og derfra til Rygenwalde, hvor Skovplantning paa fugtig Sandbund bragte ham nyttig Lære til at udlægge afhuggede frøbærende Fyrre-grene, for at Frøet kunde eftermodnes og under Grenedækket skærmes mod Udtørring, samt i at se Fyrrestammerne staa livskraftige ude i Vandsumpe; ogsaa hjemførte han derfra flere Hundrede Hedepilstiklinger og fik dem til at voxer i Sandflugten frodigere end anden Pil, især bag 600 m Risgjerde, som han

satte paa Forstranden. Dette Aar trivedes baade El, Birk og Kirsebær ypperligt; om Efteraaret udsaaede han Agern og Valnødder, og 30. April 1823 skænkede Frederik den Sjette ham 100 Rbdl. Sølv som Flidsløn. Paa Sydlandets Sandmarker byggede han i disse Aar Fold og Foderskur til Indtagelse af løsgaaende Kvæg, og han lønnede Dragonltn. Peder Chr. Dam i Aaker for at hjælpe ham i at føre Tilsyn her samt Alexander J. Müller som Regnskabs- og Frølagerfører; thi ud over Fredhold i Sydkystens Flyvesand naaede han ikke, Tilsynet paa Vestkystens Sandflugt tog hver Dag af hans travle Arbejdsliv.

Jagtforholdene i Sandflugten voldte ham Pine. Rentekammeret billigede 14. Juni 1820, at den indgjerdede Sandflugt mellem Hasle og Rønne undtoges fra Salget af Kongens Jagtret, og som ivrig Jæger indstillede Jespersen, at Jagten her overdroges ham som Sandflugtskommisær, saa meget des heller som skadefro Uvenner haanede ham med, at han jog de tamme Husdyr, men maatte lade Vildtet løbe, især Harerne, de skadeligste Dyr for mange Slags smaa Planter, om her nogen Tid skulde voxe nogle. Men Rentekammeret afviste 25. April 1821 hans Ønske baade nu og ved det nye Jagtsalg 1827, da det 19. Jan. 1828 kun tilstedte ham og Klitfogderne Raagejagten og 12. Marts 1829 solgte Jagtretten paa Harer og lignende Vildt i Sandflugten til Rønne Byfoged J. C. Pingel mod en Aarsafgift af 8 Rbdl. Sedler og Indskrænkninger til Værn om Skovplantningen. Hvorfor det saaledes tvang Jespersen til at svale sit hede Jægerblod, forblev ukendt; først hans Eftermand Fasting fik 9. Sept. 1837 sig tillagt Jagtretten i Sandflugtskoven. Dernæst havde Jespersen i Efteraaret 1820 maattet med Tab paa et Udlaan overtage to Vandmøller i Baggaa, Klavsemøller grænsende til Strandmarken her og 13. Febr. 1821 faaet overladt af Rentekammeret 5 ha af denne til afgiftsfri Brug, dog kun for sin egen Livstid; men da denne Tidsfrist hindrede hans Forsæt her at skabe et lille Skovhus for sig og sine Børn, foretrak han 6. Febr. 1822 at sælge Vandmøllerne for 425 Rbdl. til Staten, som lod dem nedbryde, og at frafalde Brugsfæstet.

Skoven groede flittigt. Jespersen kunde allerede 1828 pege paa, at den gav Koner og Børn Kvas at samle til Vinterbrændsel, og udtale, at mens hidtil Sandkysten ved sin Tørhed syntes at have kløvet Regnskyerne, saa at de gik S. og N. om Landet,

vilde Tørken blive mindre truende nu, da her i Stedet for en tør Sandørken fandtes en veltilvoxen Skov. Han forudsaa, at denne vilde blive et lunt Værn for Bondens Kornagre, en god Brændplads til at skaffe Husmanden Dagværk og Varme, en glad Tumbleplads for Byborgeren og hans Børn. Allerede 1824 ved Prins Christians Borringholmsfærd, paa hvilken denne lod udgrave Kjilehøjes Grave, rejste han den kønne Mindesten ved Prinsens Kilde i Blikobbedalen, tilhuggen af en dertil udsøgt Flytteblok saaledes, at to sorte Stenaarer indramme paa hver sin Side Rektør P. G. Bohrs haabefulde Vers til Prins Christian (den Ottende): Milde Glæder Kilden spreder om sin Bred. Ynde hviler, Blomsten smiler i dens Fjed. Folket ærer hver, som nærer Livets Væld; med ham iler, om ham smiler Liv og Held. Følger nøje Fyrstens Øje Kildens Spor, hver en Alder ham da kalder god og stor. Stenen og Kildepladsen staa gjenopfriskede med nænsom Indsigt af Skovrider K. Bramsen som en yndefuld Vignet for Peder Jespersens Livsgjerning.

Alt som Tilplantningen nærmede sig Hasle, maatte Jespersen dagligt ride et Par Mil og satte sin Hest ind i Fiskerlejet Løvka, som havde kun to Huse, Præstens og Degnens nævntes de, det var hele Menigheden. Han fortrød nu, at han havde frasagt sig Dækning af Færdselsudlæg, især da hans Børneflokk trivedes om Kap med Skoven; paa sin Sølvbryllupsdag 1823 bragte han sit trettende Barn til Daaben; ogsaa hans Gæld voxte, og hans 1820 fornyede Prokuratorstilling kastede kun lidet af sig, da det stred mod hans indgroede Retfærdshu at lade Smaakaarsfolk koste paa at vinde deres uomstridelige Ret. I hans knappe Kaar var hans Modstanderes nævehaarde Uforstand 1823 nær ved at drive ham bort fra Borringholm for ved sin Hustrues Faster Etatsraadinde Marie Koføeds Støtte at skaffe sig et større Gaardbrug paa Sjælland og i Tillid til Det danske Kansellis ham 16. Jan. 1821 givne Tilsagn om at hjælpe ham til et passende Embede, under Hensyn til, at han havde opoffret en stor Del af sin Formue paa at fremme Agerdyrkning og Industri, og at Indtægterne af de ham overdragne offentlige Hverv var ringe i Forhold til det dermed forbundne Arbejde. Hans Bortrejse blev dog kun en mismodig Flyveggrille; hans dristige og seje Hu til at bryde sig frem til Vejsende tvang ham, som vilde lære Borringholmerne fra at opgive Ævred, fra selv at

opgive halvvejs. Og alt som Skoven groede frem over Sandmarken, dæmpedes ogsaa det stride Flyvesand i hans Modstanderes Sind. Men nu søgte Peder Jespersen 1828 om en lille Forhøjelse af sin Aarsløn.

Hans forsigtige Broder Amtmanden modsatte sig dette Krav, hvis Opfyldelse vilde falde Amtets og Kongens Kasse ligeligt til Byrde; i Amtskassen, hvis Aarsudgifter endnu 1800 laa langt under 1000 Rdl. og inden 1835 under 4000 Rbdl., skeppede de 250 Rbdl. i Tilskud til Sandflugtskommissærens hidtidige Løn allerede tungt til. Amtmanden havde 14. Nov. 1822 tilskrevet Rentekammeret, at Skovplantningen paa Sandmarken skete ene til Fordel for Kongen og paa hans Grund, og at Bønderne heri havde nogen Ret til at forskaanes fra at lønne den kgl. Sandflugtskommissær; men Rentekammeret havde afvist hans Synspunkt: Sandflugtsdæmpningen var til Fordel for Borringholms Land i dets Helhed, og da Indbyggerne var fritagne fra at udføre Arbejde dertil, kunde dette Lønningsforhold ikke søges ændret. Borringholmerne satte saa grundfast Tillid til Chr. Jespersen, at de endog afstod fra at faa Amtets Regnskab fremlagt til Eftersyn; kun en enkelt Præst havde skoset ham med, at Broderen skyldte ham sin Udnævnelse og Løn, og en højstillet Officer havde ladet ham høre, at Amtets Udgifter i samfulde tredive Aar inden 1800 ikke havde naaet eet Aars Udgift nu, og at Sandflugten i et halvt Aarhundred ikke havde voldt Skade, for hvad der nu kostedes paa den. Rentekammeret gav Peder Jespersen intet Løntillæg, men udvirkede 1830 for ham 100 Rbdl. Sølvs i Paaskønnelse af hans Arbejde dette Aar.

Samtidigt med at sættes til at dæmpe det borringholmske Flyvesand fik Peder Jespersen et andet brydsomt Arbejde, som ligeledes drejede sig om at paanøde de gammelkære Borringholmere noget nyt og godt, idet han som kgl. Landvæsenskommissær sammen med Stenbrudsinspektør Henning Petersen fra 17. Jan. 1820 ledede det store Magelægsarbejde, Udskiftningen, hvorved hver enkelt Bondegaard skulde faa sine vidspredte Smaalodder ombyttede med en samlet Hovedlod omkring Gaardbygningerne, just et Hverv for hans fremskridtslystne Sind, men det gav ham gammelsejg Modstand at overvinde. Først 15. Febr. 1825 kunde Kongen stadfæste den af Kommissærerne fuldbrogede Magelægning i det nemme lille Povlsker Sogn; men der skulde

saa gaa en halv Snes Aar, inden Ønsket om lignende Magelæg blev almindeligt i alle Sognene, og det gennemførtes da 1835 til 40 efter Peder Jespersens Død.

I sin sparsomme Hviletid sad Peder Jespersen hjemme i det fordums Købmandskontor, skrev godvilligt Retsindlæg for Smaa-kaarsfolk, vexlede Breve med Prins Christian (den Ottende) om Ophævelse af al Told og om Kulgravning og læste flittigt en tyk Foliant, som altid laa aabnet paa hans Skrivebord, Birgitte Thotts Fordanskning af Senecas Skrifter; talrige Understregninger paa hvert af Bogens Blade viste, at han fandt Lære og Lise i den romerske Stoikers ædle Livsvisdom. Han opfordrede 5. Febr. 1828 Frederik den Sjette til paa ny at lade trykke denne sjeldne Bog, hvis Hovedformaal han saa i at gjøre Menneskene til gode Borgere i Guds og Kongens Rige. Et smukt Vidnesbyrd om sine Medborgeres Tillid modtog han, da Borringholms Købstæder i Sommeren 1835 valgte ham til deres Sendemand til den første Stænderforsamling i Roskilde. Han havde ordnet alt til Rejsen did, da kaldte Døden 28. Sept. 1835 ham bort paa en anden Rejse. Hans Gravstøtte paa Rønne Søndre Kirkegaard er fredet; Husmandskoner i Nøkker, taknemmelige Kvassankersker og Børsamlersker i hans frodige Sandflugtskov satte ham 1886 en mandshøj Mindesten paa Kjilehøje. Hans Enke overlevede ham i sin gamle Fædregård i henved 29 Aar, og Hundredaarsdagen for hendes Fødsel levede 127 Efterkommere af hende. Ved sin Faster Etatsraadinde Marie Koføeds Død 1838 fik hun som Arving Ungdomsdagenes Velstand tilbage og sattes fem af hendes syv Sønner ind paa hver sin gode Bondegård paa Borringholm; de førte deres Faders ihærdige Fornyelse af Landbruget videre frem ad Tidens Baner, særligt Jochum og Hans Jespersen som tidligere nævnt.

Peder Jespersen var en Idealist, hos hvem Barnets friske Livsmod og gode Mennesketro forblev usvækkede og handlekraftige. Han satte sig en Række praktiske Maal og naaede dem ad den snorlige Vej gennem den ramme Alvor, mod hvilken al bedsk Modstand prellede af. Faldt end nogle af hans krushovedede Barnesinds Planer golde til Jorden, han fostrede endda talrige, som satte gode Frugter for Efterslægten. Rigest Frugt bar hans Bondegjerning, men ham selv blev hans Skovplantning den kæreste. Og for den nulevende Slægt er Sand-

flugtskoven mellem Rønne og Hasle hans stærkest talende Eftermæle; hvad Flyvesandmarken ikke var, er den nu blevet gjen- nem ham: en Edens Have, et Hjemsted for snart sagt alt fra den ydmyge Linnæa til den rankduvende Birk.

Her er dvælet ved de to Skovfyrster Rømer og Jespersen, fordi Brydningstiden fra gammelt til nyt tegnede sig skarpt i deres Liv og Virke, og de begge var særprægede Borringhol- mere, ogsaa deri, at de ikke kunde enes ret. Deres Stillinger enedes fortrinligt hos Forstkandidat Carl Fasting, som hidkom for 8. Marts 1836 at overtage Gjærningen som Sandflugtskom- missær, endnu samme Efteraar tillige blev Skovrider, udvidede begge sine Forgængeres Skovplantning og døde som Forstraad 1859 paa Rømersdal. Af senere Skovridere turde nævnes 1867—80 G. P. L. Brüel, som gennem Udmarksagens endelige Ordning fik o. 100 ha Højlyng at skovplante aarligt, og 1914—33 K. Bramsen, hvis kyndige Forstvidenskab enedes smukt med indsigtfuld Omhu for at hævde og fremme de borringholmske Skoves særegne Skønhed og minderige Steder. Skønt Øxen har ryddet adskillige Enkeltmandsskove for Agerploven, ere efter Udmarkernes Udskiftning store Sogneskove voxte op, Borring- holm kan takke Arbejdets Mænd som Granelimanden Hans Chr. Kofod, Stampemanden Chr. J. J. P. Jespersen og mange flere for, at dette skovfattige Land i Løbet af det sidste Hundred Aar er blevet Danmarks skovrigeste Amt og har sexdobblen sine Skove til nu at dække henved 10000 ha, udbytterige Jagtmarker for Skud paa de kort inden 1900 hertil førte Raadyr, Egern, Agerhøns, Fasaner og Tjurer, ogsaa med Lækkerbidde for Bo- tanikere saasom Apennine-Anemonen. I Borringholms Flora 1883 optalte Niels Hansen Bergstedt (1835—1901) 1043 højere Plantearter, og siden da ere nogle flere forefundne. Som Mær- kesmand for hvad medfødt Natursans kunde udvikles til hos en borringholmsk Bonde, stod Den latinske Bolskersmed Lars Ipsen (1806—74), der samlede Landets Urter ind i sin Hus- mandshave, over 500 Arter, og kunde navngive dem alle paa lærd Latin.

4. HAANDEL

Omkring Aar 1800 opdagede fremsynede Borringholmere, at deres Land laa for langt ude af Led. Alt stod i Stampe, saa længe her ingen Havne byggedes til at forte paa Handelen med Omverdenen gjennem øget Skibsfart. Nexø kom først, idet her Købmand Herman Sonne 1798 med sine Bysbørns Hjælp fik den halvt tørliggende Havn uddybet til 2,5 m, men det nyttede ikke helt, da den lange flakke Indløbsrende kun kunde hugges ud i de sejge Sandstenslag til en Dybde af 1,75 m. Svanikke, som da kunde kappes med Nexø, fik 1806 sin ihærdige Havnebygger i Køb- og Danebrogsmænd Jøppe Holst, som i Løbet af ti Aar fik udsprængt Klippegrunden til 2,5 m Vanddybde; selv satte han sig i et Forskud af over 3700 Rdl. hertil, mens Byens Stormand, den stenrige J. A. Steenbech nægtede Havnearbejdet al Støtte, skønt hans Svigersøn Kommandant P. M. Hoffmann med Kongens Billigelse fritog Herredsmilisen for dens aarlige Mynstringsdag, mod at dens 800 Mand offrede en Arbejdsdag hver paa Havnebygningen. Rønne Skippere holdt længe paa deres gamle skrøbelige Havn; i et kgl. Havnereglement 16. Avg. 1805 fastsloges, at Ingen maatte køre med Heste og Vogn ud paa Havnebroen, for at den ikke skulde lide Overlast. Havnens største Skonnert var paa 36 Tons, og Købmand Tønnes Rasch maatte lade sin Galeas paa 95 Tons søge Vinterleje i København. I smaalig Angst for at en enkelt Skipper med saadanne Storskibe skulde sejle Fragterne fra alle de andre, vægrede Skipperne sig paa et Raadstuemøde 1806 ved at modtage et tilbudt Statslaan paa 3000 Rdl. til Havnens Udvidelse efter Admiral Løvenørns Tegning; Laanet blev dog givet og Havnearbejdet taget op. Ved Nyaar 1807 tændtes to Ledefyr.

Hasle Borgere arbejdede sig smaat frem med at grave og stensætte en Havn, da stødte de 1834 paa tre Kulfløtser, dristigt sænkede de i Strandbredden en Sjakt ned paa disse, ryddede Kullene ud gennem undersøiske Stollegange, solgte dem til Indtægt for Havnearbejdet, huggede endeligt fra en Tømmerflaade den tømte Kulgrubes Loft ned og omdannede den til et Havneddyb; Hasle er ene af alle danske Byer om at have sin Havn i en forladt Kulgrube. Af Søsterbyerne N. paa Landet var Sandvig fremmeligst i 1831 at bygge sig en Skibshavn, tre

Gange troede man sig Maalet nær, men hver Gang brød Havet i Vintrene 1835—37 de nysatte Bolværker ned, Byen maatte nøjes med sin gamle Baadehavn og afgive sin Forrang til Allinge, som dog først 1862 kunde aabne sin i Klippen udsprængte Skibshavn. Ti Aar derefter, Stormflodsdagen 13. Nov. 1872 maatte Borgerne se hele dette Arbejde ødelagt og være uden Havn i fire Aar. Denne Stormflod voldte stor Skade ogsaa paa de andre Østkysthavne. Oldforskeren E. Vedel fandt 1882, at den havde omvæltet Yderkanten af en stenlagt Grav paa Havskrænten ved Saltuna, men ellers ladet Graven urørt, og han sluttede heraf, at ingen tilsvarende Stormflod havde ramt Boringholms Østkyst i de 1500 Aar, siden Graven blev lagt.

Udbedringen af Stormflodskaderne fulgtes af større Udvidelser af alle Købstadshavnene for at tilsvare de stadigt stigende Krav fra Søfartens Side. Særligt overvejede man Bygning af en stor Tilflugtshavn for Skibe, som mødte Ispærringer paa deres Vej til de russiske og svenske Østersøhavne eller for deres Udfart gennem Øresund; i Vintrene frem til 1890 kunde Rønne Havn være fuldpakket af saadanne Skibe. Den 1882 af Staten nedsatte Nødhavnskommission veg dog 1887 tilbage fra at foreslaa Anlæg af en saadan Storhavn, hvis Omkostninger Søfarten i sig var for svag til at bære. Trangen til den faldt hurtigt bort, da Dampskibsfarten tog Overhaand og fik stærkere Hestekræfter til at stampe sig frem gennem Isen; endnu 1871 talte Dampskibene i Hammervandet kun en Tiendedel af Skibsmængden, og nu er snart Sejlskibene kun Tiendedelen. Kommissionen genoplivede den mere end to Hundred Aar gamle Tanke om at danne en Havn i Hammersøen, der syntes den lagt til Rette hertil i alle Forhold fra Naturens Haand; dette Havnespørgsmaal løstes endeligt 1892, da Sænehavnen aabnedes paa Vestkysten ved Hammeren og kom til at modsvare Allinge Havn paa Østkysten. Ogsaa indgik i Kommissionens Overvejelser det ældgamle Forslag om at give Rønne en Storhavn ved at bolværkbygge de to undersøiske Rev, der dække Rønne Rhed. Endnu gik fire Tiaar, inden det Syn, som 1658 havde foresvævet brave Rønneskipperne, 1927 blev Virkelighed; med sine store Bolværkbygninger paa og indenfor Revene er Rønne Havn nu kommen et langt Skridt forud for Søfartens Udvikling og regnes for den største danske Havn udenfor København. Ogsaa

de andre Kystbyer have flittet sig paa Havneudvidelser. Nexø har draget sin herlige Rhed ind i sine lange Bolværksarme og aabnede 1892 sin Tørdok, sprængt ned i Sandstensklippen.

Alt som Bolværkerne strakte sine Arme ud i Havet, vaktet frejdigt Liv i Havnene. Fra Skibsværfterne sattes nybyggede Skonnerter og Brigger i Søen; især blev Søren Peter Bech (1815—79) i Rønne landskendt; han havde dagligt 125 Mand i Arbejde, og foruden større og mindre Kalfatringer lod han 1855 sex Nybygninger løbe af Stablen, samme Aar byggede andre Skibstømrere her tre Skibe, og tilsammen havde de ni Skibe en Værd af 367000 Kr. I Svanikke byggede Konsul Jens Müller Nansen i disse Aar ti Skonnerter for Handelshuset Peter Heering paa Christianshavn til Havkalfiskeri under Island og Fragtfart over Atlanterhavet; ogsaa i Nexø blomstrede Skibsbyggeriet frem. Driftige Rønneskipperne tog o. 1835 større Udfærd op, Havfiskeri og Robbefangst ved Spitsbergen, og den sidste dreves tyve Aar senere af syv Skibe, henved 200 Tons drægtige og med et samlet Mandskab paa 304 Mand; med første isfrie Vande stod de ud fra Havnen og vendte hjem i Juni fuldstædt med aflænset Spæk og med Sælungehuder, et enkelt Skib kunde bringe indtil 9000 Huder hjem, og det samlede Udbytte kunde i heldige Aar naa 100000 Kroners Værd. Hver en kry nykonfirmeret Knøs higede efter at hyres som Dæksdreng eller Jungmand om Bord paa slig en Langfart; om disse Knøses Sømandsglæder og Hjemlængsel digtede Rektor J. C. S. Espersen sin Borringholmervise Sjøkarinj. Ogsaa fra Nexø udgik Robbefangere; men Fangsten blev en Rovdrift, som udryddede alle de unge Sæler paa Fangststederne, og efter 1860 hørte Robbefarterne op. I Aartiet 1870—80 tog Dampskibene Luven fra de store Sejlskibe og Livet af de borringholmske Skibsværfter, som væsenligst blev kun Baadebyggerier. Det muntre Liv paa Havnen, naar en Brig tømredes og under Flagning fra hele Byen løb af Stabel, hvortil endda Skolebørnene fik Frihed fra Klasse-timerne, hører nu til svundne Dages Fryd. Den Søfartsskole, som Borringholmerne havde ønsket sine Dreng 1709, fik de 1883 oprettet i Rønne, nu næsten for sent, inden fire Tiaar løb ud, gik den ind 1922; en Fiskeskipperskole kom i dens Sted.

Til Sejlasens Sikkring tændtes Fyrene. Allerede 25. Febr. 1682 havde H. L. Kastrup søgt Regeringens Hjælp til at holde

Blusfyr paa Borringholm, men først nu 21. Juni 1802 tændtes Hammerens Stenkulsfyr paa Stejlebjerg; det ændredes 1837 til et Lampefyr og afløstes 1871 af Blinkfyret paa Ørnebjerg, hvortil var knyttet en Dampsirene indtil 1895; dennes Taagehyl lød i Borringholmernes Øren, som var Sagnets vilde Hammeretyr vaagnet op til Liv. Ene af alle danske Fyr var dette kommet for højt til Vejrs, 91 m over Havfladen, lavere Taagebanker holdt jevnlige Lys og Lyd borte for Sejlingsmændene; derfor opførtes 1895 Hjælpefyret paa Landets Nordspids Hammerodde med sit Blinkfyr 21 m over Havet og med Dynamitskud til Taagevarsel. Paa Christiansøs Store Fæstningstaarn tændtes Lampefyret 1. Okt. 1805. Først 1. Marts 1880 fik den farlige Dueodde sine to Fyr tændte til Hemske paa Borringholmernes Vragnæring; endnu J. N. Madvig mindedes at have i sin Barn-dom hørt sin Fader Byskriveren sige, at han næppe kunde have gennemstridt det trange Aar, hvis ikke Vorherre havde sendt de to dejlige Vrag. I hans Fødeby Svanikke tændte Staten endeligt 15. Jan. 1920 paa Hullenakke sit sjette Fyr i de borringholmske Farvande. Havnene fik sine Ledefyr; saaledes tændtes Rønne to Havnelygter ved Nyaar 1807, Dagen kan ikke siges, thi de lyste kun, naar Skib ventedes eller var i Sigte, og i alle Tilfælde slukkedes de ved adstadig borgerlig Sengetid Kl. 22; først efter 1840 tillodes det dem at brænde hvert Døgn hele Natten igjennem.

Saaledes var Sejlskibsfarten 1850—80 Storeklavs for derefter at komme ud for Vanheld. Den anden Gren af Borringholmernes store Haverhverv Fiskefarten stod som Lilleklavs længe i Stampen, inden den i Aarhundredets sidste Fjerdedel skød fremover for bugnende Sejl. Endnu efter 1800 maatte Fiskerne paa Sandkysterne nøjes med Robaade, som de møjsomt kunde hale op paa Stranden, og som nærmest kun kunde nyttes til Kystfiskeri; i een Stormnat o. 1804 gik tretten Baade med alt Mandskab tabte paa Fiskebanken Sortegrund udfor Rønne. Kun Nord- og Østkystens Fiskere ejede større tomastede Eger, som kunde finde Dækning indenfor Klipperevene her eller i Christiansø Havn og tillod dem at søge ud til fjernere Torskebanker. Til Rønne kom de to første Eger 1805, da et Par Fiskere fra Teglkas og Gudhjem flyttede hid; og snart byggedes her en halv Snes Eger, dog til sin særegne Brug, hver bar ti til tolv Mand

og en eller to Kanoner ud paa Kapertogt mod Briten i 1807—14. Udførsel af den fredelige Fangst, Sild, Torsk, Botter, Lax og Aal til København var ringe og vanskelig, hyppigt hamrede Hammervandet Hyttedefadstorskene ihjel. Afsætningen paa Landet selv var dog stor, især af Sild, uden sine otte Spegesild dagligt Aaret rundt var man ingen gæv Borringholmer, og o. 1820 frabad Karle og Piger sig at faa Lax paa Bordet oftere end to Gange i Ugen; Laxen kostede da kun 25 Øre Kiloet, og man handlede ilde med den, overgemt, kvartraaden, inden den gik i Saltekarret eller røgedes i ond Tangrøg. Saa var Sild og Søbe Lækkermunds Livret.

Først 1836 satte Konsul Thor Rønne (1818—64) i Rønne Skik paa Laxehandlen; han holdt Opkøbere i Fiskerlejerne og en rapt ilende Dæksbaad i stadig Fart med den friske Lax til Svine-mynde, hvorfra den ad Jernbane naaede i fersk eller letsaltet Stand frem til Berlin, Wien og Paris; inden sin Død 1864 kom han op paa en Aarsomsætning af 16000 Lax, 80000 Kr. værd og kunde give Fiskerne 80 Øre for hvert Kilo. Hans Søn Wilhelm Rønne (1846—1906) flyttede efter Fæstningens Ophør sit store Fiskehus til Christiansø, „Kongen af Christiansø“ nævntes han, han drog 60 Fiskere hid til Vinterens Laxefiskeri, som udbragtes til 24000 Kr.; fra hele Borringholm udførtes 130000 Kilo, mest fersk Lax, og nu var det nærmest en Naadesag, om en Borringholmer en enkelt Gang kunde feste med en fersk Lax paa sit Bord, især da inden Aarhundredets Udgang Laxemængden i Østersøen tog kendeligt af, man sagde, som Følge af, at Fabriksafløb forpestede de tyske Floder for de yngle-vandrende Lax; inden W. Rønnes Død var det store Vinterfiskeri fra Christiansø stærkt mindsket. Man optog 1922 det hidtil unyttede Rødspættefiskeri; det blev dog ikke Spætterne, men som i Middelalderen de smaa Sild, der lod Borringholms sexten Fiskerlejer voxe sig store. Da de borringholmske Lax fortrak af Østersøfadet, kom de røgede Borringholmere til Fadet.

Sildefangstens Kaar var ret ringe, Fiskerlejerne manglede Havne til at rumme store søgaaende Baade, og endnu op imod 1880 maatte Fiskerne se Svenskerne paa deres rummelige Blegingseger nappe Silderigdommen inden Borde og sælge den i Rønne Havn for otte Øre Olen. Da kunde en driftig Klemmedskerbonde, som tidlig Sommermorgen havde kørt sine Smør-

dritler ud til Dampskibet, tage sin Vognfuld Sild med sig hjem til billig Gødning paa sine Agre. Skulde man da nævne et Armodens Hjemsted, tænkte man strax paa Arnaga. Her byggede Fiskerne sig 1851 en god lille Havn, men den sandede hastigt til og er forlængst marhalmdækket Fastland; saa maatte de 1883 igjen til slidsomt Havnearbejde og byggede efter Hans Zahrtmanns heldige Udkast den nustaaende Øhavn ude ved Revet, kun knyttet til Landet ved en 190 m lang aaben Plankebro, under hvilken Sandvandringen langs Kysten foregaar uhindret. Denne Havn har bragt Fiskerlejet Velstand, dets velbyggede prydelige Huse kigge fra den høje Strandskrænt muntert ud over Østersøen. Trangen til større Baade bragte Fiskerlejerne til at give Havnebyggeren H. Zahrtmann (1849—1930) fuldt op at gjøre. Den første Dæksbaad tømredes 1866 i Nexø, og inden ti Aar var talrige Dæksbaade paa Færde i Laxefangst; til dem byggedes 1888 Øhavnen ved Snogebæk, og i Aarene 1872—96 fik alle de fremmelige Fiskerlejer nye rummelige Havne. Den første Motorbaad dukkede 1901 op i Tejn Havn, modtoges med en lattermild Hovedrysten, men snart tøffede Fiskermotorene lystigt ud af alle Havnene.

Sildefangstens Forædling udgik fra Gudhjem, allerede inden 1850 udførtes herfra vellidte røgede Borringholmere til København, og et morsomt Syn var det ved 1870 at ligge paa Bobakken en Sommereftermiddag og under sig se alle Fiskerlejets Skorstene pludseligt enige give sig til at ryge om Kap. Senere da hyppig Dampskibsfart kom i Gang, rejste Fiskerlejerne og Købstæderne sig hver fælles Silderøgerier; den Sild, der om Morgenen bringes i Havn paa Borringholm, falbydes nu den følgende Morgen i København, ligesaa ved rig Fangst ferske Sild, og da har det kunnet times en Sild, hvad vanskeligt times et Menneske, at Postskibet har udsat sin Afgangstid fra Rønne en halv eller hel Time, indtil det har faaet den sidste lille Sild med om Bord. Torskefangsten gaar nu som før mest til selve Landets Forbrug. Af 46000 Borringholmere udgjøre Fiskerne og deres Husstande vel knapt 2000; dog fostrer Borringholm en dygtig og snarraadig Fiskerstand djerv til at kappes med andre Østersøfiskere og mødende Tab og Fare med kækt Lune. I Stormnatten 5. Dec. 1883, da Baade og Liv gik tabte, knustes Dæksbaaden Haabet i Braadsøerne ved Christiansø, Fiskeren

Peter Bech kastedes ind over Stenvolden, og da han havde sundet sig lidt, hørte han nogen pusle i Nærheden; „er det dig, Julius?“ spurgte han og hørte omgaaende sin Baadmakker Julius Petersen svare: „Hvem Fanden skulde det ellers være? vi var jo kun vi to.“ Til de Borringholmere, som have tjent Fiskerne bravt, Thor og Wilhelm Rønne ved at sikkre dem god Fangst-afsætning, Hans Zahrtmann ved at sikkre dem trygge Havne, maa endnu tælles Toldkontrolør og Redningsvæsensstyrer Jørgen Hansen Stub (1835—1916), som sikrede dem mod Tab paa Søen ved 16. Dec. 1881 at stifte deres gjensidige Forsikkringsforening af borringholmske Fiskefartøjer og 16. Febr. 1883 samle dem i Fiskerforeningen og som deres Formand indtil 1910 styre dem frem gjennem alle Trængsler; Forsikkringen staar nu trygget med en opsparat Formue paa 110000 Kr. Saa længe Sild, Torsk og Lax boltre sig i Østersøen, enkelte Aar dog færre end i andre, ville Borringholms Fiskere være djervt rustede til at hente Høsten fra Havet i Havn.

I Samfærdselens Aarhundred maatte ikke blot Sø-, men ogsaa Landevejene grundigt forbedres. Vejnettet var til Tider noget nær ufremkommeligt, ofte kun to dybslidte Hjulspor med store Kampesten imellem. Her blev Hans Rømer første Vejbaner med sine ypperlige Veje i og ud fra Almingen. Kommandant Hoffmann fik 29. Nov. 1816 den almindelige Vejforordning, som i snart 23 Aar havde været Lov i det øvrige Danmark, gjort gyldig ogsaa paa Borringholm, og med Frederik den Sjettes Billigelse omsatte han gladeligt Milisens Mynstringsdage i fornuftige Vejarbejdsdage til Nytte for Landet, vist ogsaa for ham selv, da hans Mavefærhed hindrede ham i at stige til Hest, og selv den ene Kilometer fra sin Gaard i Rønne ud til Galløkken maatte han age i Karmvogn. Dog først henover Midten af Aarhundredet, da Skovrider Fasting var Amtsvejinpektør, fik Landet med dets fortrinlige Vejbygningsemner Granit og Grus fremkommelige Veje over det hele, om end ikke jevnt fremkommelige, thi stejle Bakker har det ingen Mangel paa. Længst tøvede man med at omlægge Købstadgadernes toppede Strandsten med tilhugne Brosten, indtil 1870 og endnu længere; fra Vintergilderne vankede man forsigtigt gjennem Gadepytterne og Gademulmet med sin tunge Skipperlygte duvende i en Haandsnor nede ved de lumskrunde Brosten foran ens Fod; Vognlygter

var der intet, der hed inden 1900, Vognene kendtes paa deres Skaldren. De første Stenolielamper tændtes 1875 paa Rønne Gader, Gasværk kom til i 1897 og Elektricitetsværk 1910. Den fremmeligste Udvidelse fik Landets Vejnet, da endeligt Jernbanerne borede sig frem gennem Klippedalene fra Rønne 1900 til Nexø, 1901 til Almingen, 1913 til Sandvig og 1916 til Gudhjem. De bragte Købstæderne Fremvæxt, særligt blev Aakirkeby midt inde i Landet et Knudepunkt paa ny ligesom i Middelalderen, og de landsbyløse Sogne saa nye Stationsbyer skyde frem. Som det ganske Danmark er Borringholm nu ypperligt farbart for Baner, Biler og Sykler og for de Fodvandrere, som ville se alle dets Herligheder.

Trægt og trangt havde man arbejdet sig fremad, først fra 1880 tog Landets Udvikling dansk Fart; Landevejene og Havnene slog Dørene aabne for denne. Tidligere var Samkvemmet fra Sogn til Sogn ringe; da J. N. Madvig 1817 tog bort fra sin Fødestavn, havde han hverken seet Rø, Rønne eller Hammershus, P. N. Skovgaard mente 1804 at finde kendelig Stammesondring mellem Nord- og Sydborringholmere, især Røboerne galdt for Særlinger, og i Eggen om Tejn og Gudhjem paaviste J. C. S. Espersen 1856 Forskel i Sproget fra gængs Borringholmsk. Ad Nutidens banede Landeveje løbe slige Særpræg hastigt bort; langt stærkere end tilforn i 1658 og senere føle Borringholmerne sig som en sluttet Enhed, som fødte lige overfor førte. Til hidførte Gæster saa de tilforn ikkun lidt; Hidrejsen var en Vovefart. En Junisejlas fra København til Borringholm tog 1815 Naturforskerne Rawert og Garlieb halvottende Døgn gennem Storm og Modvind og endte med, at Skipperen løb Jagten paa Grund i Rønne Havn. En tarvelig Brevpost ordnedes 30. Sept. 1815, idet Regeringen paalagde enhver dansk Skipper i Fart til eller fra Borringholm at modtage eller afgive Breve dertil eller derfra paa Børsens Havnekontor i København. Saa kunde det hænde Skovrider Rømer, at han 12. Juni 1818 tilfældigt i Rønne mødte en Skipper, i hvis Skatol hjemme en Brevpakke til ham havde slumret over et halvt Aar, eller at Brevene omsonst gjorde Venderejse, naar Skipperen paa Børskontoret greb fejl af sin medbragte og sin nye Brevsæk. Landesorgen ved Christian den Ottendes Død 20. Jan. 1848 forsinkedes fire Uger under Vejs; Skipperen vilde overbringe Amtmanden den først og

lod ham kalde ud just lige under et stort Spisebals Jubel, den livsæle Amtmand Krabbe bød ham at fortie Landesorgen til næste Morgen, for at Gildeglæden ikke brat skulde ende i Drøvelighed.

Just denne Vinter endte den usikkre Forbindelse med København, som den danske Poststyrelse havde holdt i Gang siden 1841 ved at hyre Rønnejagter hertil, i enbar Drøvelighed. Vel var i de syv Aar kun een Postbaad gaaet under, til Borringholmernes inderlige Ynk, thi Paketføreren var kendt som en yderst paalidelig Gaardskarl hjemme i Skippergaarden; men en Vinterrejse med Potteskipperne vilde de ikke længere nøjes med, nødtvungne tog de hellere den dyre Vej over Skaane, selv om den frem og tilbage kostede dem en 250 Kr. Borringholm laa kort sagt længere borte fra København end nu Rom. Endeligt 1850 naaede de at juble den første kongelige Postdamper i Møde een Gang om Ugen i Sommertiden. Disse Dampere var smaa Vrøvlebøtter; længst holdt Mærkurr (Mercur), ogsaa kaldt Varpelars, det gaaende fra 1857 til 66, to Gange ugeligt i Sommerhalvaaret, ført af den dygtige støtte Kapitajn Jørgen Peter Thorsen, hvis hyggelige Lune vækkede Tillid hos de rejsende gennem de 40 Aar, han lodsede dem uskadte over Hammer vandet. Først da det af Borringholmerne 14. Febr. 1866 stiftede Dampskibsselskab satte sit jernbyggede Skrueskib ind i Farten med Thorsen til Fører, kom der sikkrere Gang i den, selv om dog ogsaa Skruedamperen med sine smaa Hestekræfter maatte holde sig landfast i Vintermaanederne, og da maatte som tilforn den raske Postjagt Ørnen tørne ud i Dyst med Vinterstorme og Isgang, dens kyndige djerne Skipper Andreas Marckmann naaede altid lykkeligt Havn; da Dampskibene selv 1873 overtog Vinterfarten, lagde han op og døde af Koldbrand i Benene. I Nexø dannedes 4. April 1876 det særskilte Østbornholmske Dampskibsselskab til Fart fra de mindre Kystbyer paa København; det ramtes Natten til 5. Marts 1890 af den Ulykke, at dets gode Skib Jarl, ført af den støtte Kapitajn Mathias Davidsen, gik til Bunds i Hammervandet med Mandskab, Rejsende, Alt; men med seig Kraft holdt Selskabet Farten ved lige.

Sit rette Sving fik Forbindelsen dog først 1881, da Rønneselskabet med tre Skibe gennemførte Farten sex Gange ugeligt om Sommeren, fire Gange om Vinteren. Selv om gjentagne drøje

Isvintre bragte Brud i den, havde Landet dog sit Telegrafkabel aabnet 1. Jan. 1869; det fik endda 11. Maj 1923 sin traadløse Statstelefon, som dog vrøvlede lidt for tidt og 1. Nov. 1931 maatte afløses af Kabeltelefon over Ystad—Malmø til København; saaledes stod Borringholm nu aldrig helt udenfor Omverdenen. Det forenede Dampskibsselskab i København kribledede efter at lægge Farten paa denne Landsdel ind under sin Flaade, men Borringholmerne holdt den fast paa egen Haand og stod sig bravt herved. Gjennem jevnlige Udvidelser er Dampskibsselskabet af 1866 fulgt med Tidens Krav, og siden 1895 holder dets tre store Skibe daglig Forbindelse baade til og fra København. Nu ligger Borringholm kun 8 Timers Sejlas fra Rigets Hovedstad, og over den smalle Spalte mellem Bolværk og Dampskibslønning vandrer dagligt Landets Rigdom, Smør og Flæsk, Korn, Æg, Høns og Ænder, Køer og Heste, Sild og Lax, Fajensekar, Stentøj og tilhuggen Granit med meget andet til Udveksling mod fremmede Varer.

Samfærdselsvejenes Udbaning til Vands og til Lands stod i nøjeste Vexelvirkning med Jordbrugets og Fiskeriets Fremgang; dog især fremmede den Landets Haandværk og Handel. Herunder voxte Købstadfolkets Mængde. Aar 1801 og endnu 1834 var hver fjerde Borringholmer Købstadbo; nu bo af syv Borringholmere de tre i Købstad. Rønne var 1801 en By paa 2400, nu paa 10500 Mennesker, Nexø da paa 1300, nu paa 2700; og disse have væsenligt givet Afkald paa deres tidligere store Jordbrug i Byvangen, som er udstykket til Gartnerier og til Landboliger, ligesom Fortidens rige Skipperboder ere udstykkede mellem Urte-, Jernkræmmere, Tobaks-, Grønt-, Æg-, Smør-, Oste-, Kødhandlere, Klædningssælgere med flere. Landet brødføder nu dobbelt saa mange (46000) Borringholmere i gode eller dog slidelige Kaar som for Hundred Aar siden (24000); Levevejene have forskudt sig. Jordbruget nærer nu 17000 Munde mod da 10000, Fiskeri og Søfart nu kun 2000 mod da 3000; derimod Handel og Fragt 5000 mod da 700, Haandværk og Industri 12000 mod da 5000, Embedsstillinger 1300 mod da 800, Rente- og Aftægtsmidler 2300 mod da 600, Fattigunderstøttelse 850 mod da 550. Selv om Erhvervene i hin Tid 1834 var mindre skarpt adskilte, da Enkeltmand kunde være baade Skibsfører, Købmand og Avlsbruger eller baade Fisker, Murer og Avlskarl,

saa at her kun kan tælles med runde Tal, skønnes dog let, at Søfærd nu drives af færre Hænder, at Landbruget ikke har fordoblet sit Mandskab med Folketallet, men at Handels- og Haandværksstanden ere stegne langt ud over dette. Ogsaa de, som Livet eller eget Ønske har sat paa Aftægt, ere overtallige. Købstæderne ere i høj Grad blevne Industrier.

Nogle gamle Haandværk ebbede ud. Skibsbyggeriet, som Christian den Fjerde 1631 havde søgt at indskrænke, og som havde sit store Opsving endnu 1850—60, blev efter 1880 ikkun mindre Baadebyggeri; Tømrerne gik i Land og blev Hustømrere. Den kunstrige Tilvirkning af borringholmske Stueuhre, hvis 38 Mestere med 40 Svende og Drengene endnu 1835 dannede Rønne talrigste Haandværkerfag og aarligt byggede 1100 Uhre til Salg, maatte vige for Indførslen af billige tyske og amerikanske Fabriksuhre, skønt den sejt søgtes holdt oppe med mangehold Støtte. Efter H. C. Ørsteds Tilskyndelse indgik Uhrmagerne en lavgartet Forening fra 1820 til 44 til Godkendelse og Stempling af Uhrene, som falbødes i Bod paa Københavns Børs. Den sidste egenlige Uhrmager Hans Peter Dam døde 22. April 1911 i Rønne, henved 75 Aar gammel; i den Grad var han trofast mod gammel Skik, at han for sit smukke Uhr paa den store Industriudstilling i København 1888 tog kun 35 Kr., samme Pris som var gængs omkring 1800. Af og til kan endnu bygges et saadant Uhr, dog kun til Rigmandsbrug; som almene Nyttgjenstande ere de trængte ud af Hjemmene, deres tunge Perpendikelslag maa vore Børn vænne sig til at undvære.

Nogen gammel Grubedrift gik under. Krigene med England 1801 og 1807 til 14 gjorde det til en fædrelandsk Daad at brænde danske Kul. Den norske Greve Wedel-Jarlsberg kostede 1804, den københavnske Storkøbmand Johannes Th. Suhr 1823 store spildte Penge paa de borringholmske Kullejer. Kullene søgtes tagne i Brug 1808 til Hammerens Stenkulfyrr, men viste sig her utjenlige. Trods alt satte man sit ildnende Haab til Landets Kulskatte. Etatsraadinde Marie Kofoed stiftede 25. Maj 1825 sit store Legat, nu paa over 100000 Kr., til nyttig Anvendelse paa hendes Hjemland, særligt Kulbrydning og Skovplantning; Naturforskerne H. C. Ørsted 1820, G. Forchhammer 1838 og senere Geologer stolede fast paa en rig Fremtid for Kulbryd-

ningen. Alle store Planer strandede, i det mindre arbejdede Boringholmerne selv o. 1830 aarligt henved 22000 Tdr., o. 1860 over 50000 Tdr. Kul frem fra indtil 52 m dybe Skaktgange, mest til Brug paa Landet selv, ogsaa til Murstensbrænding, da Langfartsfragten blev for dyr for disse Kul, hvoraf 7 Tdr. kun gav samme Varme som 4 Tdr. engelske Stenkul. Dette Misforhold bragte de tre Kulværker til at lukke Gruberne 1868 ved Sorthat, 1876 ved Levka og 1880 ved Baggaa. Lige Hundred Aar efter Engelskkrigen pustede Verdenskrigens Udbrud 1914 nyt Liv ned i Grubegangene, nye Skakter aabnedes 1918 ved Levka med god Vinding af Kul og Penge; men da den krigsgalne Dyretids Følgesvend Dyrtiden døde ud, lukkede Sandet atter Grubegangene.

Til Sementbrænding af Limensgadesten byggede Konsul Otto Henrik Arboe (1785—1853) en Fabrik ved Rønne, efter at Staten 25. Marts 1840 havde afhændet Kalkstenbrudet for 1600 Kr.; sin første Sement havde han færdig til Prøve i August, og fra Foraaret 1841 falbød han den i københavnske Blade. En Snes Aar senere var her sex Sementovne i Drift, Fønix, Haabet, Lykkens Prøve, lutter haabefulde Navne, som dog intet hjalp, da de pengesikre store jyske Fabriker 1874 erobrede hele Sementmarkedet; da slukkedes alle Smaaovnene ved Rønne, og al den Sement, som de følgende Aartiers mange Havneanlæg paa Boringholm forbrugte, maatte hentes udefra. De kun halvægte boringholmske Diamanter eller Bjergkrystaller, af hvilke Frederik den Femtes Dronning Louise lod sig gjøre en Bævremaal, forhandlede i København, henved 1100 i 1792, de største kostede slebne 8 Kr., de gik dog hurtigt ud af Brug, selv Glarmestrene vrage dem. Mindre straalende, men helægte Diamanter mente Magnus Jespersen (1833—1917) at se for sig i de Fosforitknolde, som han 1864 fandt lejrede i ret store Lag ved Vælensaen og ved Arnaga; han troede med dem at skulle redde Agerbruget over den Gødskningstrang, som havde pint hans Fader i Opdyrkingen af Kannikegaardens forsømte Marker hjemme i Bolsker; men hans Haab glippede, da den lette Fragtfart spredte Fugleguano og anden Kunstgødning over de danske Marker. Først 1918, Aaret efter hans Død, da Verdenskrigen havde standset Fragtfarten, byggede Staten et stort og dyrt Grube- og Fabrikanlæg her ved Arnaga, en og en kvart Million

Kroner gik spildt uden synderligt Udbytte, da Skibsfarten atter kom i billig Gænge, og nu rager kun den slanke Fabrikskorsten højt op over Madsegrav forladede Fosforitgrube som en vidt synlig Mindesøjle over gravlagte Menneskehaab.

Det Kongelige Frederiks Sandstenbrud N. for Nexø gav stadig et drilskt Driftsunderskud, tilsidst 4000 Kr. Aar efter Aar trods dets dygtige Inspektør Henning Petersens Paapasselighed; saa solgte Staten det for 14000 Kr. i Okt. 1851. Den nye Ejer lod Driften ebbe ud, og Stormflodsdagen 13. Nov. 1872 omdannede Værkgruben til en Indsø, endnu yndefuldere end Ferskesø S. for Byen. For at afbøde Byens Tab og give dens Stenhuggere Brødet igjen aabnede to ihærdige Borgere P. K. Sode og O. E. Sonne 1856 et Granitbrud i Paradisbakkerne; ud fra det hentede Martin Andersen Nexø sin Pelle Erobreren. Mindre egnet Sandsten brødes nærmere ved Havnen til Byens Banestation 1900 og til Eliaskirken paa Københavns Vesterbro 1906; dennes Bygmester Martin Nyrop havde forelsket sig i Frihedsstøttens rødligt lysende Lød og blev skuffet ved, at Eliaskirken undlod at rødme. Da der her og ved andre Bygningsværker havde vist sig Trang til de gode gamle Sandsten pompedes den forladede Grube atter læns i Efteraaret 1922; Driften holdes siden da i god Gang af De forenede Stenhuggerier (i Rønne).

Mens Tiden lagde Dødhaand paa adskillige Erhverv, bar dens Krafthaand andre frem til rig Udvikling. Oberst Poul Magnus Hoffmann (1778—1842), Landets Kommandant siden 1814 og virksom paa mange Omraader til dets Opkomst, optog 1819 Stenhuggeri i Kommandanteløkken ved Rønne, 1821 i Klippegaardsløkken i Knudsker og udførte herfra tilhugne Granitsten for henved 90000 Kr. til Brug paa Holmen og Fæstningen Trekroner ved København. Da han havde naaet sit Formaal, at fremkalde en indbringende Udnyttelse af Landets golde Klipper og opøve en dygtig Stenhuggerstab, overlod han 1825 Købmand Jens Hansen Rønne (1768—1844), som Aaret forud selv havde aabnet et mindre Stenhuggeri i Knudsker, at føre Driften videre og blev 1834 Talsmand for at give denne Eneret paa Granithugning i Omegnen af Rønne, for at han kunde bære Omkostninger paa at søge dybere ned i fast Klippe. Eneretten nægtede Staten Bidstrup; men den driftige Mand kunde dog byde 100 Mand fast dagligt Arbejde og udføre smuk Granit

til København, Tøjhustrappen, Holmens Bro, Christiansborg, ogsaa til Rensborg Fæstning og til Tyskland, ligesaa glatslebne Gravsten.

Poul Magnus Hoffmann var Apothekersøn fra Maribo, født 21. Maj 1778, bleven Artillerilieutenant 11. Maj 1798 og traadt som Kapitajn ind i Guvernør Rothes Stab i Rønne; han blev 25. Juli 1814 Oberstlt. og Kommandant paa Borringholm og 10. Febr. 1840 Oberst. Han ægtede i Jan. 1812 den rige Svanikke-købmand J. A. Steenbechs Datter Cathrine (1784—1818) og 2. Sept. 1820 Sandflugtskommissær Peder Jespersens Datter Ane Cathrine (1803—40). Han døde af Hjerneblødning i Kommandantgaarden (nu Missionshotel) i Grønnegade 30. April 1842, Dagen efter at han havde overværet sin yngste Svigerindes Bryllup i Rønne Kirke med Milisens Overlæge; Bruden maatte køre ene hjem i Kareten, mens hendes Brudgom maatte bistaa den pludseligt lamslagne Kommandant. Hoffmann var en kyndig og ihærdig Officer; de af ham i Guvernementstiden uddannede Aargange stod endnu tredive Aar senere forud for de andre Milismænd i stram militær Tugt og Tridt. Men tillige havde han aarvaagent fremskuende Blik for Borringholms Velfærd; han omsatte de 5000 Milismænds strunke festlige aarlige Mynstringsdage i lige saa mange Arbejdsdage, snart ved Havnebygning, snart ved Vejbaning, snart ved Oldsagskommissionens Udgravninger og Hans Rømers Frilægning af Lilleborgs Murrester. De foregaaende Kommandanter havde mod et Vederlag tilstedt Borringholmerne at hente Mursten læssevis fra Hammershus, endnu henimod Aar 1800 byggedes en lang Skippergaard (nu Amtmandsbolig) paa Rønne Storegade af Slottets Mursten; Hoffmann forbød strax 1814 denne Ufærd og fredede Slottets Murrester, endnu inden Staten 21. April 1822 lyste Fred over dem; skønt Amtmand Chr. Jespersen havde foreslaaet at sælge Slottet, „hvoraf blot henstaa nogle gamle Mure til ingen Nytte,“ vilde dog Det kgl. Rentekammer ikke frarøve Borringholm „en i antikvarisk og malerisk Henseende mærkelig Gjenstand.“ Naturforskeren O. J. Rawert fandt 1815 gyldig Grund til at skrive om Hoffmann: Held det Land, der har en saadan øverstbydende Kriger.

Hoffmanns ypperste Fortjeneste af Borringholm er dog den af ham 1819 grundlagte Granitbrydning. Modsat den af en anden

Magnus senere paatænkte Fosforitbrydning bar den i sig en kraftig Livsspire, som er i frodig Fylde sprængt frem af Klippegrunden i den af Hoffmann først i Brug tagne Klippegaardsløkke. Langsomt fæstede den Rod her, endnu 1854 udskebendes kun for 28000 Kr. Granitsten fra Rønne; som alt andet maatte den bie paa Udviklingen af Samfærdslen over Søen, og først da Dampskibene 1873 fik Hestekræfter nok til at bryde dennes Vinterdvale, og da ogsaa de andre Havnebyer, Nexø 1856, havde skaffet sig Granitbrud, blev den et Storerhverv for Landet. Det 1873 stiftede Selskab De forenede Granitbrud ved Rønne har stadigt sit største Brud i og ved Klippegaardsløkken, nu sprængt ned i 20 m dybe Gruber; tillige bryder det Granit med mangeartet Farvetegning adskillige andre Steder paa Landet. Efter Udkast af Billedhuggere have dets Arbejdere, især P. Sorth, ydet fremragende Kunst, Modersmaalmindet i Skibelund, Isbjørnene paa Københavns Raadhustinder, K. Zahrtmanns Gravmæle paa Vestre Kirkegaard og den siddende Statue af ham paa Fuglebakken i København, samt andre Værker som Granitklædningen af Lillebæltbroens Piller. Fra det store Allinge Stenværk, grundlagt 1885 af Brødrene Hans og Jørgen Larsen, er udgaaet bl. a. Elefanterne, som bære Ny Carlsberg Porttaarn og Stensøjlerne i Nationalmusæets Stormgadefløj. Et tredje stort Stenbrud lagdes 1896 af Jacob Mogensen i Ringebakkernes Klippekystr med Vang til Udførselshavn; det største og grimme- ste af dem alle blev det af tyske Hænder igangsatte Hammerens Stenbrud. Mange Stenhuggere tog hver sin lille Brudgrube op paa egen Haand; et Fællesskab af dem købte 1898 endog Storgaarden Hammersholm til saadan spredt Udnyttelse, ret formaalsløst uden at agte paa, at Færdselsudgiften fra lidet vejbare Smaabrud slugte al deres Fortjeneste, saa de snart maatte forlade dem igjen og sælge Hammersholm; de forladede Klippehuller fyldtes heldigt hurtigt med Vand, og deres sprængte Vægge dækkedes af frodige Brombærranker og Rosentorne. Men store Stenbrud have voldt ubodelig Skade paa Klippeegnens Skønhedsværd, paa Hammeren, Finnedalen, Ringebakkerne, Storedalen. Hammerens Voldtægtshistorie er god at blive bagklog af.

Efter Udmarkernes Udskiftning overlod Staten 1873 uden Vederlag Hammeren til Allinge og Sandvig, og de to Byer

troede at gjøre en indbringende Handel ved to Aar senere at sælge den for letvundne 32000 Kr. til en københavnsk Handelsmand. Han maatte 1884 afstaa den til sin Svoger Friherre H. Ohlendorff i Hamborg; denne undredes paa, at hans 190 ha her intet Udbytte kastede af sig, og da han fik fortalt, at alt var ikkun Sten og Lyng, lagde han 1891 Borringholms Granitværk her. For at skabe billig Fragt overtalte han C. F. Tietgen, H. Fritsche og Vilh. Jørgensen, hvis Fædrelandssind her laa under for Forretningssansen, til at danne et skinbart dansk Selskab ud af hans Granitværk, og dem kunde Staten ikke nægte at bygge Hammerhavnen 1892 i Sænebugten V. for Stenværket. Vildt og øde byggede hidtil Hammerbjerget sine mægtige iskurede Klippekluffer højt over Hammersøens Vandflade, hele Borringholms ejendommelige Klippenatur naaede her sin ypperste Vælde; nu flængedes og flænsedes de af formastelige Menneskehænder igjennem tyve Aar til Brosten, Skerver og Vejgrus. For at afværge yderligere Voldtægt paa Hammerens mishandlede Skønhed købte Staten med rig Støtte af Borringholmere og andre danske 1914 Klipperne og Havnen hjem for 575000 Kr. Men at nedlægge Stenhuggeriet vilde noget nær være at nedlægge de to Byer, som var voxte til at danne Borringholms største Købstad uden for Rønne med 2800 faste Indbyggere, mest gjennem Tilstrømning af Stenarbejdere og af Folk, der gik det store tiltagende Rejseliv til Haande; som havde baaret store Udgifter til disses Tarv med Skoler, Gas- og Vandværker; og som nu saa Verdenskrigen slaa sin Spærrebom for deres to væsenlige Næringsveje. Staten saa sig nødt til at gjenoptage Nedbrydningen af Hammerklippen ved at forpagte den bort. De letvundne Penge fra dens letsindige Bortsalg 1875 blev drøje Lærepenge for de to Smaabyer, de maatte 1916 give sig ind under Statens Tilsyn, og de sank ned til sammenlagt at tælle 1850 Sjæle, vist de dyrest skattede i Danmark. Vindesyg Menneskehaand øver sin Synd paa det stolte Hammerbjerg Dag for Dag.

Naturens Tryllehaand havde i Urtiden søndret Graniten under Knudskirke Bakke til fint hvidt Ler, Kaolin. Kendt i det smaa 1746 toges dette Kaolinlag 1790—1850 i sparsomt Brug af den københavnske Porselænsfabrik. Storbrug grundedes først paa det, da fremmede Pengeselskaber byggede deres Kaolin-

slemmerier, 1872 Buskegaardsværket, som senere udvidedes med Tornegaardsværket, og 1873 Rabekkegaardsværket, som 1912 gik i Samdrift med Hasle Teglværk; fra Kaolinens første Fundsted Sejersgaard udførtes tillige en Mængde Raakaolin. Udskibningsbolværket i Rønne Havn nævntes i Folks Tale Kaolinmolen; 1890 udførtes herfra 17300 Tons Kaolin, mindre til Porselæn end til Papir. Da Afsætningen snarere veg end steg, toges Kaolinen i Brug paa Stedet; ved Rabekkegruben lagdes 1891 Ovn til Brænding af ildfaste Mursten, den udvidedes 1901 og senere og fremstillede da aarligt henved tre Millioner Mursten. Tilvirkningen fortsatte sin Fremgang, indtil Verdenskrigens Omvæltninger 1914 satte den tilbage med et brat Stød, hvis Følger endnu ikke ere forvundne. Kaolingruberne holdes dog stadigt i Drift, og gennem nyfremstillede Varer, glaserede Rør og andre, udvides Markederne paa ny.

Ogsaa andre fortrinlige Lersorter, flest i Rønneegnen, maatte vente taalmodigt paa at blive en Rigdom for Landet. Det 1794 af den driftige Poul Ancher grundlagte Teglværk i Rønne var længe ene om at brænde Mursten; 1836 opstod et nyt Teglbænderi ved Brogaard i Olsker, hvorfra Hammershus i Midlalderen havde hentet Ler til sine prægtigt dybrøde Mursten. Dog endnu 1885 dreves under Kysternes Lerbrinker den ældgamle Tilvirkning af Raasten til Bygningsbrug; i en voldsom Regnsnusk 12. Avg. 1889 flød to saadanne Lerhuse i Hasle helt ud. Man var jo nøjsom; da et Lovbud 17. Febr. 1767 forlangte Tegltage paa alle Købstadshuse, imødekom man det ved blot at lægge en eller to Meter Tagsten omkring Skorstenene paa de særligt brandfarlige Smedjer og Pottereovne, og endnu 21. Maj 1833 udvirkede Rønne Borgere tyve til tredive Aars Frist med Straatagenes fuldstændige Fjernelse; tjærede Brædegavle ses endnu i flere af Byens Gader. Langsomt steg Forbruget af brændte Mursten, Tagtegl, Drænrør, og 1855 kunde syv Teglværker holdes i Gang, det største ved Sorthat, hvilket tog sit billige Brændsel i Kulgruben her og dog blev forladt 1868. Derimod har det gamle Rønne Teglværk med Ingeniør C. J. Kielberg som mangeaarig Ejer udvidet sin Drift om Kap med det 1890 i Byvängen anlagte (Schor og Bentzens) Teglværk. Ved Baggaens sammensunkne Kulgruber byggedes 1880 Hasle Teglværk, som 1912 sammensluttedes med Rabekkegaardsværket til

Stordrift. Trods Verdenskrig, Afspærring af Udenlandsmarkeder og tidvise Byggekriser holdes de nævnte Værker i nogenlunde jevn Drift.

Pottemageriet hørte mest hjemme i Rønne, som rostes 1756 for sine smukke Piger, 1767 for sine smukke Potter, og hvis 37 Pottemagere 1804 udgjorde dens talrigste Haandværkerfag. Smaat sad de i det; Skippere paa Jagt efter Fragt afkøbte dem en Ovnfuld Lerkar, 3500 Stykker smaa og store, for fem Øre Stykket, og slig Handsel skulde ikke give dem Fremdrift i Blodet, deres Haandværk sygnede ind, og henad 1875 forsvandt de sidste borringholmske Potteskipperne fra Københavns Gammelstrand, hvor deres Handelsstade ved Højbro havde sat Liv i Kanalgaden. Men inden Pottemageriet selv visnede hen, havde det affødt ædelbaarne Tvillinger, Fajense- og Terrakottatilvirking. Indkaldt som Arbejdsmester paa Davenport's hastigt forulykkede Fajensefabrik giftede den tyskfødte Johannes Adolph Chr. Spietz sig 1792 i Rønne, ovenprøvede alle Omegnens forskellige Lerarter og naaede inden sin Død o. 1835 at tilvirke baade hvid, gul og blaa Fajense; hans kunstnerisk udformede Kar indtage nu en Hædersplads i Borringholms Musæum. Hans Virksomhed udvidedes af hans tre Sønner, især af Borgerkapitajn Christopher Frederik Spietz (1798—1856), hvis Fajenser vandt Udmærkelse paa Udstillingerne i København 1840 og 52. Med ti faste Arbejdere brændte de aarligt 50000 Stykker til en Pris af 2500 Kr., det var og blev kummerligt Udbytte. Et Slags Minde om Brødrene ejer Rønne, idet den længstlevendes Enke gjorde sin Husjomfru til Arving af den gamle Spietzegaard i Krystalgade, og denne ved sin Død af sin Formue havde 1911 stiftet Jomfru Hansine Christine Hansens Legathuse for Kvinder.

Ogsaa den 1835 af Herman Sonne Wolffsen (1811—87) og Edvard Chr. Sonne (1810—76) grundlagte Fajensefabrik Søholm i Rønne Grønnegade indtog en smuk Stilling i dansk Lervarefrembringelse. Wolffsen blev hurtigt Eneejer af den, og hans Søn og Sønnesøn drev den yderligere frem gennem kunstnerisk Tilvirking af mangefarvet Majolika; ypperlige Prøver heraf ses over Indgangen til Evangelisk-luthersk Missionshus i Rønne samt i Borringholms Musæum. Trange Arbejdsvilkaar drev Slægten af Gaarde, de øde Fabriksbygninger ere faldne i Frem-

medmands Haand, som har tiltaget sig Wolffsenslægtens hædrede Mærkesnavn Søholm uden at have taget dens Haandværkersnille og kunstneriske Stræben i Arv. Det gamle Søholms Husnise er flyttet fra Grønnegade. I Krystalgade grundlagde 1. Marts 1859 Laurits Adolph Hjorth (1834—1912) sit Terrakottaværksted og hjemførte snart en Datter af gamle H. S. Wolffsen samt senere sin Svigerfaders Husnise. Han havde seet sit Bybarn Rasmus Peter Jpsen (1815—60) oprette den første Terrakottafabrik i København og arbejde den frem med stor Dygtighed; dristigt gjorde han nu sin Fødeby Rønne til Hjemsted for en tilsvarende Fremstilling af skønne Terrakottavarer mere til hjemlig Pryd end til huslig Nytte. For sit vaagne Kunstnerblik kunde Hjorth aldrig forme sine Lervarer fine og fuldendte nok, hans Gjengivelser af oldnordiske Kar, gammelgræske Vaser, ældre og nyere Tidens Billedhuggerkunst gjorde hans Værksted landskendt helt over i England og ned i Italien; det er hændt danske Langfarere at hjembringe en Lerlampe, i den Tro at den var gammel romersk, og efter deres Hjemkomst at finde i dens Bund Mærket: L. Hjorth, Rønne. Sammen med sine to Sønner Peter og Hans optog Hjorth 1899 Fremstilling af sortbrændt Terrakotta, 1905 Tilvirkning af lysbrændt Stentøj, og gennem yderligere Fremskridt med Glasurfarver have Sønnerne heldigt taget Kapstriden op med Udlandets Stentøjsvarer. Denne Virksomhed har højnet Borringholmernes Sans for at smykke sine Hjem; i Rønne Gader faar man Øje paa de fortrinlige Hjorthske Stentøjsvaser bag mange Smaahuses Vinduer, og flere andre Fabriker have søgt at træde, om end med mindre Kunstsans, i Laurits Hjorths Fodspor.

I Uhrbygning, Stentilhugning og forædlet Lervarearbejde naaede den borringholmske Haandværkers Kunstnemme sit højeste Stade; dog ogsaa i andet dygtigt Haandværk sporedes det tydeligt. Vinteraftenernes Husflid paa Land og i By, hvis Kvinders Væv og Karles Snittekniv gik flittigt, skabte en kunstfærdig Indsats i Kvindedragtens pyntelige Hovedtøjer, der endnu henimod 1880 holdtes i stadselig Hævd. Smedene udsirede sine Hængsler, Dørgreb, Laase, Skilter og især sine drageprydede Vejrløjer, Malerne udsmykkede kunstnerisk Uhrhusene, Bygningshaandværkernes Kunstsnille ses rundt om i Bygaderne, og staar man paa Bytorvene, gjøre der Husene fra før 1870 i deres

rene og rolige Stilform senere Aartiers markskrigerisk opstadsede Bygninger til Skamme som Lastværk, — dog denne Skriden baglæns mødes i alle Danmarks Byer. I Skovrider Hans Rømers Grundlægning af Mindestedet Christianshøj 1825 stod som ypperlige Talsmænd om borringholmsk Kunsthu hans fuldendt stil-sikre Skovhus og den af Stenhugger Peter Andreas Løppelmann tilvirkede Granitstøtte, ædel i sine velafvejede Forhold, stærk og dog slank i sin Opbygning; lige overfor sin lavstammede Nutidsnabo, den slesvigske Hjemkomststen hævder den sig let og kølig som Prinsestenen. Under Bodningen af Hammershus Ruiner satte P. Hauberg 1907 et Par raphændede københavnske Murersvende til Arbejdet, det blev ham umuligt at faa dem til at forstaa, at Murstenene skulde vende den ru Flade udad for at gaa sammen med de gamle Murrester; saa maatte han prise sin støtte sindige borringholmske Murerstab, som strax havde Øjnene opladte for at sky glatslikkede Murflader paa det vejrbidte Manteltaarn.

Man undres over den nærmest selvlærte Haandværkerstands kyndige Indsigt. Fortidens tvungne Lavgsuddannelse var ukendt paa Borringholm, og under de smaa Forhold maatte Haandværkeren tage mangfoldige forefaldende Bierhverv op, gjøre sig til Tusendkunstner, men Fusker blev han ikke, han satte sin Stolt-hed i altid at yde et Stykke ærligt Arbejd, selv om det kostede ham Slid og Tid og Lønnen derfor var ringe. Lærenem brugte han sine aarvaagne Øjne paa Værkstedet, fingernem skabte han med sindig Eftertanke dygtigt Arbejd.

Handelen gik i sin gamle Skure gjennem de store Skipper-gaarde; den gamle Dages Købmand, der selv havde faret som Skipper, drev alskens Handel fra sin snevre Varebod, Rhederi fra sit lune Kontor. Selv om han havde drevet det til at blive Konsul eller kongelig udnævnt Agent, stavrede han rundt til sine Bykunder for at tilbyde dem Vinterbrændsel billigt lige fra Bolværket eller for at fordele Aarsudbyttet af den stolte Bark Tordenskjold. Grosserernavnet er ukendt blandt Borringholmerne; store Spejlglasruder og Udstykning af Skipperboden i spredte Kramboder for hver sin Vare, Jern, Klæder, Landbrugs-varer, Vin, Tobak og andet er først dukket op i de sidste 60 Aar. Vel den sidste af de støtte fra Middelalderen nedarvede Sipperskikkelser gled ud af Købstadlivet, da Agent Mogens

Christiansen (1828—1916), hvis Farfader af samme Navn og Virke var omkommen 1807 som Englændernes Krigsfange, døde 23. Juni 1916 i Rønne efter, selv barnløs, at have testamenteret over 200000 Kr. til Støtte for Byens Fattigfolk. I øvrigt var Handelen med Bønderne mest en Ombytning af Vare mod Vare; de havde Bog hos deres Købmand, og den udlignedes højst een Gang om Aaret. Endnu 1865 afgjorde velstillede Gaardejere deres Læges Aarskrav med en Tønde Rug og en Td. Byg. Rede Penge var en sjelden Vare, og deres Mangel laa som en træg Hemsko paa alt Fremskridt i Handel og Vandel. Herpaa raadedes Bod 24. Dec. 1844, da den fra sine Vestindiefarter hjemvendte Konsul Peter Johnson (født Dam, 1786—1850), Agent Ole Peter Rasch (1790—1875) og to andre Rønneborgere aabnede Borringsholms Spare- og Laanekasse, dog kun et Par Timer een Kontordag i hver Maaned; hermed var den Tids tarvelige Trang fuldt tilfreds og stimende Tilløb af krisængstede Indskydere udelukket. Det sidste blev dog aldrig at frygte, støt voxte Sparekassen sig stor, især under mangeaarig Ledelse af den dygtige og omsigtsfulde Prokurator Hans Peter Lund (1819—92), og under hans Søn Thorvald Hansen Lund (1865—1933) rejste den sin trygt grundmurede Bygning paa Rønne Storetorv; med sit gode Overskud støttede den adskillige almennyttige Formaal. Især o. Aar 1900 fik den talrige Fæller i Sparekasser og Banker rundt om i Købstæderne, og dagligt rulle nu Sparepengene ind og ud til Fremfærd for sundt Foretag.

5. AANDSSTØBNING

Allerede Christian den Sjettes Mænd havde paa deres Hidfærd 1741 sandet, at Folket paa Borringsholm var af en egen Aandsretning og tjenligst maatte tages med Lempe, og jevnligt var Enevoldskongen og hans Embedsmænd bøjede af for de privilegiestærke Borringsholmere. Dem huede det ugjerne at krybe i stram Uniform, i Statsfrakken, Miliskoften, Skoletrøjen, Kirkekjolen. Stiv Avtoritetstro laa dem ikke i Blodet; vel lystrede de villigt en lempelig lovlig Øvrighed, men bag den ydre Lydighed gemte de paa en selvsikker Tillid til, at hver Mand var god for sig, sin egen Avtoritet i eget Virke og eget Livs-

syn. Enkelte Gange skejede deres Selvsikkerhed som klippestejl Stædighed vidt ud over den af Samfundslivet fast lagte Streg som i deres Skattekrige 1768—70 og Milisoprør 1779 og 1801; i Reglen gav deres sunde Vid og muntre Lune den Luft i godmodigt snertende Mundheld og Smaahistorier. Med stor Uret have ellers brave Borryngholmere stukket sine Landsmænd i Næsen en sammensanket ildelugtende Urtekost af alle de Ukvæmsord, hvori stridbart Folk har luftet sin Harme fra Kong Blaatands til Kong Folkekærs Dage; som for andre danske Landfolk er dette ogsaa her spildt Umag, hvis man vil særtegne Borryngholmernes dagligdags stiltfærdige Sindelag. Uforfalsket og helt har Borryngholmeren tegnet sit særegne Lune i sin kostelige sande Skildring af Præstegaardsbranden 24. Sept. 1887: Daa Klemmedsker Præstegaar brænde aa alt mest var frambi, kom Antmajn kjørenes; hajn kommederde aa hajn regjerde, aa hajn ville tâ sej de hela paa; saa gâ di'jn enj Døst aa Sprøjtan; „hva? sprøjten J paa mej, Majna?“ raafde Antmajn; — „ja nue, her e ju ikkje ajned aa sprøjta paa,“ så Pær Møllara.

Menigmands Uniformslede udelukker at snære Borryngholmernes Sindelag ind i et fælles Omrids. Mange saadanne ere opstillede lige fra 1671 (Ravn) til 1926 (Gravlund); med al mulig Mangel paa Avtoritetstro underkende Borryngholmerne dem, især de nyeste, som vantrevne. Selv have de prentet sit fulde Sind ind i deres særlige Historiebog, dets Dyder og dets Lyder i dets Enkeltræk og dets Helhed. Der spiller det i rigt Farveskifte som deres Hjemlands Klippekløfter, Lynghede, Blomsterenge, Kornagre, Blandingsskove og Sandklitter og som deres Hjemssøs Bølgebraad, Ilinger og Havblik; efter Vinterbrag Vaarbrise. Med mangesidigere Uddannelse end andre danske ejede de et flersidigt Sindelag; i øvrigt var der ogsaa kendelig Forskel paa en Haslemænd og en Nexøborger, paa en Røbo og en Aakerbonde. De to Svanikkebrødre Madvig, Sprogforskeren og Lægen, som holdt Alvorens og Haabets Alterlue hævet imod Tyskheden, var af en anden Støbning end de Haslebrødre Herold, Kammersangeren og Kirkesangeren, hvis fuldtonende Mandsrøster ildnede deres Landsmænds Hjerter snart til Glæde, snart til Vemod; alle fire var de særpræget Borryngholmere, dog hver paa sin Vis. Imidlertid har efter Gjennembrudets Aarti 1867—76 Samfærdslen med andre danske hyllet Borryngholmer-

nes Særpræg ind i et almindensk tilskaaret Klædebon; Gamledages Folkedragt og Husflidsvadmæl ere vegne bort.

Lige fra hin Oldtid, da Borringholmerne havde sin egen Konge, raadede de helst sig selv. Fuldblods Borringholmere begge, om end hinanden dybt modsatte, gik de to Skovfyrster Rømer og Jespersen hver sin Vej langt udenfor de af Forstvidenskaben afstukne Baner. I Rigsdagen og som Minister meldte Johan Nicolai Madvig (1804—86) sig aldrig som haandgangen Lejetjener til noget politiskt Parti; ingen af de rige Legatmidler, som Etatsraadinde Marie Kofoed født Bohn (1760—1838) skænkede Borringholmerne, kom til større Nytte end de Skillinger, hvormed hun løftede Madvig ud af hans trange Svanikkekaar ind paa hans navnkundige Videnskabsbane, „jeg haver rektig nok megen Aarsag tel at glæde mig over helle Madvis frem gangs maade,“ skrev hun 23. Febr. 1822, og i sine Livserindringer, som han i sin høje Alderdom lod nedskrive, dvælede Madvig med Forkærlighed i en grundig Skildring af Borringholms Forhold i hans Drengenaar 1804—17. Ene blandt alle Ministrene talte han 1848 egensindigt for en Deling af Slesvig efter Sproggrænsen; den trohjertede Mands Tanke vandt først 1920 Sejr i Folket. Borringholmerne var for trohjertede til at kunne fostre en Førerskikkelse i dansk Politik; dem hentede Danmark sig flest af blandt sine mere underfundige Jyder. Borringholmerne Ole Edvard Sonne (1821—1910), Philip Rasch Dam (1823—1900), Marcus Peter Blem (1848—1915) hævdede klogt og dygtigt deres Sæde paa Tinge og deres Hjemlands gode Stilling indenfor Danmarkskortet; politisk Indsigt satte andre ind i Statens Administration, Michael Kofoed (f. 1867) blev 1913 Generaldirektør for Skattevæsenet, 1920 som den anden Borringholmer endog Minister, dog kun for halvanden Maaned, Kristian Hansen Kofoed (f. 1879) blev 1924 Departementschef i Finansministeriet; ogsaa andre kunde nævnes, men deres store Virke ligger udenfor Borringholm, som dog aldrig gled ud af deres varme Omtanke.

Ligesaa paa andre Omraader lagde Borringholmere sit Egensind blot. Almegaardssønnen Johan Ancher (1838—76) slentrede i alt andet end stramt Militærtridt igjennem Livet, og dog blev han som frivillig Artillerilieutenant i 1864 Helten paa Dybbøl Skanse Numer 2. Hans Brodersøn Maleren Michael Peter

Ancher (1849—1927) udviklede sig mest paa egen Haand i Skagen til højt værdsat Fiskerlivsskildrer. Maleren Kristian Zahrtmann (1843—1917) tugtede sig selv op til fremragende Menneskeskildrer og i Kamp mod Kunstakademiet en elsket Lærer paa De frie Kunstkoler og Den frie Udstilling for det opvoxende Kuld af danske Malere. Ganske paa tvers af Statens Vandbygningsvæsen lagde hans Broder Hans Zahrtmann (1849—1930) efter sit eget Hoved sine dristige Øhavne ved Arnaga og ved Snogebæk og naaede i dem sit tilsigtede Maal at afværge Tilsanding. Langt udenom Universitetet gennemforskede Magnus Jespersen (1833—1917) Borringholms sært omtumlede Jordbundlag og blev en kyndig geologisk Vejfører for Efterslægten; hans stadigt raadspurgte Liden geognostik Vejviser paa Borringholm fra 1865 udgaves paa ny 1913 i uændret Skikkelse. Universitetslærerne Julius Petersen (1840—1912) fik gennem sine grundige og aandsrige Forskninger oprettet 1894 for sig en særlig Lærestol i Lægekunstens Historie, ligesaa Vilhelm Grønbech (f. 1873) ved sine dybgaende Folkelivsgranskninger 1915 sin Lærestol i Religionernes Historie. Paa egen Haand uddybede Lægen Severin Christensen (1867—1933) Samfundets Ethik og Retsmoral, til Dels i frugtbart Samarbejde med en anden Rønnestudent, Dr. phil. Axel Dam (f. 1868). Rasmus Peter Jpsen (1815—60) blev 1843 den første Brænder af dansk Terrakotta i København; Uhrmager Hans Peter Henriksen (1836—1900) viste sit store Opfindersnille i at tilvirke en Handskesymaskine udstillet 1878 i Paris, hvor den gjorde ham til Ridder af Æreslegionen, og fra 1889 nød han Aarpenge af den danske Stat; Ingeniør Th. Claudi Westh (f. 1868) gjorde sig fra 1893 til Jydernes Læremester i Moseopdyrkning. Paa vidt sondrede Aandens og Haandens Arbejdsmarker drog Danmark Gavn af sine borringholmske Sønners særskabende Snille.

Paa andres Æventyrhu kaldte fremmede Verdensdele. I Kongostatens Opbygning vandt Johan F. V. V. Støckel (f. 1867) og Knud Jespersen (f. 1873) sig fremmelige Stillinger og, hvad bedre er, afholdte Navne hos Negerfolket. I Kina deltog Peder Nikolaj Nygaard (1858—92) i danske Telegrafanlæg; og her traadte Janus Frederik Oiesen (1857—1928) ind i det kinesiske Toldvæsen 1877, i hvilket han naaede de øverste Trin, et verdenskendt Navn og blev saa vellidt af Kineserne selv, at de

1904 gjorde ham til Mandarin, ligesom den danske Stat 1921 tog Brug af hans rige Evner som dens overordenlige Sendemand ved Keiserhoffet i Peking; han forlod Kina 1923 og døde fem Aar senere i København. Hans lyse Sind, vaagne Sans for Menneskens Liv, glimrende Sprogeevner og sejge Mod banede Oiesen Vejen til at staa Maal med de Bedste i Verdenslivet, som Nutiden skaber det, alt imens huskede han varmt sin Hjemstavn, færdedes som Borringholmer blandt Borringholmere, skænkede sine hjembragte Kunstskatte til Musæet i sin Fødeby Rønne, hvis ethnografiske Afdeling nu huser dem sammen med Nygaards og Jespersens Samlinger. I Nordamerika arbejdede mange Borringholmere sig sejgt frem til gode Kaar; i Aaringerne inden 1900 vandrede i Mangetal L. de Thurahs dyre Pragtværk om Borringholm 1756 over Atlanterhavet for at stille Savnet af Hjemlandet hos dem. En af dem Mathias Peter Møller, født 1855 paa Dalegaard i Olsker, drog som syttenaarig Svend til Amerika, lærte sig der op til at bygge Orgler, anlagde 1881 sit eget Orgelbyggeri i Hagerstown, Maryland, og førte det gennem sin Indsigt i Orgelpibernes Tonedannelse op paa et fremragende Stade, saaledes at Pennsylvania Universitet 1925 fandt Føje til at tildele ham Doktorgraden i Musik.

Herhjemme gik formuende Borringholmere i den gavmilde Etatsraadinde Marie Kofoeds Fodspor. Etatsraad Overretsdommer Hans Casper Jacobsen, født 1767 i Rønne i smaa Kaar, dannede ved sin Død 4. Okt. 1849 af hele sin store Formue et Legat for sine og sin Hustrues Slægtninge og dernæst for københavnske Borgeres ugifte Døttre. Med Glæde overtog Københavns Borgerraad Styrelsen af dette Legat, men uden at kende de borringholmske Stamtavler; tredive Aar senere kunde flere Hundred Borringholmere udregne sit Slægtskab med Jacobsen og hans Svoger Peder Espersen Schou, Aalekongen som han kaldtes, der blev da intet til de københavnske Jomfruer, og Borgerraadet afstod klogeligt Slægtlegatet til en særlig Styrelse; det har siden da lindret Trangen i mange borringholmske Smaakaarshjem. Landinspektør Henrik Magnus Lund (1823—1900) og hans Hustru testamenterede et Studenterlegat til Rønne lærde Skole, hvorfra han selv var udgaaet 1843 som Student, og hvor han havde virket 1857—74 som almenyndet Adjunkt. Som Velgjørere for Smaakaarsfolk i Rønne stiftede Agent Mogens Chri-

stiansen (1828—1916) og Etatsraad Berthias Lyngberg (1849—1914) store Legater paa 200—250000 Kr., den sidste gav tillige sin Ejendomsgaard til Handelsskolen i Rønne. En nænsom tro Søn havde Borringholm i Direktør Johannes Birch (1847—1926) i København; han skrev Smaadigte til sit Hjemland, hvortil han rejste een Dag hvert Aar for med egne Hænder at lægge en Blomsterkrans paa sin Broders Grav paa Rødsker Kirkegaard, han gjenrejste 1910 det 1797 nedbrudte Tagspir paa sin Fødeby Nexøs Kirketaarn, han lod 1916 det grimt overmalede Paxske Pulpitur gjenopstaa under Malermester Peter Kofoeds nænsomme Hænder som Rønne Kirkes rige Billedsmykke, han skænkede Borringholms Musæum sin Malerisamling, og da hans Lig førtes over Søen for at stedes i Hjemlandets Jord, bragte det med sig hans store Legatbrev paa 520000 Kr. til Fremme af almenyttige Formaal paa Borringholm.

I Sønderjylland traadte tre Borringholmere ind i Danskhedens sejge Kamp. Poul Anton Madvig (1816—99), Læge i Haderslev fra 1854, blev paa mange Omraader Sønderjydernes veltalende Ordfører, hans Hjem blev Samlingssted for Danske, og disse hædrede ham og hans Hustru ved deres Guldbryllup 6. Maj 1898 med et kunstnerisk smukt Sølvdrikkehorn, som bar Hejmdalskikkelsen paa Laaget og hans aarvaagne Hane paa Bundknappen. Jørgen Vilhelm Marckmann (1804—61) blev Borringholmernes Rigsdagsmand 1848 og fra 1850 Præst i Hoptrup ved Haderslev, hvis danske Folkeskriftselskab han 1852 var med til at stifte, ligesom han ogsaa paa anden Vis deltog i Sprogkampen. Jacob Claudius Pingel (1824—98), til hvem Prins Christian (den Ottende) havde staaet Fadder i Rønne Kirke, tog 1852 juridisk Examen i Flensborg og blev Advokat i Sønderborg indtil 1867, da Preusserne fratog ham denne Stilling som Følge af hans Edsvægring; han stiftede det følgende Aar sit Blad Dybbølposten, i hvilket han dristigt traadte i Skranken for Sønderjydernes Ret, og først 1875 maatte han ty hjem til Danmark.

Som man kunde møde dygtige Borringholmere boltre sig paa Jordens Bold, saaledes gæstedes deres lille Hjemland af andre kyndige Danske, især kaldte det paa Naturforskerne. Ole Jørgen Rawert (1786—1851) kom her gjentagne Gange, og af Borringholmsrejsen 1815 gav han og hans Fælle P. J. Gottfried

Garlieb (1787—1870) en udførlig, grundigt oplysende Skildring, trykt 1819. Den verdenskendte Hans Christian Ørsted (1777—1851) sammen med Lauritz Esmarch (1765—1842) og Johan Georg Forchhammer (1794—1865) undersøgte Landet 1818 og 1819 paa Statens Regning; deres videnskabelige Oplysninger om disse Rejsers rige Udbytte kastede Ørsted ind i Strid med en bister Krigsassessor Herman Schäffer og blev for Forchhammer Springbrædtet ind paa Universitetets geologiske Lærestol; han var i Følge med Prins Christian (den Ottende) paa dennes Borringholmsfærd 1824 og kom oftere hid, sidst i sit Dødsaar 1865 med de unge Polyteknikere, hvis aarlige Udannelsesrejser til Borringholm han havde fremvirket. Det var ham en Glæde her at slaa Følge med Landets egen kyndige Geolog Magnus Jespersen. En Skare danske og udenlandske Forskere have siden gennemkrydset Borringholms Lagdannelser, og deres Fund kom Geologerne K. A. Grönwall og V. Milthers til Gode i disses Udarbejdelse 1916 af Danmarks geologiske Undersøgelses Kortblad Borringholms indsigtserige Text. Af Borringholmere lagde Skoleinspektør Andreas Larsen Hjorth (1829—1904) i Rønne videnskabeligt Arbejd ind i Landets geologiske Udforskning, og Avlsbruger Peter Thorsen, født 8. Juli 1872 i Nylarsker, har, som en anden Niels Birch, gennem sin skarpøjede Forskerfærd i Marken og sin vidt favnende Læsning erhvervet sig en enestaaende Indsigt i Landets geologiske og arkæologiske Fundverden og 1931 og 34 klarlagt lidt af sin grundfaste Viden i Skrifter om Vor Hjemstavn, der vise, hvad en sindig Borringholmer ganske paa egen Haand evner at tilegne sig og mestre af Kundskab.

I dansk Kunst indførtes Borringholm 1819 af Kobberstikkerne Søren Læssøe Lange og Søren Henrik Petersen; her malte 1843 Vilhelm Kyhn sit første Landskabsbilled, og siden gjengav han i talrige Raderinger Landets Kystklipper. Emil Liberts og Johannes H. Brandts Landskabskunst dvælede med Forkærlighed ved Borringholm; Libert og P. Hauberg ydede dygtige Tegnninger herfra til Bøger og Blade. Af Vennerne Otto Haslunds og Kr. Zahrtmanns Kunstnerhænder skildredes ligeledes Borringholm. Af Landets egne Sønner indtog dog Ernst Køie, født 1872 i Vestremarker, Førstesædet ved kærligt og dygtigt at opfange dets Skønhed i en Skat af sanddru raderede Blade. En Skare

ynge Billedmalere har i de sidste Aartier kastet sig over Borringholm og Christiansø; men med Glæde overlades her Fremtiden at dømme om deres omtvistede og uskoledede Nutidskunst.

I dansk Digtning traadte Borringholm ind 1817 i De Underjordiske af B. S. Ingemann, der her, vist historisk rigtigt, skildrede Bonavedde som en Kristenhelt i djerv Kamp mod sine Landsmænds rodfaste hedenske Vaner. Der fulgte fra 1834 til 1931 en Række undervægtige Romaner, de fleste om Opstanden 1658, hvis Forfattere gjerne ville tillægge dem historisk Værd, men ogsaa den mangle de; kun enkelte, som ere byggede over Forfatternes egne Barndomsoplevelser, kunne give historiske Bidrag til Skildring af Folkelivet i den sidste Menneskealder. Den rigt evnende Holger Drachmann (1846—1908) blev 1868 af sin Fader sendt til Borringholm for at sunde sig, blev her forlovet næste Aar og malte og digtede Borringholms og Christiansøs Pris; han hentede 1871 sin unge Brud Vilhelmine Erichsen fra Rønne Laxegade og de skønneste Ungdomsminder i sin senere Bog „Forskrevet“. Rigere Høst byder Hjemstavnsdigtningen Historien. Her lagde 1892 Fridtjof Bon (1866—1929) en ypperlig Grund med sine: Hjemstavns-Billeder fra Borringholm; andre fulgte efter ham, Jakob Hansen (1868—1909), Christian Fr. Mortensen (1879—1933), som vel var født i København, men fra sin Drengetid indtil 1908 indlevet paa Borringholm, Karna Birk Grønbech, Karl Magnus Kofoed og flere borringholmske Digtere. De blive smaa ved Siden af den Aandskæmper Martin Andersen Nexø, som lødigst og kraftigt har tolket sine Ungdomsminder. Hans Fader var Borringholmer, selv fødtes han 26. Juni 1869 paa Christianshavn, men ni Aar gammel kom han med sine Forældre til Borringholm og levede hele sin Ungdomstid her som Vogtedreng, Stenhugger, Skomagerlærling, Murarbejder. Ud fra Landets Stenbrud og Smaakaarsliv huggede han sine lyslevende Menneskeskikkelser Pelle Erobreren 1906, Ditte Menneskebarn 1917. Dybt og stemningsrigt har han i dem og i talrige korte Fortællinger, Barndommens Kyst 1911, Borringholmer Noveller 1913 og mange andre, skildret Borringholmernes Nutidsliv. Sandt sang Anders Thuborg 1929 til ham: Graniten kan trodse det vildeste Vejr, / men værner om Blomster og stræbende Træer. / Som Øen i Havet, Din Hjemstavn, Du selv / er vendt imod Bryden og Bræn-

ding, / den fygende Kamp under Himmelens Hvælv, / Urkræfternes Vælde og Spænding. / Men frem af Dit Hjerte gro smilende smaa / i Lyet og Solskinnet Blomsterne smaa. / Din Klippeø ligner Du: Hvad der har Værd / i Danmarks omsvømmede Dele, / det grønnes og blomstrer i Dalene her / i Fornemhed fjernt fra det hele. / Og blev af det graadige Havdyb forødt / de sandige Kyster, Graniten staar støt.

Hjemstavnsfølelsen kommer varmt til Orde i Udforskningen og Brugen af det kernefulde, om end lidt magelige borringholmske Sprog. Optegnelser af dette grundlagdes dygtigt af Amtmand J. C. Urne o. 1750, fortsattes 1804 af Peder Nicolai Skovgaard, 1856 af Præsten Adolph Peter Adler og 1873 af tre Rønnelærere Adolph M. S. Curdts, Othenius H. Kofod og (senere Rektor) Christian G. Koefoed. Videst omfattende og ud fra Tidens videnskabelige Regler skildrede Rektor Johan Chr. Subcleff Espersen (1812—59) inden sin tidlige Død sit Hjemlands Sprog; hans store Borringholms Ordbog udgaves 1908 af Videnskabernes Selskab i København med et udfyldende Ord-tillæg af Viggo Hansenius Holm (1846—1927) og med en udførlig Lydlære af Professor Vilhelm Thomsen og Bøjningslære af Professor Ludvig Wimmer. Indsamling og Udarbejdelse af en efter Nutidskrav fuldlødig Sprogbog er siden 1923 iværksat af Borringholmerne Lektor Carl Vilhelm Theodor Teinnæs (1874—1933), Magister Peter Kristian Stibolt og Magister Aage Rohmann med arbejdsom og kyndig Flid og med Vægt paa at gjen-give Sproget, som det høres af Folkets Mund; statsvidenskabelig Kandidat Carl Anthoni Kofoed (1846—1932) har været med i Arbejdet. Naar Drengene stimle ud af Statsskolens Port, hører man endnu deres muntre borringholmske Tungemaal.

Borringholmerne eje en rig Skat af gamle Sagn. Af disse udgav 1867 Uhrmager Jens Peter Møller (1818—93) en lille lødig Samling, præget af hans ærlige Trang til sanddru at fæstne dem i den Skikkelse, hvori de lød i Folkets Mund; denne Husmandssøn, som gennem trange Livskaar alsidigt uddannede sine gode Aandsevner, blev en sprog- og bogklog Mand, skrev sine tidt sungne borringholmske Viser og samlede Stof ind til Sprog- og Sagnforskerne, er atter en af de selvlærte kyndige Borringholmere. Den samme Trang til trofast at nedtegne Folkets egen Tale har Intendant Jens Peter Kuhre i sin Gjengivelse af Folke-

sagn. Endnu vente mange af disse paa Høstemanden. Troen paa Landets underjordiske Venner kan endnu mødes; en Kirkens Tjener, som døde 1911, paastod en Nat at have seet Æggehøj staa paa glødende Pæle.

Ogsaa Sangens Gave eje Borringholmerne. Den første Samling af deres gamle Folkeviser udgav 1888 Grosserer Thor Christian Erichsen (1842—1930), efter at han havde faaet sin gamle Moder Michelle Cathrine født Westh (1812--90) til at synge dem for Operasanger Frederik Brun, som nedskrev dem; kun et Par var optegnet tidligere, saaledes Melodien til Prinsenskjoldsvisen 1756 af Amtmand Urne, og i den har Komponisten Thomas Laub ment at opdage Melodien til den ældgamle danske Folkevise Elverskud; sært nok var disse borringholmske Melodier mest stemte i Dur modsat andre danske Folkevisers Molltoner. Fabrikant Hans Hjorth udgav 1925 sine Gamle borringholmske Melodier, ligesom han skrev Skuespil og Sange paa Folkemaalet og satte egen Musik til dem. Ogsaa Kristian Andreas Petersen (1855—1929) indsamlede flittigt Visetexter og forfattede borringholmske Sange, en Arv som hans Døtre Ingeborg Petersen og Fru Elna Schöne have ført videre i blidt klingende Digte. Rigest Frugt satte dog Kantor H. P. Johansens Indsamling 1894 til 1906 af et Hundredtal af sit Hjemlands Melodier til gamle Folkesange, nyere Skæmteviser, Sanglege og Remser; han stiftede 1910 og ledede i en Snes Aar Borringholmerkoret til at synge dem. Atter lyttede man til Vogtedrengenes længst forstummede Hjemdriftssang: Hå driv hjem, saa hå hå hå driv hjem, hå driv hjem til Mor og faa Faaremælk og Grød, saa hå hå driv, hå driv, hå driv hjem!; og til den dybe Skumringsstemme: Aga te Bys me Braaga, / trækja stora Lajsa paa Kraaga. / Vajana e laanga, laanga, laanga, / Stajana e traanga, traanga, traanga, / vi komma ikke hjem, / nej, vi komma ikke hjem, / forinj Soln gaar ner over Bakkana / aa ner i Dålana. / Raaga aa Kraager aa Kajer / di raava saa hojt, / aa di floja saa hojt / op i Askana. — Ogsaa er nænsomt indhøstede talrige muntre Spillekantmelodier, som satte Sprel i Oldeforældrenes Ben til Borddansen, Harmen Bosses og de andre borringholmske Danse.

Paa det borringholmske Sprog digtede Rektor Espersen sine Sange Sjøkarinj, der med Nicolaj Mossins Melodi blev Borring-

holmernes festlige Fællessang, og 1852 Liden Elna, som de endnu lytte til med grebet Sind; B. S. Ingemann mente, at Skolebørn burde lære Borringholmsk for ret at nemme disse ypperlige Sange, som de nu læste Græsk for at forstaa Homeros. Efter Espersen kom Uhrmager J. P. Møller med sine muntre Viser, Fajensemager Christian Leegaard Wolffsen (1838—1902) gav sin løsslupne Sang om Boninjs Greta, og Christian Stub-Jørgensen og Jørgen Vibe, begge kendte som danske Digtere, have skrevet ægteføjte Sange paa Hjemstavnsmaalet. Ægte, men ikkun alt for faa borringholmske Vers og Digte ere udgaaede fra Intendant Kuhres og Realskoleforstander Alfred Jensens Penne; enkelte andre Forfattere ere tidligere fremdragne. Atter i Husmand Otto J. Lund, Gamledam i Rødsker, mødes et fremragende Tegn paa den rige Udvikling, en Borringholmer evner af eget Nemme at tilegne sig; hans Digtsamlinger Lyngblomster 1930 og Enj Urtakaast 1933 og hans Fortælling om Mågaarsfolken bære baade i Tanke og Udtryk ægteføjt Budskab om Borringholmernes Liv. I øvrigt have de sidste Aartier bragt en Overflod af Viser og Skildringer paa Folkesproget, der alt i alt næppe hæve sig over Jevnmaal, en Del med et uægte Underpræg af at være udtænkte paa Dansk og derefter majsommeligt omsatte til Borringholmsk, men alle vidne de om, hvor højt Borringholmerne nu skatte sit gamle østdanske Tungemaal.

Kærligheden til Hjemmets Sprog blussede frem i lys Lue, da den stigende Samfærdsel med Omverdenen truede med at skamgave det. Samtidigt lyste frem en daadskraftig Sans for Hjemlandets Historie og dens synlige Minder. Tidligere Slægtled havde knapt offret dem en Tanke; Kæmpehøje maatte i Hundredtal vige for Plovjernet, Bavtaer, Runesten, Gravsten sænkedes i Vejbroer og Keldermure. Af Landets femten ældgamle Sognekirker faldt ti siden 1860 helt eller halvt for Nybygning af større Kirkerum, saa at nu kun de fire Rundkirker og Ibskirke staa i deres ærværdige Aldersskikkelse; endnu 1896 nedbrødes Sankt Anna Kapel i Gudhjem, og 1915 bortsprængtes det meste af Rønne Skipperkirke, for at en Storstadskirke kunde prange i dens Sted. Skovrider Hans Rømer havde 1825 omdannet Søndre Jomfrubjerg i Almingen til i sin Helhed at være et storladent sluttet Minde om Prins Christian den Ottendes

Prinsefærd paa Borringholm; hans Christianshøj ligger nu ilde mishandlet af skaanselsløse Folkemøder, indtrængende Hotelbygninger og fortræmpet af Hotelvandaler. Ingen argedes over, at Stenbrud snart hist snart her aad løs paa Klippesiderne og flengede deres skønne Naturdragt sønder.

Trægt arbejdede sig Tanken om Fredning af Landets bedste Eje frem. Kommandant Hoffmann var atter her Førstemand i fra 1814 at værne Hammershus mod Murhakkerne, mens Amtmand Jespersen mente, at den unyttige Tingest burde Staten sælge. Dog fredlyste Staten den endeligt 21. April 1822 under Nationalmusæet. Fra 1885 tog dettes Inspektør P. Hauberg fat paa at udbode de smulrende Slotsmure, rense og rejse dem, saa at de kunde staa til Efterverdenen. Amtmand E. Vedels ihærdige Flid i fra Maj 1868 til Avgust 1901 at fremgrave hele Oldtidshistorien af Landets eget Skød og ved hans Side Lærer J. A. Jørgensens utrættelige Iver i at værne om dets Fortidsminder vakte Borringholmernes Sans for disse til Live. De stiftede 1894 Borringholms Musæum, J. A. Jørgensen blev dets første Leder og Sjælen i dets rige Fremvæxt, og det fik 1922 en smuk Bygning. Kommandant (1925—30) Thorvald Marius Thornberg efterlod sig talrige fredede Minder paa Landet i sit Arbejde paa Fredlysning af de mange Kystskanser, hvilket mødte offervillig Forstaaelse i Folket.

Peter Christian Hauberg (1844—1928) tilhørte gennem sin Moder Arboeslægten. Som ung Landskabsmaler droges han fra 1868 hver Sommer til Hammershus, hvis Murværker han baade aftegnede og opmaalte; kun hver Lørdag Aften vandrede han herfra til Store Gadegaard i Vestremarker, hvor hans Moster sad som Enke efter Adolph Stender, og han hentede 1874 Gaardens Datter Michelle Stender (1852—1921) hjem som sin Hustru. I København blev han 1877—84 Forlagsboghandler og hjalp den flittige Slægtforsker Lærer Julius Bidstrup (1848—1910) til Udgivelsen af hans grundlæggende store Stamtavler over Slægterne Müller, Madvig og Sode 1884, Koefoed 1886 og 87, Hauberg, Arboe og From 1911, hvilke senere ere efterfulgte af talrige borringholmske Stamtavler fra andre Hænder. Hauberg undersøgte ivrigt Den kgl. Møntsamling, hvis Inspektør han blev 1887, og hans videnskabelige Hovedværk blev en klarlæggende Ordning og Oversigt af Danmarks Møntvæsen 950—1481.

Dette tog han nærmest op som en Embedspligt. Sit lidenskabelige Livsværk lagde han fra 1885 i Fremdragningen og Støttearbejdet paa Hammershus, Lilleborg og Salomons Kapel paa Borringholm; endnu i de sidste Efteraarsmaaneder inden sin Død 10. Nov. 1828 arbejdede han, 84 Aar gammel, paa Hammershus. Da kendte Borringholmerne alt det gode, han havde virket for deres Hjemland; men endnu 1895, da han kæmpede mod Bygning af et nyt Hotel som Slottets nærgaaende Gjenbo, havde man her Nord for Nørreherreds Ret kastet med Sten mod ham i hans Vogn.

Johan Andreas Jørgensen (1840—1908) blev 1864 fordreven fra sit Lærervirke i sin sønderjydske Hjemstavn og 22. Okt. ansat som Lærer ved Ibs Kirkeskole. Han blev E. Vedel ikke blot en paalidelig Medhjælp og uundværlig Følgesvend i de omfattende Udgravninger af Landets Gravmarker; selv foretog han saadanne, og hans Fundoptegnelser ere uændrede optagne i Vedels Skrifter herom. Som Tilskynder til og første Leder af Borringholms Musæum, der aabnedes i Rønne 16. Juli 1894, saa han dette voxte sig stort og rigt. Hans spilvaagne Sind omfattede alle hans nye Hjemlands Forhold med Varme, og 1901 gav han en ret fyldig, nøgtern og letlæselig Fremstilling af dets Historie. Det følgende Aar nedlagde han sin Skolegjerning i Ibsker for at komme Musæet nær, og han døde 24. Juli 1908 i Rønne, tidlig svækket.

Bornholms Amtmandskab var flyttet tilbage til Rønne 1836, da den syge Chr. Jespersen afløstes af Ludvig Vilh. Henr. Krabbe (1798—1857), en livsglad, højst selskabelig Mand, hvem tilsidst Pligtdonten kedede, saa at han lod Ministeriets Breve stable sig uaabnede op, og først da hans midlertidige Afløser 1849 traadte ind i hans Stue, opdagede han, at han en Maaned forud havde faaet sin Afsked. Afholdt af Borringholmerne blev han valgt til deres Landstingsmand, og som saadan døde han 3. Nov. 1857 i København. Hans Hustru Thora Alvilda Christiane Elmquist (1814—45) mindes som Stifter af Børneasylet i Rønne 1843; begge blev de jordfæstede i Rønne. Hans Eftermand Julius Henrik Wegener (1807—65), udnævnt 2. Okt. 1849, var en pligtro, adstadig Herre, som lod alt gaa sin jevne Gang. Saa fik Borringholm en dygtig Amtmand og Danmark en kyn- dig Oldtidforsker i Emil Vedel (1824—1909); 23. Marts 1866

kom han til Rønne med Postjagten Ørnen, hvis djerpe Skipper A. Marckmann, som paa den Aarstid mest kun bragte Handelsfolk med sig, undredes over denne Mands vidt omfattende Tale og maatte spørge ham, for hvilket Hus han vel rejste; Vedel svarede, at han rejste for Huset Danmark som dets Amtmand, og hans Svar var sandt. Ved Sønderjyllands Tab 1864 var han slaaet ud af den Bane, han mente at have aabnet for sig. Han blev en handledygtig Amtmand, levede sig især under de lange Vinterspærringer nær sammen med Borringholmerne, som ikkun undredes over hans ustyrlige Lyst til at grave efter Hedninger. Hans store videnskabelige Oldtidsforskning blev ham en Erstatning for Tabet 1864, og selv efter at han 15. Avg. 1871 havde afgivet Amtet for at flytte ind i Sorø Amt, gæstede han omtrent hver Sommer, sidst 1901, sine under- og overjordiske Venner paa Borringholm. Efter Worsaaes Død valgte Det kgl. Oldskriftsselskab ham 1885 til sin Formand; 1886 og 97 udgav han sine Størværker om Borringholms Oldtid, og han døde 24. Maj 1909 i Sorø.

Sin Efterfølger paa Borringholm Peter Holten (1816—97) gav Vedel en ypperlig Arv i Amtsfuldmægtig siden 1868 Jacob Frederik Erichsen (1840—1906), født i Laxegadegaarden i Rønne, dansk Jurist 1863, kyndigt indlevet i og kløgtig til at afgjøre alle Amtets Sager; naar Borringholmerne søgte Amtskontoret, kom de for at tale med Erichsen, ikke med Holten. Han havde et lunt skemtende Greb paa at lempe Amtmanden til Rette, og uden ham ved sin højre Side vilde den højrøstede Estrupmand Holten ikke være falden saa godt til Ro blandt Borringholmerne, som han nu gjorde i 23 Aar, indtil hans høje Alder 1894 tvang ham ud af Amtet. Dette kom nu til yngre Kræfter, da Anton Groothoff (1847—1923) styrede det 1894—1902 og Axel Bille-Brahe, født 1858, overtog det 1903—13; for dem begge var det et Trinbrædt til det eftertragtede Sorø Amt. Knud Valløe, født 1867, fik som Amtmand 1913—21 haarde Knuder at løse med dygtig Haand. Under Verdenskrigen, hvis Afspærringer henviste Landet til i meget at sørge for sig selv, samlede han med Kløgt og Raadsnarhed Landboerne og Fiskerne om en særlig Ordning af først og fremmest Landets eget forsvarelige Underhold. Med ihærdig Handlekraft fremmede han Borringholmernes Stræben efter at dæmme op for det stærkt

tilstrømmende Rejselivs uheldige Foreteelser og Fremmedfolks Udskejelser.

Siden 1890 var Tallet paa Sommerens Rejsegæster mangedoblet, forud for Verdenskrigen modtog Landet tretten Gange om Ugen Dampskibe i fast Fart fra Omverdenen og desuden fjorten ugelige Sommerfartskibe. Flertallet af disse Gæster blev Tyskere, hvis Tilstrømning kunde minde om de prøjsiske Hansestæders Fiskermarkeder her i Middelalderen. De tilkøbte sig Landsteder, byggede Hoteller, det skønne Nordborringholm forgrimmedes med paaklistrede tyske Stednavne, Hotel Strand-schloss og mange andre. Danske Gæster veg sky for Over-tallet; en dansk Maler vilde en Dag tage et Billed af Løve-hovedskæret, men fandt Udsigtskløften tæt spærret af tretten tyske Malerkassers Ejere. Grundige Tyskere søgte dog helst dansk Værtskab og Levemaade; men uslebne Tyskere færdedes som højrøstede Herrer, som følte de sig i deres Hjemland. Grundet Frygt for en Fortyskning af Nordborringholm forelaa dog ikke, slavisk Underkastelsesaand giver Borringholmerfolket aldrig Hjemsted.

En Kamp imod, at Hoteller, Sommerhuse og Stenbrud skulde trænge sig ind og skamskænde den nære Omegn ved Ham-mershus, var allerede 1896 rejst paa Borringholm. Da Mini-steriet Deuntzers Forslag om at skille Danmark af med dets vestindiske Øer havde vist sig forhastet, greb det som en Mod-vægt hertil og efter Peter Haubergs Tilskyndelse den dansk-sindede Tanke at købe Slottets Nabo mod S. og Ø. Slotslyngen tilbage til Staten; Købet gik i Orden 1906, og Lyngen lagdes ind under Statsskovene. Men samme Aar købte driftige Tyskere et Jordstykke i Slottets Nærhed mod N. til Anlæg af en stor Landliggerby, som de strax døbte Neu-Berlin. Maa nu vi ikke være her? spurgteaarvaagne Borringholmere og samlede sig paa et Møde i Aakirkeby 14. Nov. 1906 om Redaktør Mads Madsen Smidt i at stifte Foreningen Borringholm med som For-maal Fredlysning af Landets naturskønne og historisk minde-værdige Egne, fri Adgang til disse og Afværgelse af, at de faldt i Udlændings Eje. Smidt saa henved 4000 Borringholmere ind-træde i Foreningen, ligesom denne til sin Støtte fik en køben-havnsk Forening af samme Navn. Rektor Marcus Conrad Koe-foed blev dens handledygtige Formand og virker endnu som

saadan. Store Pengesummer stilledes til dens Raadighed af Enkeltmand og af Staten; ene paa en Formiddag indsamlede Peter Hauberg 35000 Kr. ved at vandre rundt til Rigmænd i København. Den sprængte strax Neu-Berlin grundigt itu blot ved at købe dets Midtgrund og her hejse Danebrog paa en kraftig Flagstang. Ved at tilkøbe sig Baandlægning af Landejendomme og truede Jordlodder omkring Hammershus, Helligdommen i Rø, Jonskapel og andre Steder, ved at aabne Stier, opsætte Vejvisere og bidrage til Fornyelse af forfaldne Mindesmærker og Stubmøller har Foreningen fremelsket i Folket en almen Sans for den skønne Naturs og de historiske Minders Værd. Faren for Tyskeriet blev stækket og endeligt aflivet hin anden Avgustdag 1914, da Verdenskrigens Stormvind hvirvlede Fremmedvrimmelen ud over Havet.

Tilbage laa Friherre Ohlendorffs store Stenbrud som et stadig blødende aabenflænget Saar i Hammerklippen. Som en Folkets Sag gennemførte Amtmand Valløe, at Staten 1. Juli 1914 afkøbte Hamborgeren Grunden, Bygningerne, Maskinerne og Hammerhavnen for 575000 Kr., heraf havde han indsamlet 115000 Kr. hos Givere paa Borringholm (10000 Kr.) og Rigmænd og Handelshuse i København, hvor Direktør Johannes Birch gav 10000, og Kammersanger Vilhelm Herold 1000 Kr. Givernes udtalte Formaal var, at nu skulde Brudsaaet gro til; Stenbrudsdriften blev mindsket og endeligt nedlagt 1919. Men Sandvigs og Allinges Nød, nu da baade Rejsestrømmen og Stenhuggeriet ebbede ud, tvang Staten til at gjenoptage den 1922 gennem Bortforpagtning og fem Aar senere til endog at udvide Forpagtningen til i Stedet for 50000 at gælde 250000 Tons Sten aarligt indtil 1946. Paa Givernes Vegne rejste Valløe 1929 mange Borringholmere til velgrundet Indsigelse mod dette Statens Løftebrud, men dets Stenbrud blev dog ikke ophævet.

I sin Amtmandstid virkede Knud Valløe ogsaa til at kalde danske Rejsegæster hid og sikkrede Nordlandets mest søgte Hoteller dansk Værtsfolk. Allerede 1901 og 1906 havde nærliggende Fare for at faa dem lagte i tyske Hænder vakt Røre; Verdenskrigen slog Faren ned, og nu 1918 stiftede Valløe et Pengeselskab, som hvis Formand han blev stor Hotelejer, idet Selskabet købte det af J. H. Blanch 1887 byggede Hotel ved Hammeren og det gamle Hotel Helligdommen i Rø og først

gav dem fra sig forsvarligt baandlagte mod nogensinde at gaa ind i udenlandsk Eje. Efter Valløe fik Borringholm 1921 en københavnsk Ætling af sin omsungne Jens Kofoed til Amtmand; Ove Kofoed (1871—1933) indlevede sig med varm Hengivelse i alle sit Stamlands Forhold, af hvilke han allerede 1926 kunde give en livligt indgaaende, stærkt københavnsk krydret Skildring; gennem den og sin utrættelige Iver oparbejdede han en dansk Rejsestrøm til Landet. Som Amtmand afløstes han 1931 af Balthazar Øllgaard (1876—1933), efter hvis tidlige Død Poul Christian v. Stemann 1934 overtog Amtet.

Samtidigt med at slutte sig fast om Hævdelsen af, at hver en Tomme Borringholm var dansk og ikke Neu-Berlin, havde Borringholmerne vundet en levende Sans for deres Lands Historie. Den almene Historie kendetegnedes fra ældre Tid af lutter fremmede Forfattere, R. P. Ravn 1671, J. C. Urne, J. Langebek og L. de Thurah 1756, J. R. Hübertz 1853, J. A. Jørgensen 1901. Nu dannede Borringholmerne selv paa Tilskyndelse af Toldinspektør Frederik Jørgensen Teist Borringholmsk Samfund, som siden 1906 under M. C. Kofoeds Ledelse har udsendt 22 Aarsbind med adskillige lødige Afhandlinger om Landets særegne Forhold og mest historiske Bidrag til trygt Grundlag for Borringholmerens Historiebog. Ogsaa et mindre Aarsskrift *Gammelt aa Nyt*, ledet af Elna Schöne, bringer siden 1929 værdifulde Oplysninger. Landets tre Dagblade glæde jevnligt sine Læsere med historisk Stof, der dog, ligesom P. N. Skovgaards *Borringholms Saga* 1834, minder oftere om Forfatterens blinde Tro end om deres kyndige Indsigt.

Borringholmerne nemmede sin Lærdom i Livets Skole paa Søen og i Land; unge Kvinder søgte til henimod 1850 Tjeneste og Udvikling i København, hvor deres Hovedkorskler pynkede velkendte i Gadebilledet, og de bragte Herskabernes fine forfjamskede Sprog, Gjeborsda, Akkoratessa og andet Pluddrevælsk, ind i deres Hjemlands Sprog, hvor Ordene endnu bruges, efter at Korsklerne for længst ere havnede i Musæet. Borringholmerne sled ikke mange Skolebøger, end ikke den lange J. N. Madvig faldt de i Hænde. Boglig Dannelse søgte Bønderne mest kun i Biblen og i Christian den Femtes Lovbog for at kunne tale Provsten og Herredsfogden til Rette. Kun i Embedsmandshuse og enkelte Skippergaarde fandtes gode Bog-

samlinger, saaledes hos Landsdommer Rogert. Efterslægtsskabet, stiftet 1805 af Amtmand Thaarup, oprettede Landets første alment tilgængelige Bogsamling, mest af Landbobøger; ogsaa den 1818 gjenoprettede lærde Skoles Bibliothek, som ikkun havde Undervisningens Tarv for Øje, holdtes aabent for Udlaan; begge fandt ringe Søgning. Nogle Landbrugsskrifter udgik fra Landets Præster O. A. Borrebye 1772, J. P. Prah 1777, P. T. Balle 1804 og N. Grønbech 1815. Da Prokurator Thomas Erichsen (1806—86) dristede sig 1841 til at aabne Landets første Boglade i Rønne, holdt han den trenten gaaende til op imod 1870 som Lejebogsamling og Stempletpapierbod; Borringholmerne ødede dyre Ark Stempletpapier paa deres utallige Retshandeler. Senere er Erichsens lille Boglade paa andre Hænder groet op til en stor rigtgivende Boghandel, og især efter 1900 spredes en overvældende Boghøst ud over Landet fra talløse Boglader i Byerne. Sund Læsning og boglig Forskning fremmes siden 1921 dygtigt og kyndigt af det vidspændende Amtsbibliothek i Rønne; herfra udgik 1928 E. Kofoeds og Bibliothekar E. Götzsches velordnede Fortegnelse over Bøger om Borringholm, hvis Fagafsnit tegne et broget Billed af Landets mangeartede Særkaar; Bibliothekets Udlaanshylder og Læsestuer søges flittigt.

I den bogknebn Tid var Rønne 29. Nov. 1823 blevet en Aandsbygning rigere. Tre muntre Ungersvende havde under Vinterspærringen 1818 i Skippergaardene spillet Holbergske Skuespil og naaet at samle Borgerne om at rejse Rønne Theater; allerede 19. Juli 1824 fik de flinke Skuespillere en kongelig Tilskuere i Prins Christian (den Ottende) ved deres Fremstilling af et Oehlenschlägersk Stykke. Over Skuepladsen satte Rektor Bohr den prunkende Indskrift: Lær Visdom af Livets Optrin; det var jo kun et digtet Liv, man her saa for sig. Men Theatret spredte Kendskab til Danmarks rige Skuespilkunst ud i Folket; Landboerne søgte langvejsfra ind til dets festlige Vinteraftener. Arbejdet med at føre Skuespillene værdigt frem samlede Ældre og Unge fra alle Samfundslag og slettede al hoven Standsfølelse mellem Haandværkssvend og Embedsfrue. Her gjorde den senere Chef for Det kgl. Theater, Kommandant Morten Edvard Fallesen (1817—94) sin første Theatertjeneste i at indøve Skuespillerne. Længe holdt Byens højskattede Læge Søren K. Kabell i dygtigt spillede Roller Theatret i Aande,

indtil Nutidslivets hæsblesende Krav o. 1890 spredte Skuespillerstaben; han skrev da Theatrets Historie, som dog uventet ti tolv Aar senere satte friske Blade, da Sansen for borringholmskt Gammelgodt samlede en ny Stab om at skrive, spille og samføle Sangskuespil i Folkemaalet.

Overfor Borringholmernes ringe Trang til Læsning var Amtmand Fr. Thaarup kommen tilkørt i sit Forsøg paa at give dem et Bogtrykkeri og en Avis, skønt han 1. Nov. 1805 havde indhentet Kongens Tilladelse til at oprette saadanne i Rønne og aftalt med en i København udlært Bogtrykkersvend Poul Otto Arboe fra Hasle, at denne skulde overtage Bogtrykkeriet. Først en driftig Jyde Eggert Christopher Tryde (1797—1868) aabnede 2. Avg. 1828 Landets Bogtryk med at udsende det første Numer af Borringholms Avis, til Trods for at Landets Amtmand Chr. Jespersen havde fraraadet dens Udgivelse som ganske unyttig, da den gamle Kundgjørelsesmaade med Læsning paa Kirkestevne opfyldte alle Krav. Amtmandens Synsmaade syntes at skulle sejre, fra først af følte kun 40 Borringholmere Trang til at holde den nye Avis, endnu to Aar senere havde den ikkun 100 Holdere. Tryde maatte 1835—43 søge sit Udkomme som Forpagter af Østremarker Præstegaard, men holdt dog med jydsk Sejghed Avisen gaaende med to Numre om Ugen. Krigsaarene 1848—50 gav den endeligt den fornødne Udbredelse, og nu er den lykkeligt gaaet ind i sit andet Hundredaar. E. C. Trydes Kamp staar som Vidne om Haandværkets trange Kaar. Hans sindige Avis fik 7. Okt. 1856 en drilsk og sprelsk Medbejler i Bladet Rytterknægten, som Michael A. A. Wolff, Søn af Overrabbineren i København, holdt gaaende i otte Aar, indtil han rejste bort. Grundlovsstriden førte Folketingsmand Philip R. Dam til 3. Juli 1866 at stifte Venstrebladet Borringholms Tidende, og 1902 kunde Arbejderforeningerne udsende sit Borringholms Social-Demokrat fra Johannes H. Colbergs 1848 grundlagte og nu af dem købte Bogtrykkeri i Rønne. Det er til Huse i den gamle Storegadegaard, hvor Opstandsførerne 1658 tog sin statsskiftende Daad fat, og hvor dygtige Kæmpere i de sidste Aartiers omskiftende Statsliv have tjent sine Førersporer, Handelsminister C. N. Hauge, Rønne Borgmester siden 1917 Niels Nielsen og Folketingets Formand Hans Rasmussen. Smaaligt Døgnkævl mellem de tre Partiblade er usund Spalte-

føde; over den staar Arbejdet for Borringholms sunde Fremfærd.

Med trange Kaar kæmpede ogsaa Landets Lægevæsen. Gamledages Borringholmere forstod den Kunst at leve og at dø uden Doktor, de fandt sig godt hjulpede med Markens skønne Urter, Honning og Brændevin, kloge Koneraad, hedensk Signen og Trylleri. Som nyligt prøvet af Universitetet hidkom 1759 Caspar Frederik Dircks (1727—1802) efter Kommandant Bülow's Ønske, virkede som Læge og grundlagde samme Aar Landets første Apothek i Rønne; men for selv at friste Livet maatte han søge om at blive den 1780 døde Skarpretter Hans Christian Møllers Eftermand, og 27. Sept. 1780 overdrog Kongen ham Skarpretterlønnen, 143 Rigsdaler aarligt, mod at han bar tilbørlig Omsorg for sin Lægedont, Apothek og Skarprettertjeneste. Dette gik helt godt i en halv Snes Aar, indtil Højesteret 1791 dømte en Hustrumorder Carl Frederik Barfod fra Aakirkeby til at miste Hovedet; da tabte Dircks ganske sit og frasagde sig 22. Juni Skarpretterembedet. Københavns Bøddel blev hentet, Dircks maatte give ham fri Rejse og 200 Rdl. for vel udført Hverv og udvirkede, at Kongen 26. Juli 1793 tillod ham at forblive i Tjenestens Løn og dens Pligter. Efter hans Død 19. Nov. 1802 indtoges Borringholms Skarpretterembede, og Bondefolket saa for første Gang en Skat, de det 10. Avg. 1742 paabyrdede Skarpretterpenge, ophævet; den Del af Knægtepengene, som ligeledes var gaaet til at sætte Mennesker ud af Verden, brugtes nu sundere til at sætte Mennesker ind i den, idet den tillagdes 14. Sept. 1804 Amtets nykomne Jordemoder. Dircks var og blev den eneste danske Læge, der tillige overtog Skarprettertjeneste; han hørte sig helst nævnt Landfysikus. Samtidigt med ham virkede Milisens Feltskær, og 1788 ansattes en Landkirurg.

Den første fuldt lægeskoledede Landfysikus blev Daniel Frederik Eschricht (1798—1863), der endnu som Universitetets kendte Professor i Fysiologi i et af sine folkelige Foredrag 1854 med Liv og Glæde skildrede sine Oplevelser som Læge i Nexø 1822—24. Paa denne Tid 1816—28 boede Jens S. N. Panum (1792—1836) som Miliskirurg i Rønne; han udgav 1830 en udførlig og oplysende Fremstilling af Forholdene paa Borringholm og fik her i sit Ægteskab fem Borringholmere givne, af hvilke Peter Ludvig Panum (1820—85) blev Eschrichts Eftermand som

Universitetets ypperlige Fysiolog. Senere hen tilfaldt begge de smaalønnede Stillinger Carl Vilhelm Zahrtmann (1810—99); han kom 1840 til Rønne som Milisens Overlæge, bar kun nødigt den tilbørlige Majorsuniform, blev i sin trofaste bramfrie Lægedont Kendtmand paa hele Landet under det gammeligængse Navn Feltskøren, virkede med Lyst til dets Fremfærd, udnævntes noget lovstridigt 1865 tillige til Landfysikus og blev i sit Ægteskab med Sandflugtskommissær Peder Jespersens trettende Barn Laura (1822—1918) Fader til ni Borringholmere. I sin lange Embedstid, 50 Aar som Overlæge, 20 Aar tillige som Fysikus, modtog han med Glæde mange yngre Læger, som bosatte sig i Købstæderne; og nu er Landet vel udrustet med Lægekræfter og med Sygehuse, Borringholmerne følge almindenskik i flittigt at ty til dem og til de tre velordnede Apotheker, som have afløst Dirckses vantrevne Apotheksbod.

Gamledages Skolevæsen var ilde stedt med Borringholmernes Ulyst til at slide Skolebænkene. Vel havde Købstæderne sine smaa Borgerskoler, sidst fik Rønne sin i Gang 1808 ved Gaver af J. A. Bohn og af Brygger H. P. Koføed, og de støttedes rigt ved Bryggerens Enke Etatsraadinde Marie Koføeds Legater 2. Dec. 1812. Men Frederik den Sjettes kloge Forordning 1814 om Sogneskoler var det tilvante træge Aaremaal om at slaa Rod paa Landet. Til Uddannelse af tyve Lærere holdt Præsterne i Nylarsker Lorents Andreas Hjorth og Niels Grønbech 1816—24 et Seminarium i Gang. For at fremskynde Bygning af Skoler skænkede Etatsraadinde Koføed 1821 sin Mands Fødesogn Østremarker 1000 Rigsdaler til en saadan, men Sogneboerne vægrede sig mod at yde Kørsel og Arbejde hertil, og 116 af dem blev 3. Jan. 1825 af Højesteret dømte til Bod og Erstatning for forsømt Arbejde. Dette Udfald knækkede Modstanden; nu har Østremarker fire smukke Skoler, og de andre Landsognes Skoler og Lærerkæfter ere lige saa dygtige som dets. Den første Højskole i grundtvigiansk Tridt holdt Højskandinaven Lieutenant Lucianus Kofod 1856—58 i Aakirkeby; 1870 byggedes en Højskole i Østremarker, den virkede indtil 1884; det grundtvigianske Foredrag med Hjerteordet paa Læben faldt de mere tilknappede Borringholmere uvant fremmed. Siden 1893 trives dog trygt en mere paa Livets Gjøremaal rettet Folkehøjskole paa Vajllansgaards Grund i Aaker.

Efter sin nidkære Rektor Andresens Bortrejse gik Rønne Latinskole 12. Dec. 1806 under i en sløj Middelskole, hvis heldigvis eneste Leder, en sindssvag Særling, først hidkom 1811. Frederik den Sjettes Mænd var kun tolv Aar om at erkende den Borringholm paaførte Uret, og Kongen lod 8. Maj 1818 Latinskolen gjenopstaa under en dygtig Rektor Peter Georg Bohr (1776—1847). Ved sin tungerappe Tale, ikke mindre ved sin haandrappe Stok optugtede han 62 Skoledrengene til brave Studenter. Hans levende Sans for Tidens Rørelser virkede langt ud over Skolestuerne, særligt blev han Tolk for Hyldest af Frederik den Sjette som Danerfolkets Fader og derved selv Fader til den første paa Borringholm trykte Bog, Skoletaler og Lejlighedsdigte 1831. Der rejste sig imidlertid med Provst Frederik Laurentius Steenberg (1801—70) som Talsmand en almen Trang til en mere paa Livets end paa Videnskabens Tarv sigtende Uddannelse, og i April 1844 trak Bohr sig tilbage, for at andre kunde aabne Vejen for de hertil nødvendige Realklasser. Madvigianeren Hans Kofoed Whitte (1810—94) blev Rektor i Samarbejde med Grundtvigianeren Hans Henrik Lefolii (1819—1908) til som Overlærer at føre Realundervisningen frem; Drengene foretrak denne, den marvstjal Latinlæren, og de to fremragende Skolemænd kunde ikke redde Skolen fra 6. Maj 1850 at miste sine to øverste Latinklasser, skønt Byraadene enigt samledes om at ville yde Tilskud til deres Opretholdelse; Lefolii og Whitte flyttede bort 1854 og 57 for at havne som Rektorer for Jyderne. Den stympede Rønneskoles fire følgende Rektorer var Byens egne Sønner. Johan Christian Subleff Espersen (1812—59) var elsket af sine Skoledrengene, og hans rige Indsats i Udforskningen og Brugen af det borringholmske Sprog gjorde ham kendt frem i Eftertiden. Georg Simon Jørgensen (1814—84) naaede 1883 at samle Skolens Lærerstab om paa egen Haand med Støtte fra Amtsraadet, Rønne Byraad og Staten at gjenoprette den savnede toaarige Studenteruddannelse. Christian Grønbech Koefoed (1827—1909) var handledygtigt Medlem af By- og Amtsraadet, og da Lærerstabens i otte Aar havde sendt 31 Studenter ind til Universitetet, saa han Skolen ved Lov af 12. April 1892 efter hele 40 Aars Nødværdigelse gjenopstaa som fuldstændig lærd Statsskole. Hans Søn Marcus Conrad Koefoed blev dens varigste Rektor 1903—29, gennemførte dygtigt dens

Overgang til Fællesskole for Drengene og Piger og Omlægning efter en nypaabudt Undervisningsdeling, og ligesaa haandnem gjennemførte han andre Opgaver i Borringholmsk Samfund og Foreningen Borringholm. Hans Faders Fortegnelse 1901 over Skolens Elever 1818—1900 omfattede 1101; for Sønnen var dette Tal paa Vej til at tredobles, idet den som en af Danmarks store Statsskoler tæller godt 250 Elever, kun lidt færre Piger end Drengene. Dens videnskabeligt skolede Lærerstab, nu 19 i Tallet, har virket Gavn i Aandslivet ogsaa udenfor Skolemuren; særligt have Adjunkterne Christian Henrik Biering (1813—46) og Magnus Jespersen (1833—1917) ivrigt undervist Haandværkerstanden, og efter sin første kyndige Leder J. A. Jørgensens Død 1908 har Borringholms Musæum fra Statsskolen hentet sine ihærdige Styrere, Overlærer Eggert Christopher Tryde (1847—1930) og Lektor Theodor Christian Lind.

Nu slide altsaa Borringholmerbørnene flinkt Statsskolens Lærdomsbænke, skønt ogsaa andre Skolebænke villigt byde dem til Sæde. Nexø oprettede 1885 sin Realskole, som nu har godt 100 Elever, og 1896 sit Lærerseminarium, som dog en ny Lov krævede nedlagt 1917; Toldkontrolør Stubs djerve Handlekraft var Ophavsmand til dem begge. Aakirkeby byggede 1915 sin Realskole, som ogsaa tæller 100 Elever. Af Fagskoler fik Rønne 1883 en Søfartsskole, som 1. Juli 1922 blev afløst af en snevrere afgrænset Styrmandsskole for Fiskere, og 1897 en Handelsskole. Desuden rejstes der 1884—1909 i hver Købstad en prydelig Bygning til Hjem for tekniske Skoler; Haandværkerskolernes Historie gaar dog længere tilbage i Tiden. Fortidens tvungne Lavgsbaand var ukendte paa Borringholm; til en frivillig Samling naaede Rønne Haandværkerstand frem 29. Juni 1862. Den da dannede Forening talte 125 Medlemmer, valgte Skoleinspektør A. Hjorth til sin Formand indtil 1872 og tog strax Major Henning Pedersens Skoletanke op ved at aabne en Søndags-skole, hvis 29 Elever dog ikke sad paa Bænk sammen, Mestrene tog klogeligt sin Skolegang i særskilte Timer for ikke at lade sig duxe af en lærenem Lærling. Man gik 1866 over til Aftenskole, som fra 1889 tillige optog Kvinder og med Bygmester Mathias Andreas Bidstrup (1852—1929) som Forstander siden 1884 kunde 1. Okt. 1894 aabne sin Undervisning i sin egne statelige Bygning. Nu nærmer dens aarlige Elevtal sig

til 300, som undervises af henved en Snes Lærere i Dag- og Aftenklasser. Som den ere ogsaa de andre Købstæders Haandværkerskoler baarne frem af Haandværkerstandens maalfaste Udviklingstrang og selv Bærere af en frodig Udvikling i Id og Dygtighed.

I det udrundne Aarhundreds Kirkeliv dukker Navnet Trandberg op. Man har dristet sig til at udslynge den Paastand, at før Trandbergs Fremtræden var Aaker det ugudeligste af alle Sognene paa Borringholm; men heri høres ikke Historiens Sandhedsrøst, ikkun en selvherlig Dømmesyges skingre Kætterraab. Saa hedensk var Landet i sin Helhed ikke. Da Prins Christian (den Ottende) 21. Juli 1824 havde samlet henved 10000 Borringholmere om sig i Almingen, lod han dem synge: Borgundarholm fra Arils Tid var Gud og Kongen tro; og ved senere Fester gav de i denne Sang sit Hjertelag Udbrud; da Biskop J. P. Mynster 1841 var paa Landet, skrev han, at Borringholmerne var flittige Kirkegængere og kendeligt et opvakt Folk. Af Folkekirkens dygtige Mænd virkede Edvard Julius Anger 1845—55 som Sognepræst i Ibsker og Joachim Chr. Møller 1853—57 i Olsker. I Hasle vandt 1841—45 Magister Adolph Peter Adler (1812—69), hvis overspændte Tro paa egne Aabenbaringer bragte Regeringen til at afsætte ham som Præst, sin Menigheds Hu saa stærkt, at baade Hasleborgerne og Rødskerbønderne strittede imod at skulle miste ham; endnu otte Aar forblev han bosat hos dem og skrev meget fornuftigt om det borringholmske Sprog. Provst F. L. Steenberg i Rønne (1834—47) indgav ved sin troessikre Undervisning Drengen Trandberg Trang til at blive Præst, og Provst (1847—56) Carl Henrik Withs Søndagsprædikener stemte hans Sind til Andagt. Det udskrægne Aaker Sogn flokkedes tæt i Kirken om den unge Præst Trandbergs Forkyndelse, her vandt han strax 1860 en Skare Tilhængere, og Sognet gav ham 1867 Hjem i det nybyggede Kapel Bethania; i hans trofaste Tilhørerflok mødte Slægtninge af den med grov Uret forkættrede afdøde Sognepræst Balle.

Peter Thomsen Balle (1755—1846) havde ved Universitetet haft den meget folkelige Biskop N. E. Balle (1744—1816) til Læremester og holdt i sin lange Præstedont fast ved, hvad han i Ungdommen havde nemmet hos ham; han kom 1790 til Aaker

Sognekald og blev en meget folkelig Præst, han stylvte sig ikke op over sin Menighed og samlevede trygt med den baade til hellig og til søgn. Hans livlige Sind syslede med baade Historie, Skolevæsen og Agerbrug. Den modne Menneskekender Prins Christian (den Ottende), som hørte ham prædike 1824, følte sig krænket ved, at han end ikke i Bønnen mælte en Stavelse om hans højprinselige Nærværelse i Kirken, men kunde dog ikke undlade at omtale den gamle Præst som en Mand, der ejede baade Aand og Veltalenhed. Da Balle var over de 80 Aar, holdt han sig udenfor al den urolige Gæring, som ved det Lag 1836 bragte en ny Omvæltning i Kirken mere end hin fra 1536 rettet paa det indre kirkelige Liv; saa fordømte yngre Velærværdigheder uskaansomt deres aflægs Kaldsbroders i deres Øjne lidet præstelige Vandel, og Præstehadere overklistrede hans Eftermæle med gjenopgravne, mindst fire Hundredaar gamle Præstepaasagn. Urokket røgtede Balle sit Kald lige til sin Død 1846; han var da over 90 Aar gammel, og i Alder laa der 77 Aar mellem ham og Trandberg.

Peter Christian Trandberg (1832—96) var Gaardmandssøn fra Brunsgaard i Nylarsker, blev 1851 Student fra Rønne Skole og 1858 theologisk Kandidat. I København lyttede han til de stærke Røster, der fra flere Hold smædede Folkekirken som et ukristeligt Babel. Saa kom han 1860 til sit Hjemland for at forjage, som han formasteligt og lidt uklart sagde, Vankundighedens skumle Mærke og Vantroens og Verdenskærlighedens (? Troeslivets) dybe Midnatssøvn derfra. Hans Smudsord om Hjemstavnsreden gjordes strax til Skamme af den talrige Tilhørerskare, som flokkedes tæt om hans første Forkyndelse i Aakirke, og Sankt Hansdag 1863 samledes 3000 Borringholmere om hans Talerstol i Almingskoven, hvorfra han med haarde Udfald mod Folkekirken sagde sig løs fra denne. Inden Sommeren var leden, stod han i Spidsen for en Frimenighed af henved 1000 Medlemmer. Dog var han ingen samlende Kirkehøvding, men et famlende Menneske i sit Valg saa vel af dem han fulgte som sine Vejledere, som af dem han tog til sine Medhjælpere. Hans dygtigste Lægforkynder Smed Hans Christian Møller (1834—1907) fra Nexø skilte sig allerede 1864 fra ham, tog Svenskeren Rosenius's Skrifter til sit Grundlag og dannede 1868, sluttet tilbage til Folkekirken, sin egen Sekt Luthersk Missionsforening,

hvis Medlemmer andre nævnte „Borringholmerne“; ogsaa fra den udsprængtes 1890 en ny Sekt Evangelisk Luthersk Missionsforening. Paavirket af grundtvigianske Raadgivere førte Trandberg 1872 sin Frimenighed paa henvend 700 Medlemmer tilbage til Folkekirken. Saa forlod han 1877 sin Kerne af trofaste Trandbergianere og sin Opgave paa Borringholm, og sine sidste fjorten Aar flakkede han i Amerika som Præst for skandinaviske Frimenigheder og døde 1896 i Minneapolis; atter her vandt hans veltalende Forkyndelse ham mange Venner, som 1914 satte ham et smukt Gravminde med hans bronestøbte Brystbilled. Ogsaa hans tro, mest grundtvigianske Venner paa Borringholm rejste ham 1898 i Kodalen ved Almingen en stor Mindesten, bærende hans veltrufne bredbattede bronestøbte Hoved. Han var den vel værd; han og hans ædle Hustru, Herremandsdatteren fra Tjele, havde baaret Livet sammen i dyb Forsagelse og i høj Kristenforkyndelse og lært Borringholmerne, at Troen har sin faste Grundvold ene lagt i det indre Sjæleliv, ikke i det ydre Kirkeliv. Men hans Optræden havde tillige sat Fart i Sektsplid og Sektsplid; ingen ærlig Købstad kunde nøjes med mindre end fem Sekthuse, Allinge-Sandvig fik syv, Rønne tolv, alle byggede 1870—1923. Selv om Borringholmerne have nær til det Mundheld: „Jå tæinkjer nu mit aa lar anra om aa tæinkja sjit“, saa gaa de dog de søgne Dage stiltfærdigt Side om Side og drage sig dybest inde til Minde, at Vorherre har kun een Fold, i hvilken han favner alle sine enfoldige Faar ind.

Skønt Borringholmerne vanskeligt forsonede sig med, at Grundtvigianerne var saa nær Dus med Vorherre, vandt disses livsfriske og aandsstærke Forkyndelse dog god Indgang hos dem, idet den varigst satte kernefriske livsfro Strenge i deres Hjerter i Svingning. Ret mange Gaardmandssønner tog den med sig hjem fra deres Ophold paa Hindholm og Vallekilde Højskoler. En af dens Førstemænd Peder Kjellerup Algreen talte den ud som Sognepræst i Aaker de sidste ti Aar før sin Død 1877; med kraftigst Indtrængen lød den fra den milde og glade Sognepræst Frederik Vilhelm Christensens Mund i de 40 Aar, han virkede i Rønne Menighed indtil sin Død. 1903. Hans Svigersøn Malthe Peter Marius Jensen (1853—1931) grundede 1894 en lille grundtvigiansk Frimenighed paa det altid mest modtagelige Sydland, den voxte sig stor, 1897 kunde han føre den

ind i Folkekirken og 1900 ind i dens smukke Nybygning Helligaandskirken i Rønne; han vedblev at virke i den til 1910, og den har nu to Præster i Rønne og Aakirkeby. Haardt trængte af det tætvoxende Sektuvæsen, — ogsaa Katholikerne byggede sig 1912 og 23 to Kapeller i Rønne og 1932 den højtaarnede Rosenkranskirke som Aakirkes nære Gjenbo, — greb Sognepræsterne i øvrigt til 1874—1918 at lade sine Kirker bygge større og lysere og satte af Misforstand for historiske Minder over Styr den ærværdige Fromhed, som de syv Hundredaar gamle Kirkemure husede fra Fædrenes Tid og Id. Kun 5 af de 15 gamle Landkirker, 3 af de 7 Bykirker undgik en saadan Ødelæggelse.

Som Trandbergs flittige Tilhører mødte tidligt en opvakt Husmandsknøs Hans Christian Kofod fra Aaker Udlyng; Trandberg udsaa ham til læg Medhjælper i sin Forkyndelse, men da han 1863 førte sin Menighed ud af Folkekirken, kunde Kofod ikke følge ham og give Slip paa denne sin dyrebare Fædrearv. Kofod var født 25. Juni 1840, tog allerede 1856 fat paa at sætte Naaleskov paa et Stykke af sin Faders Lynglod, fæstede 3 ha af denne, og han og hans Hustru sled og slæbte med selv 1863 at bygge sig syv Fags Hus af Kløvkamp og haandstrøgne Raasten, med at rydde Lyng og Sten, udgrøfte vandfulde Sumpdrag og lægge den raa Lyngjord under Plov og Skovspade. Gjennem ofte atten Timer lange Arbejdsdage og yderlig Nøjsomhed naaede han frem til ved Køb og møjsom Opdyrkning af tilstødende Højlyngslodder at eje 41 ha vel opdyrket Jord, under hans dygtige og nænsomme Hænder groede Naale- og Løvskov, Frugt-, Køkken- og Prydhave, Kornagre og Græsmarker frem af Højlyngens Øde, han samlede Lærlinge 1886 om sig i en Landbrugsskole, han solgte Aar efter Aar 300000 Træer fra sine Planteskoler, han overtog Sognetilplantning af Højlyngen. Han døde 21. Juni 1923 paa sin smukke Graneli, hvis Have Borringholmerne have fredlyst til hans Minde. Han var en bibelstærk Mand, vidste fuldt vel, at ikke var det ham, men Vorherre, der fik alt til at gro paa Graneli som i Paradis. Ud af Lægmandstro tør det siges, at Granelimanden Hans Christian Kofod blev Borringholmernes sande Læremester i den Kunst at baade leve og dø saligt.

København sender fra 1876 aarligt Skolebørn til Sommer-

ophold ved Snogebæk Strand, siden 1917 tres i Tallet til det dertil af Stanley Beldring (1861—1926) byggede og skænkede Egilsholm i Persker. Paa deres Dampskibsrejse fik de først lidt Landlov i Hasle Havn, men da det ofte gik paa Næverne løs med Hasledrengene, blev den dem nægtet de følgende Aar, og over Skibslønningen vexlede de da Mundhug med Horrana i Land. En af dem vilde vise sin københavnske Overlegenhed for en billig Penge, fik sig tilvexlet to Femører hos Styrmanden og kylede den ene i Land med det Raab: Der have J den, J forsultne borringholmske Unger! En Hasledreng tog Femøren forsigtigt op mellem de yderste Fingerspidser, traadte stiltiende frem paa Bolværkskanten og lod den plumpe i Vandet; da blev Københavnerne ganske tavse. — Der staar han paa Havnebroen, Haslehorrinj — Fremtidens Fanevagt.

TREDJE BOG

MANDDOMSTIDEN 1659—1800.

1. *Velkomstbægerne* 5—31.

1659. Oberst Eckstein landsætter sin danske Hærstyrke og gjenopretter Borringholms Milis 5. — Frederik den Tredje paalægger store Skattebyrder. De svenske Fanger møde Gæstmildhed 7. — Fuldtalligt Stændermøde samtykker i Landets Overdragelse som Arveland til Frederik den Tredje, der udsteder sit saakaldte andet Privilegiebrev. Borringholm bliver Københavns Spisekammer 10. — Svensk Flaadeangreb, Student Ove Træne søger at lokke Borringholm tilbage til Sverig; Kongen skænker Landstingskriver Barfod tre Velkomstbægere 12. — Adolph Fuchs sendes til Borringholm som Guvernør 14. — 1660. Fredslutningen ved København lader Borringholms Skæbne uvis; med fem Tønder Guld maa Frederik den Tredje løskøbe det af Sverig 15. — Stændermøder yttre stærkt Misnøje med det til Underhold hidsendte Rytterer, Amtskriver Peder Jensen sender Kongen en skarp Klage over Fuchs 16. — Ulfeld og Leonora Christina sendes som Fanger til Hammershus 18. — 1661. Statsminister Chr. Rantzau hidkommer, tager Borringholmerne i Ed til Arvekongen, afkræver dem de af Kongen udlagte fem Tønder Guld med Renter, udvirker, at Fuchs og Rytteriet fjernes, og at Ægteparret Ulfeld løskøber sig dyrt af sit Fængsel 24. — 1663. De sidste svenske Krigsfanger kaldes hjem. Frederik den Tredjes Gaver til Opstandsmændene 28.

2. *Trængselaaringer* 32—61.

1662. Oberst Hans Schrøder (Løvenhielm) Guvernør, udbygger Milisen og undersøger Muligheden af en Fæstningshavn 32. — 1664. Kongen bortpanter til Gælds Dækning Bøndergaardenes Jordebogsafgifter; Uaar og Skattebyrder udarme Bønderne. Faste Hartkornskatter indføres; 1668. Poul Ancher og Amtskriver Storch sættes til at paaligne disse 35. — 1670 og 71. Landets Hungersnødaar, Hartkornskatterne nedsættes 38. — 1671. Taxereborgere efter Forordning af 1619 indføres endeligt nu i Rønne under brydsomme Fødselsveer 42. — Peder Hassel afsættes som Borgmester i Hasle og dømmes af Højesteret ud af sit Landsdommersæde som Følge af Bolskerpresten Lemvigs Sag om sin dræbte Hund 45. — 1673. Oberst Martin Barteldt Guvernør, kommer i Strid med Borringholmerne og bliver kaldt tilbage 50. — 1676. Thomas Fincke Guvernør, rustet Landet mod Svenskekrigen, dør paa Hammershus 52. — 1677. Svenskeflaadens Angreb slaas tilbage. 1678 og 79. Store svenske Skibbrud paa Borringholm 54. — 1678. Skaanske Friskytter og Flygtninge komme hid. Ældre indvandrede Slægter; kendte Borringholmere bryde sig Livsbaner andensteds 55. — 1671. Sognedegn R. P. Ravn i Aaker skriver Borringholms Krønike 60.

3. *Livtag med Den Onde* 61—87.

1679. Augustus Deckner efterfølger Hans Storch som Amtskriver; 1678. Mathias Rasch bliver Landsdommer; 1677. Oberst Chr. Gedde Guvernør. 1680. Christian den Femte inddrager al Kongeskænk med aarlige Hævelser 62. — 1678. Regidse Grubbe og Otto Mauritius hidsendes som Statsfanger 64. — 1681. Bønderne paatale Deckners Misligheder. 1682. Oberst Benedix von Hatten Guvernør, dør 1685 paa Lensgaard og J. D. Wettberg bliver Guvernør. 1683. Bønderne rejse ny Paatale af Deckners grove Uredelighed; 1685 udvirke de en kgl. Under søgelseskommission hidsendt, hvilken udvirker Deckners Afsættelse, men denne kaldes tilbage 66. — 1686. Byernes Borgmesterstyrelse lægges ene i en kongesat Byfogeds Haand; 1684. Frimandsstandens Dødsdom fældes, idet dens Eneret til frit Jordegods underkendes; 1694. A. A. Müllers Ansøgning om at faa adelig Sædogaardsret tillagt Vajllansgaarden afslaaes 69. — 1686. Bondestanden udpines, dens Skatrestanser stige og sammen med dem Deckners Udsugelser 72. — 1687. Deckner er Vært for Christian den Femte i Rønne 73. — 1690. Den unge Enke Lisabet Bohn faar Deckner for sin ukristelige Retsforfølgelse af hende dømt ved Højesteret i Bremerholms Slavejern 74. — 1689. Paa Bøndernes Klagemaal dømmer Landsdommer Rasch trods Guvernør Wettbergs Indsigelse Deckner som grov Tyv til kagstrøgen og brændemærket at vandre ind paa Bremerholm; 1691 stadfæster Højesteret denne Dom; Deckner dør paa Bremerholm 78. — 1694. Deckners Medhjælper Wettberg tager sin Afsked som Guvernør. 1701. Højesteret dømmer Rasch fra hans Landsdommersæde. 1693. Højesteretsdom til Gjenoprettelse af Aakirke Hospital 84.

4. *Utidigt Fæstningsarbejde* 87—107.

1683. Muligheden af at lægge en Fæstningshavn ved Arnaga prøves 87. — 1684. Fæstningen Christiansø rejses paa Ertholmene 89. — 1688. Rønne Fæstning bygges, men 1690 standser Christian den Femte Arbejdet 91. — 1695. Hans Nielsens Brodermord i Allinge. A. Buggenhagen bliver Kommandant, Hans Boefeke Amtmand. 1699. V. Reedtz Guvernør 93. — Reedtz afskaffer Bøndernes Skatterestanser. Svenskekrigene 1700 og 1709—20. Zar Peter den Store gæster Borringholm 96. — 1741. Kommandant J. Kruse raader Bod paa Milisens Skavanker, men Krigskanselliet lader den forblive under den gamle Landeværnsordning 99. — Statsfanger paa Hammershus; 1724. Frederik den Fjerde prøver J. C. Dippels Guldmageri 102. — 1743. Fæstningen Hammershus nedbrydes. 1745. Fæstningen Rønne gjenopstaar, dog kun for to Aar 104. — Kommandanter paa Christiansø 107.

5. *Mosebogens Efterfølgelse* 107—127.

Kongens Jagtret hævdes, Krondyrene afgræsse Bøndernes Kornagre, 1776 fældes den sidste Kronhjort 107. — 1664, 91, 96. Jordebøger affattes med for højt sat Hartkorn uden Matrikulering 109. — 1708. Hyp-pige Indtagelser af Lyngjord rejse den store Udmarkssag 110. — 1717. J. H. v. Bippen bliver Guvernør og 1718 sat til Formand for den første

Udmarkskommission, som 1722 strander paa Bøndernes stride Modstand 112. — 1723. Den anden Udmarkskommission under Guvernør N. M. West udarbejder sin Udmarksbog, som 1727 godkendes, men 1729 maa omgjøres 118. — 1738. Ny Kommission under General Chr. Lerche skelner mellem Bøndernes og Kongens Udmarker; 1739. dog tager Christian den Sjette enevældig al Udmarken i sit Eje, forbyder dens Opdyrkning og fremmer herimod Udvandring fra Borringholm 123. — 1758. Forbudet mod Opdyrkning skydes til Side, Regeringen foreslaar al Udmarken bortfæstet og 1774 Almingskoven bortsolgt, uden at dog dette kan gennemføres 125.

6. *Haands og Aands Opøvelse* 127—167.

1744. For at fremme sin Kulgravning og Murstensbrænding faar Major A. A. Schor Christian den Sjette til at bortsælge alle Kronens Fæstegaarde til Selveje; af den herved indvundne Kapital skænkes 4000 Rdl. Major Schor 128. — 1740. Schor brænder Sement, 1742 Mursten, 1744 bryder Sandsten, 1747 graver Kul 131. — 1790. Et stort anlagt Penge-selskab fortsætter Kulgravningen og tilvirker fine Fajensevarer 132. — 1754. Det Kgl. Frederiks Stenbrud, Nexø Sandsten, sættes i Drift af Niels Birch 134. — 1756. Birch lader overføre Kaolin til København, hvor senere Den Kgl. Porselænfabrik bruger borringholmsk Kaolin. Lige-saa overfører Birch levende Hyttfadstorsk til Kongens Taffel 135. — 1744. Brødrene Otto og Peter Arboe lære sig op til Uhrmagere, den sidste Søn Jørgen P. Arboe bringer Uhrbygning til et højt Stade 138. — Folkemængde, By og Land, Havnemangel 140. — Stodderhospitaler, Skoler; 1792—1802. Rektor C. S. Andresen i Rønne sender 28 Studenter til Universitetet 143. — 1739. Sognenes Gildesboer paabydes solgte til Oprettelse af Skoler, men omsonst. Overtro og Sektkro 147. — Pietister og deres Modstandere 150. — 1738. Præsten C. F. Gerlachs Klagemaal fremkalder Hidkomst af en kgl. Kommission, som udvirker Guvernør Wests Afsked 152. — 1739. Præsten A. Agerbech forflyttes hid, stifter Splid; 1744 idømmer en kirkelig Kommission ham stor Bødestraf; 1756 maa han lade sig forflytte til Christiansø 154. — 1733. J. F. Langhorn bliver Garnisonsfeltskær paa Christiansø, indlader sig i Drik og Slags-maal, 1744. Krigsretten dømmer ham til Døden, men den Dom underkendes ganske af Admiralitetet 158. — Pietismens Udskejelser paa Christiansø og Statsfanger der 162.

7. *Amtmandsfejde og Privilegedyst* 167—196.

1739. Guvernørstillingen deles. J. Kruse bliver Kommandant og 1740 J. C. Urne Landets dygtige Amtmand 167. — 1742. Kruse faar oprettet Den bestandige Kommission til under hans Forsæde at lede Landets Forhold; Tovtrækning mellem ham og Urne 170. — 1762. Milisøns Skansearbejder under Krigsfaren. Borringholmernes Kamp mod Extraskatten, som det lykkes dem at lempe ned til tre Aars Varighed 174. — 1768. Ny paalagt Extraskat rejser dem til Oprør i Forsvar af deres Privilegier. Peder Kofoed Ancher afværger dette dæmpet med Vaabenmagt og faar det lempet med Nedsættelser i Skatten 178. — 1770. Privilegierne

fra 1658 gives endelig Lovform 181. — 1779. Milisens Mangel paa stram Militærtugt; grovt Brud paa denne. Kommandantrækken 184. — 1778. Urne afgaar som Amtmand. 1781. Amtmandsstillingen nedlægges, Gjeringen overdrages Den bestandige Kommission 186. — 1785. Bonden J. J. Kofoed udsender et veltalende Skrift om Nødvendigheden af en Amtmand 188. — 1787. Amtmandposten gjenoprettes. 1784. Den dygtige Landsdommer Graah afløses af D. L. Rogert. 1789. Skarp Uenighed i Den bestandige Kommission, som 1802 kistelægges for bestandigt 192.

FJERDE BOG

FREMFÆRDEN MOD NYTID 1801—1814.

1. *Paa Kapertogt* 197—217.

1801. Engelske Officerers Komme vækker Opstand i Milisen 197. — 1807. Talrige Kapertogter udrustes. Landet stilles under en sømilitær Guvernør; 1808. C. A. Rothe bliver Guvernør; 1809. den krænkede Amtmand F. Thaarup afskediges 198. — 1809. Chr. Jespersen bliver midlertidig Amtmand, Rothe udvider og styrker Milisen 203. — Kaperkpt. Ridder C. H. Wolffsens Togter 206. — Overstadigt Kaperliv, Nød i Hjemmene. 1813. Kongen ophøjer Arnaga til Købstad for Kaperfarten 208. — 1808. Engelsk Flaadeangreb paa Christiansø. Kpt. P. M. Hoffmann leder store Udbygninger af dens Fæstningsværker. 1809. Dens Marinemandskab gjør Mytteri. 1813. Dens fire Kanonbaade forjage en svensk Orlogsbrig. 1814. Freden i Kiel gjør Ende paa Kaperkrigen; Frederik den Tredjes Løftebrev afskærer Regeringen fra at bringe Borringholms Aftrædelse i Forslag 210. — 1809. Guvernør Rothe tilskynder til en virkelig Matrikellægning af Landet, griber ind mod Brædnød og Brændeovnsbrænding og bærer Omsorg for borgerlige Erhverv 213. — 1814. Guvernementet ophæves; Chr. Jespersen bliver virkelig Amtmand og P. M. Hoffmann Kommandant 216.

2. *Bag Floven* 217—240.

1816. Regeringen iværksætter Landets Matrikelmaaling under Major Henning Pedersen. 1819. Paa hans Forslag optages i Povlsker Samlingen af Enkeltgaardenes Jorder gennem Magelæg af de vidspredte Lækker 218. — 1819. Matrikellægningen og 1840. Jordsamlingen fuldendes. Den borringholmske Tønde Skattehartkorn paavises at være kun $\frac{21}{45}$ af den almindanske. Markfred gennemføres 221. — 1832—48. Udmarkernes Udsifting mellem Brugsejerne og Staten. Husmændene maa kæmpe for deres Ret til Udmarkerne 224. — 1850—1913. Finansministeriets ukyndige Opfattelse af forhen bortfæstede Udmarkslodders Udmaaling efter Taxationsskøn afbødes langsomt og nogenlunde 225. — Folketallets Væxt, Højlyngens Opdyrkning 227. — 1852. Landøkonomisk Forening stiftes, Landbrugets Opsving, Gaardenes Prisstigning 230. — 1773—1887. Landets gamle Arvevedtægt med Gaarddrønten ophøjes til Lov og ophæves igjen 235. — 1867. Milisen og 1904. Skatteprivilegierne ophøre. Ltn. Johan Ancher i Dybbøl Skanse Nr. 2. Samfundsudviklingen bliver mindre særsindet borringholmsk, jevnt danskpræget 236.

3. *To Skovfyrster 240—284.*

Almingskovens Forfald søges afbødet 240. — 1800. Hans Rømer kaldes til Skovrider ved den til Fredning indtagne Skov 242. — 1804—09. Han indgjerder Skoven 244. — 1814. Hans Arbejdsaar; hans stejle Stilling til Amtmand Jespersen 247. — 1811—13. Han bygger Rømersdal, 1818 trues af Pengenød og faar Staten til at købe Gaarden til varig Skovriderbolig 250. — 1819. Hans bittere Sind mod Sandflugtskommisær Jespersen 252. — 1820. Rømer mister sin eneste Søn, kaster sig ind i Fremgravning af Lilleborg og andre Undersøgelser 254. — 1825. Omdanner S. Jomfrubjerg til Christianshøj som Mindested om Prins Christian den Ottende 257. — Rømer overskrider i sin Arbejdsstrang langt Rentekammerets Udgiftsgrænser. 1827. Tilplantningen af Almingen fuldføres; Tørvegravning og Vejbygning 259. — 1836. Rømer dør paa Rømersdal 261. — 1814—1818. Sandflugts Ødelæggelser 262. — 1819. Peder Jespersen udnævnes til Sandflugtskommisær; hans hidtidige Virksomhed, hans Iver for Landbruget 266. — Han møder Vanskeligheder i Digesætningen og haardhændet Strid med Omegnens Bønder 273. — Hans Sandflugtskov mellem Rønne og Hasle gror villigt op 280. — 1820. Han sættes til at lede Magelægningen af Bøndergaardenes spredte Marklækker; 1835. han dør i Rønne 282. — Senere fremmelige Skovdyrkere 284.

4. *Haandelag 285—305.*

Efter 1800. Havnebygninger, Skibaværfter, Fyrtaarne, Robbefangst, Fiskeri 285. — Landevejenes Forbedring, 1801. Jernbaner, Postindretning 291. — 1850. Dampskibsforbindelse og stigende Samkvem med Omverdenen til Fremme af Jordbrug, Fiskeri, Haandværk og Handel. Købstæderne voxe i Folketal 293. — Uhrtilvirkning og Kulgravning standse; Sementbrænding, Fosforitbrydning; Sandstenbrudet ved Nexø 295. — 1819. Kommandant Hoffmann sætter Granitbrydning i Gang ved Rønne; hans Iver for at fremme Landets Velfærd paa mange Omraader. Granitbrudenes store Udvikling og kunstneriske Arbejder. 1891. Hammerens Granitværks sørgelige Historie 297. — 1872. Kaolintilvirkning. Teglværker, Pottemageri; Spietzes, Wolffsens Fajense og Majolika; 1859. Hjorths Terrakotta og Stentøj 300. — Haandværk, Handel 303.

5. *Aandstøbnig 305—332.*

Borringholmernes flersidige Sindelag. J. N. Madvig, Johan Ancher, Kunstnere, Videnskabsmænd med skarpkaaret Særpræg 306. — Hjemstavns-kildrere, Radereren Ernst Køie, Digteren M. Andersen Nexø 311. — Forskere af Folkemaal, Rektor Espersen, Lektor Teinnæs; Indsamlere af Sagn og Folkeviser, Kantor H. P. Johansen; Digtning i Folkemaal, Otto J. Lund 313. — Undersøgelse og Fredning af Fortidens Mindesmærker, E. Vedel, J. A. Jørgensen, P. Hauberg 316. — Amtmænd; Knud Valløe. Redaktør M. M. Smidt stifter den store Forening Borringholm til Værn om Landets Natur og Minder. Slotslyngen og Hammerklippen købes tilbage til Staten. Rejseliv; Verdenskrigen hvirvler Fremmedvrimmelen bort 317. — Bøger, Skuespil, Dagblade 321. — Læger, Skolevæsen 324. — Kirkeliv 328.

Mennesker.

- A. Agerbech 130. 154—57. 165—66. 172.
C. Andresen 125. 127. 174—79. 186—87.
C. S. Andresen 139. 146—47. 198.
J. A. P. Ancher 235—38. 307.
P. Kofoed Ancher 102. 145. 150—53. 180—81.
P. Ancher 28. 37. 45. 51. 63. 74. 93-94.
J. P. Arboe 138—40.
P. T. Balle 255—56. 322. 328—29.
N. L. Barfod 55. 88—89.
M. Barteldt 50—52. 184—85.
J. Birch 310. 320.
N. Birch 134—36. 269.
H. J. Bohn 58. 242.
Lisabet Bohn 74—80. 83—86.
P. M. Bohn 59. 145.
P. G. Bohr 257. 281. 326.
Bonavedde 147—48. 262. 312.
O. S. Brock 38. 59—60. 74.
A. Coucheron 89—91. 107.
P. R. Dam 237. 307. 323.
A. Deckner 62—87. 93. 109. 185.
J. C. Dippel 102—104.
M. Eckstein 5—6. 12. 15—19. 24—25. 33. 49.
J. F. Erichsen 318.
D. F. Eschricht 324.
J. C. S. Espersen 59. 287. 292. 313—15. 326.
T. Fincke 39. 43. 48. 52—53. 62—64.
T. J. From 150. 158—65.
A. Fuchs 14—29. 32. 184.
C. Gedde 54. 63—67. 129.
C. F. Gerlach 148. 152—54. 164.
P. H. Graah 184. 191. 193.
K. J. Grabov 47—49. 64.
Regidse Grubbe 49. 64—65.
N. Gumløse 6. 24. 29. 36.
P. Hassel 6—7. 19—20. 24—30. 35. 41. 45—49. 64.
B. v. Hatten 64. 67.
P. Hauberg 262. 304. 311. 316—20.
C. Heiberg 134. 139. 192—95. 263. 267.
L. A. Hjorth 303.
P. M. Hoffmann 183. 204—10. 216—17. 236. 255—58. 297—99. 316.
B. S. Ingemann 200. 312. 315.
P. Jensen 7—10. 15—18. 27. 36—37.
C. Jespersen 203. 216—17. 248—60. 266—82. 298. 317. 323.
M. Jespersen 295. 299. 308. 311. 327.
P. D. Jespersen 217—23. 240. 252—84. 307. 325.
N. Juel 53—54. 62. 73. 87.
J. A. Jørgensen 316—17. 321. 327.
C. Kames 9. 30. 42.
V. C. Kelou 30.
M. Kirketerp 230—31.
G. A. Koefoed 200—202. 245. 261.
H. C. Kofod 229. 234. 331.
L. Kofod 237. 325.
J. J. Kofod 188—95. 236. 264.
J. P. Kofoed 6. 29. 36. 41. 54. 64. 71. 73. 93.
Marie Kofoed 270. 295. 307. 309. 325.
J. Kruse 99—105. 153—56. 167—73. 186.
C. C. Lamberg 75—79.
J. Langebek 164. 321.
H. Langhorn 150—51. 158—62.
J. F. Langhorn 158—61.
O. S. Lemvig 45—48.
Leonora Christina 18—27.
C. Lerche 100. 123. 154.
C. G. D. Lohmann 204. 222.
O. J. Lund 315.
H. O. Madvig 57. 73. 129.
J. N. Madvig 205. 215. 288. 292. 306—307. 321.
J. Mandix 195. 200.
A. Marckmann 293. 318.
A. A. Müller 70—78. 109—12. 126. 141.
T. G. Münster 184. 191—93.
F. Münter 250. 256.
H. Nansen 184—86. 190—93.
F. Neuspitzer 157—64.
M. Andersen Nexø 312—13.
H. Pedersen 218—20. 257—59. 265. 327.
H. Petersen 218—25. 266. 268. 282. 297.

- J. Printzensköld 8—10. 51. 87.
 C. Rantzau 18. 24—25.
 H. Rantzau 38—48.
 M. Rasch 33. 42—43. 51. 55. 63. 66—
 67. 73—87. 108.
 R. P. Ravn 13—14. 35. 60—61. 148.
 306. 321.
 V. Reedtz 95—99. 106. 110—13. 185.
 216.
J. L. Risom 28—29.
 D. L. Rogert 139. 183. 192—94. 263—
 67. 322.
 C. A. Rothe 202—18. 236. 246. 248.
 H. Rømer 149. 240—98. 304. 307.
 315—16.
 A. A. Schor 105—106. 128—31. 157. 179.
 H. H. Schor 94—95. 110—15. 131.
 H. J. Schougaard 146. 192.
 C. Schrøder 128. 152—53. 170—71.
 185—86.
 H. Schrøder 12. 25. 31—44. 62. 109.
 129. 235.
 C. Skeel 38—39. 43. 48.
 P. N. Skougaard 313. 321.
 O. E. Sonne 225. 297. 307.
 J. A. C. Spietz 133. 302.
 A. S. Stender 226—27. 316.
 C. H. Stiboldt 150. 159—65. 206.
 H. C. Storch 31—37. 40. 62. 83. 109. 235.
 J. H. Stub 291. 327.
 C. Succow 79. 83. 109.
 T. Teinnæs 313.
 F. Thaarup 198—204. 209. 213. 223.
 226. 245—46. 322—23.
 P. Tordenskiold 97. 206.
 M. C. Torn 116—18.
 P. C. Trandberg 328—31.
 O. Træne 13.
 A. Undall 132. 194—95. 208. 267.
 J. C. Urne 105. 125—30. 138. 155.
 167—94. 241. 313. 321.
 K. Valløe 318—21.
 E. Vedel 225. 286. 316—18.
 N. M. West 106. 117—22. 151—53.
 167—71. 185.
 J. D. Wettberg 67—85. 92. 94.
 C. H. Wolffsen 206—10. 216. 224.
 H. S. Wolffsen 302—303.
 H. C. Ørsted 250. 295. 311.
-
- S. 59, L. 10 f. n. skal læses:
 J. C. S. Esperesen.